

TÜRK DÜNYASI

ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 41 CİLT / VOLUME: 123 SAYI / NUMBER: 242 ISSN: 0255-0644

SAYI:
242

EYLÜL - EKİM 2019
SEPTEMBER - OCTOBER 2019

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2019 / 242

EYLÜL - EKİM

SEPTEMBER - OCTOBER

DergiPark
AKADEMİK

SÖBIAD

İstanbul - 2019

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Fadıl HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Makedonya)
Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA (Uluslararası Kantoro Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)
Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turam.org - dizgi@turam.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı - İstanbul
Tel: (0212) 483 47 91

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
40 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
115 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
240 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Ali ASLAN** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ** • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DÜRBİLMEZ** • Erçiyos Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASON** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPİRİ** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekiye KİTAPÇI** • Şişli Çekirge Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Sıyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi Rektör Yardımcısı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERCLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Dergimiz, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık periyotlarla yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, **“Türk Dünyası Araştırmaları”** ve **“Türk Dünyası Tarih Kültür”** dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveräu'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. **Makale Metni:** A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya “.doc” uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. **Türk Dünyası Araştırmaları'**nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'**nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış “jpeg” formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. **Kaynak gösterme:** Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. **Yazar Adı:** Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.,' şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgül konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgül, yayım yılı, virgül, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C. IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. **Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar:** Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelî yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atıf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atıf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yazılıdır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Bülent BAKAR** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Melek ERDEM • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ömer SAY • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERCİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVI • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Nuri YILMAZ • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik Bölümü / Türkiye
Dr. Hatice GÜLER • Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Hatice KERİMOV • Genel Türk Tarihi Uzmanı / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MEDYA SARKACI: KURGU İLE GERÇEKLİK ARASINDA SUÇ <i>MEDIA PENDULUM: CRIME BETWEEN FICTION AND REALITY</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Uluç KÜÇÜKCAN	11
TOPRAK VE TARIM REFORMU KANUNU VE PİLOT İL OLARAK URFA'DA UYGULANMASI (1973-1978) <i>LAND AND AGRICULTURAL REFORM LAW AND ITS IMPLEMENTATION IN URFA AS PILOT PROVINCE</i>	
Doç. Dr. Ali Ata YİĞİT	35
DÖRDÜNCÜ UMÜMİ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE EKONOMİK DURUM VE YATIRIMLAR (1936-1952) <i>THE ECONOMICAL SITUATION AND INVESTMENTS IN THE FOURTH GENERAL INSPECTORSHIP REGION (1936-1952)</i>	
Burcu ÖZBAY	49
ELBİSTAN MEYDAN MUHAREBESİ VE İLHANLILARIN YENİ ANADOLU POLİTİKASI <i>ELBİSTAN BATTLE AND THE NEW ANATOLIA POLICY OF THE İLKHANIDS</i>	
Dr. Erol KELEŞ	63
MİLLÎ ŞUURUN SAĞLAM BİR VESİKASI: KÜRESÜNNİ TÜRKLERİ <i>A SOLID INDICATOR OF NATIONAL CONSCIOUSNESS: KHORASINIDS TURKS</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Ferit YÜCEBAŞ	73
KUZEY SURİYE'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİMLERİNİN ÇAĞDAŞ TARİHİ VE STRATEJİK ALTYAPISI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME <i>A GENERAL EVALUATION ON THE CONTEMPORARY HISTORY AND STRATEGIC INFRASTRUCTURE OF TURKMEN SETTLEMENTS IN NORTH SYRIA</i>	
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR - Süleyman PEKİN	89
HÂKİMİYETİN SEMBOLÜ: KIZILELMA <i>SYMBOL OF DOMINANCE: GOLDEN APPLE</i>	
Oğuz ŞENTÜRK	131
ÇOKAN VELİHANOĞLU'NUN MANÇU HÂKİMİYETİNDEKİ DOĞU TÜRKİSTANLILARIN SOSYO-KÜLTÜREL DURUMUNA DAİR MÜLAHAZALARI <i>ÇOKAN VELİHANOĞLU'S REMARKS REGARDING TO EAST TURKESTANIS' SOCIO-CULTURAL SITUATION UNDER THE MANCHU DOMINATION</i>	
Doç. Dr. Dinçer KOÇ	141
TÜRK SİYASETİNDE ETKİN BİR GENELKURMAY BAŞKANI: CEVDET SUNAY <i>AN EFFECTIVE CHIEF OF GENERAL STAFF IN TURKISH POLITICAL LIFE: CEVDET SUNAY</i>	
Doç. Dr. Şerafettin Can ERDEM	157

TÜRKİYE’DE SÖZLÜ VE YEREL TARİH ÇALIŞMALARININ ÖNCÜLERİNDEN ALİ RIZA YALKIN VE CENUPTA TÜRKMEN OYMAKLARI ADLI ESERİ <i>ALİ RIZA YALKIN FROM PIONEERING STUDY OF ORAL AND LOCAL HISTORY IN TURKEY AND HIS WORK CALLED</i> <i>TURKMEN TRIBES IN THE SOUTH</i> H. Yavuz YAŞAR	183
MEMLÜK EMİRİ SUGUR EL-AŞKAR <i>SUNGUR AL-ASHKAR THE AMIR OF MAMLUK</i> Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK - Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞEKER	205
AYRAN SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ, ANLAMI VE TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ <i>ETYMOLOGY AND MEANING OF THE WORD “AYRAN” AND ITS PLACE IN TURKISH CULTURE</i> Dr. Öğr. Üyesi Zhazira OTYZBAY	219
DAĞISTAN’IN DİNİ YAPISININ STRATEJİK SONUÇLARI <i>STRATEGIC RESULTS OF DAGESTAN’S RELIGIOUS STRUCTURE</i> Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU	233

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 24.06.2019

Kabul Tarihi: 20.08.2019

MEDYA SARKACI: KURGU İLE GERÇEKLİK ARASINDA SUÇ

Dr. Öğr. Üyesi Özlem Uluç KÜÇÜKCAN*

Öz

Saldırganca, şiddet içerikli ve suç teşkil eden davranışlar, yüksek izlenme oranlarına etkisi nedeniyle medya araçları tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Kurgu ve kurgu olmayan programların bu konuları işleyiş ve aktarım biçimleri ile bireysel ve toplumsal etkilerinde ise farklılık bulunmaktadır. Özellikle yüksek izlenme oranlarına sahip, gündüz kuşağında yer alan ve kurgu olmayan reality showlar, mağdur ve tanık boyutunu, mağduriyetin ve tanıklığın psikolojik ve duygusal hallerini gözler önüne sermektedir. Televizyonun insanlar ve toplumlar üzerindeki etkilerine ilişkin tartışmalara ilave olarak program içeriği ile birlikte farklı değişkenleri içinde barındıran bu programlar, birtakım toplumsal etkiler doğurmaktadır. Bu çalışma, şiddet içerikli eylemin kökeni, şiddet ve suç teşkil eden davranışların kurgu olmayan reality showlarda ele alınmasının toplumsal sonuçlarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, çalışmada öncelikle medyada şiddet içerikli yayınların etkilerinin sorunsallaştırılmasına yer verilmiş, ardından şiddet ve şiddet ile ilintili kavramlara ilişkin sosyal bilim literatüründeki kavramsal ve kuramsal tartışmalara değinilmiş ve son olarak şiddet içerikli programların yorumlanmasına ve suç konusuna ilişkin çalışmaların bulgu ve iddiaları tartışılmıştır. Bu noktadan yola çıkarak suç ve şiddet içerikli vakaları işleyen kurgu olmayan reality showların bu konulara ilişkin toplumsal duyarlılık ve farkındalık yarattığını söylemek mümkündür. Daha önemlisi, bu duyarlılık ve farkındalığın mağdur ve mağduriyet ekseninde şekillenmekte olduğudur.

Anahtar kelimeler: Medya, Televizyon, Reality Show, Suç, Şiddet.

Media Pendulum: Crime Between Fiction and Reality

Abstract

Aggressive, violent and criminal behavior are frequently used by the media outlets as programs with such content have higher ratings. Fictional and non-fictional programs with aggressive, violent and criminal content have varying individual and social impacts as these genres have different operational

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

forms of ways of transmitting the message. Particularly, non-fictional programs and shows with high ratings in the morning hours present psychological and emotional dimensions of the victim/victimhood, witness and testimony effectively. In addition to debates on the impact of television on individuals and society, these programs which have distinct variables in their contents create a number of societal effects. This article aims at explaining the roots of violent acts and social impacts of non-fictional television reality shows that addresses violent and criminal behavior. In order to reach these objectives, problematizing the effects of television programs with violent contents is addressed first; then conceptual and theoretical discussions on criminal behavior and violence in the social science literature are presented. Lastly, findings and claims of studies on crime and programs with violent behavior are critically evaluated. This article concludes that non-fictional reality shows on violent and criminal events raise social awareness and sensitivity on such kind of events. More importantly this study argues that this sensitivity and awareness are shaped in the axis of victim and victimhood.

Keywords: Media, Television, Reality Shows, Crime, Violence.

Giriş

Saldırganlık içeren, şiddet eylemi kapsamına giren ve suç teşkil eden olaylar, kimi zaman aktörü, kimi zaman mağduru, kimi zaman ise tanığı ve/veya izleyicisi olarak hemen herkesin her gün ve her an karşı karşıya kaldığı durumlardır. Gazetelere, radyo ve televizyon kanallarına, sosyal medya araçlarına erişim imkanının artması ve yaygınlaşması, bu tür vakalara dair ilgi ve alaka uyandırırken, aynı zamanda bilgi akışını, duyarlılığı ve farkındalığı da etkilemektedir. Özellikle kadın ve çocuklara yönelik şiddet vakaları, bu duyarlılığı uyandıran ve harekete geçiren en etkili olaylardır.¹ Örneğin Manisa'da 4 yaşındaki Irmak Kupal, Ağrı'da 4 yaşındaki Leyla Aydemir, Kars Kağızman'da 9 yaşındaki Sedanur Güzel, Samsun'da 1,5 yaşındaki Ecrin Kurnaz'ın kaybına ilişkin haberler, ilk günlerden itibaren medyada yer almıştı. Arama sürecinde çocukların aileleri ve yakınları televizyon programlarına çıkarak kızlarının bulunması için bilgisi olanlardan ve uzmanlıklarına güvenerek program yapımcılarından yardım talebinde bulunmuştu. Toplumun yoğun ilgisini çeken bu kayıp vakaları, çocukların cinsel istismara uğrayıp öldürüldüklerinin ve hatta faillerin ailelerle beraber televizyon programlarına katılmış olduğunun anlaşılmasının ardından yeni pek çok tartışmayı gündeme getirmiştir.

¹ Yalnızca 2018 yılında 1217 çocuk istismarı basına yansımış, 26 çocuk öldürülmüştür. Gerçek istismar sayısının bu rakamın çok daha üstünde olduğu tahmin edilmektedir. Öldürülen 26 çocuğun 11'i babaları tarafından öldürülmüş; 6'sı annesi ile birlikte öldürülmüş; 5 çocuk baba şiddetine maruz kalarak öldürülmüş, 3 çocuk ise istismar edildikten sonra öldürülmüştür. Yine 2018 verilerine göre erkekler tarafından öldürülen 440 kadın tespit edilmiş, 317 kadına cinsel şiddet uygulanmıştır. "Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2018 Raporu", <http://kadincinayetleriniurduracagiz.net/veriler/2869/kadin-cinayetlerini-durduracagiz-platformu-2018-veri-raporu>, erişim tarihi: 06.06.2019; "Umut Vakfı 2018 Yılı Kadın Cinayetleri Haritası", <http://www.umut.org.tr/umut-vakfi-2018-yili-kadin-cinayetleri-haritasi/>, erişim tarihi: 06.06.2019.

2019 yılı Temmuz ayı itibarıyla 221 kadın katledilmiş; yılın ilk 3 ayı raporuna göre istismara uğrayan çocuk sayısı ise 483. "2019'un İlk 3 Ayında 483 Çocuk Cinsel İstismara Maruz Bırakıldı", <https://www.evrensel.net/haber/378192/2019un-ilk-3-ayinda-483-cocuk-cinsel-istismara-maruz-birakildi>, erişim tarihi: 06.06.2019. Kadın cinayetleri haberlerine ilişkin örnekler için bkznz: <https://www.haberturk.com/haberleri/kadin-cinayeti>.

Hatta İrmak Kupal'ın katili kameralar önünde suçunu itiraf etmiştir. Bu itiraf, 'bir pedofilin profili' haberi olarak tüm dünyada yankı bulmuştur.² Tarsus'ta bindiği minibüsün şoförü tarafından tecavüz etmeye çalışılan üniversite öğrencisi Özgecan Arslan, direnmesi karşısında vahşice katledilmiş, haftalarca kadına yönelik şiddet ve istismar çerçevesinde tartışmalara vesile olmuştur.³ Eşinden boşanmak isteyen ve boşanmayı kabul etmeyen kocası tarafından iki evladı katledilen Dilek Çakır'ın yaşadığı dram ve trajedi⁴ kadınların karşı karşıya kaldığı şiddetin türevlerini gözler önüne sermiştir. Son olarak eski eşi tarafından kızının önünde boğazından bıçaklanarak öldürülen Emine Bulut cinayeti, eşleri veya sevgilileri tarafından öldürülen kadın cinayetlerini tekrar toplumun gündemine getirmiştir. Bir plazanın 20'nci katından şüpheli bir şekilde düşerek hayatını kaybeden Şule Çet'in davası ise halen devam etmektedir.⁵ Burada zikredilenler, son birkaç yılın şiddete maruz kalan, cinayete kurban giden ve sembol haline gelen isimleri ve mağduriyetlerinin medya araçları tarafından topluma aktarılmasıyla gündem oluşturmuş örneklerdir. Ölümünün ardından kadınların ve çocukların maruz kaldıkları şiddet içerikli eylemler, suçlu, pedofil ve katil profillerinin analizleri ile toplumdaki yaygın saldırganlık eğilimi, haberlerde, tartışma programlarında ve reality showlarda defaatle tartışmaya açılmaktadır. Yine, kadınların, tıpkı mağduru oldukları gibi, şiddet içerikli ve suç teşkil eden olaylara tepki gelişmesinde en etkili aktörler olduğunu söylemek mümkündür. Zira suç mağduriyeti ve mağduriyet korkusu, riskli grup olarak en çok kadınların duyarlılığını tetiklemektedir.

Medya araçları, kadınların mağdura ve mağduriyete ilişkin duyarlılığını, hem reyting elde etme hem olaya dahil ederek yardımını alma konusunda değerlendirmektedir. Türkiye'de son yıllarda yüksek izlenme oranlarına sahip gündüz kuşağı programları bu konuda önemli bir işlev görmektedir. Kurgu olmayan reality showlar olarak ifade edilebilecek bu programlarda evlilik vaadiyle dolandırma, kayıp arama, çocuk kaçırma, çocuk istismarı ve tecavüzü, çocuk cinayeti, kadın-erkek cinayetleri, alıkoyma-kaçırma vakaları işlenmektedir. Suç olgusunun ele alınarak işlendiği ve yüksek izlenme oranlarına sahip olan son dönem kurgu olmayan reality show programları arasın-

² İlgili haberlerden örnekler için bkzn: "Homem Confessa ter Estuprado e Matado Menina de 4 Anos Durante Programa de Tv", <https://daqui.opopular.com.br/editorias/geral/homem-confessa-ter-estuprado-e-matado-menina-de-4-anos-durante-programa-de-tv-1.1168752>, erişim tarihi 07.06.2019; "Müge Anlı Japon Tv'sinde", <https://www.sabah.com.tr/yasam/2017/02/11/muge-anli-japon-tvsinde>, erişim tarihi: 07.06.2019.

³ Detaylı bilgi için bkzn: "Özgecan'a Nasıl Kıydınız", <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ozgecana-nasil-kiydiniz-28192419>, erişim tarihi: 06.06.2019.

⁴ Detaylı bilgi için bkzn: "2 Kızı Katledilen Dilek Çakır Habertürk'e Yaşadığı Dramın Gerçek Hikayesini Anlattı", <https://www.haberturk.com/2-kizi-katledilen-dilek-cakir-haberturk-e-yasadigi-dramin-gercek-hikayesini-anlattı-1795686>, erişim tarihi: 06.06.2019. Dilek Çakır'ın bir reality show'a katılarak yaşadıklarını anlattığı yayın için bkzn: Müge Anlı ile Tatlı Sert 5 Ocak 2018 tarihli yayın. <https://www.youtube.com/watch?v=Go2Q0um1XXQ>

⁵ Detaylı bilgi için bkzn: "Türkiye'nin Konuştuğu Şule Çet Cinayeti Raporunda Çarpıcı İfadeler Yer Aldı", <https://www.sabah.com.tr/yasam/2019/07/11/turkiyenin-konustuğu-sule-cet-cinayeti-raporunda-carpıcı-ifadeler-yer-aldı?paging=1>, erişim tarihi: 15.07.2019; "Şule Çet Cinayetinde Korkunç Rapor! Boynu Kırılıp Sonra mı Atıldı?", <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/sule-cet-cinayetinde-korkunc-rapor-boynu-kirilip-sonra-mi-atildi-41221368>, erişim tarihi: 15.07.2019.

da Müge Anlı'nın sunduğu *Müge Anlı İle Tatlı Sert*, Serap Paköz'ün sunduğu *Gerçeğin Peşinde*, Balçıçek İlter'in sunduğu *Olay Yeri* isimli programları en bilinen örnekler olarak zikredilebilir. *Gerçeğin Peşinde* ve *Olay Yeri* programlarının, 11 yılını tamamlamış olan *Müge Anlı İle Tatlı Sert* programının izlenme oranlarının etkisiyle yayın hayatına başladığı, program saatlerini yine adı geçen programa göre ayarladıklarını söylemek mümkündür. *Müge Anlı İle Tatlı Sert* programı çözüme kavuşturduğu/aydınlattığı olayların sayısıyla özellikle önemli bir noktadadır. Bu programın 11 yıllık yayın hayatında 21 Haziran 2019 tarihi itibarıyla 2753 kayıp kişi bulunmuş; 762 ailenin birbirlerine kavuşması sağlanmış; 137 cinayet dosyası canlı yayında aydınlatılmıştır.⁶ Bu veriler daha çok kültür endüstrisi, temaşa ve eğlence aygıtı olarak görülen televizyonun kurgu ile toplumsal gerçeklik arasında nasıl bir ilinti kurduğuna, bir başka ifade ile soyut ve kurgusal bir düzlemde hareketle ekrana bağladığı izleyici kitlesini ve toplumsal hayatı nasıl çerçevelediğine işaret etmektedir. Televizyon başta olmak üzere, medya organlarının kurgu ile gerçeklik arasında kurduğu bu ilişki ve etkileşim sosyoloji, siyaset bilimi, iletişim bilimleri ve hukuk çalışmalarının üzerinde durması ve disiplinler arası çözümlenmeler yapılması gereken bir sorunsaldır. Bu çalışmada, farklı platformlardaki kitleler için çekim merkezi olan kurgusal dünyanın suç bağlamında toplumsal gerçeklik ile kurduğu ilişkiler ve bu süreçte ortaya çıkan gözlemlenebilir ve ölçülebilir etkileşimler üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu programların şiddet olgusuna ilişkin sosyolojik, psikolojik, sosyal psikolojik ve hukuki çerçevede çizilen akademik çizgi ve çerçeveden nasıl farklılaştığı ve bu farklılaşma ile bir sarkaç gibi tahayyül edilmesi gereken kurgu ile toplumsal gerçeklik arasında kurulan bağlar gösterilmeye çalışılacaktır.

Son derece yüksek düzeyde izlenme oranı⁷ ve vaka incelemeleri ile yukarıda zikredilen bu programlar, içeriklerini toplumda yaşanan olaylarla doldururken, bir başka anlatımla toplumdan beslenirken, toplumu etkilemekte ve hatta ona birtakım katkılarda bulunmaktadır. Bilimsel araştırmaların şiddeti ve şiddet eylemlerini içeren suçları, genel olarak ve çoğunlukla şiddetin kökenlerinden başlayarak suçu, suçluyu analiz eden ve suçun önlenmesi için önerilerde bulunan çalışmalar olduğu görülmektedir. Oysa her bir vakanın aktörü olduğu kadar tanık ve mağdur boyutu da bulunmaktadır; ancak literatür, tanıklık ve mağduriyeti daha çok psikolojik ve tutumsal düzeyde değişimler üzerinden değerlendirmektedir. Gündüz kuşağında yayınlanan ve kurgu olmayan reality showlar yukarıda rakamlarla örneklendirilen olay incelemeleri ile mağdur ve tanık boyutunu, mağduriyetin ve tanıklığın psi-

⁶ Rakamların verildiği program yayını için bkz: Müge Anlı İle Tatlı Sert 21 Haziran 2019 tarihli yayın, <https://www.youtube.com/watch?v=pCQoJD15kvE&t=211s>.

⁷ İzlenme oranlarına ilişkin veriler için bkz: "ATV Müge Anlı İle Tatlı Sert Geçen 5 Yılın En Çok İzlenen Programı", <https://www.takvim.com.tr/televizyon/2018/09/04/atv-muge-anli-ile-tatli-sert-gecen-5-yilin-en-cok-izlenen-programi>, erişim tarihi: 10.06.2019; "Fatih Portakal mı Müge Anlı mı? Reyting Yarışını Hangisi Kazandı?", <https://www.medyaradar.com/fatih-portakal-mi-muge-anli-mi-reyting-yarisini-hangisi-kazandi-medyaradarozel-haberi-2002512>, erişim tarihi: 10.06.2019; "Anlı' Şanlı Rekor", <https://www.takvim.com.tr/yasam/2019/01/11/anli-sanli-rekor>, erişim tarihi: 10.06.2019; "Müge Anlı İle Tatlı Sert İzlenme Rekoru Kırdı", <https://www.sabah.com.tr/magazin/2019/05/30/rekor-izlenme>, erişim tarihi: 10.06.2019.

kolojik ve duygusal hallerini gözler önüne sermektedir. Farklı değişkenleri içinde barındırdığından dolayı bu tür programlar, birtakım toplumsal etkilere yol açmaktadır. Bu çalışma, taşıdığı haber değerine bağlı olarak medyada oldukça geniş bir yer işgal eden ve toplumun önemli bir problemi olduğu düşünülen şiddet içerikli eylemin kökeni, şiddet ve suç konularını irdeleyerek kurgu olmayan reality showlarda ele alınmasının toplumsal sonuçlarını tespit etmeye çalışacaktır. Belirtilen amaçlara ulaşabilmek için çalışmada öncelikle medyada şiddet içerikli yayınların etkilerinin sorunsallaştırılmasına yer verilecek, sonra şiddet ve ilintili kavramlara ilişkin sosyal bilim literatüründeki kavramsal ve kuramsal tartışmalara değinilecek ve ardından şiddet içerikli programların yorumlanması ve suç konusuna ilişkin çalışmaların bulgu ve iddiaları tartışılacak ve son olarak makalenin de başlığında yer alan suç bağlamında medyanın kurgu ve gerçeklik arasındaki sarkacı etkileme biçimleri değerlendirilecektir.

Medyada Şiddet İçerikli Yayınların Etkisi Sorunsalı

Darp, yaralama ve cinayet içerikli konular, romanlarda, haber programlarında, film ve dizilerde ilgi uyandıran, dolayısıyla takip oranını arttıran hikayelerdir;⁸ hatta yaralama ve öldürme unsurları içeren Minecraft ve Fortnite gibi video oyunlarının aylık kullanıcı sayısı yüz milyona yaklaşmıştır. Şiddet, izlenme oranlarını arttırmak ve bunu başardığı ölçüde reklam pastasından aldığı payı büyütmek isteyen medya kuruluşlarının ve bunlara içerik üreten şirketlerin önemli bir ticari metasına dönüşmüştür. Şiddet içerikli konuların kurgu hikaye ve görüntüler üzerinden aktarılmasıyla bir anlamda görünür hale gelmesi, durumun vahametinin ihmal edilmesine neden olabilmektedir. Zira bunlar, son tahlilde kurgu olarak düşünüldüğünden sosyal gerçeklik ile bağlantıları ve etkileşimleri arka planda kalmaktadır. Nitekim Krug ve arkadaşları⁹ günde 440 insanın öze yönelik (self-directed), kişiler arası (interpersonal) veya kolektif şiddet nedeniyle öldüğünü tespit etmiş; binlerce kişinin ise şiddet eyleminin mağduru veya şahidi olarak ölümcül olmayan sağlık sorunlarıyla zarar görmekte veya bu sonuçlara katlanmakta olduğunu ifade etmişlerdir; ki bu veriler şiddetin sadece kurgusal ve sanal olmadığını, gerçeklik dünyasındaki yansıması ile bireyi ve toplumu doğrudan etkilediğini göstermektedir. Yine Dünya Sağlık Örgütü'nün 2017 rakamlarına göre her gün 3.800 kişi maruz kaldığı şiddet eylemi nedeniyle hayatını kaybetmektedir. Bu rakam tüm dünyada yılda 1,4 milyon ölüm anlamına gelmektedir. Bu

⁸ Saldırancılık, şiddet ve suç temalı tarihin ilk filmi 1903 yapımı *The Great Train Robbery*'dir. (YouTube erişimi mümkündür.) Yalnızca 10 dakika süren bu sessiz film, bir istasyon yöneticisinin dövülerek bayıldığı sahne ile başlamaktadır. Soygun çetesi istasyon yöneticisini bağladıktan sonra trene biner. Trende bir kasa bulunmaktadır, soygun çetesi kasayı patlatır ve ganimetleri ele geçirir, ardından tüm yolcuları soyar ve kaçarlar. Film boyunca her dakikada yaklaşık bir şiddet eylemi ve her 12 saniyede bir silah sesi atışı yapılmıştır. Final sahnesinde, kötü adam doğrudan kameraya bakarak tekrar tekrar ateş etmiştir.

⁹ Etienne G. Krug vd., "World Report on Violence and Health", World Health Organization. Geneva, Switzerland, 2002, (Çevrimiçi) 20 Mart 2019, https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf?jsessionid=A80E64CBB5D38D18C839BAEB0B23A187?sequence=1, s. 8.

ölümlerin %56'sından fazlası intihar, %33'ü yaralanma, %11'i savaş veya bir başka kolektif şiddet eyleminden kaynaklanmaktadır. Ölümcül olmayan yaralanmalar, yaralamaya neden olmayan saldırılar ve psikolojik ya da toplumsal travmaların sayısı ise bilinmemektedir. Bu rakamlar, bilimsel çalışmaların söz konusu davranışların önlenmesi amacıyla sunduğu önerilere rağmen, şiddetin, şiddet içerikli eylemlerin ve suç teşkil eden davranışların yaygınlığının, siyasal ve toplumsal düzeyde yeterince anlaşılmadığını ve önleyici tedbirler alınmadığını ortaya koymaktadır. Rakamlarda düşüş olmaması, problemin çözümüne götürecek makro-yapısal dönüşümün gerçekleşmediğini ortaya koyarken, şu tespiti yapmayı kolaylaştırmaktadır: Haberlere ve olaylara aşinalık, bir tür alışkanlık kazandırırken, aynı zamanda bir duyarsızlığa ve sıradanlaşmaya da neden olmaktadır.

Bir insanın nasıl düşündüğü, nasıl hissettiği ve nasıl davrandığı diğer insanlarla ilişkilerinden etkilenerek şekillenmekte ve belirlenmektedir ve aynı zamanda kişi ilişki içinde olduğu diğerlerini etkilemektedir. Şöyle ki, herkes kendi sosyal dünyasına ilişkin düşünür; böylece davranış düzleminin düşünsel temelini inşa etmiş olur. Bu düşünsel temel, tecrübeler sırasında edinilen belli hislere dayanır. Hislerinden etkilenen düşünceleri, davranışları ile dışarı yansır. Burada *düşünce* ile *biliş* arasında ayırım yapmak gerekmektedir. *Düşünce*, çoğu zaman farkında olunan bir şeydir. *Biliş* ise büyük ölçüde otomatik olabilen bir zihinsel süreci ifade eder.¹⁰ Zihinsel sürece bağlı olarak gelişen niyetler ve tutumlar, davranışı etkileyen en güçlü faktörlerdir. Ancak tutumlar ve davranışlar arasındaki ilişkilere ilişkin literatürde yer alan önemli bir bulgu, konunun sanılandan daha karmaşık olduğunu göstermektedir. Niyetler, gelecek davranışları tahmin etmeyi sağlamaktadır; ancak geçmiş davranışlara ilişkin araştırmalar, gelecekteki davranışların sadece niyetlerle açıklanamadığını ve başka değişkenleri de içerdiğini ortaya koymaktadır. Bu, sık sık bir davranışta bulunulurken davranışın başlangıcındaki niyetten kopulabildiği anlamına gelir. Bir diğer ifade ile bir davranışın sıklıkla yapılması, davranışı alışkanlığa dönüştürürken aynı zamanda davranışın aslında kaynağı olan amaçtan ayrışmasını getirebilmektedir.¹¹

Alışkanlık denen şey, temelde, hafızaya dayalı istek/eğilim olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda alışkanlık, belli saatte spora gitmek (zaman), sinemadayken patlamış mısır almak (mekan), çikolataya karşı koyamamak (yiyecek/eşya), komşu ile tavla oynamak (kişi), çok susadığında susuzluğunu asitli içecek ile giderebileceğini düşünerek, asitli içecek tüketmek (psikolojik durum) veya futbol maçı izlerken eve yemek söylemek (aktiviteler) gibi belli davranışları belli durum ve/veya kişilerin etkilediği ve belirlediği durumlardır. Dolayısıyla insan, film izlemek için patlamış mısır almaz veya patlamış mısır yemek için sinemaya gitmez. Belli bir süreçten sonra bilişsel bir yapıya, yani ey-

¹⁰ Michael A. Hogg - Graham M. Vaughan, *Social Psychology*, Pearson, New York 2018, s. 44.

¹¹ Bas Verplanken - Sheina Orbell - K. Sassenberg, "Habit and Behavior Change", *Social Psychology in Action, Evidence-Based Interventions from Theory to Practice*, Ed. Kai Sassenberg - Michael L.W. Vliek, Springer, Switzerland 2019, s. 65.

lemde bulunma eğilimine dönüşür.¹² Biliş ise doğrudan toplumsal bağlar tarafından etkilenmekte ve toplumsal algıyı ve davranışı etkilemektedir. Örneğin modern dünyanın eski zamanlara nazaran daha kötü olduğu ve şiddetin yaygın ve fazla olduğu bir yer haline geldiği düşüncesi genel olarak kabul edilmektedir. Bu hakim düşüncenin nedenleri olarak terör eylemleri, kitlesel ateş açma ve cinayet olaylarının yaygınlaşması, haberlerde ve televizyon programlarında şiddet içerikli eylemlerin yüksek oranda yer alması sıralanabilir. Oysa 20. yüzyıl öncesinde tüm dünyada yaşanan savaşlar, savaşlarda verilen kayıplar nüfusa oranlandığında, geçmişte insanların maruz kaldığı şiddet içerikli eylemlerin çok daha yüksek ve etkili olduğu ortaya çıkmaktadır.¹³⁻¹⁴

Öte yandan şiddet içerikli eylemlerin gerçekten artıp artmadığı hususunda rakamlar üzerinden değerlendirme yapmak problemleri bir yaklaşımdır. Zira 2. Dünya Savaşı'nın ve Vietnam Savaşı'nın görüntülerinin tüm dünyada yarattığı etki bir tarafa; günümüzde saldırganlık ve şiddetle ilişkili görüntüler günlük gazetelerde, haberlerde, televizyondaki eğlence programlarında, YouTube'da, diğer web sayfalarında ve sosyal medyada insanların her an karşısına çıkmaktadır. Dolayısıyla bu görüntü ve bilgiler artık daha kolay erişilebilir hale gelmiştir. Daha önceki dönemlerle karşılaştırma yaparak şiddet içerikli eylemlerin çokluğu değerlendirildiğinde, bir başka yanıltıcı unsur ise, şiddetin, onun temelini oluşturan saldırganlığın ve tüm bunların sonucu olarak ortaya çıkan suçun, içeriğinin, kapsamının ve dolayısıyla tanımının zaman içerisinde ve toplumsal algılara göre değişmekte olduğudur.¹⁵ Hatta şiddet içerikli bir eylem ve/veya suç teşkil eden bir davranış medyada görülüp fark edildikten sonra araştırılmaya başlandığında, bu tip bir eylemin rakamsal yoğunluğu dikkat çekmeye başlayabilmektedir.

Disiplinlerarası Yaklaşımla Şiddeti Kavramak

Toplumda şiddet içerikli eylemler olarak görülebilen davranışlar genel başlıkları itibariyle "*cinayet, tecavüz, gasp, yaralama, aile içi şiddet, darp etme / dövme, kavg, kapkaç, soygun, terör ve savaş*"¹⁶ olarak belirlemektedir. Kitle iletişim araçlarına yansıyan şiddet olaylarına bakıldığında ise özellikle Türkiye bağlamında şu unsurların öne çıktığı görülmektedir: Boşanma ile ilintili olarak yaşanan sorunlar; eşler arasında yaşanan aldatma olayları, okulla ilintili olarak ortaya çıkan öğrenciler arasında ve/veya öğretmenlerle yaşanan sorunlar; kıskançlık, tartışma, dedikodu ve intikam; ekonomik sorunlar; prestij ve statüye ilişkin algılamalar; kız meselesi; kan davası; namusa ilişkin algılamalar; futbol fanatikliği, uyuşturucu, alkol ve uçucu maddelerin etkisi;

¹² Bas Verplanken, *The Psychology of Habit: Theory, Mechanisms, Change and Contexts*, Springer, Switzerland 2018, s. 4.

¹³ Hogg - Vaughan, *a.g.e.*, s. 44, 471.

¹⁴ Steven Pinker 2011'de *The Better Angels of Our Nature: A History of Violence and Humanity* adlı kitabında, iddia edildiği ve kanıtlandığının aksine, dünyanın eskiden olduğundan daha az saldırgan bir mekan haline geldiğini öne sürmüştür.

¹⁵ Hogg - Vaughan, *a.g.e.*, s. 471.

¹⁶ Zahir Kızmaz, "Şiddetin Sosyo-Kültürel Kaynakları Üzerine Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, Elazığ 2006, s. 249.

kitle iletişim araçlarının etkisi; silah ve kesici alet taşımının yaygınlığı; mafya ve çete oluşumundan kaynaklanan şiddet olayları; bireysel adalet arayışları; hakkında bilgi sahibi olunmasının istenmemesi; kişilik ve zihinsel rahatsızlıkların/yetersizliklerin yol açtığı şiddet eylemleri.¹⁷

Şiddet içerikli eylemlerin kökenlerine dair araştırma yapmak için insanlığın başlangıcına kadar gitmek gerekecektir. Çünkü şiddet, temel itibariyle içgüdü olarak kabul edilen öfke kontrol bozukluğunun yönetilememesi sonucu saldırgan tutum sergilenmesinin neticesidir. Kavramın etimolojik kökenine bakıldığında, Latince şiddet anlamına gelen *violentia* kelimesi sert ya da acımasız kişilik ve güç anlamında kullanılmaktadır. İngilizce *violence*, The Oxford English Dictionary'ye göre kişilere ya da mülkiyete zarar vermek amacıyla fiziksel güce başvurulması, bedensel hasara neden olacak bir işlem ya da kullanım; güç kullanarak kişilerin özgürlüğüne engel olmak gibi anlamlar içermektedir. Latince'den Fransızca'ya geçmiş haliyle ise şiddet (*violence*), bir kişiye, güç veya baskı uygulayarak isteği dışında bir şey yapmak ya da yaptırmak, şiddet uygulama eylemi, zorlama, saldırı, kaba kuvvet, bedensel ya da psikolojik acı çektirme veya işkence ve yaralama olarak tanımlanmaktadır. *Violence* kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanılan şiddet kavramı, Arapça sertlik, sert ve katı davranış, kaba kuvvet anlamlarına gelen şedde ve şedid kelimelerinden dilimize geçmiştir. Türk Dil Kurumu'nun Büyük Türkçe Sözlüğü'nde 1. Bir hareketin, bir gücün derecesi, yeğinlik, sertlik. 2. Hız. 3. Bir hareketten doğan güç. 4. Karşıt görüşte olanlara kaba kuvvet kullanma. 5. Kaba güç. 6. Duygu veya davranışta aşırılık olarak tanımlanmaktadır. İlk üç madde üzerinden yapılan tanımlar daha ziyade kuvvet, yeğinlik ve hız ile ilgiliyken, sonraki üç madde bütünüyle bu çalışmanın konusuyla ilgilidir. Dolayısıyla son üç madde referans alındığında güç, zorlama ve baskı uygulama gibi farklı biçimlerde, fiziksel ya da ruhsal olarak olumsuz etkiler yaratan, doğayı ve canlıyı zarara uğratan söz, yaklaşım, tutum ve hareketleri şiddet olarak tanımlamak mümkündür.¹⁸

Yves Michaud, şiddet başlıklı incelemesinde, şu tanımı yapmaktadır: “*Bir karşılıklı ilişkiler ortamında taraflardan biri veya birkaçı doğrudan veya dolaylı, toplu veya dağınık olarak, diğerlerinin veya birkaçının bedensel bütünlüğüne veya törel ahlaki/moral/manevi bütünlüğüne veya mallarına veya simgesel ve sembolik ve kültürel değerlerine, oranı ne olursa olsun zarar verecek şekilde davranırsa, orada şiddet vardır.*”¹⁹ Krug ve arkadaşlarının Dünya Sağlık Örgütü bünyesinde hazırladığı raporda şiddet, “*fiziksel kuvvet veya gücün kasıtlı kullanımı, gözdağı vermek için veya fiilen yaralama, ölüm, fiziksel zarar verme veya yoksun bırakma ile sonuçlanan davranış*” olarak tanımlanmıştır. Krug ve arkadaşları şiddet içerikli eylemi, üç ayrı sınıflandırmaya tabi tutmuştur. 1. İntihar ve kendine zarar verme anlamında öze yönelik şiddet, 2. Bir aile

¹⁷ Kızmaz, “a.g.m.”, s. 251-254.

¹⁸ Özcan Köknel, *Bireysel ve Toplumsal Şiddet*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2000, s. 20; Artun Ünsal, “Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi”, *Cogito (Şiddet)*, Sayı: 6-7, Kış-Bahar 1996, s. 29-30.

¹⁹ Yves Michaud, *Şiddet*, C. Muhtaroglu (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 8-9.

üyesine, partnere veya birbiriyle ilişkisi olmayan, birbirlerini tanımayan ve genellikle ev dışından bir topluluktan birine karşı fiziksel veya cinsel şiddeti ifade eden *kişiler arası şiddet*, 3. Toplumsal, siyasal ve ekonomik şiddet boyutlarıyla etnik temizlik, terörizm ve savaş gibi geniş bir grup insan veya devletin gerçekleştirdiği, uyguladığı *kolektif şiddet*.²⁰ Tüm bu tanımlamalardan hareketle şiddet içerikli eylemlerin tabiatı itibarıyla fiziksel, bedensel, cinsel, psikolojik ve manevi olabildiği, yoksun bırakma veya ihmâl ile ilintili olduğu görülmektedir.

Şiddet içerikli eylemin kapsamı ve tanımı, zamana ve topluma göre değişebildiği için bu esneklik ve genişlik, eylemin ölçümü ve özelliklerinin tespit edilmesinde problem yaratmıştır. Hatta yakın zamanlara kadar şiddetin farklı boyutlarıyla farklı bilim dalları ilgilenmiştir. Cinayet neredeyse yalnızca kriminologlar; intiharlar yalnızca psikiyatristler; savaş, siyaset bilimci ve tarihçiler; ölüm cezası, ceza hukukçuları; kızların sünnet edilmesi gibi şiddetin kültürel olarak görülen belli biçimleri antropologlar tarafından incelenmiştir. Öte yandan şiddetin böyle geniş tanım ve kapsama sahip olması, bir yönüyle de söz konusu olgunun tüm yönleriyle tanınmasına imkan vermektedir. Disiplinler arası yaklaşımla değerlendirildiğinde bu tanımlamalarda öncelikle (1) eylemin *kasıtlı* olmasına, dolayısıyla da sonuç üzerinden *zarara* vurgu yapıldığı; (2) kapsamının yalnızca fiziksel kuvvet değil, ayrıca kaynakların adil olmayan şekilde dağıtımı veya yoksun bırakma gibi, görülmeyen fakat çok daha yıkıcı olan önemli şiddet tiplerine genişletildiği görülmektedir. Son olarak tanımlarda işaret edilen (3) kasıtlı eylem, korkutmak amacıyla veya fiili olabilmektedir. Bu, psikolojik boyutu ihmâl etmemeyi vurgulamak anlamına gelmektedir.²¹

Şiddet içerikli eylemler, psikolojik bir motivasyona dayanır; psikolojik nitelikte olabilir; mağdurda psikolojik etkiye neden olur ve yoğunluğuna bağlı bir biliş inşa edecek psikoloji yaratır. Medyada şiddet içerikli görsellerle ilgili bireysel ve toplumsal algı, söz konusu bilişe dayalıdır, dolayısıyla zamana ve topluma göre değişebilmektedir. Öte yandan şiddete ilişkin tüm tanımlarda örtüşen belirli noktalar söz konusudur. Şimdiye kadar, reel hayattaki algının hangi değişkenlere göre nasıl biçimleneceği hususu literatüre dayalı olarak aktarılmıştır. Bu noktada şunu söylemek mümkündür: Kurgu hikayelerde yansıtılan şiddet unsurları seyircinin gözünde gittikçe sıradanlaşarak izleyicide bir duyarsızlığa neden olurken, reel hayata dair aynı içerikli görseller son derece ciddi tepkilere yol açabilmektedir. Kurgu olmayan reality showların yüksek izlenme oranlarına sahip olmasını, şiddeti kurgusal olmaktan çıkarıp bir gerçekliğe büründürerek, insanları kimi zaman dehşete düşüren olayları işliyor olmalarına bağlamak mümkün görünmektedir. Çünkü şiddet içerikli yayın, bilgi, belge ve görüntülere daha kolay erişilebilen bir tarihsel dönemde, insanlar şiddetin yaygınlığına inanmakta ve bu programlar, insanların inancını doğrulayıcı etkide bulunmaktadır. Bu bağlamda vurgulanması gereken

²⁰ Krug vd., *a.g.e.*, s. 6.

²¹ Bandy X. Lee, *Violence, An Interdisciplinary Approach to Causes, Consequences and Cures*, Wiley Blackwell, Oxford 2019, s. 4.

olgu, medya(lar) bağlamında kültür endüstrisinin sadece temaşa, eğlence ve tüketimi özendirme gibi kurgusal düzlemde etkinlikler ile sınırlı bir etkileşim dünyası inşa etmediği; ayrıca -yukarıda içerikleri belirtilen reality showlardaki şiddet içerikli program örneklerinde olduğu gibi-, izleyici kitlesinin gözünde toplumsal gerçekliği de inşa ettiği, yani kurgudan gerçekliğe uzanan bir evren oluşturduğudur. Konuyla ilgili literatürde üzerinde açıkça durulmayan bu sarkaç, kurgu olmayan reality showların yarattığı izleyici ilgisi ve onlar üzerindeki etkilerinde gözlemlenebilir bir gerçeğe dönüşmektedir. Zira bu tür programların içerikleri, gerçek hayatın ve gerçek kişilerin deneyimlerini aktarmakta; sadece mağdur ve izleyici kitlesinin değil, programın içerik ve verilerine bağlı olarak hukuk, siyaset ve güvenlik birimlerinin de sürece dahil olmasına yol açmaktadır. Bu boyutları ile değerlendirildiğinde, televizyon programları (ve medyalar), kültür endüstrisi kuramcı ve eleştirmenlerinin iddia ettikleri gibi izleyiciyi edilgenleştiren ve tüketimi özendiren kurgusal bir dünya inşa ederek onları edilgen bir nesneye dönüştürmenin ötesinde, toplumsal etkiler yaratmaktadır.

Saldırıcılık Biçimleri ve Şiddet

Şiddet, bireylerin engellenmeleri sonucunda, öfke duygularını kontrol edememeleri neticesinde saldırgan davranışa yönelmesi ile ortaya çıkan davranıştır. Saldırıcılığın bir ürünü ve tezahürüdür. Saldırıcılık aslında tüm canlılarda vardır; ama şiddet insan türüne özgü yansımasıdır. Zira hayvanlar güdüyle, insanlar niyetle davranır. İnsanlar için -hayvanların aksine- şahsi amaçlarına ve durumun değerlendirilme biçimine ilişkin biliş ve tecrübelerin karmaşık etkisi söz konusudur.

Saldırıcılığın tanımı yapıldığında kimi zaman fiziksel olarak itme, dürtme ve vurma vurgulanırken, bazı tanımlamalarda tehdit edici konuşma, sözel hakaretler ve yüz ifadeleri ilave özellik olarak belirtilir. İnsanların saldırıcılığında bir başkasına zarar verme kastı söz konusudur ve bunun mutlaka fiziksel bir zarar olması gerekmez. Saldırıcılık olanın ne olduğu ise kısmen toplumsal ve kültürel normlarla şekillenir. Zira neyin saldırıcılık neyin şiddet olduğu, amacın meşru görülüp görülmemesi, sosyal, ekonomik ve kültürel koşullara göre belirlenmektedir ve medya araçları bu koşulları etkileyen en önemli unsurların başında gelmektedir. İzleyiciler, bir belgeselde gördükleri aslan ile ceylan arasındaki ilişkiyi saldırıcılık ve şiddet bağlamında değerlendirmeyebilirken, -duyarlılık düzeyi değişse de- genel olarak, insanlar arasında yaşanan sözel veya fiziksel bir çatışmanın şiddet içerikli olduğunun farkındadır.

Şiddet içerikli eylemi saldırıcılıktan yola çıkarak açıklayan bilimsel çalışmalar, toplumsal kökeninden ya da bireysel farklılıklardan önce, evrimsel kökeni vurgulamaktadır. Buna göre şiddetin insan doğasının parçası olduğunu iddia etmektedir. Saldırıcılık biyolojik içgüdü, genetik determinizm, statü ve çiftleşme motivasyonu, tehdit ve tehlikeye karşılık vermek gibi gerekçelerle açıklanmaktadır.²² Tüm bunlar saldırıcılığın içgüdü olduğunu ifade etmekte-

²² Thomas Heinzen - Wind Goodfriend, *Social Psychology*, Sage, London 2018, s. 706-742.

dir. Bu bağlamda saldırganlık şu özellikleri taşır: Saldırganlık, amaç yönelimlidir ve belli sonuçlarla sınırlanmıştır; kişiye ve türe yararlıdır; normal çevreye uyumludur; türün neredeyse tüm üyeleri ile paylaşılır, ortaktır; net bir yöntem geliştirilmiştir; kişisel tecrübe temelinde öğrenilmez.²³ Saldırganlık, hayati çıkarları tehdit altındayken kavga etmek veya kaçmak için insanların veya hayvanların imdadına yetişen doğal enerjidir. Bu bağlamda insan, hayatta kalmanın bir parçası olarak, yeniden üretme, büyüme, çevredeki değişimlere yanıt verme, yarışma, öne geçme, kendi türünü devam ettirme gibi güdülleri ile saldırganlığa yatkın hale gelmektedir. Huesmann ve arkadaşları²⁴ saldırganlığın nispeten sabit olduğunu, yani kendini tekrarlayan bir davranış olduğunu ve yaşamın ilk yıllarında başladığını ifade etmektedir. Öte yandan bu yatkınlığın hangi durumlarda, koşullarda belirginleştiği farklılaşmaktadır. Örneğin ameliyat ve diş tedavisi uygulamaları çoğu zaman saldırganca ama şiddet değildir; buradaki aktör zarar vermek değil, bilakis faydalı olmak niyetindedir.²⁵

İnsanlar söz konusu olduğunda saldırganlığı anlamak için bireysel farklılıklara ve koşulların çeşitliliğine bakmak gerekmektedir. Bunların etkileşimi insanların davranış biçimlerini belirler. Bireysel farklılıklar ve koşulları şu şekilde sıralamak mümkündür. Kişilik, hormonlar, cinsiyet, sosyalleşme, duygusal boşalma (catharsis), alkol tüketimi, toplumsal etkilerin azalması neticesinde dürtüleri kontrol edememe (disinhibition), kolektif davranışın bireye sorumluluk yükleyen davranışı gölgede bırakması, doğrudan suçlanmama rahatlığı (deindividuation) ve mağduru insan olarak görmeyerek ona yönelik saldırganca davranışı meşrulaştırma (dehumanisation).²⁶

Farklı saldırganlık biçimlerini açıklamayı amaçlayan Anderson ve Bushman'ın modeli hem kişisel ve koşulsal faktörleri içermekte hem de bilişsel ve duygusal süreçleri içinde barındırmaktadır. Anderson ve Bushman'ın 2002'de geliştirdikleri *genel saldırganlık modelinin* temel ilkesine göre kişisel ve koşullara bağlı değişkenler arasındaki ilişki, insanda üç tür içsel durumu tetiklemektedir. Bunlar *duygu*, *biliş* ve *uyarılma*'dır. Bireyin bir durumu değerlendirmesi ya rasyonel ya da dürtüseldir ve ortaya çıkan şey, toplumsal deneyim ve sosyal tepkidir. Örneğin -görelî yoksunluk²⁷ duygusu yaşayan- dezavantajlı gruba aidiyet, meşru yollarla başarılı olamayacağını düşünmek vandalizme kaymaya, saldırganlık göstermeye veya hırsızlık yapmaya neden olabilir. Aynı zamanda cinsiyet, kültürel değerler ve normlar (onur kültürü, cinsiyet rolleri, spor kültürü, saldırgan kimlikleri rol model alma, çevresel faktörler vb.), toplumları ve üyelerini saldırganlık konusunda etkileyebilir. Zira saldırganlık ve şiddet içerikli eylemlere ilişkin tutumlar zamanla ve kültürler arasında de-

²³ Hogg ve Vaughan, *a.g.e.*, s. 478-482.

²⁴ L. Rowell Huesmann - Eric F. Dubow - Paul Boxer, "Continuity of Aggression From Childhood to Early Adulthood A Predictor of Life Outcomes: Implications for the Adolescent-Limited and Life-Course Persistent Models", *Aggressive Behavior*, Cilt: 35, Sayı: 2, Mart-Nisan 2009, s. 136.

²⁵ Lee, *a.g.e.*, s. 31.

²⁶ Hogg ve Vaughan, *a.g.e.*, s. 488.

²⁷ Görelî yoksunluk, bir kimsenin şartlarını geliştirme şansının minimumda olduğu duygusunu yaşayarak memnuniyetsizlik duygusu içinde olmasıdır.

ğişkenlik gösterdiği gibi, gruplar ve milletler arasında da farklılaşabilmektedir. Örneğin normların, saldırganlığı makul ve olabilir bir eğilim olarak kabul ettiği şiddet alt-kültürüne sahip bazı toplumlarda, şiddet bir yaşam biçimi olarak meşru görülmektedir. Saldırganlığa etkisi popüler ve tartışmalı bir endişe kaynağı olan kitle iletişim araçları ise, -saldırı, tecavüz ve cinayet gibi-filmlerde ve televizyon programlarında şiddeti neredeyse tıpkı bir moda olarak özendirilmektedir.²⁸ Bu yönüyle kitle iletişim araçlarının bireyin davranışlarını ve sosyalleşme biçimlerini etkilediğini iddia etmek mümkündür. Zira bazı davranış kalıplarının izleyiciler tarafından taklit edildiği; bilhassa kimlik arayışındaki gençlerin, şiddet içerikli dizi ve filmlerdeki sert, bıçkın, kabadayı, hukuk ve kural tanımaz aktörleri rol model olarak gördükleri; okul, sokak ve işyerlerinde sergiledikleri halleriyle onların davranışlarına öykündükleri gözlemlenmektedir.

Saldırganlığı anlamaya ve tanımlamaya yarayabilecek bir diğer araç tiyolojiler kurmaktır. Bu bağlamda üç başlık belirlenebilir: Deskriptif, motivasyonel, mikro-saldırganlıklar. Deskriptif tiyoloji,²⁹ insanların *nasıl* saldırgan hale dönüştüğünü anlamaya yardımcı olmakta ve saldırganlığı üç alt kategoriye ayırmaktadır: fiziksel veya sözel, doğrudan veya dolaylı, aktif veya pasif. Motivasyonel tiyoloji, saldırganlığı *neyin* motive ettiğine odaklanarak *niçin* saldırgan olunduğunu anlamaya yardım etmektedir. Örneğin algılanan tehditlere '*duygu temelli tepki*' gösteren düşmanca ve tepkisel saldırganlık eğilimi bulunabilmektedir. Tepkisel saldırganlık olarak ifade edilebilecek bu eğilim, saldırganın psikolojik durumunun öfke gibi negatif bir heyecan ile yönetilmiş olduğu, şiddetin dürtüsel versiyonuna işaret eder. Araçsal/proaktif saldırganlık, arazi, para, onur, intikam veya sosyal statü gibi kaynakları elde etmek için diğerlerine zarar vermek üzere özenle hesaplayarak veya akla dayalı karar vermeye dayanır. Söz konusu araçsal saldırganlık, kişisel tatmine ulaşma hedefine dayanmaktadır. Mikro-saldırganlıklar ise saldırganın marjinal hale gelmiş bir gruba bilinçli bir kasıt olmaksızın veya kasıtle, önyargı ya da ayrımcılık sergileyerek aşağılayıcı ifadelerde bulunması veya davranışlar sergilemesini işaret etmektedir. Mikro saldırganlık, günlük hayatta farkında olunan veya olunmayan ve sıklıkla sözlü olarak gerçekleştirilen bir saldırganlık türüdür. Bir bireyin kendisinden farklı düşünen, inanan ve davranışları aşağılaması, incitmesi, yabancılaştırması mikro saldırganlık olarak tanımlanabilir. Örneğin başörtülü birisiyle aynı ortamı paylaşmak istememek, bunu sözlü ve davranışsal olarak göstermek; ya da bir beyazın siyahi birisiyle aynı ortamda bulunmayı reddetmesi mikro saldırganlık örneği olarak verilebilir.³⁰

Medya araçları ile insanlara aktarılan görüntü ve bilgiler, gerek söylem dili gerek görsel içeriğine bağlı olarak, izleyicilerin yukarıda örneklendirilen

²⁸ Hogg ve Vaughan, *a.g.e.*, s. 492-497.

²⁹ A.H. Buss, *The Psychology of Aggression*, John Wiley, New York 1961, s. 8, Aktaran Heinzen ve Goodfriend, s. 695.

³⁰ Clive Hollin, *The Psychology of Interpersonal Violence*, Wiley Blackwell, Oxford 2016, s. 2-3; Heinzen ve Goodfriend, *a.g.e.*, s. 695-696; Lee, *a.g.e.*, s. 32.

konularda tutum ve düşüncelerini ve hatta toplumsal normların oluşma sürecini etkileyebilmektedir. Diğer taraftan toplumsal normlar ve toplumsal biliş, medya araçlarında yansıtılan bilgi ve görüntülerin aktarılış biçimini, içeriğini ve söylem dilini belirleyen etkenlerden biridir. Bu karşılıklı etkileşime dayalı ilişki, saldırgan davranışın tanımını ve boyutlarını tekrar tekrar tartışmaya açmaktadır. Böylece saldırgan davranış ve şiddet içerikli eylemlerin tanımları değişebilmekte, kapsamı zaman zaman genişlemekte ve/veya daralabilmektedir. Tanımlamalardaki değişim herhangi bir şiddet içerikli eyleme atfedilen zararın önemini ve/veya önemsizliğini ve dolayısıyla hukuki karşılığını etkilemekte ve hatta belirlemektedir. Bu değişimde, bilim insanlarının araştırma yaptığı disiplin ve söz konusu disiplinin araştırma yöntemlerini nasıl kullandığı belirleyici olmaktadır.

Şiddet İçerikli Eylemin Yorumlanması ve Suç

Saldırganlık, şiddet ve suç antropolojiden zoolojiye, biyolojiden psikolojiye ve psikiyatrye, kriminoloji ve sosyoloji gibi pek çok disiplinin açıklamaya çalıştığı ve hakkında teoriler ürettiği konulardır. Antropoloji, ele aldığı tema bağlamında insanlar, insanlık ve kültür üzerine odaklanmakta; kültürel farklılıkların coğrafi veya tarihsel olarak karşılaştırmasını yapmaktadır. Psikolojik teoriler ise bireylerin tecrübelerinin etkisine veya onların kişilik özellikleri ve kişilik tiplerinin yanı sıra duygusal durumlarının etkisine odaklanarak şiddet uygulayan bireylerin ve travma yaşayanların beynini, zihnini çözmeye ve anlamaya yardımcı olan bilimdir. Psikiyatri, insanların nasıl hareket ettiği, nasıl tepki verdiği ve nasıl düşündüğünü tespit etmek üzere, zihinsel süreci, zeka düzeyi, kişilik bozuklukları, psikopatolojik sendromlar vb. üzerinden açıklamaya çalışmaktadır.³¹ Kriminolojinin “*yoksulluk, işsizlik, eşitsizlik, sosyo-ekonomik statü, kültür veya şiddet alt-kültürü, ateşli silahlar, uyuşturucu ve alkol kullanımı, sosyal çevre ve kitle iletişim araçları gibi çok sayıda değişkeni*”³² kullanılarak şiddet içerikli ve suç teşkil eden eylemleri çözümlediği görülmektedir. Sosyoloji, insan toplumunu, toplumların kökenlerini, toplum içindeki etkileşimleri ve toplumsal davranışı araştırmaktadır. Sosyoloji, bireylerin eylemlerinin soyutlanmayacağı, fakat toplumsal yapının bir parçası olarak insanlar üzerinde etkili olan kültürel güç ve baskıların gösterimi ve kapsamını açığa çıkararak şiddet ve suç vakalarını irdelemektedir. Daha açık bir anlatımla her bir insanın eylemlerinin bireysel olarak değerlendirildiğinde tesadüfi görünüp anlaşılabilir hale geldiğini iddia eden ve ortaya koyan disiplindir.³³

Şiddet içerikli eylemin ve suçun ne olduğuna ilişkin yapılan tanımlamalar, yaşamda somut izleri tespit edildiğinde anlam kazanabilmektedir. Bir vakada şiddet içerikli eylemin var olup olmadığı, tıp, hukuk ve psikoloji bilimlerinin yaptığı incelemelerle tespit edilmektedir. Tıp, şiddeti fiziksel bir eylem olarak

³¹ Pamela J. Schram - Stephen G. Tibbetts, *Introduction to Criminology, Why Do They Do It?*, Sage, California 2018, s. 396.

³² Kızmaz, “a.g.m.”, s. 248-249.

³³ Lee, *a.g.e.*, s. 85-86.

değerlendirmekte ve bireyde doku zedelenmesi olup olmadığına bakmaktadır. Tıp uzmanları somut bir iz bulamadıklarında *hukuk* bilimi devreye girmektedir. “*Hukuk, iz bırakıp bırakmadığına bakmadan şiddet içerikli bütün davranışları araştırır, şahitleri dinler ve o eylemin şiddet olup olmadığına karar verir.*”³⁴ İz bırakan somut bir eylem tespit edilemediğinde maruz kalınan muamelenin şiddet olup olmadığına analizini, ruhsal zarar olup olmadığını araştırın disiplin de *psikoloji*’dir.³⁵

Medya araçları kültürel farklılıkları, kişilik özelliklerini, zihinsel süreci, parçası olunan alt kültürü sosyolojik bir bağlama oturtarak ve izleyiciye hissettirmeden aktarmaktadır. Şiddet içerikli eylemin izlerini tespit eden bilimsel disiplinlerin yöntemi ile, söz konusu eylemin suç olup olmadığı bilgi ve yorumuna göndermede bulunmaktadır. Bunu, bir taraftan kurgu haber programları, reality showlar, diziler ve filmler aracılığıyla, diğer taraftan kurgu olmayan reality showlar ile gerçekleştirmektedir. Kurgu programlar, bir eylemin suç teşkil edip etmediği yorumunu, yayın içeriğine ve temaya göre vermek istediği mesajla bağlı olarak iletirken; kurgu olmayan reality showlar, toplumsal normlara ve hukuki yoruma göre suç teşkil eden ve/veya suç içeren vakaları programa konu etmektedir. Kurgu olmayan reality showlarda, program sırasında faillerin, mağdurların ve mağdur yakınlarının sosyal çevreleri, aile ilişkileri ve biyolojik özellikleri tabii olarak irdelenmekte ve sorgulamaya açılmaktadır. Böylece vaka, -fail bulunduğu ve yakalandığında netliği kesinleşmek üzere- söz konusu suçun kültürel, kriminal, patolojik veya şartlara bağlı şiddet suçu olup olmadığını tespit etmeyi sağlayacak diyalogları üretecek şekilde incelenmiş olur. Nitekim genel olarak suça götüren nedenler ekonomik, kültürel, çevresel/sosyal ve psikolojik gibi çeşitli kavramlarla açıklanmaktadır. Her ne kadar her bir vaka, diğerinden ayrı özellikler taşısa da birtakım ortak noktaları bulunmaktadır. Wilson ve Herrnstein insan tabiatının üç faktörün etkileşiminden etkilendiğini ifade etmiş ve suçun ortaya çıkışını açıklamıştır. Bunlardan ilki *sosyal çevre*dir. Buna göre kültürdeki disipline edici anlayış, narsist “*ilk-ben*” eğilimine dönüşürken, bu değişim bireysel düzeyde son derece güçlü etkide bulunarak suç oranlarının artmasına yol açmaktadır. İkinci faktör *aile ilişkisi*dir; ebeveynlerin çocuk bakımında ilgisiz ve tutarsız tutumları ya da beceriksiz ödül-ceza yöntemi takip etmesi, çocukların suça yönelmesine katkıda bulunmaktadır. Üçüncüsü ise *biyolojik özellik*: Kısmen kalıtsal olan cinsiyet, düşük zeka, düşüncesizlik ve vücut tipi etkili özelliklerdir.³⁶ Bu sosyal ve çevresel nedenlerle bireysel farklılıkların etkileşimi bir araya geldiğinde kendini üreten şiddet ortaya çıkmaya başlamaktadır. Sosyal faktör insanı zihinsel olarak şiddete hazırlarken; bireysel faktörler duygusal olarak hazırlamaktadır. Bu zihinsel ve duygusal hazırlığın kesiştiği noktada olumsuz bir duygu ortaya çıkar; olumsuz duyguyla baş etmenin yolu ise şiddettir.

³⁴ Adem Güneş, *Kişilik Gelişiminde Cezasız Eğitim*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 25.

³⁵ Güneş, *a.g.e.*, s. 24-25.

³⁶ J.Q. Wilson - R.J. Herrnstein, *Crime and Human Nature*, Simon & Schuster, New York 1985, Aktaran Schram, *a.g.e.*, s. 422.

Şiddet davranışı ile yakından ilintili iki duygusal durum bulunmaktadır: Birincisi heyecan veya heyecan arama, ikincisi öfke. Bireyler grup içerisinde uyuşturucu ve alkol kullandıklarında, bulundukları silahla bir başka gruba yönelik saldırıda bulunabilir. Öte yandan öfke ise psikolojik ve bilişsel unsurları içermektedir. Zira öfke, birey için hem fonksiyonel hem fonksiyonel olmayan reaksiyonlarla, subjektif olarak tecrübe edilmiş olan, adapte olabilen ve karmaşık nitelikteki duygunun ürünüdür. Dolayısıyla bir birey, çevresel işaretler psikolojik ve bilişsel olarak harekete geçirmek üzere provoke ettiğinde ve kişi subjektif duygusal tecrübesini öfke olarak nitelendirdiği zaman öfkeli hale gelir ve şiddet içerikli eylemde bulunabilir.³⁷ Şiddet içerikli eylemin suç haline dönüşmesi ise yasalarla olur. Daha açık bir anlatımla bir eylemin suç olup olmadığını yasal düzenlemeler ve bilhassa ceza hukuku belirlemektedir.

John Conrad, suçlular üzerinden yaptığı analizle şiddet suçlarını işleyenleri dört grupta ele almaktadır: Herhangi bir sorunu şiddet yoluyla çözme yöntemini benimseyen ve alt kültür grupları içerisinde yaşayan suçluları tanımlamak üzere *kültürel şiddet suçluları*; soygun gibi kriminal bir eylemi gerçekleştirmek için şiddeti bir araç olarak kullanan *kriminal şiddet suçluları*; zihinsel veya beyin ile ilgili bir rahatsızlığı olan patolojik suçluları tanımlamak üzere *patolojik şiddet suçluları*; özellikle kışkırtılma veya provokasyon koşulları altında kontrolsüz olarak işlenen ve sonrasında pişmanlık duyulan şiddet suçlarını tanımlamak üzere şartlara bağlı şiddet suçluları.³⁸

Medya araçları, bir vakayı aktarırken vurguladıkları detaylarla şiddet içerikli eylemin hangi duygusal durumlara bağlı olarak geliştiğinden, suçlunun kültürel birikiminden, bireysel özelliklerinden, kriminal amacı olup olmadığından ve içinde bulunduğu koşullardan bahsederek, o eylemin suç kapsamına girip girmediğine dair algı inşa etmektedir. Senaryoya dayalı televizyon programları, -mağdur ve suçlunun hikayeleri kurguya göre önceden belirlenmiş olduğundan- programın yayınlandığı kanalın sahiplerinin, yöneticilerinin, programın yapımcı ve senaristinin inisiyatifine göre mağdur, suç ve suçlu profili yorumu sunmaktadır. Dolayısıyla senaryoya dayalı televizyon programlarının izleyicinin mağdur, suç ve suçlu tanımlarına ilişkin algılarını manipüle edebilme imkanı bulunmaktadır. Kurgu olmayan reality showlar ise mağdur, mağdur yakınları ve tanıkların anlatımlarından hareketle bir çerçeve çizmektedir; bu yayınlarda bir eylemdeki şiddet unsuruna ilişkin tanımlar nettir; çünkü vaka, toplumsal normlar ve yasalar çerçevesinde ele alınmaktadır. Kurgu olmayan reality showlarda esas amaç, mağdur ve/veya suçlu profiline dair algı inşa etmek değil, suçlunun yakalanmasını sağlayacak veriler toplamaktır. Dolayısıyla kurgu olmayan reality showların mağdur, mağdur yakınları ve tanıkların ifadelerinden hareketle suç teşkil eden eylemin ortaya çıkış nedenini ve suçlunun motivasyonunu tespit ederek bilhassa vaka ve mağdura

³⁷ Hollin, *a.g.e.*, s. 17-18.

³⁸ Kızmaz, "a.g.m.", s. 254; Frank E. Hagan, *Introduction to Criminology: Theories, Methods and Criminal Behavior*, Sage, London 2008, s. 215-216; Frank E. Hagan, *Crime Types and Criminals*, Sage, London 2010, s. 114.

ilişkin detaylı analiz yaptığını söylemek mümkündür. Toplumsal algı, mağdur ve mağduriyet perspektifinden şekillenmektedir.

Bilimsel araştırmalar kapsamında, suç teşkil eden davranışların inşa sürecini ve suçlu kişiliğini analiz eden farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlardan *öğrenme teorileri*; bireylerin, motivasyonları ve teknikleriyle suç teşkil eden davranışları diğerlerinden iletişim yoluyla ve öğrenme sürecinde edindiklerini varsayar. Buna göre, tabula rasa olarak bilinen ifadeyle, insanlar boş bir sayfa ile dünyaya gelirler; tutumlar ve davranışsal kararlar doğumdan itibaren iletişim yoluyla edinilir. Öğrenme teorileri suç teşkil eden ve suç olmayan davranışların, tanıdıklarının yaptığı ve kendilerinin içselleştirdiği kültürel değerlerin nasıl öğrenildiğini açıklamaktadır. *Kontrol teorileri*, insanların tabiatı itibarıyla bencil ve saldırganlık eğilimine sahip olduklarını, incitici olduklarını ve bu eğilimlerinin kontrol edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla insanların neden suç işlemediklerini veya sapkın davranışlarda bulunmadığını açıklamaya çalışmaktadır. İnsanların doğal dürtüleri yönünde hareket etmesini engelleyen unsurları, toplumu, insan etkileşimlerini ve diğer faktörleri sorgulamaktadır. *Ayrıncı birliktelikler teorisi* ise suç teşkil eden değerler ve tutumların bir jenerasyondan diğerine kültürel olarak nasıl aktarılabildiğini açıklamaya çalışmaktadır. Edwin H. Sutherland'ın *Principles of Criminology* (1934) isimli çalışmasında ortaya koyduğu bu teori, akranlar, ebeveynler gibi kişi için önem arz eden insanlarla kurulan ilişkinin suç teşkil eden davranışları öğrenmede etkin olduğunu vurgulamaktadır.³⁹ Buna göre kişinin birliktelik içinde bulunduğu gruplar, onu belli tanımlara maruz bıraktığı gibi ona taklit edebileceği modeller sunmaktadır. Böylece sosyal çevre, topluma ve kurallara uyma ya da sapma davranışı için ayrıncı niteliğiyle pekiştirme sağlamaktadır.⁴⁰

Sutherland'ın *Ayrıncı Birliktelikler Teorisinin* dokuz temel argümanı bulunmaktadır:

1. Kriminal davranış öğrenilir; tevarüs edilmez; bir başka ifade ile kişi, suçu işlemek için eğitilmelidir; suç teşkil eden davranışı öğrenmeyen kişi, suç icat edemez.

2. Kriminal davranış iletişim kurulan diğer kişilerle etkileşim sonucu öğrenilir. Çoğu örnekte bu iletişim sözeldir; fakat bu iletişim hareketler üzerinden de kurulur.

3. Kriminal davranışın ana unsuru, kişinin ait olduğu yakın/samimi özel gruplar içerisinde ortaya çıkar. Sutherland burada özel ve özel olmayan gruplar olmak üzere bir ayırım yapar. Aile ve arkadaşlar arasındaki özel, şahsi ilişkiler, film ve gazeteler gibi kişisel olmayan ilişkilere dayalı araçlardan daha etkilidir.

³⁹ Schram ve Tibbetts, *a.g.e.*, s. 562, 567, 596.

⁴⁰ Widom şiddetin aileler ve kuşaklar üzerinden devamlılığını açıklarken şiddet döngüsü (cycle of violence) kavramını kullanmıştır. Özellikle çocuğun ihmal edilmesi, şiddete, istismara uğramasına odaklanarak, çocukluk tecrübelerinin anti-sosyal ve şiddet eğilimli davranışa yol açma riskini artırabileceği konusuna dikkat çekmiştir. C.S. Widom, "Child Abuse, Neglect and Violent Criminal Behavior", *Criminology*, Sayı: 27, New York 1989, s. 251-271.

4. Kriminal davranışın öğrenildiği durumlarda, bu öğrenme bazen çok karmaşık bazen ise çok basit olan suç işleme tekniklerini ve motivasyonlarını, dürtülerin rasyonelleştirilmesini ve tutumların istikametini kapsamaktadır. Suçlular davranışlarını sürdürmek için gerekli teknikleri, metotları ve dürtüleri başkalarından öğrenir.

5. Motivasyon ve dürtülerin istikameti, lehte veya aleyhte hukuki düzenlemelerin tanımlamalarından edinilir. İnsanlar, yasal düzenlemeleri uyulması gereken kurallar olarak tanımlayanlarla çevrili bir topluma ait olabileceği gibi; yasal düzenlemeleri çiğneme yönünde tanımlayanlarla çevrili bir toplum içerisinde de bulunabilir.

6. Bir kimse, yasaya uymayı değil de yasaya uymama tanımını daha fazla benimserse suçlu durumuna düşer. Sutherland ayırıcı birliktelik dediği şeyin özünün bu olduğunu ileri sürmektedir. Şöyle ki, herhangi bir kimse kendini çevreleyen kültürü kaçınılmaz olarak benimser. Kişi, kriminal davranış örüntüleriyle çevrili olup, kriminal olmayan davranış örüntülerinden izole bir ortamda bulunduğu için suçlu hale gelir. Suç ile ilişkili herhangi bir tutuma sahip olmama hali ise, suçun üretilmesine etkide bulunmaz. Bu tarafsız davranış hali özellikle çocuk yetiştirme sürecinde önem taşır; zira kriminal davranışla herhangi bir teması bulunmayan çocuk, suç ile ilişkili herhangi bir davranış geliştirmez.

7. Ayırıcı birlikteliklerin sıklığı, süresi, önceliği ve yoğunluğu değişebilir. Sıklık ve süre, bu birlikteliğin ne kadar uzun sürdüğüne ve ne sıklıkla olduğuna göndermede bulunur. Öncelik, bireyin erken çocukluk döneminde güçlü bir meşru davranış duygusu geliştirip geliştirmediğine işaret eder; erken çocukluk döneminde gelişmiş suçlu davranışı, yaşam boyu sürebilir. Yoğunluk ise net olarak tanımlanmamıştır.

8. Kriminal olan ve kriminal olmayan örüntülerle, birliktelik yoluyla kriminal davranış öğrenme süreci, diğer bütün öğrenme süreçlerindeki mekanizmaları içerir. Bu, şu demektir; kriminal bir davranışı öğrenme süreci, yalnızca taklitle açıklanamaz; diğer herhangi bir davranışı öğrenme sürecine benzerdir.

9. Kriminal bir davranış, genel ihtiyaç ve değerlerin bir ifadesi olmakla birlikte, bu davranış, söz konusu genel ihtiyaç ve değerlerle açıklanamaz; çünkü kriminal olmayan davranış aynı ihtiyaç ve değerlerin bir ifadesidir. Sutherland, motivasyon, ihtiyaç ve değerlerin kriminal davranışı açıklamada yetersiz olduğunu iddia etmiştir; çünkü bütün bunlar kriminal olmayan davranışların da açıklamalarıdır.⁴¹

Sutherland gibi suç teşkil eden davranışı öğrenme sürecinin etkilediğini iddia eden Gresham Sykes ve David Matza,⁴² ilave olarak, suç işlemeyi sapma değerleriyle açıklayan teorileri eleştirerek, suçluların pek çoğunun geleneksel

⁴¹ Schram ve Tibbetts, *a.g.e.*, s. 568; J. Robert Lilly - Francis T. Cullen - Richard A. Ball, *Criminological Theory, Context and Consequences*, Sage, London 2019, s. 87-88; Edwin H. Sutherland - Donald R. Cressey, *Criminology*, J.B. Lippincott Company, New York 1978, s. 80-82.

⁴² Gresham M. Sykes - David Matza, "Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency", *American Sociological Review*, Cilt: 22, No: 6, 1957, s. 664-670.

inançları ve değerleri benimsediğini; yani toplumsal düzene bağlı olduklarını iddia etmişlerdir. Daha önceki teoriler (kötü çevrede bulunan tüm bireylerin suç işleyeceği öngörüsünde bulunan Şikago Okulu gibi) hayat boyu suç işlemediğini iddia etmişlerdi. Oysa Sykes ve Matza, insan davranışındaki deterministik tutuma ve özgür iradeye dikkat çekmiştir. Sykes ve Matza'ya göre bireyler geleneksel toplumun baskısından kurtulduğunda suça yönelebilir; ki bu dönem özellikle gençlik çağlarıdır. Geleneksel toplumsal normlar ise, önemsizleştirme teknikleri veya bahaneleri öğrenmenin ürünüdür. Söz konusu önemsizleştirme teknikleri, bu normların geçici olarak askıya alındığı ve denetleyici etkilerinin azaldığı tekniklerdir. Suçluluk, kişinin bu geleneksel toplumsal normları öğrenmiş olduğu süreç nedeniyle mümkündür.⁴³ Sykes ve Matza, bir bakıma kendilerini suçlu hissetmemek için davranışlarını rasyonelleştirmek olarak da tanımlanabilecek önemsizleştirme (nötralize) tekniklerini beş maddede açıklamıştır.⁴⁴

Sorumluluğun reddi: suçlular, kötü arkadaşlar, yoksulluk gibi kendi inisiyatifi dışındaki etkiler nedeniyle suç işlediğini, dolayısıyla davranışlarında sorumlu olmadıklarını öne sürerler.

Zararın reddi: suçlular, yanlış davranışlarını birine zarar verip vermediğine bakarak değerlendirirler; ki bazı zamanlar toplum, bazı davranışları yalnızca yaramazlık olarak değerlendirebilmektedir.

Mağdurun varlığının reddedilmesi: suçlular eylemlerinin sorumluluğunu ve bu eylemlerin bir zarara yol açtığını kabul ederken, misillemede bulduklarını veya onları yani hedeflerini cezalandırdıklarını ileri sürerek haklılıklarını ve dolayısıyla işledikleri suçun önemsizliğini iddia ederler.

Suçlayanları suçlama ya da kınayanları kınama: suçlular, dikkatleri kendi sapmış/sapkın eylemlerinden uzaklaştırıp, bu eylemleri onaylamayanların motivasyonları ve davranışlarına çekerler; onların iki yüzlü olduklarını, sapkınlıklarının maske ile kapattıklarını veya kişisel düşmanlıkları olduklarını iddia ederler.

Kendi değerlerini diğerlerinden yüksek görme: suçlular, ait oldukları küçük sosyal grupların kurallarını, toplumun kurallarının üstünde tutarlar. Aslında sapmış değillerdir, çünkü zaten toplumun normlarını reddetmektedirler.

Paul Cromwell ve Quint Thurman (2003) bu tekniklere ilave olarak *karşılaştırmalı mazeret* ve *erteleme* olmak üzere iki teknik geliştirmiştir. Karşılaştırmalı mazeret, suçluların diğer suçlarla karşılaştırarak kendi suçlarını hafifletme tutumlarını ifade eder. Erteleme ise, suçluların üzerlerinde baskı olduğunu ileri sürerek sonucu tahmin edemediğini ve üzerindeki baskı ortadan kalktığında rasyonel düşünebileceğini iddia ettiği tutumdur.⁴⁵

Sykes ve Matza ile Cromwell ve Thurman'ın yaklaşımları, suçun sosyolojik yönlerinin yanı sıra psikolojik unsurlarına da göndermede bulunmaktadır. Nitekim araştırmalar, saldırganlık, şiddet ve suç teşkil eden davranışların or-

⁴³ Lilly vd., *a.g.e.*, s. 196.

⁴⁴ Sykes ve Matza, "a.g.m.", s. 667-669; Schram ve Tibbetts, *a.g.e.*, s. 591.

⁴⁵ Paul Cromwell - Quint Thurman, "The Devil Made Me Do It: Use of Neutralizations by Shoplifters", *Deviant Behavior*, Cilt: 24, Sayı: 6, United States 2003, s. 546.

taya çıkması, gelişmesi ve pekişmesinde disiplinler arası yaklaşımın çok daha açıklayıcı olduğunu göstermektedir. Zira insanların suç kapsamına giren davranışlara yönelmesinde, sosyolojik etkenlerin yanı sıra psikolojik unsurlar da son derece etkilidir. Suçun psikolojik temellerine ilişkin kuramların temel var sayımlarını şu şekilde özetlemek mümkündür:⁴⁶

1. Kişilik/benlik, bireyler arasındaki en temel motivasyonel unsurdur, çünkü kişilik sürücü koltuğudur ve hareket ettirici nedenin kaynağıdır.
2. Suç, benlik içerisinde olağan dışı/anormal, disfonksiyonel veya uygun-suz zihinsel süreçlerden kaynaklanır.
3. Suç oluşturan davranış, toplum tarafından ayıplanmasına ve mahkum edilmesine rağmen, kişi için maksatlı bir davranıştır, belli bir niyete dayalıdır.
4. Normallik genellikle toplumsal konsensüs ile tanımlanır ve sınırları çizilir.
5. Özürlü/kusurlu veya anormal zihinsel süreçler, hastalıklı düşünce, uygun olmayan öğrenme veya hatalı koşullama, uygun olmayan rol modellerin kopyalanması/taklit edilmesi ve içsel çatışmalara uyma gibi çeşitli nedenlere dayanabilir.

Senaryoya dayalı televizyon programları kurguladığı hikayede bazen sadece suçlunun, bazen sadece mağdurun, bazen de her ikisinin detaylı bilgisini sunarak girift bir anlatım sunmaktadır. Bu hikâyelerde özellikle suçlunun suç teşkil eden davranışa yönelmesini, sosyal ve/veya bireysel gerekçeler üzerine inşa ederek tasvir etmektedir. Hatta bu gerekçeleri suçu mazur gösterme amaçlı kullanabilme alanı bulunmaktadır. Bireysel olarak suçlunun, gerçekleştirdiği eylemi meşru gösterme çabası gibi, senaryoya dayalı programlar da izleyicilerin toplumsal ve hukuki normlara ilişkin eleştirel düşünmesini teşvik edebilmektedir. Bir başka anlatımla senaryoyu, suçu meşru gösterecek haklı gerekçelerle kurgulayabilmektedir. Öte yandan kurgu olmayan reality showların, suçlu, yakalanıp olayın gerçekleşme nedenini öncesi ve sonrasıyla anlatmadığı sürece veya suçlu suçunu itiraf etmedikçe, böyle bir manipülasyon alanı bulunmamaktadır. Dolayısıyla senaryoya dayalı programlar, literatürdeki birikimden yararlanarak hem güçlü bir senaryo kurabilir hem toplumsal algıyı manipüle edebilir; oysa kurgu olmayan reality showların -suçluyu tanımadığı, gerekçeleri ve olay örüntüsünü sonucuyla bilmediği için- böyle bir imkanı söz konusu değildir.

Değerlendirme ve Sonuç

Gerekçesi sosyolojik, kültürel, ekonomik ve/veya psikolojik her ne olursa olsun, saldırganlık, şiddet içerikli eylem ve suç teşkil eden davranış, toplumsal gelişmeyi ve uyumu engelleyen, yavaşlatan ve/veya durduran diğer tüm olaylar gibi müdahale edilmeye mecburdur. Toplum, ahlak kurallarına, gelenek ve göreneklere aykırı durumları kendi içerisinde belirli bir dereceye kadar tolere edebilmektedir. Ancak herkesin tanımlanmış hak ve özgürlüklerine sahip olabilmesi noktasında, hoş görülemeyecek düzeyde zarar verici ve yıkıcı davranışlar hukuki yaptırımlarla engellenmek durumundadır. Hukuk, gerek-

⁴⁶ Schram ve Tibbetts, *a.g.e.*, s. 447.

çesi her ne olursa olsun, kişiye ve/veya topluma zarar verdiği için yasaklanan yanlış ve/veya hatayı telafi etmek üzere yaptırım uygulamak için vardır.⁴⁷

Hukukun ve adli makamların mağduriyetleri telafi etmek üzere yürüttüğü çalışmaların ne ölçüde başarı ile sonuçlandığı, olay medyada yer aldığı ölçüde takip edilebilmektedir. Örneğin özellikle kadına ve çocuğa yönelik şiddet içerikli vakalar, medyaya yansığında ve sosyal medya üzerinden paylaşıldığında gündem oluşturarak toplumun duyarlılığını harekete geçirmektedir. Adalet sisteminin işleyişi, izleyiciler tarafından vakanın ve dolayısıyla problemin medyada tasvir edilişi doğrultusunda değerlendirilmektedir. Kullanılan söylem diliyle üstü kapalı bir şekilde toplumun ortak değerlerinin ve kurallarının anımsatıldığı ve pekiştirildiği bu yayınlar, bireylerin kendilerinin de mağduriyet yaşama ihtimallerini hatırlatmaktadır. Böylece insanlar hem diğer insanların güvenilirliğini hem devlet kurumlarının görevlerini ne ölçüde başarıyla yerine getirebildiğini sorgulamaya başlamaktadır.⁴⁸ Saldırganlık, şiddet ve suç içerikli programların, kurgu ve dizi niteliğinde olduğunda mesajını yavaş yavaş zerk ederek toplumsal algıyı inşa etme imkanı bulunsa da, özellikle toplumsal duyarlılık söz konusu olduğunda, bu programlar gerçek hayattan paylaşılan videolar ve kurgu olmayan reality showlar kadar etki etmemektedir. Öte yandan kurgu olmayan reality showların sunduğu ve aktardığı gerçeklik, yüksek düzeyde psikolojik etkiye neden olmaktadır. Bu etki, mağdur kimliği üzerinden gerçekleşmektedir. Bilim insanlarının ortaya koyduğu saldırganlık, şiddet, suçlu ve suç teşkil eden davranışlara ilişkin literatür ise, mağdur ve mağduriyet algısı nedeniyle sıradan vatandaşın merakını cezbetmektedir. Çünkü şiddet ve suç içerikli bir vaka, kurgu olmayan reality showlarda işlendiğinde bağlamı ve soruşturma sürecini daha çok yansıtmakta, böylece mağduriyet korkusunu beslemektedir ve izleyiciler mağduriyet korkusu nedeniyle bu olguları anlamaya çalışmaktadır.⁴⁹

Kitle iletişim araçlarına yansıyan şiddet içerikli eylem türlerinin neredeyse tamamı, kurgu olmayan reality showlarda işlenen ve incelenen vakalarla örtüşmektedir. Nitekim darp ve alıkoyma,⁵⁰ töre cinayeti,⁵¹ ekonomik sorunlar,⁵² aldatma ile ilintili sorunlar,⁵³ uyuşturucu ve istismar,⁵⁴ mafya ve çete

⁴⁷ Cezai yaptırım miktarında indirim şartları hariç tutularak.

⁴⁸ David L. Altheide, "The News Media, the Problem Frame, and the Production of Fear", *The Sociological Quarterly*, Sayı: 38, Iowa City 1997, s. 647-668; Aktaran Lisa A. Kort - Butler, Kelley J. Sittner Hartshorn, "Watching the Detectives: Crime Programming, Fear of Crime, and Attitudes about the Criminal Justice System", *The Sociological Quarterly*, Cilt: 52, Sayı: 1, Iowa City 2011, s. 40.

⁴⁹ Kort-Butler ve Hartshorn, a.y., s. 51.

⁵⁰ "Dayağa Makyaj!", <http://www.milliyet.com.tr/gundem/dayaga-makyaj-2604689>, erişim tarihi: 20.08.2019.

⁵¹ "Korkunç Gerçek Müge Anlı'yı Bile Darmadağın Etti", <http://www.milliyet.com.tr/cadde/korkunc-gercek-muge-anliyi-bile-darmadagin-etti-1262519>, erişim tarihi: 20.08.2019.

⁵² "Müge Anlı Mehir Cinayetini Çözüyor! Flaş Gelişme...", <https://www.ahaber.com.tr/galeri/yasam/muge-anli-mehir-cinayetini-cozuyor-canli-yayinda-kan-donduran-gelisme>, erişim tarihi: 20.08.2019.

⁵³ "Pınar Abalak-Mehmet Abalak Cinayetinde Yasak Aşk Çıktı!", <https://www.internethaber.com/pinar-abalak-mehmet-abalak-cinayetinde-yasak-ask-cikti-1868620h.htm>, erişim tarihi: 20.08.2019.

⁵⁴ "Zihinsel Engelli Kızı Kaçırıp Zorla Uyuşturucu Kullandırmışlar!", <https://www.posta.com.tr/zihinsel-engelli-kizi-kacirip-zorla-uyusturucu-kullandirmislar-1306887>, erişim tarihi: 20.08.2019.

üyeliği kaynaklı olaylar,⁵⁵ şiddetin her yönünün reality showlara yansıdığını ve bu programlar aracılığıyla izleyicilere hatırlatıldığını ortaya koymaktadır. Olayın ortaya çıkma ve yaşanma süreci, anı, olası ihtimallerle mağdur, mağdur yakınları ve tanıkların ifadeleri doğrultusunda ve reality show program yapımcıları tarafından teknik olarak aktarılmaktadır. Programlarda işlenen her bir vaka, programa katılan adli tıp uzmanı, hukukçu ve psikiyatrist tarafından mesleğinin gerektirdiği noktada değerlendirilmektedir. Böylece psikolojik yönüyle şiddet içerikli eylemin nedeni, adli tıp açısından somutlaştığı noktalar ve hukuki açıdan eylemin sonuçları açıklanmaktadır. Bilim insanları toplumsal gerçekliği anlamlandırmak ve yorumlamak için saldırganlık eğilimi, şiddet içerikli eylem ve suç teşkil eden eylemin niteliği, sebepleri, sonuçları ve etkilerini tespit eden ve yorumlayan çok sayıda çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışma saldırganlık, şiddet ve suç teşkil eden davranışlara ilişkin literatüre göndermede bulunarak, bu konuların televizyon programlarında, özellikle kurgu olmayan reality showlarda ele alındığında bilimsel literatür ile hangi ortak noktaları paylaştığını ve nasıl örtüştüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Program yayınlarının toplumsal etkiye neden olup olmadığı hususu üzerinde durulmuştur. Bu süreçte suça ve suçun medyada gösterilmesine dair değerlendirmelerde disiplinler arası yaklaşımın bazı noktalarda yetersiz kaldığı görülmüştür. Zira medya araçları aracılığıyla topluma mal olan vakaların, televizyon yayıncılığında kurgu kabul edilenin reality showlar özelinde toplumsal gerçekliğe dönüştüğü anlaşılmaktadır. Hatta program yayını vesilesiyle ortaya çıkan kamuoyu, olayın çözümlenmesi doğrultusunda ilgili ve yetkili makamlara baskı oluşturabilmektedir. Bu, birtakım sonuçlar doğurmaktadır. Bu noktada saldırganca, şiddet içerikli ve suç teşkil eden olayların kurgu olmayan reality showlar aracılığıyla aktarılmasının, topluma üç önemli noktada katkısı olduğunu söylemek mümkündür. Kurgu olmayan showlar, mağdurların, mağdur yakınlarının, şahitlerin, izleyicilerin ve kimi zaman suçluların katılıp bilgi paylaştığı ve yardım aradığı programlardır. İzleyiciler, bu programlarda detaylarıyla takip ettikleri vakaları, komşularının başına geldiğinde dahi hissetmeyecekleri kadar, mağdurla eş duyum ve empati kuracak şekilde izlemektedirler. Bu mağduriyet algısı, mağduriyet korkusunu tetikleyerek, programlarda işlenen konulara dair toplumsal duyarlılık yaratmaktadır. Gelişen toplumsal duyarlılık, zikredilen konulara ilişkin bilgi edinme merakını arttırmakta ve izleyicilerin bilimsel açıklamalara ilgi duymalarına neden olmaktadır. Diğer yandan izleyiciler bu programlar vesilesiyle kendi dar dünyalarından çıkmakta ve daha geniş bir toplumsal gerçekliğin olduğunu fark etmektedirler. Son olarak kurgu olmayan reality show yayınları mağdura ilişkin toplumsal farkındalık oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Şöyle ki, bu yayınlar, mağdurların ve/veya mağdur yakınlarının, suçlu yakalandığı ve adalete teslim edildiğinde, yargılanıp ceza aldığı anda yaşadığı sevinç ve mutluluğun

⁵⁵ "Antalya'da Hunharca Öldürülen Murat Ünal Cinayetinde Adnan Oktar Bağlantısı İddiası", <https://www.sabah.com.tr/gundem/2018/07/17/antalyada-hunharca-oldurulen-murat-unal-cinayetinde-adnan-oktar-baglantisi-iddiasi>, erişim tarihi: 20.08.2019.

tüm izleyiciler ve özellikle emniyet güçleri tarafından idrak edilmesine neden olmaktadır. Bir diğer ifade ile mağdur ve mağdur yakınlarının duyguları ve tecrübelerine dair büyük bir farkındalık yaratmaktadır.

Kaynaklar

ALTHEİDE, David L.: “The News Media, the Problem Frame, and the Production of Fear”, *The Sociological Quarterly*, Sayı: 38, Iova City 1997.

BUSS, A.H.: *The Psychology of Aggression*, John Wiley, New York 1961.

CROMWELL, Paul - THURMAN, Quint: “The Devil Made Me Do It: Use of Neutralizations by Shoplifters”, *Deviant Behavior*, Cilt: 24, Sayı: 6, United States 2003.

GÜNEŞ, Adem: *Kişilik Gelişiminde Cezasız Eğitim*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

HAGAN, Frank E.: *Introduction to Criminology: Theories, Methods and Criminal Behavior*, Sage, London 2008.

HAGAN, Frank E.: *Crime Types and Criminals*, Sage, London 2010.

HEİNZEN, Thomas - GOODFRIEND, Wind: *Social Psychology*, Sage, London 2018.

HOGG, Michael A., VAUGHAN, Graham M.: *Social Psychology*, Pearson, New York 2018.

HOLLİN, Clive R.: *The Psychology of Interpersonal Violence*, Wiley Blackwell, Oxford 2016.

HUESMANN, L. Rowell - DUBOW, Eric F. - BOXER, Paul: “Continuity of Aggression From Childhood to Early Adulthood A Predictor of Life Outcomes: Implications for the Adolescent-Limited and Life-Course Persistent Models”, *Aggressive Behavior*, Cilt: 35, Sayı: 2, Mart-Nisan 2009.

KIZMAZ, Zahir: “Şiddetin Sosyo-Kültürel Kaynakları Üzerine Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, Elazığ 2006.

KORT-BUTLER, Lisa A., HARTSHORN, Kelley J. Sittner: “Watching the Detectives: Crime Programming, Fear of Crime, and Attitudes about the Criminal Justice System”, *The Sociological Quarterly*, Cilt: 52, Sayı: 1, Iova City 2011.

KÖKNEL, Özcan: *Bireysel ve Toplumsal Şiddet*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2000.

KRUG, Etienne G. vd.: “World Report on Violence and Health”, World Health Organization, https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf;jsessionid=A80E64CBB5D38D18C839BAEB-0B23A187?sequence=1, Geneva, Switzerland, 2002, (Çevrimiçi) 20 Mart 2019.

LEE, Bandy X.: *Violence, An Interdisciplinary Approach to Causes, Consequences and Cures*, Wiley Blackwell, Oxford 2019.

LİLLY, J. Robert - CULLEN, Francis T. - BALL, Richard A.: *Criminological Theory, Context and Consequences*, Sage, London 2019.

MİCHAUD, Yves: *Şiddet*, C. Muhtaroglu (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

PİNKER, Steven: *The Better Angels of Our Nature: A History of Violence and Humanity*, Viking, New York 2011.

SCHRAM, Pamela J., TİBBETTS, Stephen G.: *Introduction to Criminology, Why Do They Do It?*, Sage, California 2018.

SYKES, Gresham M., MATZA, David: "Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency", *American Sociological Review*, Cilt: 22, No: 6, 1957.

SUTHERLAND, Edwin H. - CRESSEY, Donald R.: *Criminology*, J.B. Lippincott Company, New York 1978.

ÜNSAL, Artun: "Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi", *Cogito (Şiddet)*, Sayı: 6-7, Kış-Bahar 1996.

VERPLANKEN, Bas - ORBELL, Sheina: "Habit and Behavior Change", *Social Psychology in Action, Evidence-Based Interventions from Theory to Practice*, Ed. Kai Sassenberg, Michael L.W. Vliek, Springer, Switzerland 2019.

VERPLANKEN, Bas: *The Psychology of Habit: Theory, Mechanisms, Change and Contexts*, Springer Switzerland 2018.

WİDOM, C.S.: "Child Abuse, Neglect and Violent Criminal Behavior", *Criminology*, Sayı: 27, New York 1989.

WİLSON, J.Q. - HERRNSTEİN, R.J.: *Crime and Human Nature*, Simon & Schuster, New York 1985.

İnternet Kaynakları

"2019'un İlk 3 Ayında 483 Çocuk Cinsel İstismara Maruz Bırakıldı", <https://www.evrensel.net/haber/378192/2019un-ilk-3-ayinda-483-cocuk-cinsel-istismara-maruz-birakildi>, erişim tarihi: 06.06.2019.

"2 Kızı Katledilen Dilek Çakır Habertürk'e Yaşadığı Dramın Gerçek Hikayesini Anlattı", <https://www.haberturk.com/2-kizi-katledilen-dilek-cakir-haberturk-e-ya-sadigi-dramin-gercek-hikyesini-anlatti-1795686>, erişim tarihi: 06.06.2019.

"Anlı Şanlı Rekor", <https://www.takvim.com.tr/yasam/2019/01/11/anli-sanli-rekor>, erişim tarihi: 10.06.2019.

"Antalya'da Hunharca Öldürülen Murat Ünal Cinayetinde Adnan Oktar Bağlantısı İddiası", <https://www.sabah.com.tr/gundem/2018/07/17/antalya-da-hunharca-oldurulen-murat-unal-cinayetinde-adnan-oktar-baglantisi-iddiasi>, erişim tarihi: 20.08.2019.

"ATV Müge Anlı İle Tatlı Sert Geçen 5 Yılın En Çok İzlenen Programı", <https://www.takvim.com.tr/televizyon/2018/09/04/atv-muge-anli-ile-tatli-sert-gecen-5-yilin-en-cok-izlenen-programi>, erişim tarihi: 10.06.2019.

"Dayağa Makyaj", <http://www.milliyet.com.tr/gundem/dayaga-makyaj-2604689>, erişim tarihi: 20.08.2019.

"Fatih Portakal mı Müge Anlı mı? Reyting Yarışını Hangisi Kazandı?", <https://www.medyaradar.com/fatih-portakal-mi-muge-anli-mi-reyting-yarisi-ni-hangisi-kazandi-medyaradarozel-haberi-2002512>, erişim tarihi: 10.06.2019

"Homem Confessa ter Estuprado e Matado Menina de 4 Anos Durante Programa de Tv", <https://daqui.opopular.com.br/editorias/geral/homem-confessa-ter-estuprado-e-matado-menina-de-4-anos-durante-programa-de-tv-1.1168752>, erişim tarihi: 07.06.2019

“Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2018 Raporu”, <http://kadin-cinayetlerini-durduracagiz-platformu-2018-veri-raporu>, erişim tarihi: 06.06.2019.

“Korkunç Gerçek Müge Anlı’yı Bile Darmadağın Etti”, <http://www.milliyet.com.tr/cadde/korkunc-gercek-muge-anliyi-bile-darmadagin-etti-1262519>, erişim tarihi: 20.08.2019.

“Müge Anlı İle Tatlı Sert” 5 Ocak 2018 tarihli yayın, <https://www.youtube.com/watch?v=Go2Q0um1XXQ>

“Müge Anlı İle Tatlı Sert” 21 Haziran 2019 tarihli yayın, <https://www.youtube.com/watch?v=pCQoJD15kvE&t=211s>.

“Müge Anlı İle Tatlı Sert İzlenme Rekoru Kırdı”, <https://www.sabah.com.tr/magazin/2019/05/30/rekor-izlenme>, erişim tarihi: 10.06.2019.

“Müge Anlı Japon Tv’sinde”, <https://www.sabah.com.tr/yasam/2017/02/11/muge-anli-japon-tvsinde>, erişim tarihi: 07.06.2019.

“Müge Anlı Mehir Cinayetini Çözüyor! Flaş Gelişme...”, <https://www.ahaber.com.tr/galeri/yasam/muge-anli-mehir-cinayetini-cozuyor-canli-yayinda-kan-donduran-gelisme>, erişim tarihi: 20.08.2019.

“Özgecan’a Nasıl Kıydınız”, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ozgecana-nasil-kiydiniz-28192419>, erişim tarihi: 06.06.2019.

“Pınar Abalak-Mehmet Abalak Cinayetinde Yasak Aşk Çıktı!”, <https://www.internethaber.com/pinar-abalak-mehmet-abalak-cinayetinde-yasak-ask-cikti-1868620h.htm>, erişim tarihi: 20.08.2019.

“Şule Çet Cinayetinde Korkunç Rapor! Boynu Kırılıp Sonra mı Atıldı?”, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/sule-cet-cinayetinde-korkunc-rapor-boynu-kirilip-sonra-mi-atildi-41221368>, erişim tarihi: 15.07.2019.

“Türkiye’nin Konuştuğu Şule Çet Cinayeti Raporunda Çarpıcı İfadeler Yer Aldı”, <https://www.sabah.com.tr/yasam/2019/07/11/turkiyenin-konustu-gu-sule-cet-cinayeti-raporunda-carpici-ifadeler-yer-aldi?paging=1>, erişim tarihi: 15.07.2019

“Umut Vakfı 2018 Yılı Kadın Cinayetleri Haritası”, <http://www.umut.org.tr/umut-vakfi-2018-yili-kadin-cinayetleri-haritasi/>, erişim tarihi: 06.06.2019.

“Zihinsel Engelli Kızı Kaçırıp Zorla Uyuşturucu Kullandırmışlar!”, <https://www.posta.com.tr/zihinsel-engelli-kizi-kacirip-zorla-uyusturucu-kullandirmislar-1306887>, erişim tarihi: 20.08.2019.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 21.06.2019

Kabul Tarihi: 25.07.2019

TOPRAK VE TARIM REFORMU KANUNU VE PİLOT İL OLARAK URFA'DA UYGULANMASI (1973-1978)*

Doç. Dr. Ali Ata YİĞİT**

Öz

Osmanlı toprak düzeni bozulduğu ve giderek mirî topraklar özel mülk haline geldiği için topraksız çiftçiler meselesi ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bu konu hükümetlerin önemli ve öncelikli işleri arasında yer aldı. Bu meyanda 1925 yılında devlet arazilerinden topraksız çiftçilere 200 dönüme kadar taksitle arazi satılması kararlaştırıldı. Ayrıca bu uygulamanın yaygınlaşması ve süreklilik kazanabilmesi için 1926 ve 1934 yıllarında İskân Kanunları kabul edilerek, aşiretlerin veya onlar adına ağaların eline geçmiş olan toprakların devlet mülküne dönüştürülmesi yolu açıldı. Böylece çok sayıda göçmene ve topraksız çiftçi ailelere toprak dağıtıldı. Buna rağmen istenilen sonuçlara ulaşılamadığı için 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarıldı. Bu kanun yapılan bazı değişikliklere 1973 yılına kadar yürürlükte kaldı, ancak gerektiği ölçüde uygulanamadı.

1973 yılında daha kapsamlı olarak Toprak ve Tarım Reformu Kanunu kabul edildi. Verimliliği ve sosyal adaleti esas alan bu kanun, 17 bölüm ve 237 maddeden oluşuyordu. Kanunun uygulanmasına Urfa ili pilot bölge seçilerek başlandı ve 1978 yılına kadar devam etti. Bu kanun kapsamında Urfa ilinde 1.616.090 dönüm arazi kamulaştırıldı. Ayrıca dağıtılacak 1.000.000 dönümden fazla hazine arazisi vardı. Böylece 30.000 civarında olduğu tespit olunan topraksız ailelerin toprak sahibi olabileceği ortaya çıktı, ancak sadece 1.218 aileye toprak verilebilirdi. Dahası bu aileler, kanunun Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmesi ve yerine yeni düzenlemenin yapılmamış olması dolayısıyla tapu sahibi olamadılar. Bununla birlikte Urfa, tarımın gelişmesi ve verimliliğin artması için yol, su, elektrik ve eğitim alanında yapılan birçok yatırım kavuştu.

* Bu makale, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi tarafından 6-8 Nisan 2018 tarihlerinde düzenlenen III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Bu araştırmada Türkiye'nin Osmanlı'dan intikal eden toprak meselesi ve bu meselenin halledilebilmesi için sürdürülen çabaların sonuncusu olan Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun Urfa'da uygulanması incelenmektedir. Birçok kurum ve kuruluşun işbirliği yaparak gerçekleştirdiği çalışmaların neden tamamlanamadığı tahlil edilmektedir. Ayrıca meselenin arka planı dikkate alınarak kronikleşmesinde iktisat-siyaset ilişkisi yorumlanmaktadır. BCA belgeleri, TBMM Zabıtları, resmî yayınlar ve araştırma eserlerinden yararlanılarak konuya açıklık getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tarım, Toprak, Reform, Urfa.

Land And Agricultural Reform Law And Its Implementation In Urfa As Pilot Province

Abstract

As Ottoman land arrangement got out of order and lands miri (state owned land) started turning into private properties gradually, farmers without lands emerged as an issue. Therefore, this matter has taken a place among significant and primary proceedings of governments since the early years of the Republic. In the meantime, it was resolved that landed property up to 200 decares (donum) from state lands be sold to farmers without lands to be paid back by installments in 1925. Additionally, Settlement Laws were adopted in 1926 and 1934 in order to maintain and disseminate this practice, paving the way for the conversion of the lands that had fallen in the hands of family clans or aghas (tribal landowners) on their behalf into public properties. In this way, lands were distributed to a great number of immigrants and farmer families without lands. That the governments failed to achieve intended results in spite of all these attempts led to The Law for Providing Land to Farmers adopted in 1945. This law with its amendments remained in force until 1973; but it could not be implemented as necessary.

Land and Agricultural Reform Law was enacted in 1973, in a more comprehensive way this time. Based on productivity and social justice, this law consisted of 17 chapters and 237 articles. Urfa province was selected as pilot area to implement the law, and this practice went on until 1978. 1,616,090 decares of landed property was nationalized in Urfa province within the scope of the law. Furthermore, treasury lands over 1,000,000 decares were available to be distributed. Hence it became evident that the families without lands, ascertained to be around 30,000, could as well acquire lands; but only 1,218 of which could be given lands. What is more, those families could not obtain title deeds as the law was abolished by the Constitutional Court, and no new regulation was enacted in its stead. Having said that, Urfa reached numerous investments made in the field of road, water, electricity and education in order to improve agriculture and enhance productivity.

This research study examines Turkey's issue of lands inherited from the Ottoman Empire, and implementation of the Land and Agricultural Reform Law in Urfa as the last of the attempts to resolve the matter; analyzes the reasons why procedures carried out in cooperation with several institutions and organizations could not be finalized; comments on the economics-politics relation with regards to reasons leading to be chronic of the issue with a focus on its background; and sheds light on the subject by drawing upon documents from the Republican Archive of the Prime Ministry, minutes from The Grand National Assembly of Turkey, official publications and research works.

Keywords: Agriculture, Land, Reform, Urfa.

Giriş

Bir üretim aracı olarak toprağın önemi tarih öncesi devirlerden itibaren bilinmektedir. Bundan dolayı toprağın mülkiyeti konusu, tartışmaların ve çatışmaların sebebi olmuş ve zamanla devletlerin rejimi ile toprağın hukuku arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Nitekim Osmanlı toprak düzeni devletin yalnız iktisadi hayat üzerindeki denetimini değil, aynı zamanda askerî ve idari yapısını yansıtır. Bu düzenin temeli, tarla vasfına haiz olan, yani sürülen, ekilen ve hububat yetiştirilen toprakların devlete ait olmasına dayalıdır. Devlete veya hükümete aitliği ifade eden ve mirî adıyla anılan bu toprakların işletilmesi orada yaşayan köylü ailelerin kiracı konumunda olmalarıyla sağlanmaktaydı. Bu husus genel olarak dirlik veya tımar adıyla bilinmektedir. Bu sistemin idaresi ise, söz konusu toprakların gelirleri ölçüsünde has, zeamet ve tımar esasına göre taksim edilerek, belirli bir hukuk daireesinde gerçekleşiyordu. Böylece iktisadi olduğu kadar, askerî yönü de olan bir teşkilat ortaya çıkmakta ve merkezî yapı içinde denetlenmekteydi. Zira nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden köylülerin bir nizam içinde tutulmasına, güvenliklerinin sağlanmasına ve en temel ihtiyaç maddesi olan hububat üretiminin devamlı olarak ve öngörülebilir biçimde gerçekleştirilmesine son derece önem verilmekteydi.

Salyane uygulamasına tabi bölgeler hariç, diğer yerlerde tımar hukuku geçerliydi. Bu hukukun konumuz açısından önemli olan ve ana hatlarıyla değişmeyen tarafı intikale ilişkin düzenlemeleridir. Bilindiği üzere has araziler padişah ve hanedan mensupları ile devletin üst düzey yöneticilerine verilirdi. Şu var ki, yöneticiler kendilerine tahsis edilen topraklara sadece görevde kaldıkları sürece sahip olabilirdiler. Genellikle orta düzey yöneticilerden oluşan zeamet sahipleri ise, bu haklarını ömür boyu koruyabildikleri gibi, ölümlerinden sonra oğullarına da intikal edebilirdi. Üçüncü grupta yer alan -ve aynı zamanda dirlik gibi toprak sisteminin ortak adı olan- tımar ise, sipahilere ve bazı hizmetlere memur edilmiş kişilere verilirdi. Tımarlar da sahiplerinin ölümleri hâlinde oğullarına intikal ederdi.

Belirtmek gerekir ki, has, zeamet veya tımar sahiplerinin ölüm veya herhangi bir sebeple değişmesi, söz konusu araziler üzerinde çiftçi olarak hayatını idame ettiren ailelerin hak ve hukuklarını değiştirmezdi. Zira toprağın sahibi konumunda olanlar gerçekte toprağın mülkiyetine değil, topraktan kaynaklanan devlet gelirlerini toplama yetkisine sahiplerdi. Nitekim devlet gerekli gördüğü ve istediği vakit tımarları ellerinden alabilir, bir başkasına verebilirdi. Buna mukabil toprağı işleyen köylülerin toprak üzerindeki hak sahipliğinin daha sağlam bir temeli vardı. Halil İnalçık; mirî arazilerin tapulu ve mukataalı olarak ikiye ayrıldığını, tapulu arazilerin satılamayan, hibe ve vakfedilemeyen, köylü ailelerin tasarrufunda işletilen ve babadan oğula geçen, böylece devamlılık arz eden bir özellikte olduğunu belirtmektedir. Mirî mukataalı arazilerin ise, köylü tarafından işlenmeyen ve tahrir defterlerinde hâlî kaydıyla yer alan topraklar olduğunu ve boş kalmaması için belli bir

bedel karşılığı özel şahıslara kiralandığını açıklamaktadır.¹ Hiç şüphesiz miri toprakların çok büyük kısmını tapulu araziler teşkil etmekteydi. Dolayısıyla bu topraklar üzerinde yaşayan çiftçi aileleri, nesiller boyu ekip biçtikleri ve hukuken parçalanmasına izin verilmeyen arazilerin resmen kiracısı, ama fiilen sahibi olmuşlardı.

Anlaşılacağı üzere Osmanlı toprak sistemi tarlaların mülkiyeti ile işletilmesine yönelik tasarruf hakkını birbirinden ayrı düzenlemiş, böylece arazilerin ağaçlandırılması, imara açılması veya parçalanması önlenerek tarla vasfı korunmuştur. Diğer taraftan üretim ve devlet gelirleri devamlılık arz eden bir düzene kavuşturulmuş ve beraberinde askerî teşkilatlanmanın ihtiyaç duyduğu kuvvetler her an hazır hâle getirilmiştir. En önemlisi emeği ve alın teri ile geçimini sağlayan köylülerin iktisadi düzenleri devlet ricaline ve diğer nüfuzlu kişilere karşı korunmuştur.

Osmanlı Devleti, toprak sistemine dair geliştirdiği hukuku uzun bir dönem korumuş, bunun için kanunlar çıkarmış,² fakat 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmasını önleyememiştir. Nitekim Koçi Bey tarafından hazırlanan ve IV. Murad'a sunulan meşhur risalede; 1574/1575 (H.982) yılından sonra devlet ricalinde menfaat ilişkilerine göre başlayan değişimin toprak düzenini bozduğuna, Celâli eşkiyasının türediğine ve Urfa'nın da aralarında bulunduğu birçok Anadolu vilayetinde yağma yapıldığına yer verilmektedir.³ Meselenin kronikleşmesi ise, Tanzimat'tan sonra dirlik sistemine son verilmesine rağmen, yerine yeni bir sistemin kurulamaması sebebiyle olmuştur. 1858 tarihli Arazi Kanunu önemli düzenlemeler getirmekle birlikte, Halil Cin'in işaret ettiği üzere; miri arazinin mülk hâline geçişini âdeta kolaylaştırmıştır.⁴ Böylece toprak meselesinin giderek büyüdüğü ve cumhuriyet dönemine intikal eden kronik bir mesele olarak kaldığı açıktır.

1. Toprak ve Tarım Reformu Kanunu

Toprağın mülkiyeti konusu ilk olarak Büyük Zafer'den sonra İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde gündeme geldi. Çiftçilerle ilgili meseleler arasında yer alan ve kabul edilen karar şöyledir: "*Ecnebilere hakk-ı mülkiyet tanımamak şartıyla arazi-i emiriyede hakk-ı mülkiyetin mutasarrıfına bilâ kayd-ü şart temini.*"⁵ Bu kararda geçen arazi-i emiriye tabiri, rakabesi hazineye ait olan devlet arazilerini;⁶ mutasarrıf ise, bu arazileri işletenleri ifade eder.

¹ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi", *Osmanlı Uygarlığı*, Cilt: 1, Yay. Haz.: Halil İnalçık - Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, s. 172-173.

² Bkz. M. Tayyip Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeamet Tevcihi İle İlgili Fermanları", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 22, İstanbul 1968, s. 35-48.

³ *Koçi Bey Risalesi*, Yay. Haz.: Yılmaz Kurt, Ecdâd Yay., Ankara 1994, s. 23-28, 34-38, 47-50, 63-74, 93-96.

⁴ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978, s. 439.

⁵ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, 4. bs., Sermaye Piyasası Kurulu Yay., Ankara 1997, s. 336.

⁶ Daha geniş açıklama için bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 1, MEB Yay., İstanbul 2004, s. 68-71.

Böylece Tanzimat'tan sonra gelişen fiili durumun resmileşerek, miri toprakların kayıtsız şartsız özel mülk hâline gelmeleri istenmektedir. Söz konusu karara işçi delegeleri hayır oyu verirken, tüccar delegeleri çoğunlukla evet, çiftçi ve sanayici delegeleri ise oy birliği ile evet demişlerdir.⁷ Kullanılan oylardan ve tespit olunan bazı isimlerden anlaşıldığı kadarıyla, çiftçi delegeleri arasında ziraat yaparak geçimini sağlayan küçük aile işletmelerinin sahiplerinden daha çok toprağın sahibi konumunda olan beyler, ağalar, reisler ve milletvekilleri bulunmaktaydı.⁸ Dolayısıyla kabul edilen karar gerçek çiftçilerin tercihini değil, toprak düzeninin bozulmasıyla güç kazanan, toprakla ilişkili ağaların, beylerin ve aşiret reislerinin tercihini yansıtmaktaydı. Ayrıca sahip oldukları nüfuzu ve dayanışma içinde olduklarını göstermekteydi. Bu durum sonraki yıllarda toprak reformlarına karşı ortaya çıkacak tepkiler için önemli bir karinedir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra toprakla ilgili ilk düzenleme 18 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Köy Kanunu'nda yer aldı. Bu kanunla Türkiye İktisat Kongresi'nin ilgili kararına uygun olarak yabancı şahısların ve yabancılara ait şirket ve cemiyetlerin köylerde arazi veya herhangi bir emlak almaları yasaklandı. Ayrıca köylerde ikamet edebilmeleri Dâhiliye Vekâleti'nin iznine bağlandı.⁹ Arazi-i emiriyenin durumuna ilişkin özel bir kayıt getirilmemekle birlikte, 1925 Yılı Bütçe Kanunu'na eklenen bir maddeyle devlet arazilerinden topraksız çiftçi ailelere 200 dönüme kadar taksitle arazi satılması kararlaştırıldı. Böylece bütçe geliri artırılırken, dolaylı olarak ve kısmen de olsa toprak meselesi halledilmiş olacaktı. Buna rağmen kanun gerektiği gibi tatbik edilemedi. Zira bir rahatsızlığa yol açtığı daha meclis müzakereleri sırasında anlaşılmaktaydı. Mesela Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Efendi; devlete ait arazilerin miktarı her neye balığ olursa olsun, kıymeti tespit edilmek suretiyle elinde tutanlara terk edilmesini talep etmişti. Ayrıca herhangi bir köylünün bütün araziye sürmediğini, gücü yettiği miktar kadar sürdüğünü ve arazisiz kimse kalmadığını iddia etmekteydi. Konya Milletvekili Musa Kâzım Efendi ise, toprakların rakabesinin devlete ait olduğunu, fakat çiftçilerin de yararlanma hakkı bulunduğunu belirterek, bu durumun dikkate alınmadan devlet malı addedilmesinin esasen doğru olmadığını, amacın ziraatı temin etmek ve gelir sağlamak olduğunu, bunun için bedelsiz olarak ekenlere verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰

Arazi-i emiriyenin hukukunu tartışmalı hâle getiren asıl husus, 1926 yılında kabul edilen Türk Medeni Kanunu ile ortaya çıktı. Zira bu kanun, Osmanlı hukukunun aksine zaman aşımını iktisap sebebi saymaktaydı.¹¹ Bundan dolayı uzun yıllar sürecek tartışmaların yolu açılmış, fakat bir başka

⁷ Ökçün, *a.g.e.*, s. 336.

⁸ İlgili isimler için bkz.: Ökçün, *a.g.e.*, s. 153-169.

⁹ Kanunun tam metni için bkz.: *Düstur*, 3. Tertip, C. 5, 2. bs., Devlet Matbaası, Ankara 1948, s. 336-355.

¹⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 18, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, 15.4.1341 (1925), s. 45-50. (<https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>).

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Cin, *a.g.e.*, s. 498-527.

kanun ile aşirete dayalı toprak ağalığı sona erdirilmek istenmiştir. 14 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen İskân Kanunu; aşiretlere hükmi şahsiyet tanımadığı gibi, daha evvel *“herhangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve âdetle aşiretlerin şahsiyetlerine veya onlara izafetle reis, bey, ağa ve şeyhlerine ait olarak tanınmış, kayıtlı, kayıtsız bütün gayrimenkullerin devlete geçmesine”* hükmetmekteydi. Ayrıca *“bu gayrimenkullerin göçmenlere, mültecilere, göçebelere, naklolunanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılacağı”* belirtilmekteydi (Madde: 10).¹² Barkan, bu kanunla 1938 yılı sonuna kadar toplam 88.695 aileye toprak verildiğini yazmaktadır.¹³ Şu var ki, bu kanun daha çok siyasi düşüncelerle hazırlandığı ve bu sebeple aşirete dayalı olmayan toprak ağalığını dikkate almadığı için toprak reformu açısından zayıf ve noksan olmuş ve beklenen sonucu vermemiştir.

Söz konusu İskân Kanunu’ndan sonra doğrudan toprak meselesiyle ilgili olmak üzere 11 Haziran 1945 tarihinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kabul edildi.¹⁴ Bu kanun yapılan bazı değişikliklerle 1973 yılına kadar yürürlükte kaldı. Hedeflenen amaç topraksız çiftçilerin topraklandırılması ve aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin siyasi gücünün kırılmasıydı. Ancak yöntem olarak kamulaştırmaya yer verildiği için arazi-i emiriyenin fiilen özel mülk hâline geldiği de zımnen kabul edilmiş olmaktadır. Buna rağmen bu kanun gerektiği ölçüde uygulanamadı. Çok partili hayata geçilmesiyle ortaya çıkan seçim endişeleri hükümet üzerinde etkili oldu. O kadar ki, kanunun müzakereleri sırasında eleştirilerde bulunan, kamulaştırmayla ilgili 17. maddenin üretime büyük zarar vereceğini belirten ve *“daimi bir toprak emniyetsizliği ve istikrarsızlığının”* meydana geleceğini iddia eden,¹⁵ büyük toprak sahiplerinden Seyhan Milletvekili Cavit Oral; 1948 yılında kurulan 2. Hasan Saka Hükümeti’nde ve 1949’da kurulan Şemsettin Günaltay Hükümeti’nde Tarım Bakanı oldu.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu amacına uygun tarzda tatbik edilmediği için kanunun yürürlükte olduğu yıllar boyunca toprak meselesi güncelliğini korumaya devam etti. Zira dağıtım yapılan toprakların neredeyse tamamı doğrudan devletin tasarrufunda olan arazilerden yapılmıştı. Konunun daha kapsamlı olarak tartışılması ise, 1961 Anayasası’nın yürürlüğe girmesinden sonra oldu. Anayasanın temel hak ve hürriyetleri öne geçiren, insanı ve bireyi yüce bir değer olarak kabul eden genel yapısının yanı sıra, 37. madde ile doğrudan toprak konusuna yer verildi. Bu maddede; *“devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken tedbirleri alır”* denilmektedir.¹⁶ Buradan hareketle 1960’lı yıllar boyunca konuyla ilgili uzmanlar tara-

¹² “İskân Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 2733, 21 Haziran 1934.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Zirai Reformun Ana Meseleleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, 1946, s. 62.

¹⁴ “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 6032, 15 Haziran 1945.

¹⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt: 18, Dönem: 7, Toplantı: 2, 1.6.1945, s. 32-35.

¹⁶ “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 10859, 20 Temmuz 1961.

findan çok sayıda makale ve kitap neşredildi. Ne var ki böylesi bir ortamda, 28 Haziran 1966 tarihinde büyük toprak sahiplerini memnun edecek Tapulama Kanunu çıkarıldı.¹⁷ Bu kanunla, arazilere “*nizasız ve fasılasız en az yirmi seneden beri malik*” olanların zilyetleri kabul edilerek, arazi-i emiriye kapsamındaki mülklerin özel mülk hâline gelmeleri süreci tamamlanmış oldu. Böylece yapılması anayasa hükmü hâline gelen toprak reformunun gerçekleştirilmesi, ancak devlete ait toprakların dağıtılması veya özel mülklerin kamulaştırılması suretiyle mümkün olabilecekti.

Bu meyanda Yüksek Planlama Kurulu tarafından Toprak Reformunun Temel İlkeleri ve Stratejisine ait esaslar hazırlandı ve 5 Ağustos 1971 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabul edildi. Buna göre toprak reformu; “*toprak mülkiyet dağılımının, toprağın işletme şeklinin ve işletme ile ilgili kurumsal yapının sosyal adalet ve verimlilik ilkelerine uygun olarak demokratik yoldan ve anayasa çerçevesinde düzenlenmesi*” olarak tanımlandı. Reform yoluyla; “*topraksız ve az topraklı çiftçi ailelerinin insan onuruna yaraşır bir yaşama düzeyine kavuşmalarının amaçlandığı*” belirtilerek, toprak sahibi olmalarını temin etmek suretiyle, “*Türk çiftçisinin sosyal ve ekonomik yaşantısında köklü değişiklikler yapılacağı*” açıklandı. Buradan hareketle “*mülkiyet ve tasarruf rejiminin yeniden düzenlenmesi ve tarımda mülkiyet hakkının sınırlandırılması*” gerektiği belirtildi. Ayrıca toprak reformunun ekonomik ve sosyal amacının yanı sıra siyasi amacının da olduğu ifade edilerek; “*mülkiyet dağılımı ve toprağı tasarruf düzeninin yapısında saklı bulunan hürriyetleri kısıtlayıcı engellerin kaldırılmasıyla, kırsal topluluklarda demokrasinin yerleşeceği*” belirtildi.¹⁸

Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen bu karara rağmen, reforma dair kanunun hazırlanması ve kabul edilmesi kolay olmadı. Çünkü arka arkaya hükümet değişiklikleri oldu ve reformun kapsamı genişletildi. 1. Nihat Erim Hükümeti döneminde Başbakanlığa bağlı olarak Toprak Reformu Komisyonu kurulmuş¹⁹ ve Haldun Derin Başkanlığı'ndaki bu komisyon tarafından bir taslak hazırlanmıştı. 2. Nihat Erim Hükümeti'nin programında söz konusu reform kanununa *tarım* da dâhil edildi.²⁰ Daha sonra Ferit Melen Hükümeti kuruldu ve ondan sonra kurulan Naim Talu Hükümeti zamanında, 25 Haziran 1973 tarihinde oldukça kapsamlı bir düzenlemeyle Toprak ve Tarım Reformu Kanunu kabul edildi.²¹ 17 bölüm ve 237 maddeden oluşun bu kanun, söz konusu *temel ilkeler* doğrultusunda verimliliği ve sosyal adaleti esas almaktaydı. Bu amaçla ihtiyaç duyulan arazilerin kamulaştırılması, toplulaştırılması, topraksız veya az topraklı çiftçi ailelerine dağıtılması, yapılacak çalışmalara yardımcı olmak amacıyla Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerinin kurulması işleri ayrıntılı olarak tespit edildi.

¹⁷ “Tapulama Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 12346, 12 Temmuz 1966.

¹⁸ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.18.1.2 / 270.56.5, 5 Ağustos 1971.

¹⁹ *BCA*, 30.18.1.2 / 270.61.8, 19 Ağustos 1971.

²⁰ “Başbakan Nihat Erim Tarafından 16.12.1971 Tarihinde Millet Meclisinde Okunan Hükümet Programı”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14051, 23 Aralık 1971.

²¹ “Toprak ve Tarım Reformu Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14599, 19 Temmuz 1973.

Bu kanunun kabul edilmesinden yaklaşık bir yıl önce, söz konusu *strateji* uyarınca Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu²² çıkarılarak, gerekli organizasyonun yapılması ve çalışmaların herhangi bir aksamaya meydan vermeden düzenli olarak yürütülmesi ve arazilerin muvazaalı olarak el değiştirmesinin önlenmesi amaçlandı. Bunun için başbakana bağlı, tüzel kişiliğe sahip ve katma bütçe ile yönetilen bir kuruluş olmak üzere, Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı kuruldu. Teşkilat yapısı asıl reform kanununda yer aldı. Buna göre merkez teşkilatı; Merkez Koordinasyon Kurulu, Araştırma ve Eğitim Enstitüsü ile Toprak ve Tarım Reformu Bölge Başkanlıklarından oluşmaktaydı. Kanunun tatbik edilebilmesi ve istenilen sonuçların alınabilmesi birçok bakanlığın ve kuruluşun işbirliğini gerektirdiği için Merkez Koordinasyon Kurulu son derece önemliydi. Başbakan veya yetkili Devlet Bakanının çağrısı üzerine toplanan kurula; Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarı ve gerekli görüldüğü görevlileri, Devlet Planlama Teşkilatı, Maliye Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, Tarım Bakanlığı, Köy İşleri Bakanlığı, Orman Bakanlığı Müsteşarları; Tapu ve Kadastro, Devlet Su İşleri, Harita ve T.C. Ziraat Bankası Genel Müdürleri katılacaktı. Gerekli görülen hâllerde diğer bakanlık ve kuruluşların temsilcileri de üye olarak çağrılacaklardı. Anlaşılacağı üzere amaçlanan reform devlet politikası olarak yürütülecek ve ancak bu şekilde başarıya ulaşabilecekti.

Belirtmek gerekir ki, toprak reformunun tarımla birlikte ele alınmasıyla yapılacak işlerin kapsamı genişlemiş ve reform ihtiyacını ortaya çıkaran asıl mesele gölgelenmiştir. Zira meselenin mirî toprakların özel mülkiyete dönüşmesinden kaynaklandığı ve böylece mülkiyetin dağılımında çok büyük ölçüde bir çarpıklık meydana geldiği unutulmuştur. Hamid Sadi'nin verdiği bilgiye göre; nüfusun %80'inin köylerde yaşadığı 1920'li yıllarda, ekili toprakların %35'i 33.000 dolayında aileye aitti ve bu ailelerin toplam 8.000.000 hektar arazisi vardı.²³ Ortaya çıkan bu çarpıklığın Urfa'nın da aralarında bulunduğu bazı vilayetlerde daha geniş ölçüde yansıdığı biliniyordu. Sürdürülen birçok çabaya rağmen bu durumun pek değişmediği de inkâr edilemez bir vakıa idi. Nitekim 1960'lı yıllara ilişkin bir araştırmada Urfa'da topraksız ailelerin oranı %53.7 olarak tespit edilmiş, toprağı olan ailelerin ise yaklaşık %20'sinin 20 dönümden daha az toprağına sahip olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca çok sayıda köy şahıslara, ailelere ve sülalelere ait bulunuyordu.²⁴

Dolayısıyla meselenin iktisadi yönü kadar tarihi ve sosyolojik bir temeli vardı. 1973 yılında Toprak ve Tarım Reformu Kanunu yürürlüğe girdiğinde, artık devlet topraklarının özel mülk hâline gelmesi tartışılmıyordu. Bu özel mülklerden bir kısmının hangi kriterlere göre kamulaştırılacağı ve bedellerinin nasıl ödeneceği üzerinde durulmaktaydı. Bu hususlar söz konusu kanunla ayrıntılı olarak belirlenmekle birlikte, çok fazla teknik çalışmayı ve birimler

²² "Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14257, 26 Temmuz 1972.

²³ Hamid Sadi, *İktisadi Türkiye*, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yay., İstanbul 1932, s. 68.

²⁴ Abdi Özkök, "Türkiye'de Toprak Dağılımı: Tarihsel Gelişme ve Bugünkü Durum", *Toprak Reformu ve Ekonomik Gelişme Semineri*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti Yay., İstanbul 1971, s. 13.

arasında işbirliğini gerektiren özelliği dolayısıyla gerçekleştirilmesi ve tamamlanması kolay değildi. Bunun için istikrarlı ve güçlü bir siyasi yapıya ihtiyaç vardı, ancak meclis aritmetiği ve kutuplaşan siyasi oluşumlar buna imkân vermiyordu. Nitekim kanunun kabul edildiği 25 Haziran 1973'ten, yürürlükte kaldığı 10 Mayıs 1978 tarihine kadar geçen beş yıl zarfında yedi ayrı hükümet kuruldu. Ön Tedbirler Kanunu dikkate alındığında hükümet sayısı sekiye çıkmaktadır. Üstelik bu hükümetlerin tamamı ya koalisyon veya azınlık hükümeti olarak kurulmuştur. Dolayısıyla hem istikrar sağlanamamış, hem de siyasi irade zayıf kalmıştır. Her hükümet değiştiğinde kanunun tatbikinden sorumlu bakanların değişmesi ve bu durumdan başta Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarı olmak üzere üst düzey bürokratların etkilenmiş olması da olumsuzluğu artırmıştır. Nitekim söz konusu beş yılda beş müsteşar atandı. Sırasıyla Sabahaddin Alpat, Hüseyin Saim Kendir, İsmail Orhan Türköz, Latif Gökçek ve Arif Hikmet Uğur görev yaptılar.²⁵ Bu tablo içinde verimli bir çalışma ortamının sağlanamadığı açıktır. Müsteşarlık bünyesinde çalışan ve bir yılı aşkın Urfa'da görev yapan Tekelioğlu, "kamulaştırmalarda özellikle belirli bir dönemden sonra son derece duyarsız, tembel, isteksiz davranıldığını" belirterek, bu duruma dikkat çekmektedir.²⁶

Reformun amacına ulaşabilmesi için aynı zamanda konuyla ilgili araştırmaların yapılması, görev alacak personelin hizmet içi eğitiminin sağlanması ve çiftçi ailelerinin bilgilendirilmesi son derece önemliydi. Bunun için Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı bünyesinde Araştırma ve Eğitim Enstitüsü kurularak yönetmeliği hazırlanmış²⁷ ve bu kapsamda çok önemli çalışmalar yapılmış, fakat diğer birimlerle birbirini tamamlayan çalışma süreci oluşturulamamıştır. Zaten ilgili yönetmeliğin çıkarılabilmesi reform kanunundan ancak 2,5 yıl sonra mümkün olmuştur. Oysa eğitim programlarının gelişmesi ve yaygınlaşmasına bağlı olarak, toprağa kavuşmuş çiftçi ailelerin gerekli bilgilerle donatılması ve bir araya gelerek Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerinin kurulması da amaçlanmaktaydı. İlk örnekleri Urfa'da kurulan kooperatifler yoluyla reformun başarıya ulaşması için iktisadi ve sosyal değişime aracılık etmesi beklenmekteydi. Zira kooperatiflerin kuruluş amacının, kooperatif ortaklarının tek başına yapamayacakları veya birlikte yapılmasında fayda bulunan işleri yapmak olduğu, buradan hareketle üretimin artırılması, değerlendirilmesi ve pazarlanmasının sağlanacağı, Toprak ve Tarım Reformunun gerçekleşmesine yardımcı olunacağı ilgili yönetmelikte yer almaktaydı.²⁸

Hem eğitimle hem de kooperatiflerle bağlantılı bir diğer unsur *köy tarım önderleri* kadrosunun teşkil edilmesiydi. Amacı ve kapsamı bir yönetmelikle be-

²⁵ BCA, 30.11.1.0 / 395.53.3, 22 Ekim 1973; BCA, 30.11.1.0 / 399.13.19, 11 Mart 1974; BCA, 30.11.1.0 / 410.19.11, 28 Nisan 1975; BCA, 30.11.1.0 / 453.51.10, 8 Ağustos 1977; BCA, 30.11.1.0 / 470.26.2, 6 Mart 1978.

²⁶ Yavuz Tekelioğlu, "Toprak Reformu ve Urfa Deneyimi", *Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri*, Yay. Haz.: Sonay Bayramoğlu Özüurlu, Memleket Yay., Ankara 2010, s. 43.

²⁷ "Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı Araştırma ve Eğitim Enstitüsü Genel Müdürlüğü Yönetmeliği", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15482, 28 Ocak 1976.

²⁸ "Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifleri ve Üst Örgütleri Yönetmeliği", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15097, 19 Aralık 1974.

lirlenmişti.²⁹ Öncelikli olarak ziraat mühendisi, orman mühendisi ve veterinerlerden seçilen ve özel bir eğitime tabi tutulan köy tarım önderleri; zirai verimin artırılması, doğal kaynakların en elverişli tarzda işletilmesi ve korunması ile ilgili tedbirleri almak ve bunların uygulamasını çiftçilere göstermek ve öğretmekle görevliydi. Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifi kurulan yerlerde kooperatif müdürü, aynı zamanda köy tarım önderi olmaktaydı (Madde: 1, 3, 4).

Siyasi istikrarın sağlanamamasından dolayı amaçlanan reformun devlet politikası hâline getirilmesi ve milli bir davaya dönüşmesi mümkün olmadı. Buna rağmen pilot il olarak uygulandığı Urfa'da kamulaştırma işlemleri büyük bir hızla gerçekleştirildi ve programın başarıya ulaşması için olağanüstü çaba sarf edildi. Ne var ki Anayasa Mahkemesi, Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun kabulü sırasında usul hatası yapıldığı gerekçesiyle 19 Ekim 1976 tarihinde iptali yönünde karar verdi. Karar, Demokratik Parti Millet Meclisi Grubu'nun açmış olduğu dava üzerine alındı ve ortaya çıkan boşluğun giderilmesi için Resmî Gazetede yayımlandığı günden başlayarak bir yıl sonra yürürlüğe girmesi hükme bağlandı.³⁰ Böylece o güne kadar yapılan işler âdeta anlamsız hâle geldi. Birimler arasındaki koordinasyonun önemi kalmadı ve çalışanların hevesi kırıldı. En önemlisi Anayasa Mahkemesi'nin kararı 10 Mayıs 1977 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanmasından sonra bir yıl zaman olmasına rağmen, kanunun usulüne uygun biçimde yeniden müzakere edilerek kabul edilmesi sağlanmadı. Böylece 10 Mayıs 1978'de Toprak ve Tarım Reformu Kanunu hükümsüz kaldı. Bu durum kanunun pilot il olarak uygulandığı Urfa'da yıllarca sürecek olan hukuki meselelere yol açtı.

2. Kanunun Pilot İl Olarak Urfa'da Uygulanması

Toprak ve tarım reformunun uygulanacağı köyler, ilçeler veya illerin Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı'nın önerisi ve Bakanlar Kurulu'nun kararı ile belirleneceği kanunda yer almaktaydı (Madde: 11). Bu doğrultuda Urfa ilinin toprak ve tarım reformu bölgesi olarak tespit edildiğine dair 15 Ekim 1973 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, 1 Kasım 1973'de Resmî Gazetede yayımlandı.³¹ Niçin Urfa'nın seçildiğine dair tevatüre dayalı farklı yorumlar bulunmakla birlikte, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1972 Yılı Programında; reform uygulamasına sosyal ve ekonomik yapısı itibarıyla öncelik gerektiren bölgelerden başlanacağı belirtilmekteydi.³² Buradan hareketle Urfa ilinde toprakların büyük bir kısmının az sayıdaki ağaların elinde toplandığı biliniyordu. Ortakçılık ve kiracılık uygulamaları bu sebeple yaygınlaşmış, topraksız ve az topraklı çiftçiler büyük toprak sahiplerine bağlı kalmışlardı. Dolayısıyla Urfa'nın pilot il olarak seçilmesi reformun amaçlarına uygundu. Kaldı ki 1977 yılı sonuna kadar Türkiye'nin batı bölgelerinde birkaç yer daha Toprak ve Tarım Reformu programına dâhil edildi. Bu yerler Tekirdağ'ın Hayrabolu ilçesi, Kütahya'nın

²⁹ "Köy Tarım Önderleri Yönetmeliği", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15067, 19 Kasım 1974.

³⁰ "Anayasa Mahkemesi Kararı", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15933, 10 Mayıs 1977.

³¹ "Kararnameler", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14699, 1 Kasım 1973.

³² "Kararname", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14058, 30 Aralık 1971.

Simav ilçesi, Ankara'nın Beypazarı ilçesine bağlı Dikmen Köyü ve Polatlı ilçesine bağlı Beylikköprü Köyü gibi ilçe veya köylerle sınırlıydı ve sonraki yıllarda yaygınlaşması amaçlanıyordu.

Hedeflenen reformun öncelikli işi kadastro meselesinin halledilmesiydi. Hattırlamak gerekir ki, önce 1925 yılında çıkarılan Kadastro Kanunu ve 1934'de yenilenen Kadastro ve Tapu Tahriri Kanunu ile bazı çalışmalar yapılmıştı. Daha sonra 1950 yılında yeni Tapulama Kanunu kabul edildi.³³ Böylece il ve ilçelerin belediye sınırları dışında kalan bütün tapusuz gayrimenkul mallar tapulanarak, kadastro planları yapılıyordu. Ayrıca mahkeme kararı gerektiren işlemlerin hızla tamamlanabilmesi için Gezici Arazi Kadastro Mahkemeleri kurulmuştu. Buna rağmen 1970 yılı sonuna gelindiğinde fazla bir ilerleme sağlanamadığı görüldü. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1972 Yılı Programı'nda yer alan bilgilere göre; bütün Türkiye'de tapulama işlemi yapılan kırsal alanların toplamı 100.219 km²'ye ulaşmış olup, bu rakam tapulanacak arazilerin ancak %20'sini oluşturuyordu. Çalışmaların yavaş ilerlemesinin sebebi; teknik yetersizliklerin yanı sıra, arazi-i emiriye kapsamındaki mülklerin özel mülk hâline gelmeleri sürecinin 1966 yılına kadar tamamlanamamış olmasıydı.

Hiç şüphesiz Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra, Urfa'da tapu ve kadastro işlemleri özel bir önem kazandı. Böylece Türkiye'de tapulaması tamamlanan ilk il Urfa oldu.³⁴ Tapulaması yapılan toplam 16.600.000 dönüm araziden, 8.525.000 dönümünün büyük toprak sahiplerinin üzerine olduğu anlaşıldı.³⁵ Aynı zamanda arazilerin toplulaştırılması ve kamulaştırılmasına yönelik çalışmalar yapılıyordu. Urfa İli Toprak ve Tarım Reformu Bölge Başkanlığı'nın ilgili birimlerle koordineli olarak yürüttüğü en yoğun ve en hızlı çalışma bu kapsamda gerçekleşti. Kendir'in verdiği bilgiye göre; Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulandığı 25 yılda sadece 50.000 dönüm özel mülk arazi kamulaştırılırken, Urfa'da her 20 günde bir bu miktara ulaşıldı.³⁶ Ancak kamulaştırmalar arazilerin rayiç bedelleri çok yüksek olmasına rağmen, sahibinin beyanıyla tespit olunan vergi değerleri üzerinden yapılıyordu. Bundan dolayı büyük tepkiler ortaya çıkmış ve bu uygulama Anayasa Mahkemesi'nin 12 Ekim 1976 tarihli kararıyla iptal edilmiştir. Kararın Resmî Gazetede yayımlandığı³⁷ 20 Ocak 1977 tarihinden itibaren rayiç bedeller esas alındığı için kamulaştırma süreci yavaşlamıştır. Bununla birlikte kanunun yürürlükte kaldığı dönem boyunca 329 köy bölgesinde, 430.756.410 Türk Lirası karşılığında, toplam 1.616.090 dönüm arazi kamulaştırıldı.³⁸ Ayrıca dağıtılabilecek 1.000.000 dönümden fazla hazine arazisi vardı.

³³ "Tapulama Kanunu", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 7463, 22 Mart 1950.

³⁴ Tekelioğlu, "a.g.m.", s. 44.

³⁵ Nazmi Yıldız - Erol Köktürk, "Türkiye'de Kırsal Toprak Düzenlemeleri", *Harita ve Kadaströ Mühendisliği*, Sayı: 48-49, Ankara 1984, s. 108.

³⁶ H.Saim Kendir, "Toprak Reformunun 75 Yıllık Öyküsü", *TMMOB Toprak Reformu Kongresi (11-13 Kasım 2005 Şanlıurfa)*, Tarihsiz, Ankara, s. 295.

³⁷ "Anayasa Mahkemesi Kararı", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15825/Mükerrer, 20 Ocak 1977.

³⁸ *Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı Urfa Bölge Başkanlığı Faaliyet Raporu*, Urfa 1978'den nakleden: Yavuz Tekelioğlu, "Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları", *Akdeniz İİBF Dergisi*, Sayı: 19, Antalya 2010, s. 70, 80.

Reformun bir sonraki aşaması, kamulaştırılan topraklar ile reform kapsamına dâhil edilen hazine topraklarının topraksız veya az topraklı çiftçilere dağıtılması ve dağıtılan toprakların verimli olarak işletilmesi idi. Bu meyanda 75.700 aile toprak talebinde bulundu, ancak 47 köyde 1.218 aileye toplam 230.897 dönüm toprak dağıtıldı. Böylece aile başına verilen ortalama arazi genişliği 189.5 dönüm oldu.³⁹ Toprağa kavuşan aileler, tapu tesciliyle birlikte toprak ile varsa üzerindeki yapı ve tesislerin bedelini borçlanmış olacaktı. Reform kanununa göre yüklendikleri borçları, yıllık taksitler hâlinde ve hasat dönemlerinden sonra faizsiz olarak 25 yılda ödeyeceklerdi. Ayrıca sahip oldukları toprakları, Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerinin ortağı olarak işleteceklerdi. Ne var ki, reformun en önemli aşaması olan toprak dağıtımını kamulaştırma oranında gerçekleşmediği ve çok sınırlı ölçüde kaldığı için öngörülen bütün ilişkiler ağı çöktü. Zira toprak talebinde bulunanların sayısı dikkate alınmasa bile, Tekelioğlu'nun verdiği bilgiye göre; topraksız aile sayısı 30.000'den az değildi. Zaten 123 köyün şahıslara, ailelere ve sülalelere ait olduğu biliniyordu.⁴⁰

Toprak ve Tarım Reformu; siyasi istikrarın sağlanamaması ve Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla kamulaştırma işinin sekteye uğraması ve akabinde kanunun bütünüyle yürürlüğünün durdurulması gibi sebeplerle tamamlanamadı. Hatta toprak dağıtılan ailelerden bu topraklar geri alındı. Bu husus ve bütün kamulaştırma işlemleri uzun yıllar süren hukuk tartışmalarına ve mahkeme süreçlerine yol açtı. Bununla birlikte Urfa ili büyük yatırımlara kavuştu. Reform programıyla başlatılan alt yapı yatırımlarının büyük bir kısmı tamamlandı. Mesela 253.200 dönüm alanı kapsayan sulama projeleri hayata geçirildi. Ayrıca farklı bölgelerde 338 su kuyusu açıldı ve 145 km. su kanalı yapıldı. Enerji nakil hatları ve trafo merkezleri kuruldu, 225 köye elektrik verildi. 2.225 km. köy, 333 km. il yolu yapıldı. 2 bölge yatılı okulu, 4 bölge okulu, 1 temel eğitim okulu, 3 orta dereceli okul, 1 sağlık ocağı ve 45 sağlık evi inşa edildi. Bunlardan başka yem fabrikası, gübre depoları ve örnek köy projeleri kapsamında yatırımlar gerçekleştirildi. Kooperatiflerin idaresinde olmak üzere toplam 424 traktör alındı.⁴¹ Çiftçilere yönelik eğitim faaliyetleri yapıldı, ancak toprak dağıtımını çok sınırlı kaldığı için hedef kitleye tam olarak ulaşılamadı. Yine de okuma-yazma, el sanatları, kooperatifçilik, tarım teknikleri ve makine kullanımı konularında çok sayıda kurs açıldı.

Şu hususu da belirtmek gerekir ki, Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun hükümsüz kaldığı 10 Mayıs 1978 tarihi itibarıyla, devam eden ve planlanmış olan yatırımların tamamlanması, açılan kooperatiflerin faaliyetlerini sürdürmesi ve kamulaştırılan arazilerin kiraya verilmesi, gerekirse tahsisi veya satışı için Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı yetkili kılındı.⁴² Böylece bir taraf-

³⁹ Aynı yer.

⁴⁰ Tekelioğlu, *Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları*, s. 70.

⁴¹ Tekelioğlu, *Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları*, s. 71; *Toprak Reformu ve Türkiye*, Haz.: Sevgi Korkut, TBMM Yay., Ankara 1984, s. 61.

⁴² "Bakanlar Kurulu Kararları", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 16332, 30 Haziran 1978.

tan yatırımlar tamamlanırken, bir taraftan da yeni düzenlemeler için geçiş imkânı sağlandı.

Sonuç

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden en önemli meselelerden biri, miri toprakların özel mülklere dönüşmesiydi. İlk yıllardan itibaren yapılan bütün çalışmalara rağmen bu süreç önlenemedi. Hiç şüphesiz bu başarısızlığın gerisinde siyaset-iktisat ilişkisi ve tarihi kökenleri olan sosyal ve kültürel bir yapı bulunuyordu. Böylece toprak mülkiyeti dağılımında ortaya çıkan çarpıklığın yanı sıra, yoksulluğu kadere dönüştüren verimsiz bir tarım ve hayvancılık olağan hâle gelmişti. Bu sebeple 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve 1973'de daha kapsamlı bir düzenlemeyle Toprak ve Tarım Reformu Kanunu kabul edilerek hayata geçirildi. Bu safhada dikkat çeken husus, devlet topraklarının özel mülk hâline geldiğinin onaylanması ve daha sonra bu toprakların yine devlet tarafından bedeli mukabili kamulaştırılmasına karar verilmesiydi.

Çok büyük ümitlerle çıkarılan ve pilot il olarak Urfa'da uygulanan Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ile tarımda verimliliğin sağlanması ve mülkiyet dağılımında sosyal adaletin tesis edilmesi amaçlanmaktaydı. Bunun için birkaç yıl içinde önemli ölçüde arazi kamulaştırıldı ve dağıtımına uygun hazine toprakları ile birlikte topraksız veya az topraklı ailelere dağıtılması hesaplandı. Ancak köklü değişikliklere yol açacak bu reformun sürdürülebilmesi ve tam olarak uygulanabilmesi için güçlü ve istikrarlı bir siyasi yapıya ihtiyaç vardı. Böyle bir yapı kurulamadı. Bundan dolayı toprak dağıtımı çok sınırlı ölçüde yapılabildi. Dahası Anayasa Mahkemesi kararıyla bildirilen, kanunun kabulüne ilişkin usul hatası da giderilemeyerek reform kanunu bütünüyle hükümsüz kaldı. Bu durum hukuki tartışmalara ve yeni meselelere yol açtı. Böylece kamulaştırma bedellerinin Urfa'da veya kalkınmada öncelikli diğer bölgelerde sanayi yatırımlarına yönlendirilmesi hedeflenirken, toprakların eski sahiplerine satılması söz konusu oldu. Ayrıca reform kanunu ile dağıtılan toprakların tarım dışı amaçlarla kullanılması önlenmiş olacakken, bu tedbir yolu hükümsüz kaldı. Dolayısıyla Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ile amaçlanan hedeflere ulaşılamadı, ancak Urfa'da büyük alt yapı yatırımları gerçekleştirildi.

Kaynaklar

I. Belgeler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara; BCA, 30.18.1.2 / 270.56.5, 5 Ağustos 1971; BCA, 30.18.1.2 / 270.61.8, 19 Ağustos 1971; BCA, 30.11.1.0 / 395.53.3, 22 Ekim 1973; BCA, 30.11.1.0 / 399.13.19, 11 Mart 1974; BCA, 30.11.1.0 / 410.19.11, 28 Nisan 1975; BCA, 30.11.1.0 / 453.51.10, 8 Ağustos 1977; BCA, 30.11.1.0 / 470.26.2, 6 Mart 1978.

II. Araştırma Eserleri

BARKAN, Ömer Lütfi: "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Reformun Ana Meseleleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, 1946.

CİN, Halil: *Osmanlı Toprak Düzeni Ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip: “Kanunî Sultan Süleyman’ın Tımar ve Zeamet Tevcihi İle İlgili Fermanları”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 22, İstanbul 1968.

HAMİD SADİ: *İktisadi Türkiye*, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yay., İstanbul 1932.

İNALCIK, Halil: “Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi”, *Osmanlı Uygurluğu*, C. 1, Yay. Haz.: Halil İnalçık, Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 2003.

KENDİR, H. Saim: “Toprak Reformunun 75 Yıllık Öyküsü”, *TMMOB Toprak Reformu Kongresi (11-13 Kasım 2005 Şanlıurfa)*, Tarihsiz, Ankara.

Koçi Bey Risalesi, Yay. Haz.: Yılmaz Kurt, Ecdâd Yay., Ankara 1994.

ÖKÇÜN, A. Gündüz: *Türkiye İktisat Kongresi*, 4. bs., Sermaye Piyasası Kurulu Yay., Ankara 1997.

ÖZKÖK, Abdi: “Türkiye’de Toprak Dağılımı: Tarihsel Gelişme ve Bugünkü Durum”, *Toprak Reformu ve Ekonomik Gelişme Semineri*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti Yay., İstanbul 1971.

PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 1, MEB Yay., İstanbul 2004.

TEKELİOĞLU, Yavuz: “Toprak Reformu ve Urfa Deneyimi”, *Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri*, Yay. Haz.: Sonay Bayramoğlu Özügürlü, Memleket Yay., Ankara 2010.

_____ : “Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, Sayı: 19, Antalya 2010.

Toprak Reformu ve Türkiye, Haz.: Sevgi Korkut, TBMM Yay., Ankara 1984.

YILDIZ, Nazmi - KÖKTÜRK, Erol: “Türkiye’de Kırsal Toprak Düzenlemeleri”, *Harita ve Kadastro Mühendisliği*, Sayı: 48-49, Ankara 1984.

III. Resmî Yayınlar

“Anayasa Mahkemesi Kararı”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15825/Mükerrer, 20 Ocak 1977.

“Anayasa Mahkemesi Kararı”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15933, 10 Mayıs 1977.

“Bakanlar Kurulu Kararları”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 16332, 30 Haziran 1978.

“Başbakan Nihat Erim Tarafından 16.12.1971 Tarihinde Millet Meclisinde Okunan Hükümet Programı”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14051, 23 Aralık 1971.

“Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 6032, 15 Haziran 1945. *Düstur*, 3. Tertip, C. 5, 2. bs., Devlet Matbaası, Ankara 1948.

“İskân Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 2733, 21 Haziran 1934.

“Kararname”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14058, 30 Aralık 1971.

“Kararnameler”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14699, 1 Kasım 1973.

“Köy Tarım Önderleri Yönetmeliği”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15067, 19 Kasım 1974.

“Tapulama Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 7463, 22 Mart 1950.

“Tapulama Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 12346, 12 Temmuz 1966.

“Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14257, 26 Temmuz 1972.

“Toprak ve Tarım Reformu Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 14599, 19 Temmuz 1973.

“Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifleri ve Üst Örgütleri Yönetmeliği”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15097, 19 Aralık 1974.

“Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı Araştırma ve Eğitim Enstitüsü Genel Müdürlüğü Yönetmeliği”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 15482, 28 Ocak 1976.

Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı Urfa Bölge Başkanlığı Faaliyet Raporu, Urfa 1978.

“Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 10859, 20 Temmuz 1961. *TBMM Tutanak Dergisi*, C. 18, Dönem: 7, Toplantı: 2, 1.6.1945.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 18, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, 15.4.1341 (1925).

(<https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>).

DÖRDÜNCÜ UMÜMİ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE EKONOMİK DURUM VE YATIRIMLAR (1936-1952)*

Burcu ÖZBAY**

Öz

Umümi müfettişlik kurumu hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde var olan idari kurumlardır. Ancak kuruluş amaçları birbirinden farklıdır. Cumhuriyet döneminde 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile yeniden ortaya çıkan bu kurumlar, ülke içerisinde yaşanan idari problemler ve iç karışıklıklardan dolayı 1927 yılında kurulabilmiştir. İlk üç müfettişliğin kurulmasının ve başarılı olmasının ardından Dersim ve çevresinde yaşanan olaylar neticesinde Dördüncü Umümi Müfettişliğin kurulmasına karar verilmiştir. Dördüncü Umümi Müfettişlik öncelikle asayişini sağlamış ardından da bölgenin kalkınması için faaliyetlerde bulunmuştur. Umümi Müfettişlik teşkilatı 1948 yılında L bütçesine alınarak işlevsiz hale gelmiştir. Ancak bölgeye yapılan yatırımlar kullanılan yöntem değişse de devam etmiştir.

Anahtar kelimeler: Dördüncü Umümi Müfettişlik, Bölgesel Kalkınma, Kamu Harcamaları, Yatırımlar.

The Economical Situation And Investments In The Fourth General Inspectorship Region (1936-1952)

Abstract

General Inspectorship institution is an administrative institution which was existed in both Ottoman and the Republic periods. However, the reasons of establishment are different from each other. These institutions were reappeared with 1921 Teşkilat-ı Esasiye after the administrative problems and internal turmoil in the country and established in 1927. After the first 3 inspectorships had been established and successful and the results of the events in Dersim and its around it was decided to established Fourth General Inspectorship. First, Fourth General Inspectorship provided the public security and then

* Bu çalışma Dördüncü Umümi Müfettişlik 1936-1952 isimli doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

operated the regional development. In 1948 after General Inspectorships were taken to the L budget and became dysfunctional. The methods were changed but investments to the region continued.

Keywords: Fourth General Inspectorship, Regional Development, Public Expenditures, Investments.

Giriş

Umumi Müfettişlik teşkilatı, hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde varlık göstermiş kurumlardır. Osmanlı döneminde kurulan umûmi müfettişliklere bakıldığında, bu kurumların yabancı devletlerin baskısı ile ortaya çıktığı görülmektedir. Öyle ki bu devletler, umûmi müfettişlik teşkilatını azınlıkların haklarını bahane ederek Osmanlı devletinin iç ve dış işlerine müdahale aracı olarak kullanmışlardı. Cumhuriyet döneminde kurulan umûmi müfettişlikler ise yabancı devletlerin baskısı ile değil devlet yönetiminin kendi iradesi doğrultusunda, merkezi otoriteyi güçlendirmek amacı ile kurulmuştu.¹ Kuruldukları döneme ve bölgeye göre yetkileri değişen bu müesseseler varlık gösterdikleri farklı dönemlerde “Umûmi Valilik, Eyalet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalade Valilik, Hidivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, İnspektörlük, Genel Müfettişlik” şeklinde adlandırıldılar.²

Cumhuriyet dönemi umûmi müfettişlik teşkilatının temeli ise 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile atıldı. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nda yerel yönetimlere büyük önem verilmiş ve geniş yer ayrılmıştı. Burada amaç birbirine yakın vilayetlerin bir araya getirilerek hem idari açıdan kolaylık sağlanması hem de bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesiydi. Ancak umûmi müfettişlik teşkilatının kurulması kısa vadede mümkün olamadı. Şeyh Sait isyanından sonra Doğu vilayetlerinde, umûmi müfettişlik teşkilatı kurulmadan önce Üçüncü Ordu Müfettişliği örfi idare görevini de yürütüyordu. Fakat Üçüncü Ordu Müfettişliği’nin sahip olduğu kadro bölgedeki idari, ekonomik ve sosyal hizmetlerin yerine getirilmesinde yetersiz kalmaktaydı. Ayrıca devlete mali anlamda da büyük bir yük getirmekteydi. Hükümet tüm bu görevleri yerine getirebilecek bir teşkilatın kurulması için çalışmalar başlattı.³ İşte müfettişliklerinin fiili olarak hayata geçirilmesi de böylelikle yeniden gündeme geldi. Sonuç olarak Cumhuriyet Dönemi Umûmi Müfettişlik teşkilatı 25 Haziran 1927 tarihinde 1164 numaralı kanunun verdiği yetkiyle kuruldu. Umûmi Müfettişlikler ve bu müfettişliklere ait kadro ve maaşlar birkaç cetvelde toplandı ve ait oldukları vekâletlerin kadrolarına eklendi.⁴ 1164 numaralı Umûmi Müfettişlik Teşkilatının Kurulmasına dair kanun 634 sayılı Resmi Gazetede yer alırken bu kanun doğrultusunda umûmi müfettişlerin görev ve yetkilerine dair talimatname 753 sayılı Resmi Gazetede yer aldı.⁵

¹ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları Umûmi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine*, Mikro Yayınları, Konya 1998, s. 36-37.

² Ökkeş Narinç, “1919-1920 Yıllarında Müfettişlik Müessesesi”, *Asia Minor Studies-International Journal Of Social Sciences*, I, Kilis 2013, s. 78.

³ Koca, *a.g.e.*, s. 164.

⁴ BCA, 30.18.1.1.3.33.6.

⁵ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt: 8, Devlet Matbaası, Ankara 1927, s. 1005.

Genel olarak bakıldığında Cumhuriyet döneminde kurulan umûmi müfettişliklerin amaçlarının; kuruldukları bölgelerde ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek, asayişin temin etmek, merkezi otorite adına denetim yapmak ve idari anlamda da bütünlüğü sağlamak olduğu görülmektedir. Buradaki en önemli nokta müfettişliklerin kuruldukları bölgelere göre kuruluş önceliklerinin değişmesidir. Örneğin Doğu ve Güneydoğu bölgesinde kurulan müfettişliklerin temel amacı asayişin sağlanması olurken, Trakya Umûmi Müfettişliği kurulurken asıl amaç bayındırlık ve iskân işleri ve ekonomik kalkınmanın sağlanması olmuştur.⁶ Bu bağlamda 27 Kasım 1927'de "Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Hakkari, Bitlis, Sirt, Mardin, Van" vilayetlerini içeren bölgede Birinci Umûmi Müfettişlik kurulması kararlaştırıldı.⁷ Ancak Ağrı vilayetinde isyan hazırlıklarının yapıldığı anlaşılınca Ağrı da müfettişlik bölgesine dâhil edildi.⁸

Birinci Umûmi Müfettişliğin kurulduğu bölgedeki vilayetlerde yaptığı çalışmalar ile birlikte öncelikle bölgedeki asayiş sağlandı ve ardından bölgesel kalkınmaya yönelik faaliyetler hızlandırıldı.⁹ Artık sıra diğer umûmi müfettişliklerin kurulmasına gelmişti. Böylelikle İkinci Umûmi Müfettişliğin Trakya bölgesinde kurulmasına karar verildi. Çünkü Milli Mücadele döneminde Trakya'da özellikle nüfus anlamında ciddi kayıplar yaşanmıştı. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilanından sonra hükümet için de Trakya öncelikli alanlardan biri oldu. Burada amaç, hem Trakya'nın ekonomik anlamda yeniden ayağa kalkmasını sağlamak hem de bölgede göçmen yerleştirme politikasını başarıyla gerçekleştirebilmektir.¹⁰ Sonuç olarak; "Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale mıntıklarında Nafia ve İskân işlerinin esaslı bir surette tanzim ve idaresi için 19 Şubat 1934 tarihinde Trakya Umûmi Müfettişliği kuruldu."¹¹

Kurulan iki umûmi müfettişliğin de başarılı olması üzerine üçüncü bir umûmi müfettişliğin kurulmasına karar verildi.¹² Üçüncü Umûmi Müfettişlik 7 Aralık 1935'te kurulduğu vilayetler arasında idari koordinasyonun sağlanması amacıyla "Erzurum, Kars, Gümüşhane, Erzincan, Trabzon, Ağrı Vilayetlerini" kapsayan bölgede kuruldu.¹³

Kurulan ilk üç müfettişlik kendi mıntıklarındaki bayındırlık, emniyet ve asayişin sağlanması gibi konularda önemli adımlar atmaktaydılar. Devlet bu

⁶ Murat Burgaç, *Türkiye Umûmi Müfettişliklerinin Kurulması ve Trakya Umûmi Müfettişliği*, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Yayınları, Ankara 2013, s. 116.

⁷ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt: 9, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1948, s. 21; Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik, *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 67.

⁸ *T.C. Resmi Gazete*, Sayı: 1140, 11 Mart 1929, s. 6774; 7667 numaralı kararname ile 1140 sayılı *T.C. Resmi Gazete*'de yer almaktadır. Cemil Koçak, *Umûmi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 93.

⁹ *Yeni Yurd*, 3 Şubat 1937.

¹⁰ Burgaç, *a.g.e.*, s. 164-165.

¹¹ *T.C. Resmi Gazete*, Sayı: 2640, 27 Şubat 1934, s. 1, s. 3485; *Düstur*, 3. Tertip, Cilt: 17, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1935, s. 159.

¹² Abidin Özmen, "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", *İdare Dergisi*, Sayı: 184, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1947, s. 240.

¹³ *T.C. Resmi Gazete*, 11 Eylül 1935, Sayı: 3103, s. 1.

dönemde Dersim’de de kalıcı istikrarın sağlanması adına tam yetkili bir makamın oluşturulmasını istemekteydi. Bu nedenle 4 Eylül 1935 tarihinde Ordu Müfettişi Kazım Orbay ve Korgeneral Abdullah Alpdoğan Birinci Umûmi Müfettiş Abidin Özmen ile görüşmek üzere Diyarbakır’a gittiler. Burada Dersim ile ilgili bir proje taslağı oluşturuldu ve birkaç gün sonra Ankara’ya geri döndüler.¹⁴ Yapılan görüşmelerin ardından, Orta Anadolu’nun doğu kısımlarında ve özellikle Dersim çevresinde idare ve inzibat işlerinin esaslı surette tanzimi ve hükümet denetiminin daha sıkı bir şekilde sağlanması için yeni bir umumi müfettişliğin kurulmasına karar verildi. Böylelikle 25 Aralık 1935’te “*Tunceli Vilayetine İdaresi Hakkında Kanun*” kabul edildi. Bu kanun doğrultusunda öncelikle Dersim vilayetinin ismi Tunceli olarak değiştirildi. Ardından da Dördüncü Umûmi Müfettişliğin; Erzincan, Bingöl ve Tunceli illerini ve Birinci Umûmi Müfettişlik mıntikasından ayrılacak Elazığ Vilayetlerini de kapsayacak şekilde kurulmasına karar verildi. Dördüncü Umûmi Müfettişliğin kurulması; Dâhiliye Vekilliğinin 4 Ocak 1936 tarihli ve 52 sayılı tezkeresi ile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti tarafından 6 Ocak 1936’da onaylandı.¹⁵ Kanun teklifinin kabulünün ardından Dördüncü Umûmi Müfettişliğin kuruluşu 2/3823 numaralı kararname ile 3207 sayılı Resmi Gazetede de yayımlandı.¹⁶ Dördüncü Umûmi Müfettiş olarak da Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan atandı.¹⁷ Müfettişlik, kuruluşunun ardından hızla asayişin sağlanması için çalışmalara başladı ve 1938 senesi itibarıyla bölgede güvenlik kontrol altına alındı.

“*Tunceli, Elazığ, Erzincan ve Bingöl*” vilayetlerinden meydana gelen Dördüncü Umûmi Müfettişliğin, görev bölgesi çok geniş bir alanı kapsamaktaydı. Naşit Hakkı Uluğ’a göre; “*Devlet Dördüncü Genel Müfettişe yalnız Tunceli’yi kurtarmak vazifesini vermemişti; o kısım, Tunceli vali ve komutanı sıfatıyla üzerinde daha ziyade çalıştığı konuydu, Genel Müfettiş diğer üç vilayetin kalkınması işleriyle de meşguldü.*”¹⁸

1. Dördüncü Umûmi Müfettişlik Bölgesinde Ekonomik Durum ve Yapılan Yatırımlar

Yeni kurulan Cumhuriyet her alanda köklü değişimler gerçekleştiriyordu. Lakin yeni savaştan çıkan toplumun böyle değişimleri gerçekleştirebilmesi için ekonomik alt yapısını da kuvvetlendirmesi gerekmektedir. Bununla birlikte Türkiye ekonomisine etki eden iç ve dış faktörler de vardı ve bu faktörler devletin bütün yatırım politikasını etkilemekteydi. Dördüncü Umûmi Müfettişliğin kurulduğu 1936 yılından kaldırıldığı 1952 yılına kadar devletin

¹⁴ Özmen, “a.g.m.”, s. 241.

¹⁵ BCA, 030.18.01.02.61.8.; T.C. Resmi Gazete, Sayı: 3207, 16 Kânunusani [Ocak] 1936, s. 5941; *Düstur*, 3. Tertip, Cilt: 17, s. 151; Bahar Toparlak, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Dördüncü Umûmi Müfettişliğin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Faaliyetleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 53, 2016, s. 225.

¹⁶ T.C. Resmi Gazete, Sayı: 3449, 3 Kasım 1936, s. 3; *Düstur*, 3. Tertip, Cilt: 17, s. 165; Özmen, “a.g.m.”, s. 241.

¹⁷ BCA, 030.18.01.02.61.2.1.

¹⁸ Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 205.

yatırım politikasını etkileyen en önemli dış faktör 1939-1945 yılları arasında yaşanan II. Dünya Savaşı olmuştur. Türkiye savaşa girmemişti ama olası bir savaş için yatırım önceliğini savunmaya vermişti. Dolayısıyla Doğu Anadolu'ya yapılan yatırımlar da önemli oranda etkilenmişti. Dördüncü Umumi Müfettişlik bölgesinde devlet yatırımlarını etkileyen en önemli iç faktörlerden biri ise umumi müfettişlikler ve onlara ait kadroların 1948 yılı bütçesinde L cetveline alınarak işlevlerini kaybetmesi oldu.¹⁹ Bir diğer önemli faktör de çok partili hayata geçiş ve Demokrat Parti'nin (DP) 1950 yılında iktidara gelmesiydi. Çünkü DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte hem ekonomi politikalarında önemli değişikliklere gidildi hem de umumi müfettişlik teşkilatının kaldırılmasına giden süreç başladı. Böylelikle Doğu Anadolu'ya yapılan devlet yatırımları ve umumi müfettişlik teşkilatı ile ilgili köklü değişiklikler yaşandı. İşte bu nedenle Dördüncü Umumi Müfettişlik bölgesinde yer alan vilayetlerdeki ekonomik durum ve yapılan kamu harcamaları değerlendirilirken 1936-1948 ve 1948-1952 arası iki dönem ayrı ayrı incelenecektir.

1.1. 1936-1948 Yılları Arasında Ekonomik Durum ve Dördüncü Umumi Müfettişlik Bölgesinde Yer Alan Vilayetlere Yapılan Yatırımlar

Cumhuriyetin kurucuları bağımsız ve gelişmiş bir ülke için bağımsız ve sağlam temellere oturtulmuş bir ekonominin olması gerektiğini biliyorlardı. Bunun için de yeni iktisadi politikalar belirleyebilmek adına çözüm arayışı içerisine girmişlerdi. Nitekim 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde "milli bankaların oluşturulması, Teşvik-i Sanayi Kanunu, Sanayi Planlarının" oluşturulması şeklinde alınan kararlar Cumhuriyet dönemi ekonomi politikalarına yön verir nitelikte olmuştur.²⁰ 1929 ekonomik buhranından sonra iktisadi sorunları en aza indirebilmek için devlet, ekonomi de devletçi politikayı benimsedi. 1930-1939 arası dönemde ise "milli sanayi" için ilk adımlar atıldı ve bir ölçüde başarılı da olundu.²¹ Fakat bu kez de 1939-1945 yılları arasında yaşanan II. Dünya Savaşı devletin yatırım önceliğinin başka alanlara kaymasına neden oldu.

Dördüncü Umumi Müfettişlik mntikasında yer alan vilayetlerin hepsi, ülkenin diğer bölgelerindeki vilayetlere göre daha az gelişmiş durumdaydı. Bu nedenle müfettişlik kurulurken en önemli hedeflerinden biri de ekonomik kalkınmayı sağlamak olmuştur. Ancak müfettişlik bölgesinde yer alan vilayetlerdeki yol durumu, iklim koşulları, liman ve ticaret merkezlerine uzak oluşu,

¹⁹ L cetveli kullanılarak memuriyet kadrolarının kaldırılması, ilk olarak 1931 yılı bütçesinde kullanılan bir yöntem olmuştur. L cetvelinin gayesi, memuru değil memur kadrosunu yürürlükten kaldırmaktır. Memur kadrosu yürürlükten kalkan bir kişinin memurluğu devam etmekteydi. Böyle bir pozisyonda kadrosu kaldırılan memur başka bir göreve tayin edilmekteydi. Yine bu kadroların ileri bir tarihte yeniden kullanıma alınması da mümkündür. Bunun için hükümetin teklif vermesi ve meclisin de bu teklifi onaylaması gerekmektedir. Dördüncü Umumi Müfettişlik, L/6 cetvelinde yer almaktaydı. *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 8, C. 8, T. 2; M. Bargaç, *a.g.e.*, s. 387.

²⁰ Rahmi Doğanay, "1930-1945 Dönemi Doğu Anadolu'da Uygulanan Sanayi Politikaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Elazığ 2000, s. 224.

²¹ İbrahim Yılmazçelik, "Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Elazığ 1999, s. 265.

bölgenin ekonomik olarak hızlı gelişmesini engellemiştir.²² Dolayısıyla bölge ekonomisini canlandırmak için topyekûn bir seferberlik gerekmektedir.

Dördüncü Umûmi Müfettişlik öncelikle, halkın üretilen mallara daha ucuza ulaşabilmesi ve bölge insanına istihdam yaratabilmek adına pek çok girişimde bulundu. Bunun için müfettişlik mıntıkasında pazarlar kuruldu ve madenlerde işçiler istihdam edildi. Sonrasında ise bölgede yaşayan halk ve bölge ekonomisi için ciddi sorun teşkil eden “*seyyar satıcılar*” konusu çözümlendi ve seyyar satıcılık yasaklandı. Çünkü bu seyyar satıcılar, halkın pazarlara gitmesini engellemektedir. Ayrıca köylünün elinden ürünlerini ucuza alıp kendileri fahiş fiyatlara satıyorlardı. Böylelikle Dördüncü Umûmi Müfettişlik, seyyar satıcılığın önüne geçerek halkın pazarlara, ucuz ürünlere ulaşmasına ve ellerindeki ürünleri gerçek fiyatları ile satabilmelerine imkân tanıdı.²³

Dördüncü Umûmi Müfettişliğin ilk kurulduğu yıllarda Bingöl ve Tunceli’de sanayi ve ticaret hemen hemen yoktu. Erzincan bu vilayetlere göre bir nebze daha iyi durumdaydı. Ancak Erzincan’da yaşanan depremin ardından vilayette sanayi ve ticaret alanında büyük kayıplar yaşandı.

Cumhuriyetin kuruluşunun ardından aslında Elazığ’da da sanayi çok ileri bir durumda değildi. Vilayette sadece az sayıda zanaatkâr tarafından vilayetin ihtiyacını karşılayacak kadar üretim yapılmaktaydı. Lakin devlet tarafından yapılan yatırımlar ile birlikte 1923-1938 yılları arasındaki dönemde Elazığ sanayisi “*tarıma dayalı sanayi*” şekline dönüştü. Elazığ’da; “*tereyağı, ipek, koza, işlenmiş susam, ceviz badem, acıbadem, kayısı kurusu*” gibi ürünler ihracat ürünlerinin başında gelmekteydi.²⁴ Bu yıllarda devlet özellikle dokumacılığın gelişiminin sağlanması, ipliğin ucuza mal edilmesi ve elde edilen ürünlerin satılması için kooperatif niteliğinde şirketler kurmaya başladı. 1942 yılında Elazığ’da kurulan, “*Elazığ İplik ve Dokumacı Küçük Sanat Kooperatif Şirketi*” bu alanda başarılı bir örnektir.²⁵ Böylelikle müfettişlik eskiden ipekli kumaşlarıyla ünlü Elazığ’da dokumacılığın canlanmasını sağlamaya çalışıyordu. Ancak ipek böcekçiliğinin ve ipek dokumacılığının yeniden canlanması için esaslı tedbirler alınması gerekmektedir. Buna rağmen küçük de olsa bazı işletmelerde dokumacılık yapılmıyordu. Örneğin Ağın’da pamuklu ve yünlü dokumacılık yapılan tezgâhlar bulunmaktaydı. Ayrıca nahiye merkezinde de 40 kadar otomatik tezgâh, 1000’e yakın el tezgâhı olduğu ifade edilmekteydi.²⁶

Erzincan vilayeti de özellikle halı ve iplik dokumacılığı konusunda bir diğer önemli vilayetti. Vilayette halıcılığın ve iplik dokumacılığının çok eskiye dayanan bir geçmişi vardı. 1942 yılında da dokumacılığın daha ileri bir noktaya getirilebilmesi için Erzincan’da “*Kemaliye Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifinin*” kurulmasına karar verildi. Kooperatifin kurulması özellikle dokumacılık

²² Metin Kopar, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, ATAM Yayınları, Ankara 2009, s. 156.

²³ Bahar Toparlak, *Dördüncü Umûmi Müfettişlik: Kurulması, Çalışmaları ve Kaldırılması*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2013, s. 155-156.

²⁴ Yılmazçelik, “a.g.m.”, s. 257-276.

²⁵ Doğanay, “a.g.m.”, s. 224.

²⁶ BCA, 490.1.0.0.1576.418.1.

alanındaki eksiklerin giderilmesi için önemli olmuş ve kurulduktan sonra da pek çok faaliyette bulunmuştu.²⁷ Öyle ki kooperatif, imal edilen dokumaları vilayet merkezinde toptan satmak üzere gerekli çalışmaları yapmış ve bir de mağaza kiralamıştı. Bu mağazada köylerde kullanılmak için özel köy elbiseleri de hazırlanacak ve ucuz fiyatlara satılacaktı.²⁸ Dokumacılığın gelişmesi için vilayet merkezinde bir de dokumacılık kursu açılmıştı. Burada amaç şehirde işsiz olan gençlere istihdam yaratmaktı. Nitekim öyle de oldu; kursu başarıyla bitiren bazı gençler yirmi adet dokuma tezgâhı açtı ve o dönem vilayet ekonomisine katkıda bulundu.²⁹

1942 yılında Erzincan'daki bir diğer önemli gelişme daha önce zahire borsası olan binada tadilat yapılarak sebze haline dönüştürülmesi olmuştu. Sonrasında dükkânlar müzayede ile kiraya verildi.³⁰ Sebze hali Mayıs ayı içerisinde hizmete açıldı. Sebze halinin açılması ile birlikte halk ürünlere daha ucuza ulaşabilmekte ve yoğurt, et gibi açık dükkânlarda satılması sağlıklı olmayan yiyecekleri uygun saklama koşullarında temin edebilmekteydi.³¹

1947 yılında Pamuk İpliği Sanayii'nin ise Elazığ'da tesis edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu bölge bir pamuk bölgesiydi. Dolayısıyla burada bir miktar iş tesisatının kurulması da beklenmekteydi.³² Elazığ'da demiryolu inşaatı ve karayolları ağının hızla gelişmesi ile iktisadi olarak büyük bir gelişme sağlandı.³³ Elazığ'ın umümi müfettişliğin merkezi olması, vilayet içerisinde yaşayan memur ailelerinin sayısında da artış yarattı. Burada Harput'ta yaşayan nüfusun Elazığ'a inmesi de etkiliydi.³⁴

1.2. 1948-1952 Yılları Arasında Dördüncü Umümi Müfettişlik Bölgesi'ne Yapılan Devlet Yatırımlarının Genel Olarak Değerlendirilmesi

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte tüm dünyada yeni bir dönem başladı. Devletler ekonomilerini koruma adına bir süre daha temkinli hareket etseler de artık liberal ekonomik politikalar ön plana çıkmaya başlamıştı. Dolayısıyla ülkelerin yatırım politikaları da bu doğrultuda şekillenecekti. Türkiye için de durum böyleydi. Özellikle çok partili hayata geçiş ile birlikte mevcut hükümetin yatırım politikaları sorgulanmaya başladı. Bu doğrultuda umümi müfettişliklerin devlet bütçesine olan etkisi de mecliste tartışılan bir diğer husustu. Hatta 1948 yılı bütçe görüşmeleri sırasında konu ile ilgili önemli bir adım da atıldı.³⁵ Görüşmelerin ardından tüm umümi müfettişlikler ve onlara ait kadrolar bütçede L cetveline alındı.³⁶ Dolayısıyla bu tarihten itibaren Umü-

²⁷ *Yeni Erzincan*, 16 Nisan 1942.

²⁸ *Yeni Erzincan*, 9 Nisan 1942.

²⁹ *Yeni Erzincan*, 25 Haziran 1942.

³⁰ *Yeni Erzincan*, 23 Nisan 1942.

³¹ *Yeni Erzincan*, 28 Mayıs 1942.

³² *Turan*, 16 Ağustos 1947.

³³ Yılmazçelik, "a.g.m.", s. 267.

³⁴ Ahmet Halaçoğlu, "Elazığ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul 1994, s. 553.

³⁵ Serap Taş, *Umümi Müfettişlikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1997, s. 134.

³⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 8, C. 8, T. 2.

mi Müfettişlikler artık işlevlerini yavaş yavaş kaybetmeye başladılar. Lakin bölgeye yapılan devlet yatırımları etti.

Tablo-1: Dördüncü Umumi Müfettişlik Bölgesi'ne Yapılan Kamu Harcamaları (1943-1950)³⁷

	Adalet	Asayiş	MEB	Bayındırlık	SSYB ³⁸	Tarım	Diyanet
Bingöl	8,42	29,46	9,48	16,54	4,2	2,2	0,73
Elazığ	9,97	20,55	26,55	45,63	28,59	3,7	0,77
Erzincan	9,01	19,06	21,1	28,34	10,69	5,65	0,62
Tunceli	14,3	90,04	18,66	62,73	10,07	3,18	1,03
Doğu İlleri Ortalaması	8,74	25,04	23,44	21,21	9,31	4,67	0,69
Vilayetler Genel Ortalaması	11,08	21,86	29,28	14,03	8,88	7,86	0,81

Tabloda 1943-1950 yılları arasında Dördüncü Umumi Müfettişlik bölgesinde kişi başına düşen kamu harcamalarının miktarı incelendiğinde görülen o ki; Bingöl vilayeti; adalet, eğitim, sağlık, tarım alanında yapılan kamu harcamalarında hem vilayetler genelinin hem de Doğu vilayetleri ortalamasının altında kalmıştı. Asayiş alanında yapılan harcamalarda ise hem Doğu vilayetleri hem de vilayetler geneli ortalamasının üstündeydi. Bayındırlık harcamaları ise Doğu vilayetleri ortalamasının üzerinde ama vilayetler genelinin altında bulunmaktaydı. Buradan da anlaşılacağı üzere devletin Bingöl'de yaptığı yatırımlar asayiş ve bayındırlık ekseninde devam etmekteydi. Diyanet alanındaki yatırımlar ise vilayetler geneli ortalamasının altında olurken, Doğu vilayetlerine yapılan yatırımların üstündeydi.³⁹

Elazığ vilayetinde kişi başına düşen kamu harcamaları incelendiğinde ise Elazığ'ın Dördüncü Umumi Müfettişlik bölgesinde bir merkez olduğu görülmekteydi.⁴⁰ Elazığ vilayetine adalet alanında yapılan kamu harcamaları Doğu vilayetlerinin üstünde, ancak vilayetler genelinin altındaydı. Asayiş alanındaki harcamalar ise hem Doğu vilayetleri hem de vilayetler genelinin altında olmuştu. Eğitim alanında yapılan harcamalar Doğu vilayetleri üstünde bulunmakla birlikte vilayetler geneli ortalamasına yaklaşılmıştı. Bayındırlık alanında da hem Doğu vilayetlerinin hem de vilayetler geneli ortalamasının üstünde yer almıştı. Tüm bunlar incelendiğinde Elazığ vilayetinde asayiş açısından bir problem olmadığından kalkınma hamlelerinin daha rahat gerçekleştirildiği anlaşılmaktaydı.⁴¹

³⁷ Bu tablo, M. Kopar, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar* isimli kitapta s. 144, s. 158, s. 168, s. 207'de yer alan tablolardaki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır.

³⁸ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı.

³⁹ Kopar, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁰ Sait Aşgın, *Cumhuriyet Dönemi'nde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, ATAM Yayınları, Ankara 2000, s. 213.

⁴¹ Metin Kopar, "Cumhuriyet'in İlanından Sonra Elazığ'da Yapılan Yatırım ve Harcamalar 1927-1950", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Elazığ 2007, s. 303.

Tabloda Erzincan vilayetine ait kamu harcamaları incelendiğinde; vilayetin adalet alanında yapılan harcamalarda Doğu vilayetleri ortalamasının üstünde olduğu ama vilayetler genelinin altında yer aldığı görülmektedir. Asayiş alanındaki harcamalarda ise hem Doğu illeri hem de vilayetler geneli ortalamasının altındaydı. Buradan da anlaşılacağı gibi asayişin kontrol altına alınmasıyla birlikte bölgedeki güvenlik harcamaları da azalmaya başlamıştı. Eğitim harcamalarında hem vilayetler genelinin hem de Doğu vilayetlerine yapılan harcamaların altında bulunmaktaydı. Bayındırlık, sağlık ve diyanet alanında ise hem vilayetler genelinde hem de Doğu vilayetleri genelinde ortalamanın üzerindeydi.⁴²

1943-1950 yılları arasında Tunceli vilayetine bakıldığında; vilayetin hem Doğu vilayetleri arasında hem de umûmi müfettişlik sınırları içerisinde devlet yatırımlarının büyük bir bölümünü aldığı görülmektedir.⁴³ Tunceli'nin, eğitim alanında kişi başına düşen kamu harcamalarında hem Doğu bölgesi hem de vilayetler geneli ortalamasına yaklaşmış olduğu ancak yine de ortalamanın altında kaldığı anlaşılmaktaydı. Bu durum tarım alanında da böyle olmuştur. Vilayetin tarım için elverişli olmaması nedeniyle kişi başına düşen kamu harcaması da diğer vilayetlere oranla daha düşüktü. Bununla birlikte asayiş, bayındırlık, sağlık ve diyanet alanında yapılan kamu harcamalarında hem Doğu vilayetleri hem de vilayetler geneli ortalamasının üstünde yer almıştı.⁴⁴

1950 yılında DP'nin iktidara gelmesi ile birlikte ise devletin ekonomi ve yatırım politikası pek çok açıdan değişti ve artık devletçi politikalar vazgeçilerek liberal ekonomik politikalar benimsenmeye başlandı. Buna göre devletin ekonomide rolü azalacak ve özel sektör desteklenecekti. DP'nin iktidara gelmesi ile birlikte devletin Doğu Anadolu'ya yaptığı yatırım politikasında da bazı değişikliklere gidildi ve yatırım konusundaki kimi öncelikler değişti. Bunlardan biri de devletin ulaşım politikasıydı. Devlet artık ulaşım ile ilgili yatırımlarda önceliği demiryollarına değil karayollarına veriyordu. Bu nedenle tüm ülke çapında karayolları inşaatına başlandı.⁴⁵ Tarım politikalarında ise DP döneminde de tarımın öncelikli olduğu bir ekonomik politika benimsendi. Lakin DP'nin tarım politikaları "tarımda makineleşmenin sağlanması, özel teşebbüse ağırlık verilmesi, iktisadi cihazlanmanın ve yatırımların artırılması, yabancı sermayenin artırılması ve devlet müdahalesinin azaltılması" prensiplerine dayanmaktaydı.⁴⁶ Tüm bunların yanı sıra DP de Doğu Anadolu'nun kalkınması ve eğitim konusuna önem vermişti. Öyle ki bölgede izlenecek eğitim politikası parti programında: "Doğu bölgesinde, her derece ve şube okulları ve nihayet Fakülte ve Enstitüleri ile bir kültür merkezi yaratmak lüzumuna inanı-

⁴² Kopar, a.g.e., s. 168.

⁴³ Aşgın, a.g.e., s. 244.

⁴⁴ Kopar, a.g.e., s. 207.

⁴⁵ *Demokrat Erzincan Gazetesi*, 28 Aralık 1951; Mehmet Kaya, "Demokrat Parti Dönemi'nde Bingöl'e Yapılan Kamu Yatırımları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 224, İstanbul 2016, s. 12.

⁴⁶ Zahide Sungur, "Demokrat Parti Dönemi'nde Tarım Politikaları ve Etkileri", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Burdur 2016, s. 7-8.

yoruz.” şeklinde ifade edilmekteydi.⁴⁷ Ancak DP döneminin, eğitim politikaları açısından bazı farklılıklar bulunmaktaydı. Burada en göze çarpan fark halk eğitimi konusu olmuştu.⁴⁸ DP döneminde 1951 senesinde mevcut halkevleri kapatıldı. Halk odaları ise faaliyetlerine devam etti.⁴⁹

1.2.1. 1948-1952 Tarihleri Arasında Bingöl’e Yapılan Yatırımlar

1948-1952 tarihleri arasında Dördüncü Umûmi Müfettişlik bölgesinde yer alan Bingöl vilayetine bakıldığında; eğitim alanında okur-yazar nüfus ve okul sayısı açısından artış görülmekteydi.⁵⁰ Bu arada Elazığ-Bingöl karayolunda da çalışmalar yapılmıştı.⁵¹ Öyle ki 1949 yılında Bingöl vilayetinde Hacıhalil, Elazığ vilayetinde Ağın betonarme köprüleri yapılmış, bunlara ek olarak Karakoçan-Kiğı, Kemaliye-Çaltı ve Bingöl-Genç arasındaki yollar için gerekli ödenek ayrılmış ve gerekli faaliyetlere başlanılmıştı.⁵² Bu doğrultuda 1951 yılında Murat nehri üzerinden bir köprü’nün yapılmasına ve devlet karayollarının Bingöl’ün içerisinden geçirilmesine karar verildi.⁵³ Vilayette memur evlerinin yapımına da devam edilmişti.⁵⁴

Bingöl vilayetine yapılan yatırımlar artık asayiş ekseninden çıkarak ekonomi eksenine doğru kaymaya başlamıştı. Ancak kalkınma adına vilayette pek çok yatırım yapılsa da Bingöl yine de Dördüncü Umûmi Müfettişlik bölgesinde yer alan diğer vilayetlere göre daha geri durumda olmuştu.

1.2.2. 1948-1952 Tarihleri Arasında Elazığ’a Yapılan Yatırımlar

1948-1952 yılları arasında Elazığ vilayetinin, umûmi müfettişlik bölgesinde yer alan vilayetler arasında ticaret merkezi haline geldiği görülmekteydi. Vilayette tarım ve hayvancılıkta da ilerleme kaydedilmişti.⁵⁵ Elazığ, 1950 senesine kadar yalnızca Dördüncü Umûmi Müfettişlik için bir pazar ve ticaretin merkezi iken, bu tarihten sonra endüstriyel alanda gelişim gösterdi ve “şeker, çimento, iplik, şarap, nebatî yağ, kâğıt torba, yem ve gıda sektörlerinde” atılım yaparak, çevre vilayetlerden ciddi oranda göç almaya devam etti.⁵⁶ 1950 senesinde bir önceki kışın çok soğuk geçmesi sebebiyle özellikle üzüm, incir, nar gibi meyvelerde büyük zayıat verildi. Badem ve kayısı için de durum aynıydı.

⁴⁷ Demokrat Parti Programı 1946, s. 12, <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DİJİTAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SİYASİ%20PARTİ%20YAYINLARI/200705643%20DP%20TUZUK%20VE%20PROGRAM%201949/200705643%20DP%20TUZUK%20VE%20PROGRAM%201949.pdf>.

⁴⁸ Zafer Tangülü, “Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 10, Ankara 2012, s. 399.

⁴⁹ Müslime Güneş, “Adnan Menderes ve Halkevleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXI, İzmir 2012, s. 152.

⁵⁰ *Bingöl 1973 İl Yılığ*, Pars Matbaacılık, Ankara 1973, s. 40-41.

⁵¹ *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1948.

⁵² *Elazığ*, 11 Mayıs 1950.

⁵³ Kaya, “a.g.m.”, s. 12.

⁵⁴ *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1949.

⁵⁵ Sevilay Özer, “Demokrat Parti Dönemi’nde Elazığ”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Cilt: 1, 2013, s. 452-453.

⁵⁶ Ahmet Halaçoğlu, “Elazığ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul 1994, s. 553.

Buğday ve arpa miktarı ise iyiydi.⁵⁷ İklim koşullarından ötürü dönem dönem sıkıntılar yaşanmaktaydı. Ancak yine de Elazığ nüfusunun büyük bir bölümü geçimini tarım ile sağlamaktaydı.⁵⁸ Bu doğrultuda 1950 senesinde Elazığ'da Tarım Yayın Teşkilatı'nın kurulmasına karar verildi. Bu teşkilatın amacı; zirai faaliyetleri geliştirmek ve çiftçilerle yakından ilgilenebilmektir.⁵⁹

Elazığ özellikle iplik ve dokumacılık gibi alanlarda ön plana çıkmaktaydı. Elazığ'ın kalkınması denilince de ilk akla gelen ipekböcekçiliği oluyordu.⁶⁰ Hatta Diyarbakır ipekböcekçiliği istasyon şefi de Elazığ'a gelerek ipekböcekçiliğinin daha da geliştirilebilmesi adına tetkiklerde bulunmuştu.⁶¹ Böylelikle 1951 senesinde 500.000 lira sermaye ile her türlü "mali, ticari, zirai ve sınaî işleriyle" uğraşmak üzere "Elazığ İplik ve Dokumacılık Türk Anonim Şirketinin" kurulmasına karar verildi.⁶²

Dördüncü Umümi Müfettişliğin kurulduğu yıllarda Elazığ'ın liman ve ticaret merkezlerine uzak olması, Elazığ için büyük sorun yaratmaktaydı. Ancak uzun yıllar devam eden çalışmalar neticesinde artık kara ve demiryolu hattı ile çevre vilayetlere bağlantı sağlanmıştı ve çimento şeker ve iplik fabrikaları ile istihdam yaratılmıştı. Ayrıca bölgenin önemli kamu kurumları Elazığ'da bulunuyordu.⁶³ Tüm bunların da etkisiyle Elazığ artık Doğu vilayetleri arasında önemli bir merkez haline geldi.

1.2.3. 1948-1952 Tarihleri Arasında Erzincan'a Yapılan Yatırımlar

1948-1952 yılları arasında Erzincan vilayetine bakıldığında, vilayette pamuklu mensucat fabrikası kurulmuş ve fabrika hızla üretime başlamıştı. Hatta 1948 yılında Erzincan'a Sümerbank'tan verilen bez ve basma oranları da bu fabrikanın çalışmaları doğrultusunda arttırıldı.⁶⁴ Bu dönemde hem Erzincan'da hem de Doğu genelinde büyük atılımlar gerçekleştirilmeye çalışılmaktaydı. Erzincan'da endüstri ile ilgili bir takım gelişmeler olsa da yine de vilayet için önemli olan tarımdı. Zaten ülke ekonomisinin büyük bir bölümü de tarıma dayalıydı. Bunun için halkı bilinçlendirmek ve tarıma dayalı üretimin arttırılması için gerekli önlemlerin alınması gerekmekteydi.⁶⁵ Erzincan kırk bin hektarlık verimli bir sahadan oluşmaktaydı. Lakin bu alan için gerekli sulama yapılamadığından istenilen oranda verim alınamamaktaydı. Bu nedenle Erzincan Ovası'nın kurutma ve sulama bakımında önemli bir inşaat ve teşkilata ihtiyacı vardı.⁶⁶ Vilayette yapılan bayındırlık işleri de devam et-

⁵⁷ Elazığ, 27 Nisan 1950.

⁵⁸ Emine Pancar, "Demokrat Parti Dönemi'nde Elazığ'da Ekonomik ve Sosyal Hayat", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 23, Hatay 2013, s. 217.

⁵⁹ Elazığ, 23 Ağustos 1950.

⁶⁰ Elazığ, 29 Haziran 1950.

⁶¹ Elazığ, 21 Mayıs 1950.

⁶² BCA, 030.18.1.2.125.16.11.

⁶³ Pancar, "a.g.m.", s. 217.

⁶⁴ *Yeni Erzincan*, 12 Şubat 1948.

⁶⁵ *Yeni Erzincan*, 1 Ocak 1948.

⁶⁶ *Yeni Erzincan*, 19 Şubat 1948.

mekteydi. Maliye Bakanlığınca Erzincan vilayetinin Ilıç, Tercan ve Kemaliye ilçelerinde hükümet konakları yapılması kararlaştırılmıştı.⁶⁷ Erzincan'da tarım alanındaki yatırımlar bir nebze de olsun artış göstermişti.⁶⁸ 1951 senesine gelindiğinde Erzincan'da genç çiftçiler için traktör kursları açıldığı görülmekteydi. Tarımda yaşanan modernleşme doğrultusunda bu modern teçhizatları kullanabilecek genç çiftçiler yetiştirilmeye çalışılıyordu.⁶⁹

1.2.4. 1948-1952 Tarihleri Arasında Tunceli'ye Yapılan Yatırımlar

Dördüncü Umûmi Müfettişlik kurulduğu tarihten itibaren en fazla devlet yatırımının yapıldığı vilayet Tunceli olmuştu. Vilayete yapılan yatırımlar 1948-1952 yılları arasında da sürdürüldü. Tunceli vilayetinde okul, köprü ve yol inşaatları hız kesmeden devam etmiş ve Nafia Vekili tarafından da sık sık tetkikler yapılmıştı.⁷⁰ Vilayette özellikle eğitim konusuna çok önem verildi. Öyle ki 1950 senesinde halen köy okullarının yapımına devam edilmekteydi.⁷¹ 1952 yılında uzun süredir inşaatı devam eden Tunceli köprüsü de açıldı.⁷² Vilayete yapılan sağlık yatırımları da başarılı olmuştu. Halk Tunceli'de açılan sağlık merkezinden büyük faydalar görmekteydi.⁷³ Açılan hastaneler ve dispanserler vasıtasıyla pek çok hastalık önlenmiş ve hasta olan pek çok kişi de sağlığına kavuşmuştu.

Genel olarak bakıldığında umûmi müfettişlik teşkilatı kurulduğu tarihten itibaren her dönem tartışılan bir kurum oldu. Çok partili hayata geçiş ile birlikte bu tartışmalar daha da artmıştı. Nitekim DP Diyarbakır milletvekili Mustafa Remzi Bucak'ın umûmi müfettişlik teşkilatının kaldırılması yönündeki kanun teklifinin kabul edilmesi üzerine 29 Kasım 1952 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak kaldırıldı.⁷⁴

Sonuç

Cumhuriyet dönemi umûmi müfettişliklerinin temeli 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile birlikte atıldı. Lakin bu kurumlar hemen uygulamaya konulamadı. İdari alanda yaşanan aksaklıklar ve Doğu vilayetlerinde çıkan isyanlar devleti bir takım çözüm arayışları içerisine itti. Böylelikle 1927 senesinde umûmi müfettişlik teşkilatının kurulması yeniden gündeme geldi. Burada amaç merkezi otoritenin güçlendirilmesi, asayişin sağlanması ve yıllardır ihmal edilen yerlerde bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesiydi. Nitekim ilk üç müfettişlik kuruldu ve hepsi de kendi bölgelerinde yürüttükleri faaliyetlerde başarılı oldular. İşte bu noktada Dersim ve çevresinde yaşanan asayişsizlik devletin ilgisini bu bölgeye çekti. Sonuç olarak Dördüncü Umûmi Müfettişlik 6 Ocak 1936 tarihinde kuruldu.

⁶⁷ *Yeni Erzincan*, 22 Ocak 1948.

⁶⁸ Aşgın, *a.g.e.*, s. 217.

⁶⁹ *Demokrat Erzincan*, 20 Aralık 1951.

⁷⁰ *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1943; *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1944; *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1945.

⁷¹ *Elazığ*, 30 Nisan 1950; *Elazığ*, 19 Temmuz 1950.

⁷² *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1952.

⁷³ *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1952.

⁷⁴ *Resmî Gazete*, Sayı: 8270, 29 Kasım 1952.

Müfettişliğin kuruluşunda öncelikli hedef asayişin sağlanmasıydı. Asayişin sağlanmasının ardından ise sıra hızla bölgesel kalkınmaya geldi. Müfettişlik, mıntıkası dâhilindeki vilayetlerin kalkınması, üreten hale gelmesi ve ticaretin arttırılması için pek çok faaliyette bulundu. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması devletin savunma yatırımına öncelik vermesi bölgeye yapılan kamu harcamalarını etkileyen en önemli faktör olmuştu. Umûmi müfettişlik teşkilatı 1948 senesi bütçe görüşmelerinde ise işlevsiz hale getirildi. Ancak bölgeye yapılan yatırımlar devam etti.

Sonuç olarak 1936-1952 tarihleri arasında Dördüncü Umûmi Müfettişlik bölgesinde yer alan vilayetlere ve bu vilayetlere yapılan yatırımlara bakıldığında görülen o ki, müfettişlik dâhilinde en gelişmiş vilayet Elazığ olmuştur. En fazla yatırım yapılan vilayet ise Tunceli vilayetidir. Erzincan vilayetine yapılan yatırımlar ise vilayette yaşanan depremden sonra yıkılan yerlerin yerine yenisinin inşa etmek ve vilayeti üreten bir vilayet haline getirmek bağlamında gerçekleştirilmiştir. Bingöl de kamu harcamalarından payını almış ama müfettişlik içerisinde yer alan diğer vilayetlerin gerisinde kalmıştır. DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte ise yöntem değişse de Bingöl, Elazığ, Erzincan ve Tunceli vilayetlerinde devlet yatırımları devam etmiştir. Lakin dönemin mevcut siyasal ve ekonomik şartları müfettişliğin hedeflediği tüm atılımları gerçekleştirmesine engel olmuş ve teşkilat 1952 senesinde tamamen kaldırılmıştır.

Kaynaklar

Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi, Doğu Gazetesi, Elazığ Gazetesi, T.C. Resmi Gazete, TBMM Tutanak Dergisi, Yeni Yurd Gazetesi, Yeni Erzincan Gazetesi.

Kitap ve Makaleler

AŞGIN, Sait: *Cumhuriyet Dönemi'nde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, ATAM Yayınları, Ankara 2000.

BURGAÇ, Murat: *Türkiye Umûmi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umûmi Müfettişliği*, ATAM Yayınları, Ankara 2013.

DOĞANAY, Rahmi: "1930-1945 Dönemi Doğu Anadolu'da Uygulanan Sanayi Politikaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Elazığ 2000.

GÜNEŞ, Müslime: "Adnan Menderes ve Halkevleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXI, İzmir 2012.

HALAÇOĞLU, Ahmet: "Elazığ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul 1994.

KAYA, Mehmet: "Demokrat Parti Dönemi'nde Bingöl'e Yapılan Kamu Yatırımları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 224, İstanbul 2016.

KOCA, Hüseyin: *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları Umûmi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine*, Mikro Yayınları, Konya 1998.

KOÇAK, Cemil: *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

KOPAR, Metin: *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, ATAM Yayınları, Ankara 2009.

_____ : "Cumhuriyet'in İlanından Sonra Elazığ'da Yapılan Yatırım ve Harcamalar 1927-1950", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Elazığ 2007.

NARİNÇ, Ökkeş: "1919-1920 Yıllarında Müfettişlik Müessesesi", *Asia Minor Studies-İnternational Journal Of Social Sciences*, I, Kilis 2013.

ÖZER, Sevilay: "Demokrat Parti Dönemi'nde Elazığ", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Cilt: 1, Elazığ 2013.

ÖZMEN, Abidin: "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", *İdare Dergisi*, Sayı: 184, Ankara 1947.

PANCAR, Emine: "Demokrat Parti Dönemi'nde Elazığ'da Ekonomik ve Sosyal Hayat", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 23, Hatay 2013.

SUNGUR, Zahide: "Demokrat Parti Dönemi'nde Tarım Politikaları ve Etkileri", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Burdur 2016.

ŞİMŞİR, Bilal N.: *Kürtçülük II 1924-1999*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.

TANGÜLÜ, Zafer: "Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 10, Ankara 2012.

TAŞ, Serap: *Umûmî Müfettişlikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1997.

TOPARLAK, Bahar: *Dördüncü Umûmî Müfettişlik: Kurulması, Çalışmaları ve Kaldırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.

_____ : "Türkiye Cumhuriyeti'nde Dördüncü Umûmî Müfettişliğin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Faaliyetleri", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 53, Kırgızistan 2016.

ULUĞ, Naşit Hakkı: *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

YILMAZÇELİK, İbrahim: "Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Elazığ 1999.

ELBİSTAN MEYDAN MUHAREBESİ VE İLHANLILARIN YENİ ANADOLU POLİTİKASI

Dr. Erol KELEŞ*

Öz

XIII. asrın ortalarında kurulmuş olan Memlük ve İlhanlı Devleti'nin ortak coğrafyanın hâkimiyetini ele geçirmek ve bölgede yegâne güç olmak için kıyasıya bir mücadelenin içerisine girecekleri aşikârdı. Zira 1260 Aynicalut Savaşı bu hesaplaşmanın fitilini ateşlemesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Moğollara ilk hezimetini tattıran Memlükler, Suriye hâkimiyetini sağladıkları gibi aynı zamanda İslam dünyasının da göz bebeği konumuna yükselmiştir.

Berke Han'dan itibaren İslam'ı seçen Altın Orda'nın İlhanlılarla rakip hale gelişi ve sürekli kuzeyden baskı yapması ve bu bağlamda gelişen Altın Orda - Memlük müttefikliği Memlüklerin elini güçlendirmiştir. Bu arada Anadolu'da artan Moğol baskısı karşısında Türkiye Selçuklu yönetiminin acziyeti, Memlüklerle sığınan çevrelerin Sultan Baybars'ı bir Anadolu seferi konusunda teşvik etmeleri ve nihayet Pervane'nin bizzat yardım talepleri böyle bir seferi kaçınılmaz hale getirmiştir.

1277'de Elbistan Ovası'nda bir Moğol birliğini yok eden Baybars, kısa sürede Anadolu'da hâkimiyet kurmuşsa da beklediği yardımı göremeyince geri çekilmiştir. Ancak O'nun bu seferi Anadolu açısından bir felakete dönüşmüştür. Bölgede bir Türkmen katliamı yapan Abaka, aldığı kararlarla Anadolu üzerindeki tahakkümünü daha da arttırma yoluna gitmiştir. Neticede bir yandan Moğol valilerinin keyfi yönetimi diğer taraftan buna tepki olarak ortaya çıkan isyan hareketleri, Anadolu'da sosyo-ekonomik vaziyeti daha da zayıflatmıştır.

Anahtar kelimeler: Sultan Baybars, Elbistan, Abaka, İlhanlı, Anadolu.

Elbistan Battle And The New Anatolia Policy Of The Ilkhanids

Abstract

It was obvious that Memluks and the Ilhans, both of which were founded in the middle of the 13th century, would enter into a fierce struggle to seize domination of the common geography and become the sole power in the region. For that reason, The Aynicalut Battle fought in 1260 has a significant place

* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.

in terms of fusing the tension. The Memluks, the owner of the first rout of the Mongols, not only seized the control of the Syria but also raised to the level of being the pupil in the Islam World.

The rivalry of Altın Orda, choosing Islam after Berke Han, against the Ilhans and their constant pressure from the North and the development of the alliance between the Altın Orda and the Memluks strengthened the hands of the Memluks. In the meantime, the incapability of the governance of the Turkish Selcuks against the increasing Mongol pressure in Anatolia, the encouragement of the people refuging to the Memluks concerning a campaign to Anatolia under the rule of the Sultan Baybars and finally Pervane's calls for help in person made such a campaign inevitable.

Although Baybars, smashing a Mongol force in Elbistan in 1277, established a control in a short time, he withdrew as he did not get the help he expected. However, his campaign turned into a disaster in terms of Anatolia. The Abaka, performed a massacre of Turkmens, pursued a goal to raise its dominance over Anatolia through the decisions they made. After all, both the arbitrary governance of the Mongol governors and the rebellions emerging as a reaction to these weakened the socio-economic conditions in Anatolia.

Keywords: *The Sultan Baybars, Elbistan, Abaka, The Ilkhanids, Anatolia.*

Sünnî İslam dünyası ile İlhanlılar arasındaki mücadelelerin esasını İlhanlı-Memlûk çekişmeleri oluşturmaktaydı. Memlûkler, 1260 Aynicâlût Savaşı arifesinde bir bakıma Sünnî İslam'ın koruyuculuğunu üzerine almış görünse de¹ aynı dönemde Ortadoğu'da kurulmuş olan bu iki siyasi teşekkülün karşı karşıya gelmesi şüphesiz sadece dini temeller üzerine inşa edilemez. Bunun yanında bölgenin siyasi şartlarının da mücadelenin sebebini teşkil ettiğini belirtmek yerinde bir tespit olacaktır.

Berke Han'ın önce Hülegü ardından Abaka ile yapmış olduğu mücadeleler, Altın Orda ile Mısır Memlûklüleri arasında ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur. Bu iki kardeş siyasi teşekkülün bitmek bilmeyen mücadelelerini değerlendiren Memlûklüleri, özellikle Yakındoğu hâkimiyeti için mücadele halinde olduğu İlhanlılar karşısında kendisine vazgeçilmez bir müttefik bulmuştu.² Bu sebeple Memlûklüleri, Altın Ordu ile İlhanlılar arasındaki husumetin uzaması ve derinleşmesi şartıyla Altın Ordu Devleti'nin büyümesinden yana bir politika takip ediyordu. Çünkü İlhanlı hâkimiyeti altındaki İran toprakları kendi ülkesiyle sınırdı. Güçlü İlhanlı Devleti, Memlûklü toprakları için her zaman bir tehdit oluşturmaktaydı.³

Sultan Kutuz'u (1259-1260) bir suikast neticesinde öldürüp, Memlûk tahtına oturan Baybars, İlhanlılarla yapılan barış görüşmelerinde bir sonuç alamamıştı. Zira O, işgal edilen tüm İslam beldelerinin kendisine iade edilmesini talep etmekteydi ki bu da Abaka nezdinde şiddetle reddediliyordu.⁴ Şüphesiz

¹ Geniş bilgi için bkz. Preise Amitai, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlhanid War (1260-1281)*, Cambridge University, Cambridge 1996, s. 202 vd.

² K. Yaşar Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi (Sultan el-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmudi Devri)*, Ankara 1989, s. 6 vd.; İsmail Yiğit, *Memlûkler (1250-1517)*, İstanbul 2008, s. 33.

³ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (nşr. Hasan Eren), Ankara 2000, s. 42 vd.

⁴ Yiğit, *a.g.e.*, s. 140.

Sultan Baybars'ı böyle bir Anadolu seferine teşvik eden etkenlerin başında Muineddin Pervane ile bazı Selçuklu beylerinin davet mektupları da gelmekteydi.⁵ Hatta Hatiroğlu Ziyaeddin ve Pervane'nin oğlu, yanlarında yüz kişi ile birlikte Şam'a kadar gitmişler ve Sultan Baybars'tan Anadolu'ya bir sefer yapmasını istemişlerdir.⁶ Bunun yanı sıra Anadolu Türkmenlerinin yardımını alabileceği düşüncesi de Sultan Baybars'ı böyle bir sefere yöneltmişti.⁷

Şubat 1277'de Kahire'den hareket eden Sultan Baybars, 6 Nisan'da Halep'e ulaştı. Burada ordunun toplanmasını bekledikten sonra Antep'e doğru hareket etti. Kuzeye yönelen ordu Göksun civarına gelince Ermeniler, Kırşehir kışlağında bulunan Toku ve Tudavun noyanlara haber gönderdiler. Esasında Mısır ordusunun yaklaştığı haberini ilk önce Kilikya Ermeni Kralı Leon vermişti.⁸

Memlük ordusunun Elbistan Ovası'na geleceği haberi üzerine bahsi geçen Moğol noyanları hazırlıklarını tamamlayıp Binboğa Dağları üzerinden Elbistan Ovası'na ulaştı.⁹ Pervane Muineddin de yanında Tacik¹⁰ ve diğer birlikleriyle Moğol noyanlarına eşlik etmekteydi.¹¹ Bu arada Niğde'de bulunan Moğol kuvvetlerinin de bölgeye hareket etmesiyle yaklaşık 30.000 kişilik bir Moğol kuvveti Elbistan Ovası'nda toplanmış ve savaşa hazır hale gelmişti.¹² Aksarayî Baybars'ın hızlı hareket ederek, Niğde kışlağında bulunan Baycu Noyan'ın kuvvetlerinin diğer Moğol birlikleriyle birleşmesine imkân tanımadığını belirtmektedir.¹³ Nitekim Baybars, Antep-Göynük-Göksun güzergâhını takip ederek Akçaderbent'e ulaştı. Bu arada Emir Şemseddin el-Aşkar komutasındaki Memlük öncü kuvvetleri 3.000 kişilik bir Moğol birliğini bozguna uğratmıştı ki, Moğol ordusunun Elbistan Ovası'na ulaştığı haberi geldi. Tepeler üzerine

⁵ Şehabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *Ebsar fi Mesaliku'l Memalik'il-Emsar (Türkler Hakkında Görüşlerim ve Duyduklarım)*, Nşr. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 402; *Baybars Tarihi II*, Nşr. M. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000, s. 49; İbnü'l-Verdi, *Tarih-i İbnü'l-Verdi*, Nşr. Mustafa Alican, İstanbul 2017, s. 119; Mirhond, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa (5. Kısım)*, Nşr. Dr. Abbas Zeryab, Tahran 1358, s. 915. Ayrıca bkz. E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 158.

⁶ Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Camii't Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, Nşr. İsmail Aka vd., Ankara 2013, s. 112; *Anonim Selçukname (Tevarih-i Ali Selçuk)*, Nşr. H. İbrahim Gök vd., Ankara 2014, s. 48; M. Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA II*, s. 359.

⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010, s. 561; J.A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", *The Cambridge History of İnan V*, Nşr. J.A. Boyle, Cambridge 1968, s. 361.

⁸ Bkz. Gregory Ebu'l Faraç, *Ebu'l Faraç Tarihi II*, Süryanice'den İngilizce'ye Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Nşr. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 598; Gregory Ebu'l Faraç, *Muhtasari'd-Düvel*, Nşr. Şerafeddin Yaltkaya, Ankara 2011, s. 50. Ayrıca bkz. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel II*, Nşr. Ali Öngül, İzmir 2000, s. 116.

⁹ Bkz. İbnü'l-Verdi, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁰ Tacik, eski şekli Tazik ya da Tajik olup, Arap manasının yanı sıra Türk'ün aksine İranlı manasında kullanılmıştır. Bir Arap kabilesi olan Tayy'dan teşkil edilmiştir. İranlılara en yakın olan bu kabileden dolayı tüm Arap kabilelerinin genel adı olmuştur. Bkz. W. Barthold, "Tacik", *İA*, XI, s. 616. Kaşgarlı Mahmud, "Tat" kelimesinin Farsî yani İranlılar için kullanıldığını göstermekle birlikte Tuhsi ve Yağma lehçelerinde Müslüman olmayan Uygurlar için de kullanıldığını belirtmektedir. Bkz. Mahmud el-Kaşgârî, *Divânü Lügâti't-Türk*, Nşr. Serap Tuba Yurtsever vd., İstanbul 2007, s. 539 vd. Thomsen'a göre Türk ülkelerindeki yabancı unsurları ifade emektedir. Bkz. V. Minorisky, "Tat", *İA*, XII/1, s. 46.

¹¹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 87.

¹² İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 615.

¹³ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 87.

çıkışmış olan Memlük askerleri artık Moğol ordusunun Elbistan Ovası'nda savaşı düzeni aldığını rahat bir şekilde görebiliyordu (15 Nisan 1277).¹⁴

Moğol komutanlar, Pervane'nin komuta ettiği Selçuklu birliklerini ihanet edebilecekleri endişesiyle kenara ayırmışlardı. Gürcü birliklerinin de bulunduğu Moğol ordusunun sağ cenahı, yoğun bir şekilde Memlük ordusuna saldırmışsa da Sultan Baybars'ın birlikleriyle yapmış olduğu hamle savaşın kaderini belirlemiştir. Dağılan Moğol kuvvetleri dağlara kaçmaya başlamışsa da takip edilerek kılıçtan geçirilmişlerdir.¹⁵ Moğol ordusu içerisinde bulunan 3.000 Gürcü askerinin yaklaşık 2.000'i ölümlük diğerleri Gürcistan'a dönmüş, Moğol ordusunda ise 5.000 kişi savaş meydanında hayatını kaybetmişti.¹⁶

Moğol birlikleri içinde bulunan Selçuklu kuvvetleri ise savaşa girmemişti. Bu kuvvetlerin bir kısmı beyleriyle birlikte daha sonra Memlûklü ordusuna katılacaklardı.¹⁷ Muharebeden sonra Zamantı Kalesi'ne varan Sultan, Darende üzerinden Kayseri'ye ulaştı. Şehir halkı ve ayanları tarafından sevinçle karşılandı (22 Nisan 1277).¹⁸ Moğolların korkusundan Tokat'a kaçmış olan Pervane'ye¹⁹ haber göndererek Kayseri'ye gelip tekrar görevini yapmasını söyledi.²⁰ Ancak Pervane, Abaka ile Baybars'ı karşı karşıya getirme niyetinde olduğu için zaman kazanıyordu.²¹ Çünkü bu durum her hâlükârda onun yararına olacaktı. Bir yandan da İlhanlı hükümdarına olayı haber vermesi için Seyfeddin Erbeği'yi göndermişti.²² Kayseri'de kaldığı süre içerisinde ordusunun ve hayvanlarının tüm ihtiyaçlarının kendi paralarıyla karşılanmasını askerlerine bilhassa emrediyordu. Nitekim Anadolu'ya bir istilacı olarak değil, Moğol işgalinden kurtarmak maksadıyla geldiği izlenimini vermek istiyordu. Gönderdiği fetihnâmelerde ise Anadolu'yu bir günde fethettiğini belirtiyordu.²³

Pervane'nin niyetini anlayan Sultan Baybars, kısa süre sonra Anadolu'dan ayrılacaktır.²⁴ Diğer yandan bölgenin harebeye dönmesi ve Kayseri de kaldığı

¹⁴ İbni Tagrıberdi, *En Nücümü'z-Zahire*, Nşr. Ahsen Batur, İstanbul 2013, s. 53 vd.

¹⁵ Bkz. *Baybars Tarihi II*, s. 84 vd.; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 54; *Anonim Selçukname*, s. 48; *Camiü't-Tevarih*, s. 112; *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 615 vd.; Aksarayi, *a.g.e.*, s. 88; *Ebu'l-Farac Tarihi II*, s. 599; *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 50; el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 402; H. Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007, s. 237; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, Nşr. Hrand D. Andriasyan, İstanbul 2007, s. 69 vd.; King Hetum, *History of the Tatars*, Nşr. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2004, chapter 34.

¹⁶ Bkz. *Ebu'l-Farac Tarihi II*, s. 599; *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 50; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 483. Ancak Moğolların daha fazla kayıp verdiği dair bilgiler de mevcuttur. Bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 562.

¹⁷ Bu beyler hakkında bkz. *Baybars Tarihi II*, s. 86; O. Turan, *a.g.e.*, s. 562 vd.

¹⁸ Baybars'ın Kayseri'deki icraatları hakkında bkz., *Baybars Tarihi II*, s. 87 vd.; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 55; el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 139 vd.

¹⁹ *Camiü't-Tevarih*, s. 113; *Anonim Selçukname*, s. 48; Aksarayi, *a.g.e.*, s. 88.

²⁰ *Camiü't-Tevarih*, s. 113; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, Nşr. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 817; E. Merçil, *a.g.e.*, s. 160.

²¹ Pervane Sultan'a haber gönderip Anadolu'dan ayrılmamasını istedi. Bir habere göre Sultan'ın Sivas'a gitme niyeti vardı. Ancak Sultan Baybars, Pervane'nin esas amacını bildiğinden Şam'a dönecektir. *Baybars Tarihi II*, s. 88 vd.; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 55.

²² İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 623.

²³ Bkz. Aksarayi, *a.g.e.*, s. 88; *Ebu'l-Farac Tarihi II*, s. 599.

²⁴ Bkz. Aksarayi, *a.g.e.*, s. 89.

on günlük süre içerisinde tüm yolların kapatılmış olmasından dolayı ticaret durmuştu. Bu yüzden tahıl fiyatları artmış, erzak kıtlığı baş göstermişti. Nihayet uzun süre ülkesinden ayrı kalan askerin yıpranmış olması da Sultan'ın bu kararı almasında etkili olmuştur.²⁵ Sultan Baybars, ülkesine dönmek üzere Kayseri'den hareketle Elbistan Ovası'na varmış, savaşın olduğu meydanı gezmiş, burada yaptığı birtakım tetkiklerden sonra geldiği güzergâhı takip ederek Anadolu'dan çekilmiştir.²⁶

Baybars'ın Anadolu'dan ayrılmasından hemen sonra Abaka büyük bir kuvvetle Anadolu'ya girmiştir.²⁷ Erzincan-Divriği üzerinden hızla savaşın yapıldığı Elbistan Ovası'na gelen Abaka, burada Moğol askerlerine ait cesetleri görünce derin bir üzüntü duymuştu.²⁸ Ordusunun yorgunluğu ve bölgede yoğun sıcakların bastırması sebebiyle ileri hareketine devam etmemiştir.²⁹ Ancak bunun faturasını Anadolu Türkmenlerine kesmiş ve büyük bir katliama girişmiştir.³⁰ Öyle ki Abaka bazı şehirlerin yağmalanıp halkının topyekûn katledilmesi emrini verecektir.³¹ Bu katliam o kadar büyük olacaktır ki Kayseri'den Erzurum'a kadar çiftçi, asker ve ahaliden yarım milyon insan öldürülecektir.³² Hayton (Hetum), Abaka'nın geri çekilmekte olan Sultan'ın ordusunun geri kısmına saldırarak iki bin kişiyi esir aldığını ifade etmektedir.³³ Vezir Şemseddin Cüveyni'nin girişimleriyle Sivas dâhil olmak üzere bazı şehirler satın alınmak suretiyle bir nebze de olsa kurtuluşa ereceklerdir.³⁴ Aksarayî, Sultan Baybars'ın Anadolu seferinin felaketleri de beraberinde getirdiğini, Moğol baskısının daha da arttığını, bunun sonucunda isyan hareketlerinin yoğunlaştığını ifade etmektedir.³⁵

Abaka Anadolu'da düzenin sağlanması ve muhafazası ile Pervane'nin evi Hısn-ı Kuganiye'yi³⁶ yıkması için kardeşi Kongurtay'ı görevlendirdi. Kendisi ise dinlenmek ve önemli kararlar almak üzere yazlık karargâhı Aladağ'a dön-

²⁵ Bkz. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 88; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 142; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *a.g.e.*, s. 117; *Anonim Selçukname*, s. 49; İbnü'l-Verdi, *a.g.e.*, s. 119; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970, s. 43; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 483; Yiğit, *a.g.e.*, s. 53.

²⁶ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 55 vd.; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 143 vd.

²⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 89.

²⁸ Bkz. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 89; İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 625; *Baybars Tarihi II*, s. 112; *Anonim Selçukname*, s. 49; Gregory Ebu'l Faraç, *a.g.e.*, s. 50; *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 818; A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Nşr. İ. Kamalov, İstanbul 2005, s. 52. Ayrıca bkz. C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Nşr. Erol Üyepazarıcı, İstanbul 2011, s. 280 vd.

²⁹ Bkz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Nşr. A. Tayfun Özcan, İstanbul 2015, s. 129.

³⁰ M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981, s. 81 vd.; M. Halil Yananç, "Elbistan", *İA IV*, s. 228.

³¹ Bkz. el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 402; İbnü'l-Verdi, *a.g.e.*, s. 119; King Hetum, *a.g.e.*, chapter 34; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 72. Ebu'l-Farac, Abaka'nın emri olmamasına rağmen Moğolların bölgedeki Hristiyanlara da katliam uyguladıklarını dile getirmektedir. Bkz., *Ebu'l-Farac Tarihi II*, s. 600.

³² *Baybars Tarihi II*, s. 92; Boyle, "a.g.m", s. 361; Yiğit, *a.g.e.*, s. 54; M. Fuad Köprülü, "Baybars I", s. 360.

³³ Bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 128.

³⁴ *Camiü't-Tevarih*, s. 113; Merçil, *a.g.e.*, s. 160.

³⁵ Bkz. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 89.

³⁶ Bugünkü Şebinkarahisar.

dü.³⁷ Aslında Abaka, Elbistan Ovası'nda Moğol askerlerine ait cesetlerin içerisinde bir tek Selçuklu askeri göremeyince Pervane'nin savaşa girmediğini ve bir oyun oynadığını düşünmeye başlamıştı. Zaten dönerken de tutuklanması için Kongurtay'ı görevlendirmişti. Neticede Kongurtay tarafından derdest edilen Muineddin Süleyman Pervane izlediği yanlış siyasetin kurbanı olarak Aladağ'da bulunan İlhan Abaka'nın huzuruna çıkartılacaktır. Kurultayda emirler Pervane'nin üç günah işlediği konusunda hem fikirdiler. Birincisi Bunduktar'ın (Baybars) geldiğini haber vermeyişi, ikincisi düşmandan kaçışı ve üçüncüsü de hemen kulluğa yani Abaka'nın huzuruna gelmemesiydi. Bu yüzden gözetim altında tutulması gerektiğini söylediler.³⁸ Tudavun Noyan ile Toku Ağa'nın kadınları, çocukları ve adamları her gün Abaka'nın yanına gelip Pervane'nin öldürülmesi konusunda ısrar ediyorlardı.³⁹ Abaka ise Pervane'nin ihanet edemeyeceğini düşünüyordu. Ancak Sultan Baybars ile yazışmalarını gösteren mektupların ortaya çıkmasıyla O'nun idamını onaylama konusunda tereddüt göstermemiştir.⁴⁰ Aladağ yaylağında toplanan kurultayın verdiği karar gereğince Pervane yanındakilerle birlikte⁴¹ öldürülecektir (2 Ağustos 1277).⁴² Anonim Selçuknâme'nin verdiği bilgiye göre de Pervane, Elbistan Ovası'nda öldürülen askerlerin ailelerine teslim edilmiş ve onlar tarafından linç edilerek öldürülmüştür.⁴³ Aksarayî Pervane'nin yanında bulunan bilge kişilerden işittiklerini şu şekilde anlatır:

“Pervane ve yanındakiler Aladağ'a giderken Erzincan civarında O'nu teselli etmeye çalışmışlar ve sağ salim bir şekilde tekrar ülkesine döneceğini söylediklerinde Pervane, artık Horasanlıların (Moğollar) bu ülkeye sahip olacağını bundan kurtuluşun imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kaçma şansının olmasına rağmen bunu reddettiğini ve bunu yaparsa Moğolların halkı katletmek için geleceğini söyleyerek kaderine teslim olduğunu”

belirtmektedir.⁴⁴

1277'deki Elbistan hezimetini İlhanlı devletinin Anadolu siyaseti konusunda önemli bir kırılmaya sebep olmuştur.⁴⁵ Her şeyden evvel artık Anadolu

³⁷ *Camiü't-Tevarih*, s. 114; F. Sümer, “a.g.m”, s. 43 vd.

³⁸ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 114.

³⁹ *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 624; *Selçukname*, s. 241.

⁴⁰ Bkz. *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 625 vd.; *Selçukname*, s. 241.

⁴¹ Bkz. İbnü'l-Verdi, *a.g.e.*, s. 119. Pervane ile birlikte katlolunanlar arasında Seyfeddin Belaküş Çavış, Menkurs Çaşnigir ve Seyfeddin İbni Eksî gibi kişiler de vardı. Bkz. *Baybars Tarihi II*, s. 93.

⁴² Bkz. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 90; *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 820; *Müneccimbaşı II*, 117; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 402; Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944, s. 592; Hamdu'llah Mustawfi-i Kazvini, *The Ta'rikh-i Guzida (Tarih-i Güzide)*, (İngilizce trc. E. Browne), London 1913, s. 143; King Hetum, *a.g.e.*, chapter 34. Ayrıca bkz. H. Oktay, *a.g.e.*, s. 237; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 484; J.A. Boyle, “a.g.m”, s. 361; Süleyman Pervane hakkında geniş bilgi için bkz. J.H. Kramers, “Muinid-dün Süleyman Prvane”, *IA VIII*, s. 556 vd.

⁴³ Bkz. *Anonim Selçukname*, s. 49.

⁴⁴ Bkz. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 90 vd.

⁴⁵ Bu konu için bkz. F. Sümer, “a.g.m”, s. 44 vd.

bütünüyle Moğol tahakkümü altına alınmıştır.⁴⁶ Anadolu'da görevlendirilen Moğol idarecilerinin keyfi davranışları, isyan hareketleri gibi olaylar Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan gerilemesine sebep olmuştur. 1318'e kadar Selçuklu hanedanlığı gölge halinde yaşamını sürdürse de fiilen bir devletten söz edilemezdi. Bu siyasi ortam İlhanlı nüfuzunun sirayet edemediği Anadolu'nun uc bölgelerinde kurulacak olan Türkmen beyliklerini adeta Moğol baskısından kaçan tüm çevrelerin sığınağı konumuna yükseltmiştir.⁴⁷ Diğer taraftan 1277 Elbistan Muharebesi, İlhanlı-Memlûklü sınırlarında bir değişikliğe sebep olmamış ve iki devlet 1260 sonrası sınırlarına çekilmişlerdir.⁴⁸

İlhanlıların Anadolu'yu artık doğrudan idare etmeye karar vermeleri ve bu arada güneyde Memlûklerin sürekli Anadolu'da çıkan Moğol karşıtı ayaklanmaları körüklemeleri, devletin merkezi Tebriz ile ülkenin batı ve güney bölgelerini birbirine bağlayan geçiş noktalarının daha iyi muhafaza edilmesinin gerekliliğini elzem kılmıştır. Aynı zamanda kuzeyde Altın Orda'nın devamlı Mısır ile birlikte hareket ederek Azerbaycan'a doğru yayılma siyaseti de buna ilave edilirse durumun ciddiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sözü edilen üç coğrafyaya -Kafkasya, Anadolu, Suriye- aşağı yukarı eşit mesafede olan Aladağ yaylağı İlhanlı hükümdarlarının yazlık karargâhı haline gelecektir.⁴⁹ Nitekim bu bölge üzerinden büyük orduların en kısa mesafede doğudan-batıya ya da kuzeyden-güneye sevki mümkün olabilmekteydi. Hülâgû'den itibaren bunu gören İlhanlılar bölgeye ayrı bir değer vermişlerdir.⁵⁰

Abaka, Aladağ'da Muineddin Süleyman Pervane'nin idamını gerçekleştirdikten sonra Anadolu'nun yönetimi ile ilgili önemli kararları da burada aldı. Kardeşi Kongurtay Anadolu'nun dirlik ve düzenini kendisi adına sağlayacaktır. Veziri Şemseddin Cüveynî ise Anadolu'nun gelirlerini Moğol mali sistemine göre yeniden tanzim etmiş,⁵¹ bu bağlamda Selçuklu yönetimini Tebriz'e yani İlhanlı hükümdarına bağlamak maksadıyla "*Nâib-i Saltanat-ı Memâlik-i Rûm*" ve "*İstîfâ-i Memâlik-i Rûm*" gibi makamlar teşkil edilmiş ve merkezden

⁴⁶ Anadolu'daki yeni Moğol yönetiminin mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 287-308.

⁴⁷ Bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 523 vd.

⁴⁸ B. Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür)*, Ankara 1987, s. 85; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, İstanbul 2010, s. 113.

⁴⁹ *Camiü't-Tevarih*, s. 71; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", Nşr. Hrand D. Andreasyan, *İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937, s. 233; Vardan Arewelts'i, *Compilation of History*, Nşr. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2007, s. 92; W. Barthold, "Hulagu", *IA V/1*, s. 582.

⁵⁰ Bkz. Marco Polo, *Dünya'nın Hikâye Edilişi*, Nşr. Işık Ergüden, İstanbul 2003, s. 77 vd.; F. Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1992, s. 33.

⁵¹ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 114; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 235 vd. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 18; F. Sümer, "a.g.m.", s. 45; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 283; Ali Semim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 486. Bu tarihlerden itibaren Anadolu'da Moğollara karşı başta Karamanlılar olmak üzere Türkmen direnişi başlayacaktır. Bkz. *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 628 vd.; O. Turan, *a.g.e.*, s. 575 vd.

hükümdar adına atanan görevliler vasıtasıyla Anadolu siyasi ve mali açıdan kontrol altında tutulmuştur.⁵²

Anadolu'nun doğu ve orta kesimlerinin devlet kontrolü altında olmasına özen gösteren İlhanlı hükümdarları, bilhassa bu bölgelere Moğol ve doğudaki Türk oymaklarını iskân etmişlerdir. Dolayısıyla İlhanlılar tarafından Anadolu'nun idare işlerine tayin olunan noyan ve beyler görevlendirildikleri bölgelere kendi oymağı ile gelerek, iktâ olarak aldıkları bu toprakları yurt tutmaya başladılar.⁵³

Sonuç

Hemen hemen aynı tarihlerde kurulan Memlük ve İlhanlı siyasi teşekkülleri özellikle Suriye ve Anadolu hâkimiyeti için kıyasıya bir mücadeleye giriştiler. Aynicâlût Savaşı'nda Moğollara galebe çalan Memlükler, Suriye toprakları üzerinde hâkimiyet tesis etmeyi başardığı gibi İslâm dünyasında da dikkatleri üzerinde toplamayı başardı.

Baybars'ın iktidara gelişiyle birlikte Memluk-İlhanlı mücadelesi daha da ivme kazanacak ve nitekim Baybars, Anadolu üzerinde artan Moğol tahakkümünü bertaraf etmek amacıyla ve bu arada gelen yardım talebi üzerine 1277'de Anadolu'ya girerek, Elbistan Ovası'nda bir kez daha Moğollara ağır darbe indirecektir. Kısa sürede Anadolu'nun büyük bir bölümünde hâkimiyet kurmasına rağmen beklediği ilgiyi görememiş ve bunun üzerine bölgeden çekilme kararı almıştır. Sultan Baybars'tan bunun hesabını soramayan Abaka ise Anadolu'yu yağmalayarak, Türkmenlere yönelik büyük bir katliama girişmiştir. Bununla da yetinmeyen Abaka Anadolu siyasetini değiştirmiş ve bu bağlamda bölgeyi doğrudan atadığı valiler vasıtasıyla idare etme kararı almıştır. Moğol idarecilerin müsrif davranışları büyük tepkilere yol açmış ve sonuçta Anadolu sosyal ve iktisadi manada daha da kan kaybetmiştir.

Kaynaklar

AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud-i: *Müsameretü'l-Ahbar*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

ALİ, Yazıcızade: *Tevarih-i Al-i Selçuk*, Nşr. Abdullah Bakır, İstanbul 2009.

AMITAI, Preise: *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhaniid War (1260-1281)*, Cambridge University, Cambridge 1996.

ANONİM: *Selçukname (Tevarih-i Ali Selçuk)*, Nşr. H. İbrahim Gök vd., Ankara 2014.

ARWELTSI, Vardan: *Compilation of History*, Nşr. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2007.

BARTHOLD, W.: "Hulagu", *İA V/1*.

BARTHOLD, W.: "Tacik", *İA XI*.

BAYPARS: *Tarihi II*, Nşr. M. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000.

⁵² Bkz. B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 386 vd.; İlhan Erdem, "Sahib-i Divan Şemseddin Cüveyni'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması, Sonuçları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a Armağan*, Ankara 2003, s. 337-345.

⁵³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 236 vd.

BOYLE, J.A.: “Dynastic and Political History of the İlkhans”, *The Cambridge History of İran V*, Nşr. J.A. Boyle, Cambridge 1968.

CAHEN, C.: *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011.

EBU’L-FARAC, Gregory: *Ebu’l Faraç Tarihi II*, Süryanice’den İngilizce’ye Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Nşr. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.

_____ : *Muhtasari’-d-Düvel*, Nşr. Şerafeddin Yalıtıkaya, Ankara 2011.

EL-ÖMERİ, Şehabeddin b.Fazlullah: *Ebsar fi Mesaliku’l Memalik’-il-emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Nşr. Ahsen Batur, İstanbul 2014.

FAZLULLAH, Reşidüddin: *Camiü’t Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, Nşr. İsmail Aka vd., Ankara 2013.

GALSTYAN, A.G.: *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Nşr. İ. Kamalov, İstanbul 2005.

GRİGOR, Aknerli: *Okçu Milleti Tarihi*, Nşr. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 2007.

HAYTON, Korykoslu: *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Nşr. A. Tayfun Özcan, İstanbul 2015.

HETUM, King: *History Of The Tatars*, Nşr. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2004.

İBN BİBİ: *El-Evamirü’l-Ala’iyye fi’l-Umuri’l Ala’iyye*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2014.

İBN TAGRİBERDİ: *En Nücumu’z-Zahire*, Nşr. Ahsen Batur, İstanbul 2013.

İBNÜ’L-VERDİ: *Tarih-i İbnü’l-Verdi*, Nşr. Mustafa Alican, İstanbul 2017.

KOPRAMAN, K. Yaşar: *Mısır Memlükleri Tarihi (Sultan el-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmudi Devri)*, Ankara 1989.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad: “Baybars I”, *İA II*.

_____ : *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981.

KRAMERS, H.: “Muinid-dün Süleyman Prvane”, *İA VIII*.

MAHMÜD EL-KAŞGÂRİ: *Divânü Lügâti’t Türk*, Nşr. Serap Tuba Yurtsever vd., İstanbul 2007.

MERÇİL, Erdoğan: *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011.

MİRHOND: *Tahrir-i Ravzatu’s-Safa (5. Kısım)*, Nşr. Dr. Abbas Zeryab, Tahran 1358.

MUSTAWFİ, Hamdu’llah Kazvini: *The Ta’rih-i Guzida (Tarih-i Güzide)*, (İngilizce trc. E. Browne), London 1913.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah: *Camiü’-d-Düvel II*, Nşr. Ali Öngül, İzmir 2000.

MÜSTEVFİ, Hamdullah Kazvini: *Tarih-i Güzide*, (Farsça Trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944.

OKTAY, Hasan: *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.

POLO, Marco: *Dünya’nın Hikâye Edilişi*, Nşr. Işık Ergüden, İstanbul 2003.

SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan: *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 2011.

SÜMER, Faruk: “Anadolu’da Moğollar”, *SAD I*, Ankara 1970.

- _____ : *Kara Koyunlular*, Ankara 1992.
- TOGAN, Z. Velidi: “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- _____ : *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- TURAN, Osman: *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010.
- VARDAN, Müverrih: “Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)”, Nşr. Hrand D. Andreasyan, *İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu: *Altın Ordu ve Çöküşü*, Nşr. Hasan Eren, Ankara 2000.
- YİĞİT, İsmail: *Memlukler (1250-1517)*, İstanbul 2008.
- YİNANÇ, M. Halil: “Elbistan”, *İA IV*.

MİLLÎ ŞUURUN SAĞLAM BİR VESİKASI: KÜRESÜNNİ TÜRKLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Ferit YÜCEBAŞ*

Öz

I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında İran'dan Türkiye'ye göç etmek suretiyle farklı illere yerleşmiş Türkler, çeşitli çevrelerce Küresünni olarak adlandırılır.

Söz konusu Türk topluluğunun, Güney Azerbaycan bölgesinden çeşitli siyasî, ekonomik ve kültürel nedenlerle muhacir durumuna düşüp göç etmesi trajik hâdiselerin de yaşanmasına neden olmuştur. Küresünniler, Türk olmalarına rağmen bir kısmı birtakım baskı ve zulümlerden dolayı bu kimliklerini yitirmişlerdir. Fakat her türlü güçlüğe rağmen millî kimliğini korumayı başarmış kesimde millet şuuru oldukça güçlüdür. Söz konusu toplulukla ilgili geçmişe dair yeterli tarihi vesikanın olmaması büyük bir eksiklik olarak görülmekte ve yapılan çalışmaların kıfayetsiz kalmasına neden olmaktadır.

Bu çalışmada Güney Azerbaycan bölgesi Türklerinden olan Küresünnilerin tarihsel geçmişi ve millî kimliği üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Güney Azerbaycan, Küresünniler, İran.

A Solid Indicator Of National Consciousness: Khorasinids Turks

Abstract

Before and after the First World War, the Turks settled in different provinces by migrating from Iran to Turkey, has called various circles Khorasinids.

The migration of this Turkish community from the South Azerbaijan region to immigration status due to various political, economic and cultural reasons has led to tragic events. Although Khorasinids are Turkish, some of them have lost their identity due to some oppression and persecution. However, despite all difficulties, the national identity in the section that managed to protect the national identity is quite strong. The lack of sufficient historical documents of the past regarding the community is considered to be a major shortcoming and makes the studies ineffective.

In this study, of Khorasinids which they are Turks of South Azerbaijan region, historical background and national identity will be discussed.

Keywords: South Azerbaijan, Khorasinids, Iran.

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

İran, sahip olduğu jeo-politik konumundan dolayı tarih boyunca birçok millete ev sahipliği yapmıştır. Bilindiği gibi Türkler tarihin değişik dönemlerinde bu bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Bu tarihsel sürecin bir sonucu olarak da günümüzde İran sınırları içinde yer alan ve Küresünnilerin de yoğun olarak yaşadığı Güney Azerbaycan¹ bölgesi pek çok Türk boyunu barındırmıştır.² Bu bölge kadim Türk yurdudur. Türk nüfusu, günümüzde de olduğu gibi, her zaman İran'da çoğunlukta olmuştur.³ Bu noktada İbn Haldun, Türkler hakkında şöyle bilgi vermektedir: “İran Türklerin yurdudur, ancak Fars bilgileri bunu inkâr ediyorlar.”⁴ Günümüzde Türkiye’den sonra sınırları içerisinde en çok Türk nüfusu barındıran ülkelerin başında İran gelmektedir. İran’ın özellikle batı kısımları başta olmak üzere farklı bölgelerinde birçok Türk boyu⁵ arasında Azerî Türkleri, Kaşkaylar, Avşarlar, Kaçarlar, Şahsevenler, Horasanî ve Bocagçiler, Karadağlılar, Karapapaklar, Karâyiler, Hemse Türkleri, Kengurlular, Bayat, Karaçorlu vb. boylar yer almaktadır.⁶

Çalışmamızda özellikle Güney Azerbaycan Türklerinden olan Küresünniler üzerinde durulacaktır. Burada Küresünni kelimesinin nereden geldiği hakkında kısaca bilgi vermekte yarar vardır; Küresünni adının bir rivayete göre Kara-Sünnî, Kore-Sünnî (kör edilmiş Sünnî) sözlerinden geldiği rivayet edilse de bunların ilmi yönünün olmadığını belirten Oktay Aslantaş, Küresünnilerin İran’ın Urmiye şehri ve civarı hâkimleri olan Kasımlı Avşarlarından olduğunu ifade etmektedir. Diğer taraftan bu Türk toplumunun liderinden dolayı “Kör Hasanlı” diye anıldığı, bu ismin sonradan Küresünnî’ye dönüştüğüdür. Çünkü Kör Hasanlılar, İran Avşarlarının bir koludur ve Küresünniler de Avşar boyuna mensuptur.⁷ Ayrıca Sünnilerin yoğun olarak yaşadıkları bölge olan Güney Azerbaycan’da diğer milletler tarafından Sünnioğulları anlamına gelen “Guresünnî” tabiri de kullanılmıştır.⁸

¹ Güney Azerbaycan, İran Azerbaycan’ı olarak da adlandırılmaktadır. Bu bölgenin kuzeyinde Aras Nehri, batısında Doğu Anadolu, güneyinde İran’ın Kürt bölgesi ve Hamse, doğusunda Talış ve Muğan Dağları ile sınırlı ve Azerî Türkleri ile meskündür. Söz konusu bölgenin belli başlı şehirleri şunlardır: Tebriz, Hamedan, Erdebil, Hoy, Urmiye, Kazvin, Zencan, Miyana, Marega, Merend, Eher, Miyandab, Selmas, Nagede, Ebher, Takestan, Bicar, Sarab, Mişkin (Hiyov), Halhal, Astara, Makü, Gorve, Muğan (Germi), Heştrud, Geydar (Hudabende), Save, Kengaver. Bkz. Barış Metin, “Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, TSA, Yıl: 16, Sayı: 2, Ağustos 2012, s. 158.

² Ali Kafkasyalı, “XIX. ve XX. Yüzyıl Siyasî ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, Erzurum 2006, s. 166-167.

³ Kafkasyalı, “XIX. ve XX. Yüzyıl Siyasî ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları”, s. 167.

⁴ Nabi Kobotarian, “İran Türkleri”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ?, s. 2.

⁵ Seçkin Sarpkaya, “İran Türklerinin Masallarıyla İlgili Türkiye’de, Azerbaycan’da ve İran’da Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir İnceleme”, Ege Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: I, Sayı: 1, Temmuz 2018, s. 58.

⁶ Meşküre Yılmaz, Tarihi, Siyasî ve Kültürel Yönleriyle TÜRKLERİN DÜNYASI ve Türkiye’nin Dış Türkler Politikası, Kripto Yayınları, Ankara 2010, s. 205.

⁷ Geniş bilgi için bkz. <http://kuresunniler.com/1333/kuresunnilerin-yakin-tarihi>, Erişim Tarihi: 23.07.2019.

⁸ Mehmet Fuat Levendoğlu, “Küresinliler Örneğinde Kültürel Kimlik (Küresinliler’in Sosyo-Kültürel Yapısı)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s. 92.

İran'daki Türkler denildiği zaman akla ilk gelen Güney Azerbaycan Türkleridir. Bu bölgede yaşayanlar Kuzey Azerbaycan'ın etkisiyle Azerbaycanca terimlerini kullanmaktadır.⁹ Türkiye-İran ilişkileri Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle Güney Azerbaycan ile ilgili meseleler üzerine şekillenmiştir. Günümüzde Güney Azerbaycan Türkleri Tebriz, Urmiye, Hoy, Makü, Sulduz, Sovukbulak, Tikantepe gibi yerlerde yoğun olarak yaşamaktadırlar.¹⁰ Özellikle Hoy, Selmas ve Urmiye bölgelerinde yaşayan Küresünnileri,¹¹ Giresunlu veya Kiresunlu olarak tanımlayan Yaşar Kalafat, bu Türkmen-Oğuz toplumunun Azerbaycan'ın söz konusu bölgelerinde yaşadıklarını belirtmektedir. Ona göre Güney Azerbaycan'da genel kanı bu toplumun Karadeniz'in Giresun bölgesinden geldikleri yönündedir. Bunlar Çepni¹² Türklerindedir. Kalafat'a göre mezhepleri Şafii olan Küresünnilerin lehçeleri genel olarak Karadeniz ile Tebriz Türkçesine benzemektedir.¹³

Küresünnilerin bir kısmı İran'da diğer kısmı da Türkiye'de yaşamaktadır. Recep Albayrak, *"Türklerin İrani"* adlı eserinde, Küresünnilere, Kara-Sünni ve Giresunlu diyenlerin olduğunu ifade etmektedir.¹⁴ Diğer taraftan Küresünnilerin Selçukluların¹⁵ batıya hareketi esnasında Güney Azerbaycan'a yerleşen

⁹ Bilgehan A. Gökdağ vd. "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", *Bilgi*, Sayı: 30, Yaz/2004, s. 52; Ashında burada bir hususu da belirtmek gerekmektedir. Bilindiği gibi Sovyetler, kendi ellerinde bulunan Türk dünyasını, özellikle Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan olmak üzere Kırım, Kazan, Dağıstan ve saire Türkleri Büyük Rusya Cumhuriyeti içinde kalmak üzere birçok parçaya ayırmışlardır. Türk adı Türkiye Cumhuriyeti halkına has kılınır, diğer ülkelerin halkları Azeri, Türkmen, Özbek, Tatar gibi adlarla anılır, her birinin lehçesi elden geldiği kadar ötekilerinkinden uzaklaştırılmaya çalışılır, en ünlü Rus dilcileri bu işle görevlendirilir ve bu halkın birbiriyle anlaşamaması için var güçle çalışılır. Bu durum Rusya'nın dışına da taşar. Artık uluslararası tabirlerde ve yeni harita ve atlaslarda Çin Türkistan'ı yerine Sin-Kiang, Afganistan Türkistan'ı yerine de Mezar-ı Şerif vilayetleri tabirleri kaim olur. Fransızca eserlerde bazen Türk yerine *"Türkistanlı"* tabiri kullanılır. İngilizce eserlerde Türkistan halkı için *"Türki"* ve Türkiye halkı için de *"Türk"* tabiri gitgede kuvvet bulur. Lozan Konferansı'nda bile, karşı taraf delegeleri Hatay ve Kerkük-Erbil halkının *"Türk"* değil *"Türkmen"* olduklarını Türk heyetine söylemeye kalkmışlardır. Durum öyle bir hal almıştır ki Doğu ve Batı'da herkes *"Türkiye dışında Türk yoktur"* uydurmasını âlemin zihnine sokmak için el birliği yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi (Fikir Cereyanları, İnkılâp Hareketleri İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlaması)*, Cilt: II, Kısım: IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 366.

¹⁰ Kobotarian, "İran Türkleri", s. 7.

¹¹ Süleyman Sabri Paşa, Şikâkların (aşireti), bölgeleri civarındaki Kuresin adlı bir Türk aşiretini himayesine aldığını belirtmektedir. Bundan dolayı Küresünniler de dillerini kaybetmeye başlamışlardı. Azeri şivesiyle Türkçe konuşan bu Türkler, Şikâk aşireti kıyafetinde yaşamaya mecbur olmuşlardı. Küresünniler kendilerinin Samsun taraflarından geldiklerini söylerler. Bkz.: Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, Haz. Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 44-45.

¹² Çepni, Avşar gibi, adı zamanımıza kadar gelmiş bir Türk boyudur. Bkz.: Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s. 327; 1348'de Akkoyunluların, Trabzon Rum Devleti'ne yönelik yaptıkları sefer esnasında, bu bölgede bulunan Çepnilerin bir kısmı Akkoyunlulara katılmış, bu devletin yıkılmasından sonra ise bazı Çepni grupları Safevi Devleti'nin hizmetine girmiştir. Bkz.: Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 126.

¹³ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü (Jeokültürel Boyut)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 131.

¹⁴ Recep Albayrak, *Türklerin İrani (Yakın Gelecek)*, Berikan Yayınları, Ankara 2012, s. 521.

¹⁵ Selçuklu Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra, Azerbaycan'a kadar bütün İran'ı hâkimiyeti altına almıştı. Bkz.: Orhan Sakin, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Mart 2006, s. 51.

Oğuzlardan olduğu görüşü de kabul edilmektedir.¹⁶ Bu bölgelerde kalabalık sayıda Oğuz toplulukları yaşamaktaydı.¹⁷ IX. - XIII. yüzyıllar arasında Azerbaycan ve Anadolu'nun Türkleşmesinde Oğuz ve Türkmen boyları önemli bir paya sahiptir. İran, Afganistan ve Orta Asya dâhilinde kalan Oğuz boyları ise, buradaki Türkmen toplumunun oluşumuna katkı sağlamışlardır.¹⁸

Rusya Müslümanlarına hitap eden Mehmet Emin Resulzâde bir yazısında: “Bağımsız milletler olarak var olmak isteyen millî toplumların, her şeyden önce, kendilerini bilmeleri, belirli fikirler ve gayeler etrafında birleşmeleri gerektiğini, bu güç ve inançtan yoksun toplumların kimseye söz dinletemeyeceğini,” ifade etmektedir.¹⁹

Ziya Gökalp ise, “Bugün kültürel birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz Türkleri yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyruğundandırlar. Bundan dolayı, Türkçülükteki yakın ülkülerimiz Oğuz birliği, ya da Türkmen birliği olmalıdır,” demektedir.²⁰

Tarihsel bir inceleme yapıldığında İran’da 2500 yıldır var olan medeniyetlerin %90’ının Türk olduğu görülür. Söz konusu coğrafyada 1100 yıldır da Türk medeniyetlerinin hâkimiyeti vardır. Atabeyler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Çobanlılar bu bölgeye zaman zaman egemen olmuşlardır. Bahsedilen boyların saf Türklükleri şüphesizdir.²¹

Azerbaycan Türkleri, XVI. yüzyılın başlarında Akkoyunlu Devleti’nin yıkılması ile Şah İsmail (1500-1524) önderliğinde Safevî Devleti’ni kurdular. Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim (1512-1520), Şah İsmail’i 1514’te Çaldıran’da yenilgiye uğrattınca Güney Azerbaycan ve Tebriz’i hâkimiyeti altına almış ve bu toprakların bir kısmı uzun süre Osmanlı Devleti sınırları içinde kalmıştır.²²

Azerbaycan’ın İkiye Ayrılması

Rusya’nın Kafkasya’da genişlemesi ve Kaçar hanedanlığının Ruslara yenilmesi sonucunda Azerî Türklerinin toprakları değişti. Böylece Rusya ve İran arasında imzalanan 12 Ekim 1813 Gülistan²³ ve 10 Şubat 1828’deki Türkmençay Anlaşması²⁴ ile bu topraklar ikiye ayrıldı. Gülistan Antlaşması’na

¹⁶ Albayrak, *Türklerin İnanı (Yakın Gelecek)*, s. 524; Anadolu’daki halktan farklı olmadıklarını belirten Küresünniler, sınırın her iki tarafında yaşayan insanların aynı topluma ve kültüre bağlı olduklarını dile getirmektedirler. Bkz.: Levendoğlu, *Küresinliler Örneğinde Kültürel Kimlik (Küresinliler’in Sosyo-Kültürel Yapısı)*, s. 107.

¹⁷ Sümer, *Oğuzlar*, s. 129.

¹⁸ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev., Ekber N. Necef vd., Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 10.

¹⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 35.

²⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul 2003, s. 51-52.

²¹ Yılmaz, *Tarihi, Siyasi ve Kültürel Yönleriyle TÜRKLERİN DÜNYASI*, s. 211; Tarih boyunca söz konusu bölgenin büyük bir kısmı, İran coğrafyasında yönetimde olan Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî, Afşar ve Kaçar hanedanlarına ev sahipliği yapmıştır. Bkz. Vugar Akifoğlu, “Azerbaycan’da Millî Direniş (1917-1930)”, *DTCF Dergisi*, 27 Aralık 2017, s. 778.

²² Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 19.

²³ Metin, “Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, s. 160.

²⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, HR.HMŞ.İŞO. 195-83. (H-8-06-1327), s. 1-2; Ayrıca bu antlaşmanın maddeleri için bkz. Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, Erzurum 2008, s. 190-191.

göre²⁵ Azerbaycan'ın kuzey kısmı Rusya'da, Güney kısmı²⁶ ise İran hâkimiyetinde kaldı.²⁷

Türkmençay Antlaşması'yla da mevcut bölünme pekişmiş ve bu durum günümüze kadar süre gelmiştir. Bu antlaşmayla İran sınırları içerisinde kalan yaklaşık 30 milyon Türk, Fars egemenliği altında birçok haktan mahrum olarak yaşamaya çalışmıştır.²⁸ Yaklaşık 250 bin kilometre karelik alanı kapsayan İran'ın batı kısmı Türklerle meskündür.²⁹

İran'da 1905'ten itibaren başlayan meşrutiyet olaylarından dolayı Kaçar hâkimiyeti ve dolayısıyla Türk iktidarı yıpranmaya başlamıştı. Bunun sonucu olarak da yeni Fars sistemli, merkezi bir İran ortaya çıkmıştı. Bu sistem Sâsânî devlet geleneklerini ve esas itibarıyla Zerdüştlük dini ve mefkûresini benimsemişti.³⁰ Mevcut durum sonucunda Sünnî İslâm inancına sahip olan Türkler aleyhine faaliyetler artmaya başladı.

Sünnî Türkler Üzerinde Fars Baskısı

Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti'nin yıllarca devam eden nüfuz mücadelesinde, Azerî Türkleri bir hayli yıpranmıştı. Özellikle mezhepsel olarak Azerilerin bir kısmı Osmanlı, bir kısmı da İran ordusuna karşı gelmiş ve bu durum onların önemli oranda kayıp vermelerine neden olmuştur.³¹ Safevî Devleti, Şah İsmail'den³² sonra Türk karakterinden uzaklaşmaya başladığı gibi Fars şovenizmine bürünen bir İran devleti ortaya çıkmıştır.³³ Aslında Türkler, Şah İsmail'in Safevî Devleti, Nadir Şah'ın Avşar hükümdarlığı ve Kaçar Hanedanlığı dönemlerinde devletin asli unsuru olmuşlardı. Fakat Kaçar Hanedanlığı'nın yıkılması ve 1924'te Tahran'da yönetimi ele geçiren Rıza Pehlevî'nin Şah olması ile bu durum sona ermiştir.³⁴

İran yönetiminin, Türk Kaçar hanedanının elinden çıkmasından sonra İran'da her türlü Türkçe matbuat ortadan kaldırılmış, hatta okullarda ve resmî dairelerde Türkçe konuşmak yasaklanmıştır.³⁵ İran'da Türklere karşı yürütülen bu asimilasyon hareketi II. Dünya Savaşı'na kadar yani İran'ın Rus

²⁵ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 27.

²⁶ Bilgehan A. Gökdağ, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", s. 51.

²⁷ Melikzade, "I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 4, Kış 2005, s. 54. Ayrıca bkz. Musa Gasımov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", *Türkler*, Cilt: XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 187.

²⁸ Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", s. 197.

²⁹ Mehmet Kaya, "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 180, İstanbul, Mayıs-Haziran 2009, s. 139.

³⁰ Melikzade, "I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını", s. 53.

³¹ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 20.

³² Bütün saltanatı boyunca Türk kültüründen ayrılmamaya bilhassa özen gösteren Şah İsmail'in kurduğu devlette vazife gören vezirler ve diğer İranlı yöneticiler Fars kültürünü yavaş yavaş devlete hâkim kılmışlardır. Bkz. Mehmet Saray, *Türk İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 34.

³³ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 19.

³⁴ Metin, "Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)", s. 159.

³⁵ Yavuz Akpınar, "Son Dönem İran Türkçesi'nde Türkiye Türkçesi'nin Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Erzurum 2017, s. 39.

ve İngilizler tarafından işgaline ve Şah'ın sürgün edilmesine kadar devam edecekti.³⁶⁻³⁷

Özellikle Güney Azerbaycan'ın idaresi için merkez tarafından atanan valilerin Farslardan seçilmesinin sonucu olarak halkın Türkçe konuşmasına da izin verilmemekteydi. Hatta Azeri Türklerinin arı ırktan oldukları ve Türk olmadıkları fikrini savunmaya başlamışlardı.³⁸

İran Azerbaycan'ında Pehlevî dönemine kadar, memuriyetlerin %90'ı Türklerden oluşmaktaydı. Fakat daha sonra bu durum ortadan kalkmış³⁹ ve Fars merkezli yapılanma ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Bu resmî devlet politikası Fars eksenli olduğundan İran'daki Azeri Türkler çeşitli dergi, yayın ve basın organları tarafından Fars asıllı ve sadece dilleri Türkçe olarak değerlendirilmiştir.⁴¹

Bugün İran'da yaşayan Türkler içerisinde en kalabalık olanı Azerilerdir. Bunların nüfusu 25-30 milyon civarındadır.⁴² Fakat buradaki Türklerin nüfusu ile ilgili net bir rakam verilememektedir. Buna rağmen Türk nüfusu 20 ile 35 milyon arasında gösterilmektedir.⁴³ İran'daki Azeri Türkleri özellikle Tebriz, Urmiye, Erdebil ve Hoy gibi şehirlerde yoğun olarak görülürken⁴⁴ Küresünniler de daha çok Hoy ve civarında yaşamaktaydı. Küresünnilerle ilgili önemli bilgiler veren Tohid Melikzade'ye göre,

“Celalî isyanları sırasında Köroğlu, Selmas bölgesine gelmiş ve şehre yakın Höder Kalesi'nde kalmıştır. Köroğlu Kalesi, Selmas'ın Küresünni bölgesinde hâlâ ayakta durmaktadır. Bu kale Kaçarlar tarafından da kullanılmıştı. Bu dönemde olduğu anlaşılan bir diğer gelişme de Selmas ve Azerbaycan'ın batı bölgelerine Giresun'da yaşayan Çepni boyundan birtakım insanların gelip yerleşmesidir. Selmas halkı onlara Giresun'dan geldiklerinden dolayı Küresünlü veya Küresünni demişlerdi. Küresünniler Sünnî inanca sahip Türklerdendirler. Konuşma tarzı ve folklorları Azerilerle aynıdır ve musikileri Anadolu halk musikisine benzer.”⁴⁵

Azerbaycan Türkleri daima Tahran'a karşı serkeş (dikbaşı, başkaldıran) ve boyun eğmez vaziyette yaşamıştır. Türk halkının oturdukları yerlerde köylerin, dağların, derelerin, ırmakların, ovaların, göl ve suların adları hep Türkçedir.⁴⁶

³⁶ Yılmaz, *Tarihi, Siyasi ve Kültürel Yönleriyle TÜRKLERİN DÜNYASI*, s. 215.

³⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 215.

³⁸ Metin, “Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, s. 178.

³⁹ Emin Özdemir vd., “1927 Tarihli Genelkurmay'ın İran Azerbaycan'ı Tedkik Raporuna Göre Bu Bölgedeki Kürt Aşiretleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: XV, Eylül 2013, s. 319.

⁴⁰ Arif Keskin, “İran-Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *21. Yüzyıl Dergisi*, Sayı: 12, Aralık 2009, s. 46.

⁴¹ Melikzade, “I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını”, s. 63-64.

⁴² Yılmaz, *Tarihi, Siyasi ve Kültürel Yönleriyle TÜRKLERİN DÜNYASI*, s. 211.

⁴³ Gökdağ vd., “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, s. 65.

⁴⁴ Yılmaz, *Tarihi, Siyasi ve Kültürel Yönleriyle TÜRKLERİN DÜNYASI*, s. 212.

⁴⁵ <http://azurmia.blogfa.com/post/1881>, Erişim Tarihi: 02.07.2019.

⁴⁶ San'an Azer, *İran Türkleri*, İstanbul 1942, s. 12-13.

İran Türklerinin coğrafi ve etnografi durumlarına dair nadir olarak yazılan makaleler mevcuttur. Bilindiği gibi İran Azerbaycan'ın da birçok Türk şair yetişmiştir. Bu şairlerin eserleri Güney Azerbaycan Türkleri tarafından ekseriya ezberlenmiştir. Gittikçe unutulmuş bu serveti toplamak Türk gençliğine milli bir vazifedir.⁴⁷

Küresünnilerin İskânı Meselesi

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet yöneticileri ulus-devlet yapısını şekillendirmek için iskân siyasetini uygulamıştır. Bu iskân siyaseti çerçevesinde özellikle Türk asıllı insanlar ön planda tutulmuş ve stratejik yerlere yerleştirilmelerine önem verilmiştir.

İskân siyaseti kapsamında mülteci Azerilerin Osmanlı uyruğuna geçmeyi kabul etmeleri şartıyla Van'da iskân edilmeleri kabul edilmişti.⁴⁸ I. Dünya Savaşı'nda nüfus itibarıyla en çok zayıyata uğrayanlardan biri de Azerilerdi. Bunlar tâbi oldukları Han ve Serdar gibi namlar taşıyan adamların idaresinden bezmiş ve göç etmek mecburiyetinde kalmışlardı.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, Van Valisi Haydar Bey, Osmanlı-İran sınırının İran tarafındaki bir kısım ahaliyi davet etmek suretiyle Van'ın doğu ve kuzey köylerinde iskân ettirmeye çalışmıştı. Özellikle İran Azerbaycanı'nın Urmiye, Hoy, Selmas ve Makü aşiretlerinin Van'da iskânı için celp edilebileceği düşünülmüş ve bu amaçla 5.000 kişinin iskân ettirildiği kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde İran'dan gelen ahalinin büyük bir kısmı gerek Şii kesimden ve gerekse bazı Kürt aşiretlerinden zarar görmüştü. Sinan Hakan'ın belirttiğine göre ilk Küresünni grubu 1918'de Van bölgesine getirilip iskân ettirilmişti.⁵⁰ Bu tarihten itibaren Van'ın demografik yapısında önemli değişiklikler olacaktır.

İskân-ı Muhacirin Nizamnâmesi'nin 1. ve 2. maddelerine nazaran hükümetin özel müsaadesiyle muhacir hakkıyla kabul olunanların mezkûr nizamnâmenin 28. maddesinde bahsedildiği yetki alanından ayrı olacakları belirtilmişti. Böylece Van havalisine hicret etmek isteyen İran ve Azerbaycan tebaasının muhacir hakkıyla kabulünde devletçe bir mahzur görülmediği takdirde söz konusu tebaanın Osmanlı tabiiyetine dâhil edilmeleri ve o havalide iskânı uygun görülmüştü.⁵¹

Dönemin basın yayın organları da İran'da yaşanan hâdiselerle ilgili bilgiler vermekteydi. Re'd adlı gazete hariç, gerek iç gerekse dışta yayımlanan Fars eksensiz İran dergilerinde iki şey vurgulandı: Azerbaycan her zaman İran'ın idi; Azerbaycan adı sadece Güney kısma aitti. Kuzey kısma ise Aran/Alban denildiği belirtilmekteydi.⁵²

⁴⁷ "İran'da Türk Şairleri (Şükûhi)", *Âzeri Türk*, Sayı: 28-29/6-7, Yıl: 2, İstanbul, 2'ci Teşrin 1929, s. 5; Ayrıca bkz. "İran'da Türk Şairleri II (Mehmet-Bakır-Halhalı)", *Âzeri Türk*, Sayı: 30/1, Yıl: 3, İstanbul, Şubat 1930, s. 5.

⁴⁸ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30-18-1-1-3-32-7, s. 1.

⁴⁹ *BCA*, 030.18.1.1.2.24.3.

⁵⁰ Sinan Hakan, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Van'da Nüfus Hareketleri (1915-1920)", *Dünyada Van (Nüfus, Etnisite, Tarih ve Toplum)*, S. 80-81, Der. Ercan Çağlayan, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 67-86.

⁵¹ *BCA*, 030.18.1.1.2.24.3.

⁵² Melikzade, "I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını", s. 57.

Mehmet Emin Resulzâde, yukarıdaki konuyla bağlantılı olarak Tahran'da yayımladığı bir makalesinde Azerbaycan adının coğrafyadan ziyade bir milli irade olduğunu ifade etmişti. O, Azerbaycan milletini şöyle izah ediyordu: *"Bu millet Türk soyuna bağlı olmuş. Coğrafya bakımından tartışmalı olsa da, milliyet ve soy bakımından tartışılmaz bir konudur. Sadece bu son yüzyılda Azerbaycan'ın bir kısmı Rusya'da ve bir kısmı da İran'da kalmıştır."*⁵³

1921 ve 1922 yıllarında İran'da büyük karışıklıklar yaşanmış ve bu durumdan Küresünniler de etkilenmişti.⁵⁴ Bu süreçte Küresünniler de boş durmamış ve kendilerini korumak için silahlanmış ve Küresünnilerin ileri gelenleri Silav köyünde toplanmışlardı. İran devleti Küresünnilerin silahlarını teslim etmelerini ve devlete bağlılıklarını bildirmelerini istemişti. Bu süreçte İranlıların Küresünnilere uyguladığı baskı ve zulümlerden dolayı Küresünnilerin bir bölümü Türkiye'nin doğusuna göç etmek zorunda kalmıştı.⁵⁵ Bu göçler neticesinde Küresünniler; Van kent merkezinde bulunan sekiz mahalle, merkeze bağlı yedi köy ve sekiz beldeye, Özalp ilçesinde on üç, Çaldıran ilçesinde on iki, Saray ilçesinde altı, Başkale ilçesinde dört ve Edremit ilçesinde de bir köye yerleşti.⁵⁶

İran'ın Azerilere yönelik uyguladığı politikaları her geçen gün sertleştirmesi Türk Hükümeti'nin tepkisine neden olmuştu.⁵⁷ Diğer taraftan Türk Hükümeti Azeri Türkleri ile ilişkileri geliştirmeye gayret etmiş ve Güney Azerbaycan topraklarından gelebilecek Ermeni ve Nasturi tehdidine karşı çeşitli önlemler almaya çalışmıştı.⁵⁸

Bu dönemde söz konusu bölge ile ilgili basın yayın organlarında çıkan yazılar da önemle takip edilmekteydi. Bunlardan biri olan ve İstanbul Türk Ocağı'nda Ruşeni Bey'in⁵⁹ 1923 yazında İran Azerbaycan'ı üzerine verdiği konferans önemli bir etki yaratmıştı. Bu konferansın Türk Ocakları'nın yayın organı olan *Yeni Mecmua*'da yayımlanması İran'da tepkiye neden olmuştu. Konuşmasında İran hükümetinin Azerilere uyguladığı kırım ve baskı politikalarını eleştiren Ruşeni Bey, şu cümleleri sarf etmişti: *"Azerbaycan kendisini kurtaracak. Azerbaycan'dan ümit var olabiliriz. Bunlar bizden medet bekliyorlar. İrkdaşlarımızı kurtaralım. Dört milyon Türk bizi bekliyor."*⁶⁰ Ruşeni Bey, bu konferansta öncelikle İran ve etrafındaki bölgeleri coğrafi olarak tet-

⁵³ Melikzade, "I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını", s. 62-63.

⁵⁴ Albayrak, *Türklerin İnanı (Yakın Gelecek)*, s. 527-528.

⁵⁵ <http://azurmia.blogfa.com/post/1881>, Erişim Tarihi: 02.07.2019.

⁵⁶ Albayrak, *Türklerin İnanı (Yakın Gelecek)*, s. 527-528.

⁵⁷ Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2010, s. 73.

⁵⁸ Metin, "Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)", s. 157.

⁵⁹ Akdeniz'de bulunan bir ada olan Girit'e bağlı Hanya Vilâyeti'nde 1884'te dünyaya gelmiştir. Ruşeni Bey, 26 Mart 1906'da Erkan-ı Harbiye Yüzbaşı olarak eğitimini tamamlamıştır. 20 Temmuz 1923'te İran Sefaret Binası'nın karşısında bulunan Türk Ocağı'nda İran üzerine verilen konferansa konuşmacı olarak katılan Ruşeni Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'da görev yapmış bir subaydır. Bkz.: Dilşad Yirsutimur, "Türk Ocağı'nda İran'a Yönelik Pantürkist Bir Konferans ve Bu Konferansın Akisleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: XXXIV, Haziran 2018, s. 634.

⁶⁰ Kara, "Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)", s. 51.

kik etmiş ve bu coğrafyada yaşayan Türk nüfusunun fazlalığından bahsetmiştir.⁶¹

Bu noktada Rıza Han'ın o dönem Tahran Askerî Ataşesi olan Hüsametdin (Tuğaç) Bey'e söyledikleri anlamlıdır:

“Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ın da gözü vardır. Burasını almak ister. Azerbaycan halkı Türk'tür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakiya şimdiki Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine eski İttihat ve Terakki hükümetinin siyasetini benimseyebilir.”⁶²

Güney Azerbaycan olarak nitelendirilen bölgede meydana gelen asayiş olayları nedeniyle Küresünniler başta olmak üzere Türkiye'ye önemli göçler yaşanmıştı. Bu durum dönemin arşiv kaynaklarına da yansımıştı. Söz konusu arşiv kaynaklarında İran'dan gelecek muhacirlerin Van vilâyeti ile İran sınırına yakın yerlerde yerleştirilmelerinin uygun olacağı belirtilmekteydi.⁶³ Yerini yurdunu terk etmek zorunda kalan muhacir ailelerin Van'da iskân edilerek masraflarının karşılanmasına yönelik çalışmalar da yapılmıştı.⁶⁴ Fakat ekonomik sıkıntılar yüzünden bu ailelerin bütün ihtiyaçları karşılanamamıştı. Ancak yine de mevcut imkânlar ölçüsünde sorunlar giderilmeye çalışılmıştı. Küresünnilerin iskânı ile ilgili bir diğer belgede, İran'ın Kotur havalisinden gelen muhacirlerin bir kısmının Elazığ, Ankara, Konya ve diğer şehirlere nakledilmesinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır.⁶⁵ Aynı şekilde İran hükümeti tarafından din ve mezheplerine müdahale edilmesi nedeniyle yüz hane halkının Bitlis ve Diyarbakır vilâyeti dâhiline iskân edilmeleri de gündeme gelmişti.⁶⁶ Yukarıda da belirtildiği üzere İran'daki bütün varlıklarını bırakıp çetin şartlarda Anadolu'ya ulaşan Küresünnilerin bir kısmı Van'a yerleşti. Dönemin Van Valisi Bekir Sami Bey, muhacir durumda olan Küresünnilere devletin bilgisi dâhilinde araziler tahsis etti.⁶⁷ Yapılan incelemeler sonucunda İran'da zulüm gören ve bundan dolayı da Devlet-i Aliyye'ye sığınmak isteyen Pir Ahmedzâde Veli, Himmet ve Hasan adlı şahısların iskânıyla kendilerine arazi tahsis edilmesi de söz konusu olmuştu.⁶⁸

8 Ekim 1931 tarihli arşiv vesikasında, İran Şahı'nın pek yakında Tebriz ve Azerbaycan şehirlerini ziyaret edeceği belirtilmekteydi.⁶⁹ Bu ziyaret çerçevesinde İran şahının Türklerin yoğun olarak yaşadıkları Hoy, Selmas, Rumiye (Urmiye), Savukbulak ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerini dolaşacağı belirtilmekteydi.⁷⁰

⁶¹ Yırsutimur, “Türk Ocağı'nda İran'a Yönelik Pantürkist Bir Konferans ve Bu Konferansın Akisleri”, s. 634.

⁶² Kara, “Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)”, s. 51.

⁶³ BOA, DH.MKT. 1886-30-4-1, (H. 03.12.1309).

⁶⁴ BOA, A.MKT.MHM 528, 25,1. s. 1. (H. 02.11.1323).

⁶⁵ BOA, DH.ŞFR. 522.71.1. s. 1-2-3 (R-25-03-1332).

⁶⁶ BOA, DH.MKT. 1886, 30,2. s. 1.

⁶⁷ Levendoğlu, *Küresinliler Örneğinde Kültürel Kimlik (Küresinliler'in Sosyo-Kültürel Yapısı)*, s. 109.

⁶⁸ BOA, DH.MKT. 1967-69-1-1. (H. 03.12.1309).

⁶⁹ BCA, 030.10.261.757.15, s. 1.

⁷⁰ BCA, 030.10.261.757.15, s. 2.

Türk-İran ilişkileri 1931 yılında yeniden düzelmeye başladı. Bu dönemde Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey (Aras) Tahran'a bir ziyarette bulundu. Söz konusu ziyarette 23 Ocak 1932'de Tahran'da Tevfik Rüştü Bey ile İran Dışişleri Bakanı Farugi arasında "*Hudud Hattının Tazminine Dair İtilafnâme*" ile zikrolunan tarihte "*Uzlaşma, Adi Tesviye ve Hakem Muahedesi*" imzalanmıştır. Yukarıdaki antlaşmalar ile hudud sorunlarının kesin olarak çözülmesi kararlaştırılmıştır. "*Hudud Hattının Tazminine Dair İtilafnâme*" gereğince ikisi Türk hükümeti ve ikisi de İran hükümeti tarafından tayin edilen dört üyeli bir komisyon Türk-İran sınırını arazi üzerinde tespit etmek üzere oluşturulmasına karar verildi.⁷¹

1934 yılında çalışmalarını tamamlayan sınır tespit komisyonu bir neticeye ulaşmıştır. Bu neticeye göre İran, Ağrı Dağı bölgesinin bir kısmını (Küçük Ağrı bölgesini) Türkiye'ye bırakmıştır. Türkiye ise buna karşılık Van'ın güneydoğu bölgesindeki Bazırgan ve Küresünnilerin de yaşadığı Kotur bölgesindeki arazinin bir bölümünü İran'a bırakmıştır. Böylece Türkiye ile İran arasındaki 536 kilometrelik sınır şeridinde 517 sınır taşı dikilmiştir.⁷²

Gerek sınır hattının belirlenmesinden sonra ve gerekse daha önce Güney Azerbaycan dediğimiz bölgede yaşanan gelişmelerden dolayı Türkiye'ye önemli göçler yaşanmıştı. Bu göçlerle bağlantılı olarak dönemin Başbakanı İsmet İnönü 1935 yılında hazırlanmış olduğu raporda, İran'dan gelen Türk muhacirlerinin İskele'deki büyük bir köye yerleştirildiğinden bahsetmektedir. İnönü, raporunda ayrıca: "*Sağlam bünyeli iyi bir Van şehri Şark'ta Cumhuriyetin önemli bir temeli olacaktır. Böyle bir temel Türk hâkimiyeti için her bakımdan lâzımdır*", ifadelerini kullanmaktadır.⁷³ Bölgede önemli faaliyetlerde bulunan Birinci Umumi Müfettişlik verilerine göre 1928-1937 yılları arasında yapılan iskân çalışmaları kapsamında Küresünnilerden 5028 kişi Van'a yerleştirilmiştir.⁷⁴

9 Nisan 1941 tarihli ve 2/15578 sayılı kararnameye göre, Türk-İran sınırında yaşanan asayiş sıkıntılarının dolayı Hoy'da bir komisyon toplandı. Burada alınan karara göre sınır köylerinde geçici olarak iskâna tabi tutulmuş olan mültecilerin alınan karar gereğince derhal memleket dâhiline sevkleri kararlaştırılmıştı. Fakat bu karardan sonra ırk ve dil farkı gözetmeksizin İran'dan hiçbir surette mülteci kabul edilmemesi Bakanlar Kurulu'nca kabul edildi (19 Şubat 1942).⁷⁵

Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri'nin Bölge Hakkındaki Tespitleri

Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri Fazıl Bey,⁷⁶ bir heyetle beraber

⁷¹ Metin, "Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)", s. 175-176; Aynı yıl içerisinde İran sınırları içinde Batı Azerbaycan Eyaleti ve Doğu Azerbaycan Eyaleti adında iki eyalet teşkil edildiği Rumiye (Urmiye) Valiliği'nden bildirilmişti (16.8.1932). Bkz. BCA, 030.10.261.757.25, s. 1.

⁷² Metin, "Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)", s. 176.

⁷³ Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2008, s. 33-34.

⁷⁴ *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 381.

⁷⁵ BCA, 030.18.01.02.97.125.9, s. 1.

⁷⁶ Bu şahıs, daha sonra Dahiliye Vekilliği'nin 24.05.1934 tarih ve 7356 sayılı tezkeresi üzerine Bakanlar Kurulu'nca 26.05.1934'te Bursa Valiliği'ne atanmıştır. Bkz. *İdare (Dahiliye Vekâleti'nin Aylık Mecmuası)*, Yıl: 7, Sayı: 75, Haziran 1934, s. 711. ([http://www.tid.gov.tr/Makaleler/Y%C4%B117-Say%C4%B175\(1934\).pdf](http://www.tid.gov.tr/Makaleler/Y%C4%B117-Say%C4%B175(1934).pdf)), Erişim: 28.03.2019.

Türkiye-İran Daimî Hudut Komisyonu toplantısına katılmak üzere 1933 yılının sonlarında Güney Azerbaycan'ın Makü şehrine gitmiştir. Fazıl Bey, görevi süresince Azerbaycan Türklerinin durumu hakkında çeşitli araştırmalar da yapmıştır. Fazıl Bey'in yapmış olduğu çalışmaları aslına uygun bir şekilde aşağıda vermeye özen gösterilmiştir.

Fazıl Bey, 13 Ocak 1934'te Başbakan İsmet İnönü'ye gönderdiği yazıda, Azerbaycan Türklerinin durumu hakkında da bilgi vermiş ve yaptığı araştırmayı iki açıdan değerlendirmiştir. Birincisi Azerbaycan Türklerinin Türkiye ile büyük Türk kitleleri arasında bir geçiş hattı olduğunu, bunların millî mevcudiyetlerini muhafaza etmeleri halinde ana vatanda doğan içtimâî inkılâp hareketlerinin ve milliyet cereyanlarının kolaylıkla büyük kitleye intikaline ve kültür birliğinin yıkılmaktan korunmasına yardımcı olacağını belirtmiştir. İkincisi ise Türkiye'nin doğusunda mevcut ve Türkçeden başka dile kullanan Türklerin temsili işinde bir yanlarının yabancı ülkelerdeki Türk kitlesine dayanması Türkiye için daha faydalı olacağına dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bu durum onların Türk olmayan ecnebilerden tecridine ve millî benliğe kudretle sarılmalarına hizmet edecektir.⁷⁷

Güney Azerbaycan Türklerinde millî benlik birkaç sene önce İran hükümetinin uygulamış olduğu politikaların bir sonucu olarak halk arasında tepkiler artmaya başlamıştır. Türkiye'de mezheplere karşı müsamaha ve milliyete kıymet veren inkılâbın doğması I. Dünya Savaşı'nda bölgeye giden Türk kıtalarının attığı tohumların kolaylıkla yeşermesine ve milliyet duygularına doğru şuur ve nurlu hamleler atılmasına da vesile olmuştur.⁷⁸

Başmüşavir, İran Azerbaycanı ile ilk temasında karşılaştığı Türklerin yakın ilgisinden büyük bir memnuniyet duymuştu. Heyeti selamlamaya gelen subay ve askerlerin resmî kumandanlar haricinde Türkçe konuştuklarını ifade etmekteydi. Farsçadan başka bir dil bilmeyen bir albayın görevli askere meramını anlatabilmek için Türkçe öğrenmek mecburiyetinde kaldığını söylemişti. Söz konusu bölgede Başmüşavirin belirttiğine göre her fert kendileriyle yakından alâkadar olmuştu. Hatta her fırsatta kendilerinin Türk olduklarını ve bizimle kan kardeşi bulduklarını göstermek için bir hayli çaba sarf ettiklerini belirtmekteydi. Makü Serdarı (Bu zat İran Şahı tarafından sebepsiz yere hapsedilip öldürülmüştür) İkbâl'us Saltana (mülki yönetici) Murtaza Kulu Han'ın öksüz çocuğu dokuz-on yaşlarında Hasan Han bizden Türkçe harflerini öğrenmeye heveslendi. Bu çocuğa Türk harfleri öğretilmiş ve çocuk çarçabuk yazı yazmaya başlamış ve şu ibareyi yazmıştı: "*Men Türküm. Öz dilim Türkçe idi. Veli (Ama) Mene medresede Farisi ohuduplar.*" Bu cümle Hasan Han'ın masum diliyle bize yapılmış bir yakınma idi.⁷⁹

Başmüşavir, Hudut tahdidine memur edilen zabitanın dinlediklerini aşağıda belirtilen şekilde dile getirmiştir:

⁷⁷ BCA, 030.10.261.759.1, s. 1.

⁷⁸ BCA, 030.10.261.759.1, s. 1.

⁷⁹ BCA, 030.10.261.759.1, s. 1-2.

İran Subayı, askerine Farsça bir emir vermiş fakat asker bu emri tam olarak anlayamamış, Türk subay verilen emiri Türkçe tekrar edince, “*Men Türki danışirem Farisî bilmirem,*” demiş ve emri yerine getirmiştir. Bir gün Rumiye (Urmiye) Valisi Muzaffer Han’la beraber Bahçecik köyünden Makû’ye giden Başmüsavir yolda Hacı Emin Paşa Han isminde bir zata rastlamıştır. Valiye bir kâğıt uzatıp; “*bunu ohu mene di ki ne isteyüpler*”, dedi. Vali “*senden bir şey istemezler kıtlık oldu zahire isterler*”, dedi. Hacı Emin Paşa “*bu Farisidir ben anyamadım,*” cevabını vermişti. Beraberimde seyahat eden Birinci Umumi Müfettişlik Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Alaattin Bey, bizden bir iki gün evvel Tebriz’e gitmişti. Kendisini gözetlemekle memur edilen zabıt; Türk olduğunu bildirerek vazifesini aynen söylemiş ve İran hükümetinin uygulamış olduğu baskıcı siyaseti şiddetle eleştirmiştir.⁸⁰ Ayrıca Farsların bedbaht olduğunu belirterek bunların bir Türk’ü takip etmek için başka bir Türk’ü memur ettiklerini ifade etmiştir. Başmüsavir ve heyetin hizmetine tahsis edilen Türk çocukları her fırsattan istifade ederek kendileriyle konuşmayı fırsat bilmekte idiler. Bu çocuklar görevli heyetten çeşitli eşyaların isimlerini sorup buna siz ne dersiniz demekte ve kendilerince de o şeye verilen ismin aynı olduğunu gördükçe sevinç duymaktaydılar. Bu gururun kendilerinin siyaseten bağlı oldukları camia haricinde, kanla ve dille bağlandıkları daha yüksek bir camiayı şahıslarımızda sezmelerinden ileri gelmekteydi.⁸¹

Başmüsavir ve yanındaki heyet Tebriz’e giderken Merent’te rastladıkları bir çocuğun kendilerini şapkalı görünce Avrupalı zannetmişti. Türkçe konuştuğumuz zaman “*siz efendi misiniz*” dedi. “*Efendi sizde kullanılmaz bu sözü nereden öğrendin?*” dedik. “*Bizden çok gelip geçerler ben efendileri tanırım, biz Rum Türklerine efendi deriz. Biz de Türküz amma siz bizden daha selikalı (tekâmül etmiş) siniz*”, dedi. Biz seni Fars sanmıştık deyince “*Ben medrese (Yani mektep) görmedim. Medreseden çıkanlar Fars olurlar*”, cevabını aldık.⁸²

Bir gün bir düğüne davet edildiklerini ifade eden Başmüsavir, düğünün Makû köylerinden Kalecik’te oranın hanlarından birinin kızı ile bir diğer hanın oğluna ait idi. Makû’deki 17. Piyade Alayı Kumandanı Bağır Han maktul İkbâl’us Saltana Murtaza Kulu Han’ın oğullarından Abbas Paşa Han’ın damadıdır. O münasebetle Hanlara akrabadır. Bizi davet eden de Bağır Han’dı. Muhabbet derhal Türklüğe intikal etti. “*Siz hepiniz Türksünüz bize Fars tipi gösterin de görelim*”, dedik. Karşımızdaki İran heyetinden hudut komiseri Mufahhamî Han’ı göstererek “*Fars budur*”, dediler. Mufahhamî Han da Bağır Hanı gösterdi “*bu da onlardandır*”, dedi. Bağır Han bunu şiddetle reddetti ve “*Ben Afşar’ım halis Türküm*”, dedi. Bir Hintli tipi olan Mufahhamî Han ile sarışın ve ela gözlü pembe çehreli Bağır⁸³ Han’ın aynı milliyete mensup olmalarına zaten gönlümüz kail olamazdı. Başmüsavire göre, Kuzey Azerbaycan yani Rus Azerbaycan’ı Türkleri daha şuurlu milliyetperverdi.⁸⁴

⁸⁰ BCA, 030.10.261.759.1, s. 2.

⁸¹ BCA, 030.10.261.759.1, s. 3.

⁸² BCA, 030.10.261.759.1, s. 3.

⁸³ BCA, 030.10.261.759.1, s. 3.

⁸⁴ BCA, 030.10.261.759.1, s. 4.

İran hükümeti, daha önce de ifade edildiği gibi, Güney Azerbaycan'da devlet kademelerinde Farsçadan başka dil kullanılmasına müsamaha etmedikleri gibi Türk adının telaffuzuna da tahammül edemiyorlardı. Bu baskı ve yıldırma politikaları karşısında halkın tepkisi ortaya çıkınca izlemiş oldukları bu siyasetten bir süreliğine vazgeçtiler. Bununla birlikte bugün yine benzer faaliyetler yürütmektedirler. Öteden beri İran'da yazı dili olarak Farsça kullanılmaktaydı. Bu dile halen daha çok ehemmiyet verilmekte ve her tarafta hassaten Türk ellerinde okullar açılmaktadır. Okullarda Farsça okutulmasına rağmen konuşma dilleri Türkçe olarak kalmıştı. Bu usul çocukların Farsça yazılmış eserleri anlamasına hizmet ederken konuşma diline tesir edememişti. Bahsedilen durum milli benliğin en önemli amili olan dilin kaybolması için bir tehlike arz etmemekteydi.⁸⁵

İranlılarda bilhassa Tebriz'de Türk diline hele Türk harflerine karşı şiddetli bir husumet ve hassasiyet vardı. Ermeniceye bile yer verilen bu memlekette Türk dili ve hele Türk harfleri en küçük müsamahaya mazhar olamamaktaydı. Başmüşavir İranlıların bu hassasiyetini anlayışla karşılamakta, fakat bu toplumun milli benliğini muhafaza etmesi için doğrudan doğruya olmasa da kendilerini ayakta tutabilecek ve düşmelerine mani olacak vasıtalı yardımlara ehemmiyet vermek gerektiğini belirtmekteydi. Ona göre Türk dili vatan sınırları dışında ve özellikle de bizden yeni ayrılan Suriye ve Irak gibi ülkelerle İran, Orta Asya ve Kafkasya taraflarında genel anlaşma dili olarak tutunmaktadır. Daha fazla ihmalkâr davranılması halinde Türkçenin bu imtiyazı kaybedeceği şüphesizdir. Balkanlar'da Türkçeyi anlayanların ve konuşanların az olmadığı bilinen bir gerçektir. Bu vaziyete göre bir taşla iki kuş vurabilmek yani hem hariçteki Türklerin benliğine takviye hem de Türkçemizin imtiyazını korumak için şu hususlara ehemmiyet verilmesine gerektiğine dikkat çekmiştir:

1) Tebriz mühim bir Türklük merkezi olmak itibarıyla suni bir koloni vücudunda getirmek ve münevver bir Türk cemaatini oraya sokup barındırmak ve yavaşlamak çaresini aramak ve temin etmek lâzımdır. Ta ki orada bir Türk Okulu açabilmenin yolu bulunabilsin.

2) Türk dilini kolayca neşredebilmek için münevverlerimizin orada Fransızca öğretme okulları açmalarını en doğru yol gibi görürüm. Çünkü oradaki Türkler bu okullara serbestçe rağbet edebilirler. Ve mahallî hükümetin nazarı dikkatini celbetmeden Türk harfleri öğretilmiş olur.

3) İstanbul'daki üniversitede veya hükümet merkezinde ilmî bir mecmua çıkarma ve bunda hudutlar haricindeki milli cereyanları⁸⁶ mevzubahs etmeden sadece ilmî ve fennî yazılara ehemmiyet vermek ve bu suretle hükümetleri kuşkulandırmadan bu mecmuayı en ucuz fiyatla komşu ülkelere sokup satmak uygun olur. Bu mecmuada üniversitenin yeni gelen şöhretli profesörlerinin dilimizde yazılmış makaleleri hassaten yer almalıdır.

4) Bundan başka dilimizde yazılmış ve yazılacak güzel ve meraklı romanları tab ve temsil etmek suretiyle bu memleketlerde yok bahasına satmalıyız.

⁸⁵ BCA, 030.10.261.759.1, s. 5.

⁸⁶ BCA, 030.10.261.759.1, s. 6.

Hatta bir nispet dâhilinde bedava bile dağıtmalıyız ve bu kabil neşriyatı teşvik etmeliyiz. Bendeniz Güney Azerilerinin bizim şairlerin eserlerinden hangilerini okuduklarını sordum. Kendi lehçelerinde olmak itibariyle sadece Fuzuli divanının okunduğunu öğrendim. Diğerleri ya hükümdarları methetmek veya mezhep gayretini gütmek itibariyle bu memleketlere girememişlerdir. Fuzuli divanı da daha çok bir zümreye inhisar etmiştir. Buna mukabil suya sabuna dokunmaz basit aşk masallarından ibaret olan Âşık Kerem, Âşık Garip, Arzu ile Kamber ve lâtifelerden ibaret olan Hoca Nasreddin gibi kitaplardan her okuma bilen Türk'ü haberdar gördüm. Ve aramızda kültür bağı olarak konuşma diliyle sadece bunları bulabildim. Kültür hareketleri arasında Van'da veya sair hudut şehirlerimizden birinde bir okul açıp hariçteki Türkleri kabul etmek ve okutmak ve bir mecmua neşretmekte mütalaa olunabilir. Maksada daha yakın olan bu hareketin mânâsı hasımlarımızca kolayca sezilebileceğinden teyakkuzu ve mukabil tedbiri mucip olur diye korkarım. Ve bu okutma ve neşriyat işinin uzak merkezlerde yapılmasını daha doğru bulurum.⁸⁷

5) Sınırlara yakın şehirlerimizin imarına önem vererek gerekli yatırımlar yapılmalı ve sınırın diğer tarafında bulunanlar ile ticarî ilişkiler geliştirmeli ve böylece medenî üstünlüğün Türkiye tarafında muhafazasına ve birbirimizle kaynaşma ve yaklaşma teminine çalışmamız gerekmektedir. Manevî üstünlük halen Türkiye'dedir. Türk Devleti'nin ve cemiyetinin manevî kudreti açık olarak göze çarpmaktadır. Bize iltica etmek en mühim emeli olan bir İran Türk köylüsü iltica sebebini kendi mantığı ile izah ederken: "*Türkiye'de kanun var, adalet var bizde Şallak (Tokat, dayak) var*", diyor. Bu üstünlüğü maddî sahada dahi elde etmek ve Türkiye tarafına geçenlerin bu tarafı daha ileri görmelerini sağlamak gerekmektedir. Öte yandan Türkiye'nin başka ülkelerde yaşayan soydaşlarımıza her zaman onların yanında olduğunu hissettirmeli ve gerekli adımları atmalıdır (13 Ocak 1934 Birinci Umumî Müfettişlik Başmüsaviri Fazıl Bey).⁸⁸

Sonuç

Güney Azerbaycan tarih boyunca Türk varlığının kendini her alanda hissettirdiği bir bölge olmuştur. Güney Azerbaycan, coğrafi olarak Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türklerini birbirine bağlayan önemli bir geçiş noktası idi. 1934 yılında bölgede incelemelerde bulunan Birinci Umumî Müfettişlik Başmüsaviri Fazıl Bey, Türk kimliğinin kuvvetli bir şekilde korunduğuna dikkat çekmiştir. Hatta buradaki Türklerle Türkiye'nin yakından ilgilenmesi için birtakım çözüm önerileri de ileri sürmüştür. Söz konusu bölgede çoğunluğunu Azerî Türklerinin oluşturduğu Küresünniler de yaşamaktaydı. İran Şahı Pehlevî ile birlikte başlayan asimilasyon ve baskı politikaları nedeniyle burada yaşayan ve özellikle Sünnî Türklerin; yani Küresünnilerin, Türkiye'ye ve özeld de Van'a göç etmesine neden olmuştur. Bu göç hareketi I. Dünya Savaşı sonrasında da yaşanmıştı. Yerleştikleri bölgelerde nüfus olarak bas-

⁸⁷ BCA, 030.10.261.759.1, s. 7.

⁸⁸ BCA, 030.10.261.759.1, s. 8.

kın olan kesim millî kimliklerini korurken, diğer milletlere nazaran daha az nüfusa sahip olanlar ise millî kimliklerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Millî kimliklerini muhafaza eden Küresünniler bugün Van'da önemli bir nüfusa sahiptir. Özellikle Van merkez ve ilçelerinde dağınık halde bulunan bu Türk toplumunu bölgenin yapısı itibarıyla koruyup kollamak gerekmektedir.

Kaynaklar

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.

Kitap ve Makaleler

“İran’da Türk Şairleri (Şükûhî)”, *Âzeri Türk*, Sayı: 28-29/6-7, Yıl: 2, Milliyet Matbaası, İstanbul, 2’ci Teşrin 1929.

“İran’da Türk Şairleri II (Mehmet-Bakır-Halhalî)”, *Âzeri Türk*, Sayı: 30/1, Yıl: 3, Milliyet Matbaası, İstanbul, Şubat 1930.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç: *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef vd., Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

AKİFOĞLU, Vugar: “Azerbaycan’da Milli Direniş (1917-1930)”, *DTCF Dergisi*, Aralık 2017.

AKPINAR, Yavuz: “Son Dönem İran Türkçesi’nde Türkiye Türkçesi’nin Et-kileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Erzurum 2017.

ALBAYRAK, Recep: *Türklerin İrani (Yakın Gelecek)*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

AZER, San’an: *İran Türkleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1942.

BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi (Fikir Cereyanları, İnkılâp Hareketleri İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlaması)*, Cilt: II, Kısım: IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

BİLGEHAN, A. Gökdağ vd.: “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, *Bilgi*, Sayı: 30, Yaz/2004.

GASIMOV, Musa: “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türkler*, Cilt: XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÖKALP, Ziya: *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul 2003.

GÜNDÜZ, Tufan: *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

HAKAN, Sinan: “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Van’da Nüfus Hareketleri (1915-1920)”, *Dünyada Van (Nüfus, Etnisite, Tarih ve Toplum)*, Der. Ercan Çağlayan, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

KAFKASYALI, Ali: “XIX. ve XX. Yüzyıl Siyasî ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansıması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25, Erzurum 2006.

KALAFAT, Yaşar: *İran Türklüğü (Jeokültürel Boyut)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

KARA, Polat: *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2010.

KAYA, Mehmet: “İran Türkleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 180, İstanbul, Mayıs-Haziran 2009.

KESKİN, Arif: “İran-Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *21. Yüzyıl Dergisi*, Sayı: 12, Aralık 2009.

KOBOTARIAN, Nabi: “İran Türkleri”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 2.

LEVENDOĞLU, Mehmet Fuat: *Küresinliler Örneğinde Kültürel Kimlik (Küresinliler'in Sosyo-Kültürel Yapısı)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

MELİKZADE, Tohid: “I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 4, Kış 2005.

MEŞKURE, Yılmaz: *Tarihi, Siyasi ve Kültürel Yönleriyle TÜRKLERİN DÜNYASI ve Türkiye'nin Dış Türkler Politikası*, Kripto Yayınları, Ankara 2010.

METİN, Barış: “Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, *TSA*, Yıl: 16, Sayı: 2, Ağustos 2012.

ÖZDEMİR, Emin vd.: “1927 Tarihli Genelkurmay'ın İran Azerbaycan'ı Tedkik Raporuna Göre Bu Bölgedeki Kürt Aşiretleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 15, Eylül 2013.

ÖZTÜRK, Saygı: *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2008.

SAKİN, Orhan: *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Mart 2006.

SARAY, Mehmet: *Türk İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

_____ : *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

SARPKAYA, Seçkin: “İran Türklerinin Masallarıyla İlgili Türkiye’de, Azerbaycan’da ve İran’da Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir İnceleme”, *Ege Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 1, Temmuz 2018.

SÜLEYMAN SABRİ PAŞA: *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, Haz. Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.

SÜMER, Faruk: *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.

YEŞİLOT, Okan: “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, Erzurum 2008.

YİRSUTİMUR, Dilşad: “Türk Ocağı'nda İran'a Yönelik Pantürkist Bir Konferans ve Bu Konferansın Akisleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 34, Haziran 2018.

İnternet

<http://azrurmia.blogfa.com/post/1881>, Erişim Tarihi: 02.07.2019.

İdare (Dahiliye Vekâleti'nin Aylık Mecmuası), Yıl: 7, Sayı: 75, Haziran 1934. ([http://www.tid.gov.tr/Makaleler/Y%C4%B117-Say%C4%B175\(1934\).pdf](http://www.tid.gov.tr/Makaleler/Y%C4%B117-Say%C4%B175(1934).pdf)), Erişim: 28.03.2019.

<http://kuresunniler.com/1333/küresunnilerin-yakın-tarihi>.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 15.07.2019

Kabul Tarihi: 16.09.2019

KUZEY SURIYE'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİMLERİNİN ÇAĞDAŞ TARİHİ VE STRATEJİK ALTYAPISI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR* - Süleyman PEKİN**

Öz

'Coğrafya kaderdir' deniyor ve bu kader Ortadoğu'da sınırlarla birlikte sık sık değişiyor. 2011 yılından buna dahil olan Suriye'nin özellikle Kuzey kısmındaki dil, mezhep ve etnik çeşitlilik Küresel ve Bölgesel Güçlerin rekabetine payanda olmuş durumda. Suriye Devleti'nin resmi idari yapısındaki 14 vilayetin Kuzey Suriye'yi oluşturan 5'inde (Halep, Haseki, Rakka, İdlip ve Lazkiye) bu güçlerin ve buna bağlı olarak farklı grupların mücadeleleri sürmektedir. Bu gruplardan biri ve tarihî açıdan en köklü olanlardan Türkmenlerin bölge üzerinde yaygın bir yerleşimi söz konusudur.

Modern zaman olarak son yüzyıllık periyot içerisinde Millî Mücadele ve Manda, Bağımsızlık ve Baas (Esadlar), İç Savaş ve Türkmenler dönemleriyle Kuzey Suriye'deki Türkmen yerleşim yerlerinin çağdaş tarihini bu makalede ana hatlarıyla incelemeye çalıştık. Yine aynı şekilde Türkmen yerleşimlerinin stratejik alt yapısını da Nüfus ve Nüfuz Etkinlikleri ile Toplumsal Arkaplan çerçevesinde ele alarak genel bir değerlendirmede bulunduk. Sonuç olarak hem Kuzey Suriye'nin hem de Türkmenlerin Türkiye için önemi artarak sürmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkmen, Kuzey Suriye, İç Savaş, Esad, Sınırlar, Kimlik, Federasyon.

A General Evaluation On The Contemporary History And Strategic Infrastructure Of Turkmen Settlements In North Syria

Abstract

It is called 'geography is destiny' and this fate changes frequently with the borders in the Middle East. Since 2011, the language, sect and ethnic diversity in the northern part of Syria, which has been included in this, have been the pillars of the competition of the Global and Regional Powers. The struggles of these forces and the related groups continue in 5 of the 14 provinces in the official administrative structure of the Syrian State (Aleppo, Haseki, Raqqa,

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

Idleb and Latakia) that make up northern Syria. One of these groups and one of the most deeply rooted historically, Turkmens have a widespread settlement in the region.

We put the history and historical geography in a separate article. In this article, we tried to examine the contemporary history of the Turkmen settlements in Northern Syria and the periods of National Struggle and the Mandate, Independence and Ba'ath (The Assads), Civil War and Consumers in the last century. In the same way, we made a general evaluation by considering the strategic infrastructure of Turkmen settlements within the framework of Population and Influence Activities and Social Background. As a result, both northern Syria, Turkey has continued to increase in importance for the Turkmen.

Keywords: *Turkmen, North Syria, Civil War, Asad, Borders, Identity, Federation.*

Giriş

Çoğu zaman ülkelerin sınırları orada yaşayan insanların hayatlarının da sınırı oluyor; bilhassa Ortadoğu coğrafyasında. Bir asır önce ihdas edilen sınırlar bölge halklarının yaşamlarının dış güçlerce sınırlanmasına yaradı. Çeyrek asrı aşkın bir zamandır da yine dıştan tertibatlı sınır içre sınır çizimlerinin yöre insanının hayatını nasıl alt üst ettiğine aşama aşama şahit olmaktayız. Tam da bu noktada hem coğrafyanın kendisi hem de sınırların değiştirilmesi kötü kader oluyor.¹

Önce Irak ve Irak'ın kuzeyinden başlayan sınır & kader tahvilleri/tahavvilleri Afganistan, Yemen, Libya üzerinden Suriye ve Suriye'nin kuzeyine de erişmiş bulunuyor. Mart 2011'den beri sınırları ve kaderi allak bullak olan Suriye Arap Cumhuriyeti'nin idarî taksimatına göre Halep İli ile buna bağlı Afrin, Ayn'el-Arap, Azaz, Bap, Cerablus ve Menbiç Kazaları; Lazkiye İl Merkezi ile buna bağlı Bucak (Ayne'l-Beyza, Kastel Muaf), Bayır (Rebia) Behlülüye ve Kesep Nahiyeleri; Rakka İli ile buraya bağlı Tel Abyad ve El-Tavrah Kazaları; İdlip İli ile buraya bağlı Cisir-eş-Şugur Kazası gibi kuzey yerleşim alanlarında² Arap, Kürt vd. unsurlarla beraber yaşayan Türkmenler 8 yıllık tehlikeli bir kaderin sınırlarında, kimi zaman da sınır ötesinde yaşamaktalar.

Kuzey Suriye, hem yoğunluk arzeden 3 ana unsur (Arap, Türkmen, Kürt) haricindeki Nusayrî, Ermeni, Süryanî, Asurî, Keldanî, Çeçen, Dom/Navvar,³ Yezidî gibi diğer etnik unsurların zenginliği hem de bölgedeki PYD / YPG Kuv-

¹ Heraklitos'a (M.Ö. 535-475) mı, İbni Haldun'a (1322-1406) mı, Napolyon'a (1769-1821) mı ait olduğu belirsiz o meşhur 'Coğrafya kaderdir' sözü eksen alınmıştır.

² Suriye Türkmenleri ile ilgili kitap, makale ve haritalardaki yerleşim yerleri bilgilerinin güncel resmî ya da sivil siteler üzerinden Suriye'nin bugünkü idarî bölümlerine yansıtılması şeklinde tespit edilmiştir.

³ Ağırlıklı olarak Halep (Haydariye), İdlip, Hama, Menbiç'te yaşayan ve literatürde Domari denilen dili konuşan insanlar. Çoğunluğu Müslümandır ve fakat çoğu zaman Çingene muamelesi görürler. Gezgin manasında Nevar, Navari diye de isimlendirilirler. 150-200 binlik nüfusun 4/1'i Türkiye'de mültecidir. ("The Dom / The 'Other' Asylum Seekers from Syria", The Rights of Dom and Other Related Minorities from Syria Seeking Asylum in Lebanon, Jordan and Turkey Project Preliminary Report, p. 1-4 ve "The Dom of Syria: The 'other' refugees", Kemal Vural Tarlan, Heinrich Böll Stiftung İstanbul, Januar 8, 2016, (Çevrimiçi) <https://tr.boell.org/de/2016/01/08/dom-syria-other-refugees>, 03.07.2019.

vetleri, Amerikan Devriyeleri, Muhalif Kuvvetler (ÖSO), Türk Ordusu, Suriye Merkezî Hükümet Birlikleri, Rus Askerî Birimleri gibi otoritelerin güç çeşitliliği bakımından Suriye genelinden ayırır. Bunca farklılıkların üst çatısı belirsizlik ve karmaşa olsa da Türkmenleri esas alan, tarih temelli stratejik bakış ve değerlendirmelere bölgenin geleceği adına ciddi ihtiyaç vardır. Bu makale bu bakımdan bir girizgâh sadedindedir.

I. Kuzey Suriye Tabiri ve Coğrafyası

“Kuzey Irak mı, Irak’ın kuzeyi mi” sorusu burada da “Kuzey Suriye mi, Suriye’nin kuzeyi mi” şeklinde geçerlidir. Her ne kadar ikinci şıklar mevcut ülkelerin toprak bütünlüğüne vurgu yapar mahiyette olsa da birinci şıklar vakiadır. Tam bağımsızlığını tanımasak da özerk (yarı bağımsız) yapısını tanıdığımız ve ismini tanımladığımız Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi diye bir devlet organizasyonu var. Hatta uluslararası diplomaside ve Irak Anayasası’nda Kürdistan Bölgesel Hükümeti (Kurdistan Regional Government) olarak geçmekte.⁴ Suriye’nin kuzeyinde de benzeri bir ‘*de facto/füli*’ bağımsızlık durumu söz konusudur. Batılıların Kuzey Suriye Demokratik Federasyonu (Democratic Federation of Northern Syria) ve PKK’nın⁵ Suriye kolu olan PYD⁶ ile YPG⁷ öncülüğünde etnisite kamuflajı olarak oluşturulan Suriye Demokratik Güçleri’nce de (Syrian Democratic Forces) Kuzey ve Doğu Suriye Özerk Yönetimi (The Autonomous Administration of North and East Syria) denilen yapı; kısa adıyla KDS (NES).⁸

14 bölümden oluşan Suriye’nin eski idarî yapısı içerisinde kuzey coğrafyasını net bir şekilde ortaya koymak zordur. Fizikî olarak Halep ve Haseki Valilikleri (Arapçasıyla Muhafaza-t) en kuzey ucunda olmakla birlikte Rakka ve İdlip Valilikleri peşi sıra gelir. Bundan başka kuzeybatı uçtaki Lazkiye Valiliği’ni dâhil edebiliriz fakat enlem olarak onunla aynı çizgide sayılan Hama Valiliği ile ülkenin güneydoğusundan kuzeye bir üçgen kavisle uzanan Deyr-i Zor Valiliği’ni ağırlıklı olarak Orta Suriye’yi oluşturdukları için kuzey coğrafyasına dâhil etmiyoruz.⁹

Kuzey Suriye’nin en büyük şehri ve valiliği olan Halep’in 10 kazasından (Arapçasıyla Mintika-t) 6’sında yoğun Türkmen yerleşimleri bulunmaktadır. Bunlar; Afrin (Kurtdağı), Azaz, Ayn’el-Arap (Kobani), el-Bap, Cerablus, Menbiç ile bunlara bağlı nahiyeler ve köylerdir. Ayrıca Halep şehir merkezinin Hüllük,

⁴ Bkz: “United Nations Iraq”, (Çevrimiçi) www.uniraq.org/index.php?lang=en مجلس النواب العراقي ve yani Irak Temsilciler Meclisi, (Çevrimiçi) <http://ar.parliament.iq/> الدستور-العراقي / 01.06.2019.

⁵ Partiya Karkeren Kurdistan - Kürdistan İşçi Partisi.

⁶ Partiya Yekîtiya Demokrat - Demokratik Birlik Partisi.

⁷ Yekîneyen Parastina Gel - Halk Savunma Birimleri.

⁸ Son halin kuruluşu 2018 ve Cezire, Fırat, Afrin, Rakka, Tabka, Menbiç, Deyr’ez-Zor adlarıyla 7 alt Kantondan oluşuyor (“The Kurds are creating a state of their own in northern Syria”, May 23rd 2019, {Çevrimiçi} www.economist.com/middle-east-and-africa/; Seamas Carraher, “Uncertain Times in Rojava - The Autonomous Administration of North and East Syria”, 05 Apr 2019, {Çevrimiçi} www.globalrights.info/2019/04/; Paul Iddon, “Why the Syrian Kurds should be granted autonomy”, 20-01-2019, {Çevrimiçi} www.rudaw.net/english/analysis/20012019/; “Rojava”, {Çevrimiçi} <https://en.wikipedia.org/wiki/Rojava>, 01.06.2019.

⁹ Metin Erendor, *Suriye ve Türkmenler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2016, s. 33-34.

Kadiasker, Haydariye, Beayidin, Eşrefiye, Bostanpaşa, Şeyhferis, Şeyhıdır Mahallelerinde de Türkmenler yaşamaktalar. Lazkiye'nin vilayet merkezinin Cimmel Mahallesi (Türkmen Harası) ile merkez ilçeye bağlı Ayn'el-Beyza (Bucak), Behlüliye (Karınca), Kastel Muaf (Bucak), Keseb ve Rebia/Gebelli (Bayır) Nahiyeleri Türkmenlerle meskündür. Yine Rakka vilayet merkezinin Guraba Mahallesi ile Tel Abyad Kazası'nda ve İdlip'in şehir merkezi ile bu vilayete bağlı Cisir-i Şugur Kazası'nda da Türkmen nüfus mevcut. Kuzey'in diğer vilayeti Haseki'de ise Türkmen varlığı yok denecek kadar azdır.¹⁰

Doğusu ve güneyi çöl olan Suriye'nin kuzeyi yerleşime nispeten daha elverişlidir. Suriye'nin en önemli iki nehri; Türkiye'den gelen Fırat¹¹ ve Türkiye'ye dökülen Âsi de bu bölgededir. Kuzey Suriye'nin batı kesimi yani Akdeniz kıyısı iklimi ve bitki örtüsüyle Akdeniz tipidir. Onun iç kesimleri ile ülkenin kuzey-batı ve güneybatı tarafları nispeten dağlık, kuzeyin kalan kesimleri ise yer yer çöl karakterli bozkırdır. Tarım ve hayvancılıktan sanayiye, turizmden petrol üretimine kadar büyük bir çeşitlilik arz eder Kuzey Suriye'nin geçim kaynakları. Aynı şekilde kuzeydeki etnik yapı da çok renklidir: Arap, Türkmen, Kürt, haricindeki Nusayrî (Fellah / Arap Alevisi), Ermeni, Süryani, Asurî, Keldani, Çeçen, Domî / Domarî (Navarî), Ezidi / Yezidi ilh.¹²

2019'un ilk yarısı itibariyle Kuzey Suriye egemen güçler bakımından da oldukça hareketlidir. Afrin, Azaz, el-Bap, Cerablus gibi yerler Güvenli Bölge olarak halen Türk Ordusu'nun kontrolünde; İdlip'e bileşenleriyle de olsa Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) hâkim fakat çevresinde Türkiye'nin 12, Rusya'nın 10 ve İran'ın 7 gözlem noktası bulunmakta; Menbiç'ten tâ Derik'e dek ve Kobani'den -Rakka dâhil- tâ Deyr-i Zor'a kadarki geniş alana ise PYD-YPG Suriye Demokratik Güçleri (SDG) yayılmış durumda, tabii ki Menbiç dâhil 11 noktadaki Amerikan Üs Birliklerinin yardımıyla; Halep ve Lazkiye tarafları ise Rusların ve İranlıların desteğiyle Esad Rejimi'nin (Suriye Merkezî Hükümet Birlikleri) elinde. Kuzey Suriye'deki askerî havaalanlarının 1'i ABD'nin, 1'i Rusya'nın, 1'i ÖSO'nun, kalan 5'i Suriye Devleti'nin denetiminde. Petrol yatakları ise Rejim'le SDG arasında bölüşülmüş durumda. Esasen NES yani sözde Kuzey ve Doğu Suriye Özerk Yönetimi de bunun için kotarılmış gözüküyor.¹³

¹⁰ "Suriye'de Değişimin Ortaya Çıkardığı Toplum: Suriye Türkmenleri", Haz.: Ali Öztürkmen, Bilgay Duman, Oytun Orhan, *ORSAM-Ortadoğu Türkmenleri Programı*, Rapor No: 14, Kasım 2011, s. 9-21; C. Burak Korkmaz - Latif İltar, "Bayır-Bucak Türkmen Bölgesindeki Türk Varlığı ve Bölgede Mücadele Veren Gruplar", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 13, Bahar 2016, s. 90-94; Fatih Kirişcioğlu, "Suriye Türkleri/Turks in Syria", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 2, Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 9-15; Ali Bademci, *Suriye'de Türkmenler ve Bayır-Bucak*, 2. bs., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, s. 180-189; Erendor, *a.g.e.*, s. 202-223; Adil Şan, "Suriye Türkmenleri (Nüfus ve Yaşadığı Yerler)", Suriye Türkmenleri Kültür ve Sanat Sitesi (Çevrimiçi) <https://suriyeturkmenleri.wixsite.com/suriyeturkmenleri/nufus-ve-yasadiklari-bolgeler>, (Çevrimiçi) www.turkmens.com/Syria.html ve (Çevrimiçi) <https://ar.m.wikipedia.org/wiki/02.06.2019>.

¹¹ Onun büyük kolu Habur da Fırat gibi Türkiye'den doğarak Suriye topraklarının ortasına dek uzar.

¹² Münür Bilgili, *Doğu Akdeniz Kıyısında (Suriye, Lübnan, İsrail) Yaşanan Göçler ve Devlet Oluşum Süreçlerine Etkileri*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 20-23; "Suriye Ülke Etüdü", Haz.: Volkan Aydos - Meltem Duran, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 30, Eylül 2000, s. 15-19, 27-35 ve 41-60.

¹³ Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 23; Aydos - Duran, "a.g.m.", s. 56-57; Mohannad Al-Kataa, "Suriye'deki Kürtlerin İnsan Coğrafyası", *The World Institute*, 9 Temmuz 2016, (Çevrimiçi)

II. Anahatlarıyla Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşim Yerlerinin Çağ- daş Tarihi

A) Modern Zaman (Son Yüz)

İ- Millî Mücadele ve Manda Dönemleri

Vekâlet hatta velâyet, vesâyet anlamlarına gelen Manda ile Kuzey Suriye Türkmenlerinin imtihanı başlamışken daha kuzeydeki Anadolu Türklüğünün de Millî Mücadelesi eş zamanlı başlayacaktı. Tarihi derinlik ve stratejik alt-yapı nedeniyle bundan sonra bu iki kavramı içiçe geçmiş görebiliriz. Zira 30 Ekim'deki Mondros Ateşkes Antlaşması'nın hemen ardından Mandaterler de, Millî Mücadeleciler de harekete geçeceklerdir. Bu ikincilerden M. Kemal Paşa, Mondros'un 16. maddesindeki Suriye'yi boşaltma kararına rağmen Cephe Kumandanı olarak sınırın Lazkiye - Han Şeyhun hattından yani Halep'in 100 kilometre güneyinden geçtiğini ve Halep nüfusunun 4/3'ünün Arapça konuşan Türkler olduğundan elde tutulma gerekliliğini 3 Kasım 1918 tarihli bir telgraf-la Hükümete bildirmekteydi. Buna mukabil Şam'da İngiltere tarafından kral ilan edilen Faysal da hâkimiyet alanını genişletmek için Cerablus ve Nizip'in mütarekeye göre kendilerinin olduğu ve 2 güne kadar boşaltılmadığı takdirde şiddet kullanılacağı ultiमतomunu verdiriyordu. Bir yandan da yandaşları Rakka ile Tel Abyad arasında atlarla vergi topluyor, Türkmen ileri gelenlerinden 100 kadarını Tedmür'deki hapishaneye atarak işkence uyguluyordu.¹⁴

İngiltere ile Fransa 1919 yılı başında toplanan Paris Konferansı'nda aralarındaki bölüşümü Manda Sistemiyle birlikte onaylattılar. Yavaş yavaş aldatıldıklarını anlayan Araplarsa Temmuz 1919'da toplanan Suriye Genel Kongresi'nde bağımsızlık ilan ettilerse de bu bir yıl bile sürmedi. Bu arada Halep ve Lazkiye Türkmenleri, Fransızların Kilikya'yı işgale kalkıştığında Hatay Dörtöyol'da atılan *'İlk Kurşun'* akabinde başlayan Kuvâ-yı Milliye'ye destek vermeye başladılar. Evvelâ Halep Teşkilat-ı Milliyesi teşekkül ettirilerek Suriye ve Filistin Müdafî Kuvâ-yı Osmanîye Hey'eti Umumiyesi ve Gönüllü Fırkası kuruldu; Reisliğine Ayıntab Kumandanı Ali Şefik Bey / nâm-ı diğer Özdemir Bey, yardımcılığına ise Halep Hey'et-i Merkeziye Başkanı Hilal/Bilal Bey getirildi. Bundan hareketle Halep halkı 8 Aralık 1919 tarihinde şehirde kepenk kapatarak büyük bir miting düzenlemiş ve hem İzmir'in işgaliyle başlayan Anadolu'daki Yunan zulmünü hem de Suriye ile Filistin'deki İngiliz ve Fransız işgallerini protesto etmişlerdir. Protestodan *"Kahrolsun Emir Faysal ve Arap Hükümeti! Yaşasın Halifemiz ve Osmanlı Devleti!"* sloganlarıyla işbirlikçiler de nasibini almıştır. Miting sonrasında ise Sivas Kongresi'yle işgal

<http://alaalam.org/ar/politics-ar/item/332-5681679>, "Suriye'deki Son Durum", 13 Temmuz 2018 (Çevrimiçi) <https://tr.sputniknews.com/infografik/201807131034273454-suriye-dera-isid-nusra-ypg-dsg-idlib/> ve "Military Situation In Syria", January 02, 2019, (Çevrimiçi) www.reddit.com/r/syriancivilwar/comments/abuayu/january-02-2019-military-situation-in-syria/ 02.06.2019.

¹⁴ Ahmet E. Dağ, *Emeviler'den Arap Baharına Halep Türkmenleri*, ORDAF Taşmektep Yayın Atölyesi, İstanbul 2015, s. 58-62; Ahmet E. Dağ, *Suriye (Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü)*, İ.H.H. Yayınları, İstanbul 2004, s. 23-25; Ömer O. Umar, "Suriye Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: XX, (Türk Dünyası), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 595-596; Bademci, a.g.e., s. 139.

altındaki bütün topraklara bir umut olan Mustafa Kemal'e Haleplilerden bir heyet gönderilmiştir.¹⁵

1920 ilkbaharındaki Şam Eşrâf Kongresi'nde bir araya gelen Milliyetçi Araplar, Suriye Krallığı kurduklarını açıklayıp Faysal'a taç giydirmelerine rağmen Fransızlar Mayıs ayında toplanan San Remo Konferansı gereğince başta Şam ve Halep olmak üzere tüm Suriye ve Lübnan şehirlerini işgal ettiler, daha doğrusu İngilizlerle anlaşmalı olarak işgal bölgelerini trampa ettiler. Sevr Antlaşması'nın 94. maddesi gereğince de Manda İdaresi altında Suriye'yi 4 özerk bölgeye ayırdılar ki bunun en büyük parçası, 72.243 km²lik yüzölçümüyle bütün Kuzey ve Doğu Suriye'yi kapsayan Halep Devletçığı idi. Lazkiye'de ise tıpkı Suriye'nin en güneyindeki Dürzî Devletçığı gibi mezhepsel bir yapı, Alevî Devletçığı kurulmuştu. Halep'teki yerli temsilci Kamil el-Kudsî olup bütün Parça Devletler Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud'un denetimi altındaydı.¹⁶

Buna karşın Anadolu'daki Milli Mücadele'yle bağlantılı olan Halep merkezli direniş bir anda ortak umut haline geldi. M. Kemal Paşa'nın "*Halep Kuva-yı Milliyesi'nin Islahiye vasıtasıyla tesis edilecek irtibatla yardımlaşmanın temin edilmesi*" talimatının vurguladığı bu bağ doğrultusunda kurulan Halep Kuva-yı Milliyesi zamanla Lazkiye, Şam, Hama, Humus, Beyrut, Kuneytra, Trablusşam ve Amman gibi şehirlerde de şubeler açarak örgütlenmesini genişletmiştir. Türkmen, Çerkez ve Araplardan müteşekkil bu yapı içerisinde Adana'daki 2. Kolordu Komutanlığı, Halep - Hama - Lazkiye - Samandağ - İskenderun - Kırıkhan sınırının içinde kalan bölgede 5 düzenli teşkilat kurmuş ve ayrı ayrı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerince eylemler organize edilmiştir. O dönemde ayrıyeten Halep Cemiyet-i Esâmiyesi Heyet-i Merkeziyesi (Dernekler Platformu Sekreteryası), Necât-ı Vatanîye (Vatan Kurtuluşu), İstikbal Cemiyeti, Şark-ı Karîb İhtilası / İstihlâsı Cemiyeti (Yakın Doğu Kurtuluş Örgütü) ve Milli İsyân Partisi gibi aynı amaçlı yerel teşkilatlanmalara da tevafuk edilir.¹⁷

Bu dönemde Rıza Bey, Ahmet Nabğalı, Nüveyran / Nüveryan Oğuz, Asım Bey, Necip Ağa, Mustafa Ağa Hacı Hüseyin, Bedri Bey, Mehmet Ağa, Cekeli Mecit Ağa, Salih Polat, Kasım Şahbudak ile Afrinliler; Hacı Hannan, Şeyh İsmailoğlu / İsmailzâde Hoca, Şeyh Abdi, Ahmet Ruto, Polat Bey ve Lazkiyeli Suhta Ağa, Nevres Ağa gibi direniş önderleri çıkaran Türkmenlerle Kürtlere artık Fransa'dan umudunu kesen Şeyh Kâmil Kassab, Binbaşı Muhiddin Bey,

¹⁵ *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Haz.: Nuran Koltuk vd., Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2018, s. 29; Hasip Saygılı, "Resmi Evraka Göre Milli Mücadele'de Türkiye Dışı İslam Topuluklarıyla İlişkiler (1919-1922)", *Türk Yurdu*, Yıl: 102, Sayı: 311, Temmuz 2013, s. 66; Murat Güztoklusu, *Musul Özdemir Harekâtı*, 2. bs., Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 297-300; Umar, "a.g.m.", (ST), s. 596; Demir, "a.g.m.", s. 299; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 62-63.

¹⁶ Erendor, *a.g.e.*, s. 121-125; Bademci, *a.g.e.*, s. 140-143; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 29-30; Rahime Edibali, "Tarih Boyunca Halep", 15 Aralık 2016, (Çevrimiçi) <http://www.bayrakyayincilik.com/2016/12/15/tarih-boyunca-halep/>, 29.06.2019; Ömer İshakoğlu, *Suriye Tarihi (Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Hayat 1800-1918)*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 82.

¹⁷ İ. Özbay - F.R. Ünalp - A. Keskin, "İngiliz ve Fransızların Güney-Doğu Anadolu'yu İşgal Etmeleri, Milli Mücadele Hareketleri, Bu Bölgede Yapılan Muharebeler ve Revandiz Harekâtı", *Türk İstiklal Harbi IV'ncü Cilt Güney Cephesi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 35; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 63-64; *Osmanlı Belgelerinde Halep*, s. 29; Umar, "a.g.m.", (ST), s. 596.

Said Bey Haydar, Dr. Abdurrahman Şebender gibi Arap milliyetçilerinin yanı sıra Faysal Hükümeti'nin bakanlarından Abdülhamid Paşa, Celal Bey, Haşim Bey, Müsteşar Mustafa Nimet Bey gibi bürokratlar ile ed-Difa' Gazetesi sahibi Tevfik Yazıcı, Müfid Gazetesi sahibi Yusuf Bey Haydar, eş-Şa'ab Gazetesi sahibi Abdürrezzak el-Esad, Hedef Gazetesi sahibi Abdülhayr Bey gibi gazeteciler ve Şeyh Süleyman (İbn-i Reşid Aşireti), Şeyh Fâris (Hadidi Aşireti), Abdülkerim Paşa (Mevâli Aşireti) gibi aşiret reisleri ile Müslim Verde ve Mülhem Câsim gibi çete reisleri de katılmışlardır. Hatta Kuva-yı Milliyecilerle Emir Faysalcılar arasında Kilis'in Kefergani Köyü'nde 8 maddelik gizli bir anlaşma bile imzalanacak ve Kilis Kuva-yı Milliye Heyeti adına Polat Bey, Molla Recep, Mehmet İslam; Arap Hükümeti nâmına da Jandarma Müfettişi Cemil Lütfi imza koyacaklardır.¹⁸

Bâb'a bağlı Telaşir'i direnişin lojistik merkezi olarak kullanan Halepli Kuvvacılar, Anteb'i işgal sürecindeki Fransızların ikmal yollarını sabote ederek Akçakoyunlu-Cerablus savaşlarında başarı sağladılar. Halep - Maraş Demiryolu Okçu İzzeddinli Aşireti'nin milislerince sürekli tahrip edilmiş, bir defasında Maraş'a giden bir tren havaya uçurularak bazı Fransız askerleri esir alınmış ve bunun üzerine bölgeye gönderilen Fransız Birliği de Damrık Dağı'nın batı yakasındaki Hisarköy civarında bozguna uğratılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın gizlice Halep'e yolladığı subayların örgütlemesiyle şehrin sokaklarına Fransız yönetimine karşı Türkçe ve Arapça pankartlar asılmış, keza Türk kuvvetlerini bekleyen Haleplilerin evlerine Osmanlı bayrakları asarak hazırlık yaptıkları kayıtlara geçmiştir. Ankara Hükümeti adına bölgede faaliyet gösteren Aneze Aşiret Reisi Hacim Paşa, devamlı surette düzenlediği akınlarla el-Bâb'ı Fransız işgalinden kurtarmıştır. Türk birlikleri ve yerel müfrezelerle birlikte Fransız işgalinden kurtarılan Menbiç'te Halep Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin şubesi açılarak Aralık 1920 ile Ağustos 1921 tarihleri arasında etkin olması sağlanmıştır. Yine Fransa'ya karşı büyük bir mücadele veren Arap direniş önderlerinden İbrahim Hananu'ya silah ve mühimmat desteği verilerek Türkiye, Suriye ve Irak'ın istiklalleri sağlandıktan sonra bir 'Konfederasyon' teşkil etmeleri hedeflenmişti. Hatta Hananu'nun Türk takviyeli kuvvetlerinin bayrağının bir yüzüne Arap, diğer yüzüneyse Türk bayrağı işlenmişti.¹⁹

Mustafa Kemal'le bizzat irtibatlı Şam doğumlu Osmanlı Albayı Yahya Hayatî Bey'in büyük çabalarıyla 3 bölge (Şam, Halep, Lazkiye) 3 büyük isyana²⁰

¹⁸ Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 7; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 64-65; Demir, "a.g.m.", s. 303; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 28-29; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları", *Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 18, Yaz 2016, s. 8-9; Umar, "a.g.m." (ST), s. 596.

¹⁹ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 63-65; Umar, "a.g.m." (ST), s. 596-597; Demir, "a.g.m.", s. 300-303; Fatih Kirişcioğlu, "Suriye Türkleri / Turks in Syria", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 2, Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 14; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 30; Hasip Saygılı, "Resmi Evrakta Göre Milli Mücadele'de Türkiye Dışı İslam Topluluklarıyla İlişkiler (1919-1922)", *Türk Yurdu*, Yıl: 102, Sayı: 311, Temmuz 2013, s. 29.

²⁰ 1- Lazkiyeli Şeyh Salih el-Ali'nin liderliğinde ta güneyde Banyas'tan başlayıp İskenderun'a kadar uzanan hat. 2. Halepli İbrahim Hannanu'nun liderliğindeki İdlip-Cisr-i Şugur-Halep hattı. 3. Suphi Bereket/Berkât liderliğindeki Maarrat'ün-Numan-Hama-Şam hattı. (Bkz: Hadiye Yılmaz, "Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 20, Güz 2014, s. 296.

sahne olduysa da bitirici darbe vurulamadı. Antep ve Adana'yla ilgili ciddi sıkıntıların yaşandığı bir süreçte El-Cezire Cephe Komutanı Nihad Paşa, Halep'e girmenin maceraperest bir tutum olacağı beyanında "Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmayı katiyen arzu etmem" diyerek risk almamıştır. Sonrasında 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'yla TBMM Hükümeti'nin, Güney Cephesi'ndeki Fransız Kuvvetleri ve kuyruğu Ermeni komitacılarla boğuşmasını bitirip de Fransa Devleti tarafından tanınması ve aradan çekilmesi başta Halep ile Lazkiye olmak üzere Türkmen, Arap, Kürt; tüm unsurlarda hayal kırıklığı yarattı. Zira anlaşmada sınır Antakya - Halep - Lazkiye havalisi dışta kalacak şekilde belirlenmişti:

"İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek bir noktadan başlayacak ve yaklaşık olarak Meydan-ı Ekbez'e doğru gidilecektir (Demiryolu istasyonu ve Meydan-ı Ekbez Suriye'de kalacaktır). Oradan Marsova'yı Suriye'ye ve Karnaba ile Kilis kentini Türkiye'ye bırakmak üzere güneydoğuya kayacak ve Çobanbey İstasyonu'nda demiryoluyla birleşecektir. Daha sonra Bağdat Demiryolu'nu izleyecek olan sınır çizgisi (Demiryolu platformu Nusaybin'e kadar Türk toprakları üzerine kalacaktır) Nusaybin ile Ceziret'ül-Ömer arasındaki eski yolu izleyerek Ceziret'ül-Ömer'den Dicle'ye varacaktır. Nusaybin, Ceziret'ül-Ömer ve yol Türkiye'de kalacaktır. Çobanbey ile Nusaybin arasındaki demiryolunun istasyon ve garları, demiryolu platformunun parçaları sayılarak Türkiye'ye bırakılacaktır."²¹

Yine de o zamanki adıyla bu itilâfnâmenin 7. maddesince İskenderun Bölgesi (Sancak) için özel bir yönetim kurulması ve bölgedeki Türklerin kültürlerini geliştirme kolaylığı ile Türkçenin de resmî dil olarak kabul edilmesi; 9. maddesince Süleyman Şah'ın Caber Kalesi'ndeki mezarının çevresiyle birlikte Türkiye'ye ait olması ve orada muhafız bulundurup Türk bayrağını çekebilmesi; 13. maddesince bölgede yerleşik ya da konar-göçerlere eskisi gibi sınırın iki tarafındaki meralardan yararlanma hakkının tanınması gibi hafifletici sebepleri vardı. Fakat Ankara Hükümeti'nin Düvel-i Muazzama ile olan ilk antlaşmasına her iki taraftan da tepki dinmedi. Özellikle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde sert tartışmalar yaşandı. Aldatıldıklarını düşünen Araplar yüzünü tekrar Şam'a ve Suriye'nin birliğine çevirdiler.²² Türkmenler ise Lozan'a kadar gene umut beslediler.

²¹ Demir, "a.g.m.", s. 300-301; "Suriye-Irak ve Filistin Milli Mücadele'de Yanımızdaydı (1-2-3-4)", İbrahim H. Er, İstiklal Gazetesi 3-9 Kasım 2018 (Çevrimiçi) www.istiklal.com.tr/kose-yazisi/suriye-ve-filistin-milli-mucadelede-yanimizdaydi-1/415238,-2/415465,-3/416369-ve-4/415689,30.06.2019; Dağ, a.g.e. (Halep), s. 65-68; Kirişçiöglü, "a.g.m.", s. 14.

²² "Türkiye Cumhuriyeti ile beynelmilel ukut mucibince Suriye ve Lübnan üzerinde haiz olduğu salâhiyete müstenide hareket eden, Fransız Cumhuriyeti arasında mümza muhadenet ve münasebati hasenei hemcivari mukavelenemesinin tasdiki hakkında kanun", Resmî Ceride ile neşir ve ilâm: 24 / VIII / 1926, Sayı: 455, s. 1002-1003 (Çevrimiçi) www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunbmmc004/kanunbmmc004/kanunbmmc00400910.pdf, 30.06.2019; Mustafa Budak, "Ankara İtilâfnâmesi Sürecinde Suriye Sınır Üzerine Tartışmalar", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 38, Temmuz 1997, s. 407-423; Süde Selalmaz, "Franklin Bouillon'un Ankara Ziyaretleri ve Ankara Antlaşması'nın İmzalanması", (Çevrimiçi) <https://eodev.com/gorev/7755649>, 30.06.2019; Umar, "a.g.m." (ST), s. 597; Kirişçiöglü, "a.g.m.", s. 14-15; Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 7-8.

Türklerin ruh verdiği Arap karşı koymasını kırmak ve onlara 'Büyük Suriye' gayesi bahşetmek için Fransızlarca Haziran 1922'de Halep, Şam ve Alevi / Lazkiye devletçikleri birleştirilerek Suriye Federasyonu kuruldu ve başına da Halep Federe Devlet Başkanı Suphi Berekât getirildi. Aralık 1924'te ise Halep ve Şam devletçikleri, yanlarına özerk İskenderun Sancağı'nı da alarak Suriye Devleti'ni oluşturdular; devletin merkezini de Halep'ten Şam'a taşıdılar. Lazkiye bölgesi ise 1925 başından itibaren Aleviler Devleti adı altında tekrar devletçikleşti. Dahası her mezhebi hükümetlendiren (Lübnan - Mârûniler, Süveyde - Cebel-i Dürzî) Fransa Mandaterliği, Lazkiye Nusayrilerine "Siz ne Türk, ne Arap, ne de Müslümansınız. Sizler Haçlıların bakiyelerisiniz" diyerek klasik aldatmasını / propagandasını yapıyordu. Yeniden ihdas edilen Alevi devletçığının başında ise bu sırada Cezayir kökenli Fransız Komiser Henri C. Cayla vardı.²³

Manda herkes için ama en çok Türkmenler için zor oldu. 1923 sonbaharında Türkler tarafından teşkil edilen Millî Halep Partisi'nin mensupları hükümetçe yargılanıp hapis ve sürgün gibi cezalara çarptırıldılar. Buna rağmen mücadele hız kesmedi; Türkmen ve Kürt milislerin Türkiye sınırına yakın bölgelerde Manda İdaresi'ne karşı başkaldırı hareketleri devam etti. Bu sıra ilginç bir şey oldu ve TBMM hükümeti, 1924 yılbaşı için hazırladığı armağanda Kerkük, Musul, Süleymaniye, Batum ve Kuzey Suriye'nin de yer aldığı Misak-ı Milli haritası yayınladı; hem de Lozan Antlaşması'nın üzerinden daha 6 ay bile geçmemişken ve Lozan'da da Suriye sınırı Ankara Antlaşması'ndaki gibi tescil edilmişken. Refleks bir dışavurum olarak görünen bu hâtıralıkta "Hal-i hazır taksimatına tevfikân bi'l-umum vilâyât sancak ve kazaları ira'e eder" yazısıyla birlikte 77 il gösterilmektedir. 32'nci sırada yer alan Halep'in kazaları da Antakya, İskenderun, İdlîb, Belen, Reyhaniye, Barişa, Cîsr-i Şugur, Bâb-ı Cebul, Menbiç ve Cebel-i Sem'an olarak verilmektedir. 39'ncu sıradaki Deyr-i Zor ilinde ise Re'su'l-Ayn, Aşere, Ane, Ögmal? ve Mesice? kazaları yazılıdır. 18'nci sıradaki Urfa'nın 4 kazasından biri Rakka'dır.²⁴

Fransızlarsa 'en güvenilmez azınlık' olarak gördükleri Türkmenler başta olmak üzere idarelerine karşı çıkan herkesi baskı altında tutmak istemişlerdir. Çobanbey'e bağlı Vukuf Köyü'nün Ağası tutuklanmış, çocukları da aleni işkence görmüştür. Antakya'nın Karbeyaz ve Com köylerinden kişiler ise silah kullandıkları iddiasıyla kurşuna dizilmişlerdir. Fakat Fransızlar, Kuva-yı Milliye geleneğiyle baş etmekte oldukça zorlandılar; Kuzey Suriye'de İbrahim Hananu'nun ve Lazkiye Dağları'nda Salih el-Ali'nin kıyımı 1925'lerde de sürdü. O yıl Cebel-i Dürzî'de başlayan isyan tüm Suriye'ye yayılmış ve başını Şamlı - Halepli Sünnilerin çektiği Kitle-i Vataniye Partisi'nin (el-Kutle el-Vataniye)

²³ Erendor, *a.g.e.*, s. 124-128; Bademci, *a.g.e.*, s. 144; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 72; Demir, "a.g.m.", s. 301; Edibali, *a.g.y.*; Ömer O. Umar, "Suriye'de Fransız Emperyalizmi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2002, s. 301-302; "State of Alawites" (Çevrimiçi) <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Alawite-State>, 30.06.2019.

²⁴ Umar, "a.g.m." (ST), s. 598; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 71; Mustafa Öztürk, "TBMM'nin 1924 Yılı Yılbaşı Hatırası - Misakı Milli Haritası", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 25, Sayı: 49, Şubat 2002, s. 19-29; Demir, "a.g.m.", s. 301.

Hasan el-Harrat öncülüğünde organize ettiği isyan sonrası Şam, karadan ve havadan 2 gün boyunca bombalanarak başkaldırı kontrol altına alınmıştır. 20 Ekim 1925 itibariyle 336'sı kadın ve çocuk toplam 1.416 kişi öldürülmüş, çarşılar ve kimi camiler tahrip edilmiş, toplam zararsa 100 milyon frankı bulmuştur. Hama'da eski Osmanlı subaylarından Fevzi Kavukçu isimli bir Türkmenin öncülüğünde çıkan isyan da bombardımanla bastırıldı. Ticarî merkezlerin tamamen tahrip olduğu bombalama sonucu 7.344 kişi hayatı kaybetmiş ve 200 bin sterlinlik zarar oluşmuştur. Bombalamalardan Cisir-i Şugur da nasibini almıştır.²⁵

Fransız ve Fransız üniformalı Ermeni askerlerin köy yakma, tarım ürünlerine zarar verme, yargısız infaz, tecavüz ve işkence fenalıklarına karşın direniş uzun süre kırılmamış ve ancak 1927 yılında kontrol altına alınabilmiştir. Tüm bu süreçte Halep Türkmenlerinin liderliğini Bekmişli Oymağının Hacı Ali Aşireti'nden Kel Muhammed yürütmekteydi. Tıpkı 1927-28'lere kadar Antakya ve İskenderun'daki okullarında Türkiye Tevhid-i Tedrisat Programı'nı uygulayan Hataylılar gibi o da Türkiye'de çıkan Şapka Kanunu'nu Halep'te uygulamak için bolca şapka getirtmişti. Bu dönemde Halep'teki Türkmen nüfusunun 40-50 bin civarı, ülke genelindeki Türki unsurların (Türkmen, Kürt, Çerkez) yüzde 18-19'larda olduğu tahmin ediliyor.²⁶

1928'de İbrahim Hananu ile Haşim el-Attasi'nin Vatan ve Şükrü Kuvvetli'nin İstiklâl Partilerini tanıyan Fransa Manda Yönetimi, Milliyetçi aydınların yoğun talepte bulunduğu cumhuriyetçi bir Anayasayı 1929'da hazırladıysa da ertesi yıl vazgeçti. Yine 29'da başlayan ve 1930'lu yıllarda devam eden Dünya Ekonomik Bunalımı (Büyük Buhran) Suriye'deki Manda & Muhalefet ilişkilerine de yansdı ve bir soğuma yaşattı. 1933'de Fransa Devleti ile Suriye Hükümeti arasında imzalanan ve Suriye'nin yıl içinde Milletler Cemiyeti'ne üyeliğini getiren anlaşma sonrası çıkan tartışmalardan dolayı Suriye Meclisi kısmen feshedilince eylemler başladı. 1935'te artık efsaneleşen Hananu'nun ölümünden sonra eylemler genel greve dönüştü. Bilhassa 1936 yılındaki 72 günlük grev ülkeyi felce uğrattı; Fransızlarsa her zamanki gibi zırlı birliklerle sivil unsurları ezmeye çalıştı. Bu sırada Türkiye ile Hatay / Sancak meselesini görüşen Fransa, mezhepçi oyunlarına gelen tepki üzerine Lazkiye hükümeti haline çevirdiği Alevî devletliği kısmını iptal ederek Suriye devleti topraklarına ekledi ve böylelikle tansiyonu düşürmeye çalıştı. Yetmeyince 3 yıl içinde Manda yönetiminin bitirilmesini öngören ve Suriye'ye bağımsızlık taahhüt eden Vionet Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı.²⁷

²⁵ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 73-74; Umar, *a.g.e. (SFE)*, s. 304-308; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 25-26.

²⁶ Umar, *a.g.e. (SFE)*, s. 308; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 74-76; Volkan Payaşlı, "Fransız Mandası ve Hatay'ın / Sancak'ın Türkiye'ye İltihak Sürecine Kadar Olan Döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu Uygulamaları (1924-1939)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi USAD*, C: 5, S: 22, Yaz 2012, s. 354-356.

²⁷ Oğuz A. Çelikkol, *İçimizdeki Komşu Suriye*, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 17; H. Birsell, O.Ö. Duman, "Fransa'nın Suriye Mandater Yönetimi Müfettişlerinden Pierre Bazantay Gözüyle Yakındoğuda Bir Milliyetçi Çatışma Alanı: İskenderun Sancağı (1934-1939)", *Turkish Studies*, V: 8/9, Summer 2013, pp. 810; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev.: Mehmet Harmanlı), Agora Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 250; *Modern Ortadoğu Tarihi*, Editör: Hasan Öztürk, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2016, s. 100-101; Erendor, *a.g.e.*, s. 128-129; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s.

Fransa'nın Nazi Almanya'sı karşısında sıkışması ve Suriye'ye bağımsızlık verme çalışmalarını iyi takip eden Türkiye, Ankara İtilâfnamesi şartları uyarınca Sancak'ın Suriye'ye verilemeyeceğini ve bağımsız olması gerektiğini dile getirdi. Buna mukabil sorun Milletler Cemiyeti'ne götürüldü ve Ocak 1937 itibarıyla İskenderun Sancağı'na (Sanjak of Alexandretta) tam otonomi verilmesi, dış ilişkilerde MC denetiminde Suriye'ye bağlı kalması, resmî dilinin Türkçe olması; tüm bunların Fransa ve Türkiye'nin garantörlüğünde uygulanması kararlaştırıldı. Sonraki ismiyle Hatay'a yönelik bu ilgi Halep Bölgesi Türkmenlerinin de umutlarının tazelenmesine yol açtı. İngilizlerin yaklaşan savaşta Türkiye'yi yanına çekmek için Halep'i Fransızlardan isteyip Türklere verebileceği pazarlıkları duyuluyordu. 30'lu yıllar boyunca Halep Türkmenlerinin liderliğini yapan Hacı-Uşağı Oymağı'ndan Ahmed Hoca, iltihak için Ankara'yla doğrudan temas kurmuş ancak "*Hatay'la birlikte hareket edin*" talimatını almıştır. Bu bir nevi bekleme süreciydi ve ne yazık ki bazıları için bitimi olmayacaktı.²⁸

Fransa, Ulusal Cephe'nin (Vatan + İstiklâl) Suriye'de iktidara gelmesine taktik olarak izin verdi. Nitekim Vatan Kitleleri'nin lideri Attası'nın 3 yıllık (1936-1939) ilk Başkanlık dönemi milliyetçilik ve Büyük/Birleşik Suriye temelinde Hatay Meselesi'nde en şahin politikalar geliştirildiği dönemdir. Ne var ki önce Hatay İstiklâl Cemiyeti'ni üzerinden partileşen Sancak Türkmenleri, Avusturya'yı ilhak eden Almanya'nın kendisine yönelmesini de an meselesi olarak gören Fransa'nın 38 Temmuz'unda Türkiye'yle anlaşarak oraya Türk askerinin konuşlanmasından sonra iyiden iyiye rahatladı ve Ağustos'ta yapılan seçimlerde Meclis'teki 40 milletvekilliğinden 22'sini kazandı. Bu sırada kayıtlı seçmen sayısı; 35.847 Türk, 11.309 Nusayri/Alevî, 5.504 Ermeni, 1.845 Arap, 2.098 Hıristiyan ve 359 diğer şeklindeydi. Eylül'de Cumhuriyet ilan eden ve Sancak'ın adını Hatay olarak değiştiren bu 22 kişi, başlarında ilk ve tek cumhurbaşkanları Tayfur Sökmen olmak üzere 7-8 ay sonra Türkiye'ye katılma kararı aldılar.²⁹ Fakat I. Dünya ve Kurtuluş Savaşı yıllarından beri Suriye Türkleri dâvasını en iyi bilen, en çok uğraşan isim olarak M.Kemal Atatürk göremedi.

Tüm bu gelişmelere rağmen Kuzey Suriye'de sular durulmadı. Bir yandan 2-3 yıldır Sancak'la beraber Türkiye'ye bağlanmak için Milletler Cemiyeti nezdinde bile çalışma yapan ve çok gayret gösteren amma velâkin hayal kırıklığı yaşayan Bayır-Bucaklılar, bir yandan Şam ile Halep arasındaki siyasi rekabetin Hatay hadisesi yüzünden iyice kutuplaşması ve bir kısmı Vatan Partisi'nden koparak yeni bir parti kurmaya çalışırken diğer kısmı II. Dünya Savaşı şartlarında Türkiye'den ilhak için sürpriz bir hamle bekleyen Halepli-

77; Umar, *a.g.e.* (SFE), s. 308; Ş. Tufan Buzpınar, "Lazkiye", *DİA*, C: XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, s. 118.

²⁸ Birsel - Duman, "a.g.m.", s. 802-807; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 17-19; Dağ, *a.g.e.* (Halep), s. 78-79; Kirişçiöğlü, "a.g.m.", s. 15; Bademci, *a.g.e.*, s. 149; Erendor, *a.g.e.*, s. 332.

²⁹ Birsel - Duman, "a.g.m.", s. 806-811; Mehmet A. Okur, "Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası", *Bilig*, S: 48, Kış 2009, s. 148-150; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 18-19; Bademci, *a.g.e.*, s. 150; Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 102; Umar, "a.g.m." (ST), s. 598; Erendor, *a.g.*

ler vardı. Hatta 1939-40'lı yıllardaki İngiltere ile Türkiye arasındaki ayrıntılı görüşmelerden haberdar olan Halepliler 1941'de bir ayaklanmayla Halep Kalesi'ne Türk bayrağı çekerek Türkiye'nin müdahalesini beklemişlerdi.³⁰ Fakat bu hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Adeta deneme tahtasına çevrilen Suriye'de Nusayrilerin çoğunlukta olduğu ve taşrasında çokça Türkmenin de yaşadığı Lazkiye ile ismiyle müsemma Cebel-i Dürzi bölgelerine önce tekrar tam otonomluk verilerek devletçikler hortlatıldı, 3 sene sonra ise bunlar tekrar iptal edilerek Suriye'nin Muhafazat denilen büyük illeri haline getirildi. Hatay'ın ilhakının devlet başkanının istifasını getirdiği yönetim krizi, Fransa'nın Suriye Meclisi'ni feshetmesi ve yeniden Yüksek Komiserlik marifetiyle ülkeyi yönetmek istemesiyle daha da derinleşti. Şamlı ve Halepli milliyetçilerin bağımsızlık talepleri 1941 işgaliyle bastırıldı. İngiliz ve Fransız ortak işgali 1943 seçimlerine kadar sürmüştü; Ulusal Blok'tan el-Kuvvetli'nin Devlet Başkanı olmasından ve SSCB ile ABD'nin 1944'te, İngiltere ile Birleşmiş Milletlerin de 1945'te Suriye'nin bağımsızlığını tanımasından sonra bile Fransızlar durumu kabullenememiş, 45 ortalarında Şam ve Halep'teki gösteriler sonrası Hama ve Humus'la birlikte buraları bombaladıktan sonra ancak 1946 Nisan'ın da tüm askerlerini çekerek 26 yıllık zoraki birlikteliği sona erdirmiştir.³¹

Kuzey Suriye Türkleri, Halep'in Türk Ordusu'nca işgal ve ilhakını umarken bütün Suriye'nin müttefik devletlerce işgalini gördüler. 20'li yılların, 36'lı yılların şokundan sonra Hatay'ın anavatana katılma sahnesi gibi bir final beklerken yaşadıkları toprakların bambaşka bir sürece sürüklenmesi bundan gayri Türkiye'yle zihin ve gönül olarak bir kopuşu getirecektir. Belki biraz Bayır - Bucak Türkleri istisna edilebilir. Ki onlar da her fırsatta Türkiye'ye iltica ederek anayurt özlemlerini o şekilde gidermeye çalışacaklardır. Nitekim onlardan biri olan Kemal Kaynar, Bayır - Bucak'ın Kebere ve Salmir köylerindeki 1945 zulmünü aktaran Atayolu Gazetesi'ne verdiği mülâkatta şöyle demiştir:

*"Gazetemizin son günlerde yabancı ellerde inleyen kara bahtlı yurduma gösterdiği asil ilgiye bütün kalbim ve varlığım ile teşekkür ediyorum. 30 binden fazla soydaşımızın kurtuluş gününü tasvir ve tasavvur edilmez bir hasret ve iştiaqla beklediklerini içim sızlayarak bir daha açıklamayı bir yurt ve ulus borcu biliyorum."*³²

İİ- Bağımsızlık ve Baas (Esadlar)

1946 yılında başlayan ve günümüzde kavga dövüşle de olsa devam eden Suriye Arap Cumhuriyeti dönemi başta Kuzey Suriye olmak üzere bütün

³⁰ Bademci, *a.g.e.*, s. 149-150; Birsal - Duman, "a.g.m.", s. 806; Hüsnü Özlü, "İkinci Dünya Savaşı'nda, Türkiye'ye Gelen İngiliz Heyetleri İle Yapılan Görüşmeler ve İngiltere'den Alınan Askeri Yardımların Sonuçları", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2013, s. 61-65; Erendor, *a.g.e.*, s. 332-333; Okur, "a.g.m.", s. 150; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 80; Umar, *a.y.* (ST).

³¹ Erendor, *a.g.e.*, s. 127-129; Cleveland, *a.g.e.*, s. 250 ve 256-257; Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 102-104; Okur, "a.g.m.", s. 150-152; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 19-20; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 28-29; Dağ, *a.y. (Halep)*; Kirişçiöğlü, "a.g.m.", s. 15.

³² Dağ, *a.y. (Halep)*; Umar, "a.g.m." (ST), s. 598; Mehmet Tekin, "Suriye'de Türkmen Bölgesi ve Basında Bayır-Bucak Türkleri", *Güneyde Kültür*, Sayı: 53, Temmuz 1993, s. 22-23.

Türkmenler için sancılı geçti. Fransa Mandası'ndan bağımsızlık ilanı sonrasında iki miras kaldı; toplumsal bölünmüşlük ve ülkeyi yönetecek kadroların Fransız rahle-i tedrisinden geçmiş olmaları. Türkiye heveslisi olarak kabul edilen Türkmenler ise bu yeni yapılanmada pek pay sahibi olamadılar. Üstelik yeni devletin adından da bir ortak ulus bilinci oluşturma çabalarıyla kendi kültürel kimliklerinin paradoksunda kaldılar. Yine de Halepli tüccar sınıfın yönlendirdiği Halkçı Parti, Şamlı politikacıların hâkim olduğu Ulusal Parti'yle birlikte 1948 yılına dek etkili olabildi. Bu tarihten sonra ise 5 yıl önce bir Hıristiyan Arap (Mişel Eflak) ile bir Müslüman Arap (Salâhaddin Bitar) tarafından kurulan BAAS Partisi (Hizb'ül-Ba'si'l-Arabiye el-İştirakiyye / Arap Sosyalist Diriliş Partisi) tüm ipleri eline almaya başlayacaktır. İttihatçıları taklit eden el-Ahd tecrübesini pratiğe döken Baasçılar, militarize - organize bir teşkilat olarak Devlet aygıtını çabucak ele geçirdiler ve 1949 Darbesi'yle hem darbeler sezonunu açtılar hem 4 senelik Şükrü Kuvvetli İktidarını yıktılar. Darbeci General Hüsnü Zaim'i peşi sıra darbe yapan Halepli Albay Sami el-Hinnavi, onu da 4 ay sonra darbe yapan Hama Türklerinden Edip Çiçekli / Şişekli ekarte etti ve böylece bir yılda 3 darbe yapılmış oldu.³³

50'li yıllar da aşağı yukarı böyle geçti. Çiçekli İktidarının 5 yıllık istikrarı yeni bir darbeye bozuldu ve 1954'te Baasçılarla Komünistler başa 3'ncü dönemini tamamlaması için Haşim el-Attasi'yi getirdiler. Bu arada NATO Paketi'ne giren Türkiye'nin bu konsept doğrultusunda kurucusu yapıldığı Bağdat Paketi'ne Suriye'nin tüm ısrarlara rağmen girmeyişi, aynı yıl Bandung'taki Bağlantısızlar Konferansı'nda Türk Dışişleri Bakanı'nın Amerikan sözcüsü gibi davranması ve 1956 Süveyş Krizi'nde Türk Hükümeti'nin Abdünnâsır karşıtlarını tutması, ertesi yıl neredeyse Türkiye'yle Suriye'yi savaş noktasına getirmiştir. Tabi bütün bunlar Suriye Türkmenlerine olumsuz yansımıştır. Filistin'de bir İsrail Devleti'nin kurulması ve savaşlarda Arap devletlerinin bozguna uğramasıyla kırılan Arap gururu, Cemal Nâsır'ın milliyetçi ve anti-emperyalist söylemleriyle adeta pik yapmıştır. Suriye'de de yükselen bu Arap milliyetçiliği ve sosyalizmi Türkmenlere sistemli bir Araplaştırma politikası olarak yansımıştır. Hem dışlandılar hem kültürel haklardan mahrum bırakıldılar. 1958'de yapılan Toprak Reformu ile Türklere ait birçok tarla, bağ ve bahçe kamulaştırılmış, bedellerinin Suriye hükümetince 40 yıl içinde ve sadece bono ile ödenmesi, üstelik ödemelerin de sadece Suriye uyruklu kimselere yapılmasını kabul ederek adeta Türk mallarına el koymuştur. Asıl hedefse göçe zorlamaktır.³⁴

³³ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 81-82; Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 104-110; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 29-32; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 27-29; Erdal İnce, "Suriye'de Baas Rejiminin Kuruluşu ve Türkiye", *Tarih ve Günce*, Yıl: 1, Sayı: 1, Yaz 2017, s. 269-270; Erendor, *a.g.e.*, s. 129; Cleveland, *a.g.e.*, s. 360; Bademci, *a.g.e.*, s. 152; Yılmaz Çetiner, "Ne Şam'ın Şekeri, Ne Arabın Yüzü", *Milliyet*, 8 Ekim 1998, (Çevrimiçi) www.milliyet.com.tr/yazarlar/yilmaz-cetiner/ne-samin-sekeri-ne-arabin-yuzu-5345203, 01.07.2019.

³⁴ Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 110-111; Cleveland, *a.g.e.*, s. 360-361; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 29-30; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 83-84; Umar, "a.g.m." (ST), s. 599; M. Şahin - B. Sarı, "1960-1980 Dönemi Türkiye'nin Üçüncü Dünya ve İslam Ülkeleriyle İlişkileri", *Akademik Ortadoğu*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2017, s. 24; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 33.

Zaten Bayır-Bucak Türkmenleri, meşhur ağaları Nevraz Sohta'nın 1946'da Türkiye'ye göçmesiyle birlikte çeşitli vesilelerle izini takip etmişlerdir. Özellikle sınıra yakın yerlerdeki Türkmen yerleşimleri Suriye Hükümeti'nin kasıtlı kamulaştırmalarıyla boşaltılarak buradaki Türkmenler iç kısımlara sevk edilmiş, onların yerine getirilen Araplarla da sınırda 10 kilometrelik bir Arap kuşağı oluşturulmuştur. Kamulaştırma bedelleri ödenmediği gibi 568.508 dönümlük arazi de Suriye Devleti tasarrufuna bırakılarak kullanımına izin verilmemiştir. Ayrıca Türklere ait 2.179.763 dönümlük arazi de ihtilâflı olarak beklemektedir. Eğitim zorluğu nedeniyle Türkiye'de eğitim görmek isteyenlerin peşine ajan takılmış, Türk çocuklarına zorla Arapça öğretmek için cebir kullanılmış, seçme ve seçilme hakkı kısıtlanmış, Türkçe yer adları değiştirilerek Arapçaya çevrilmiştir. Türkiye'ye gidenlerin vatandaşlıktan çıkarılarak mallarına el konulmasına rağmen 1950, 1952, 1953 ve 1967 yıllarında toplu göçler; aralarda da münferit göçler yaşanmıştır.³⁵

Baasçılar 1957 yılının sonuna doğru Suriye'deki güç yarışını tekraren kazanınca Sovyetler Birliği aracılığıyla Nâsır önderliğindeki Mısır'la birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni (El-Cumhuriyye'tül-'Arabıyye'tül-Müttehide / The United Arab Republic) kurdular (1958). Suriye'deki siyasî hayatı ortadan kaldıran bu birliktelik 1961'de Yarbay Abdülkerim Nehlevî'nin darbesiyle sona ermiştir. 1962'de yeni bir darbe olduysa da önceki seçimde devlet başkanı seçilen Nazım el-Kudsî görevine devam etmiştir. 1963'te yine bir darbe ile Baas'ın iktidara doğrudan el koymasından sonra ilk kuruculardan Salâhaddin Bitar başa getirildi. Sonra General Emin el-Hafız ve sonra General Salâh Cedid Darbesi; 13'ncü ve en kanlı darbe (1966). İkinci adam da Cedid gibi General ve Nusayrî olan Hafız Esad idi ki İsrail'le yapılan 1967 Savaşı'nda Golan tepelerinin kaybını ortağına fatura ederek birkaç yıl içinde iktidarı kansız bir darbeye ele geçirerek 30 yıl kesintisiz (1970 - 2000) Tek Adam sıfatıyla Suriye'yi yönetecektir.³⁶

67 Arap-İsrail Savaşı'nda Baasçılar hem Bayır - Bucak Türkmenlerini savaşın en ön safı olan Golan'a asker olarak göndermiş hem de geride sayıları azalan köyleri Türkiye'ye göçe zorlamıştır. Bu şekilde en az 350 aile sınırın Türk tarafına geçiş yapmıştır. Bu arada Golan'ın elden çıkması nedeniyle buradaki 56 bin Türkmen de Şam kırsalında zor şartlarda hayat sürmek zorunda kaldılar. Lâkin Türkmenlerin ülke tarihindeki en zor dönemi Esad Dönemi olacaktır (Müslüman Kardeşler / İhvan-ı Müslimîn gibi Sünnî-İslam orjinli organizasyonların da). Laik ve azınlık temelli olan Lazkiyeli Esad'ın *'Başkanlık Monarşisi'* de denilen Ailevi iktidarı, arazi taksimi ve sanayileşme gibi olumsuzluklardan çok şiddet, asimilasyon ve katliamlarla anılacaktır. *'Suriyelileşme'* (Sosyalist Araplaşma) politikalarıyla Halep bölgesinin Anadolu coğraf-

³⁵ İsa Kalaycı, "Suriye Türkmenlerinin Türkiye'ye Göçleri", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortaadoğu'da Türkmenler (Irak-Iran-Suriye) Sempozyumu*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 08-10 Mayıs 2014, Bilecik 2016, s. 467-470.

³⁶ Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 34-42; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 31-39; Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 111-116; İnce, "a.g.m.", s. 271-275; Erendor, *a.g.e.*, s. 129-130; Bademci, *a.g.e.*, s. 155-156; Cleveland, *a.g.e.*, s. 442-443.

yasından kopuşu bu dönem tamamlanacaktır. Evvelâ Halep burjuvazisinin ayrıcalıklı durumu çökertilmiş ve toprak bazlı dönüşümle bir yandan küçük çiftçi sayısı çokça artmış, diğer yandan ücret karşılığı işçilik için şehirlerarası göç trafiği başlamıştır. Toprak reformu kapsamındaki toprakların yüzde 85'i 1972'ye kadar küçük ve ölçekli çiftçilere dağıtılmıştı.³⁷

Tedbirli, hesapçı ve pragmatik bir lider olan Baba Esad, sadâkat temelli dar devlet hiyerarşisine muhalefet eden unsurları ezmiştir. Bunun en ağır örneği 1982 Hama Katliamı idi. Zaman zaman terörize olabilen İhvan Hareketi'nin cihad çağrısına katılanların saklandığı kent, kendi ordusu tarafından dümdüz edilerek 10 binle 20-25 bin arasında insan öldürüldü. Fakat Hama Olayları'nın temelinde 1980'de Halep'te İslamî Kurtuluş Hareketi'nin başlattığı gösterilerin şiddete dönüşmesi ve Kardeş Esad'ın aşırı güç kullanarak militanlarla sivilleri askerlere öldürtmesi vardır. Direniş zamanla İdlip ve Hama'ya sıçramıştır. Yanı sıra gerek Lübnan siyasetinin Kemal Canbulat, Beşir Cemayel, Refik Hariri gibi önemli isimlerine yapılan suikastlerde ve gerekse Suriye muhalefet liderlerinden Muhammed Ümran, Salâhaddin Bitar, Bannan Tantavî gibilerin yurt dışındaki ülkelerde infazda meşhur istihbarat örgütü el-Muhaberat'ın parmağı olduğu yazılır durur. Muhaberat'ın içerde Türkmen milliyetçilerine de göz açtırmadığı muhakkak. Merkezi Londra'da bulunan Suriye İnsan Hakları Komitesi (Syrian Human Rights Committee) raporlarına geçen örnekten konumuzla ilgili bazılarını sıralayalım: Halep - Çarşı, Sermed Köyü ve Hanunu Katliamları (1980), İdlip - Cısr-i Şugur Katliamı (1980), Rakka Katliamları (1980 ve 1981), Tedmür Hapishanesi Katliamları (1980, 1984, 1989).³⁸

Başındakileri Esad hanedanından olmak kaydıyla sayısal olarak şişirilmiş başta ordu ve istihbarat olmak üzere tüm kamu kurumlarında etkili olan Baas adeta Suriye'de parti devleti görünümü veriyordu. İslamcı, komünist veya milliyetçi; muhalif yapılanmalara izin verilmiyordu. Bayır-Bucak Türkmenlerinin kurmak istediği '*Aydın Hareketi*' yasaklanmış, kurucu nitelikli 1.600 Türk aydını hapishaneye atılmış ve diplomaları iptal edilmiştir (1994). Baskılardan bunalan insanlar fırsat buldukça yurt dışındaki ülkelere ve Türkiye'ye sığınmışlardır. 1980-1985 arası 962 kişi, 1985-1990 arası 1.001 kişi ve 1995-2000 arası 569'u erkek, 563'ü de kadın toplam 1.132 kişi Türkiye'ye iltica etmiştir. Yine 1994 yılında milletvekilliği seçimlerinde Bayır-Bucak Türkmenlerinden Dr. Adnan Karayusuf 40 binin üzerinde oy almasına rağmen meclise girememiş, gece yarısında tekrar sayılan sandıklardan onun yerine Cemil Esad'ın yardımcısı milletvekili seçilmiştir. Hafız Esad zamanında Lazkiye bölgesindeki Kaynarca, Çabıtlı, Kandilcik, Belveren, Çanacık, Karaağul, Gündeşli, Kasap, Çolturman ve Halep bölgesindeki Zeyyatlı, Karun, Mahzenli, Yaşlı, Çatalviran, Kurtviran, Medene, Şeyhyahya, Camuşviran, Dedenoğlu, Kurudere, Kırka /

³⁷ Çelikkol, *a.g.e.*, s. 35 ve 40-49; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 84-93; Kalaycı, "a.g.m.", s. 477-481; Bademci, *a.g.e.*, s. 156-158; Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 117-120; Erendor, *a.g.e.*, s. 130.

³⁸ Fehim Taştekin, *Suriye: Yıkıl Git, Diren Kall*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 28-39; Cleveland, *a.g.e.*, s. 443-451; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 62-68 ve 133-140; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 49-52; Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 120-121; Erendor, *a.y.*

Kırkmağara gibi Türkmen köylerindeki araziler kamulaştırılarak Arap iskâncılara tahsis edilmiştir.³⁹

Suriye nüfusunun yüzde 12-13'ünü⁴⁰ oluşturan ve Fransa'nın tava getirdiği bir azınlığa dayalı totaliter yönetimin Suriye gibi parçalanmışlıklar ve darbedarlıklar ülkesinde 30 yıl sülâle hükümranlığı kurabilmesi oldukça ilginç. İktidarın kazasız belasız oğul Beşşar Esad'a geçmesi ve onun 19 yılı tamamlaması da ilginç. Baba Hafız, Türkiye'nin başına belâ olan ASALA, PKK; ne varsa hepsine sahip çıkardı. Hatay yarası, Fırat'ın suları, GAP Projesi, Âsi Barajı gibi birçok mevzuda da Türkiye'yle didişme halindeyken gitti; Oğul Beşşar geldi. Beşşar Esad zamanı aslında iç savaşa kadar Suriye ile Türkiye'nin en sıcak ilişki geliştirdiği dönemdir. Bu oradaki Türkleri de belli süre rahatlatmıştır. Bu ilişkilerde Türkiye tarafındaki A. Necdet Sezer, Abdullah Gül, Bülent Arınç, R. Tayyip Erdoğan, Ahmet Davutoğlu gibi devleti yöneten neredeyse herkesin ziyaretlerinin büyük payı var. Tabi Beşşar'ın da babasına göre daha ılıman olmasının ve ziyaretlere mukabelede bulunmasının da ciddi bir payı var. Ticaret anlaşmaları, vize ve gümrük muafiyeti gibi birçok konuda kardeşâne ilişkiler tesis edilmişken bir bahar,⁴¹ zemheri gibi bunca emeğin üstüne çöktü. Kaset tekrar başa sarılıyordu.

İİİ - İç Savaş ve Türkmenler

Tekno-emperyalist bir proje olarak 2010 yılı sonunda Tunus'ta başlayan ve 2011 Mart'ında Suriye'ye de yayılan Arap Baharı'nın provası aslında Beşşar Esad'ın göreve geldiği 2000 yılındaki Şam Baharı ve Şam Deklarasyonu'yla kısmen yapılmaya çalışılmıştı. Fakat daha demokrat ve reformist bir görüntü veren B. Esad'ın deklarasyona imza atan 99 kişiyi tutuklatmasıyla çabuk kesildi. Kezâ Esad'ın Suriye tarihinde bir ilk olan 2004 yılındaki başarılı Türkiye ziyaretinin ardından Kamışlı'daki bir futbol maçıyla başlayan ve resmî kaynaklara göre 25, mahallî kaynaklara göre 50 kişinin ölümüyle sonuçlanan Kürt-Arap çatışmasında da iç savaşın provası yapılmıştı. Fakat Dera'daki ilk protestonun ardından Cuma eylemlerine karşı Hükümet'in şiddet kullanımı, olayların birkaç ay içerisinde Hama, Humus, İdlip ve Şam'a yayılmasına ve dış müdahalelerle birlikte 8 yıllık bir İç Çatışmalar Süreci'ne döndürdü.⁴²

Yılların yorduğu, Rejim'in ezdiği Türkmenler başta tarafsız ve belki kararsız durdularsa da zamanla iki ateşin arasında kaldılar. Küresel güçlerin Suriye ve Irak bölgesinde yürüttüğü Vekâlet Savaşı terör örgütleri konseptinde de yeni bir çığır açtı.⁴³ İsminden bile hedefi okunan İŞİD (Irak ve Şam İslam

³⁹ Kalaycı, "a.g.m.", s. 479-481; Umar, "a.g.m.", s. 599-600; Kirişçiöglü, "a.g.m.", s. 15-16.

⁴⁰ "The World Factbook" (Çevrimiçi), www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/sy.html, 03.07.2019.

⁴¹ İngilizcesiyle "The Arab Spring" ama Arapça'da "Er-rebi'ul-Arabiyye"den (العربي الربيع) daha çok "El-Tavrât'ul-Arabiyye" (العربية الثورات) tabiri kullanılır.

⁴² Çelikkol, *a.g.e.*, s. 106-108 ve 125; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 279; Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 130-131; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 103; Mete Çubukçu, *Yıkılın Bu Düzen*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 92-93.

⁴³ Bu yeni konsept için bkz: Süleyman Pekin, *Çok Uluslu Şirketler ve İşid Konsorsiyumu*, Özgür Kocaeli, 29 Temmuz 2015 (Çevrimiçi) www.ozgurkocaeli.com.tr/cok-uluslu-sirketler-ve-isid-konsorsiyumu-1404yy.html, 04.07.2019.

Devleti) ya da İngilizcesiyle ISIL/ISIL (The Islamic State of Iraq and al-Sham or Levant) Orta ve Kuzey Irak ile paralel Orta ve Kuzey Suriye'de öyle vahşetlere imza attı ki oluşan göç dalgası da tarihi bir büyüklüğe ulaştı. Türkmenler de bir yandan kendilerini korumak için müfrezeler kurmaya bir yandan da göçlerle Türkiye'ye akmaya kanalize oldular. İlk silahlı gurup Bayır-Bucak yöresinde Memduh Culha adıyla kuruldu ve Suriye Ulusal Konseyi (2011) ve Suriye Kurtuluş Cephesi/Ordusu (2011-12) gibi ortak muhalif örgütlenmelere Türkiye'nin de onayıyla temsilciler veren Türkmenler, Suriye Türkleri/Türkmenleri Birliği (Bekir Atacan) ve Suriye Türkmen Hareketi (Ali Öztürkmen) gibi teşkilatlanmalarını tek bir çatıda toplamak için 2012'de Suriye Türkmen Kitleleri'ni oluşturdular, fakat daha sonra tekrar ayrıştılar: İlki Lazkiye ve Bayır-Bucak ağırlıklı Suriye Ulusal Türkmen Kitleleri (Yusuf Molla), ikincisi ise Halep ağırlıklı Suriye Demokratik Türkmen Hareketi (Abdülkerim Ağa).⁴⁴

Kısaltmalarıyla '*Kitle*' ve '*Hareket*', Türkiye'nin tavassutunda önce partiler üstü Suriye Türkmenleri Platfotmu'nda birleştirilmiş, sonra da Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun büyük katkılarıyla Ankara'da kurulan Suriye Türkmen Meclisi'nde bir araya getirilmiştir (2013). Bu ilk Meclis'in 400 delege arasından 14 kişilik Yürütme Kurulu ve 42 kişilik Temsilciler Meclisi seçiminde bölgesel ve sayısal veriler gözetilerek çok hassas davranılmış; Meclis'te Halep bölgesine 10, Lazkiye bölgesine 7, Humus-Hama-Tartus'a 6, Şam ve Golan'a 3, Rakka'ya 2 kontenjan bırakılmış, kalan 14 sayısı ise Kitle ile Hareket arasında eşit pay (7 + 7) edilmiştir. Meclis'in başkanlığı General Fayez Amro (Humuslu), Semir Hafız (Bayır-Bucaklı), Abdurrahman Mustafa (Halepli), Zeki Mustafa Türkmen (Menbiçli), Dr. Emin Bozoğlan (Bayır-Bucaklı), Dr. Muhammed Vecih Cuma (Halepli) gibi isimlerle günümüze kadar gelmiştir.⁴⁵

Bunun dışında Suriye Türkmen Millî Hareket Partisi (Suriye Demokratik Türkmen Hareketi'nin kurduğu parti), Suriye Türkmen Partisi (İslahiye - Gaziantep), Türkmen Nahda / Kalkınma Partisi (Osmaniye), Suriye Türkmen Topluluğu Hareketi (Halep), Suriye Türkmen Kadın Hareketi (Gaziantep), Ulusal Türkmen Akımı (Ankara), Lazkiye Türkmenler Birliği, Türkmen Gençlik Hareketi (Yayladağı - Hatay), Suriye Türkmen Gençleri (Lazkiye), Özgür Türkmen Gençleri (Halep), Suriye Türkmen Gençlik Birliği (Şam), Yerel İdareler Gençliği Hareketi (Lazkiye), Suriye Türkmenleri Yaşatma, Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (Reyhanlı - Hatay), Suriye Türkmenleri Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (Antakya), Suriye Türkleri Eğitim, Kültür ve Dayanışma Derneği (Fatih - İstanbul), Suriye Oğuz Boyları Derneği (Gaziantep), Suriye Türkmen Doktorlar Birliği (İzmir), Bayır-Bucak Türkleri Derneği (İskenderun), Münbiç Türkmenleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Türkmen FM (Çobanbey), Türkmen Ajans, Bayır-Bucak Haber Ajansı gibi kurum ve kuruluş çeşitliliği Türkmenlerin ağırlıklı temayülünü yansıtsa da Esad Rejimi'yle bera-

⁴⁴ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 104-105; Korkmaz - İltar, "a.g.m.", s. 94; Öztürk (E), *a.g.e.*, s. 132; Erendor, *a.g.e.*, s. 287-288 ve 301-305.

⁴⁵ İsmet Bozoğlan, *Dünden Bugüne Suriye Türkmenleri -I- Bayır-Bucak Türkmenleri*, Suriye Türkmen Meclisi Kültür Yayınları, Antakya 2017, s. 190-193; Erendor, *a.g.e.*, s. 305-309; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 105-106.

ber mücadele edenden Radikal Sünnî / Selefi grupların ya da PYD öncülüğündeki Suriye Demokratik Güçleri'nin (SDG) içinde olanlara kadar geniş bir hareket spektrumları var.⁴⁶

İç savaşın muhalefet kısmında ciddi bir ağırlıkları olan Türkmenler, savaşın başında Türkiye ile Katar öncülüğünde kurgulanan ve daha çok birleşik kap olarak kullanılan Özgür Suriye Ordusu'nda (Free Syrian Army / El-Ceyş'us-Sûri el-Hur) genelde tugay denilen askeri birlik organizasyonları oluşturdular. Bölge bölge ayrışan bu birlikler totalde Suriye Türkmen Ordusu (Et-Turkmân'ul-Cuyûş-u Sûriye) ve yahut Suriye Türkmen Tugayları (Ketâib Türkân-ı Sûriya) isminin çatısında birleşik sayılıyorlar. Zaman zaman adları ve pozisyonları değişse de genel hatlarıyla bu kuvvetlerin Kuzey Suriye'yle ilgili olanları şu şekildedir.⁴⁷

HALEP - Fatih Sultan Mehmed Tugayı (Merkez, Azaz), Sultan Abdülhamit Birliği (Merkez), Kanunî Sultan Süleyman (Menbiç), Sultan Murat Tümeni / Fırka't-ül Sultan Murad (Halep), Alparslan Birliği (Azaz, Cerablus), Selçuklular Tugayı (Çobanbey), Zahir Baybars Tugayı (Cerablus), İmadettin Zengî Birliği (Menbiç), Fatihlerin Torunları / Ahfâd-u Fâtihîn (Halep, el-Bap), Ashâb'ul-Yemin / Yemin Ashabı Türkmen Tugayı (Cerablus), Nureddin Şehit Birliği (el-Bap), Yıldırım Beyazıt Tugayı (Halep kırsalı), Buhari Birliği (Menbiç), Şehit Ali Yılmaz Birliği (Bâb-ı Limon), Türkmen Muntasır Billah Tugayı (Halep), Sultan Süleyman Şah Tugayı (Cerablus, Menbiç) Hamza Gurubu (el-Bap), Sultan Melikşah Tugayı (Cerablus, Çobanbey).

İDLİP - Ricâlullah'ül-Ahrar / Allah'ın Özgür Adamları (Hafsar, H. Selahaddin), Hananu Kalkanı (Cisr-i Şugur), Bağımsız / Özgür Türkmenler (H.Selahaddin).

RAKKA - Hakkın Nuru Birliği / (Enver'ül-Hakk (Tel Abyad, Resulayn).

LAZKIYE - Nurettin Zengî Tugayı (Sarayköy, Karabacaklı), Zahir Baybars Tugayı (Avanlı), el-Huva / İhva Billah (Allah İçin Kardeş) Taburu (Çardaklı, Mıllıklı), Yavuz Sultan Selim Tugayı (Şeren, Fırınlık, Minniğ), Sultan Abdülhamid Tugayı (Fırınlık, Kızıldağ), Şüheda el-Cebel'üt-Türkmen / Türkmendağı Şehitleri Tugayı (Kızıldağ, Kelez), Murabitûn / Gönüllüler Gurubu (Karabacaklı), Zahir Bibers Tugayı (Sulayıp), İbni Teymiye / Bin Tamime Tugayı (Gımam), Kâtib el-Mustafa Tugayı (Çömeren), Birleşik Süvariler / el-Fırsân-ı Tevhid (İsapınar), Türkmen Şahinleri / Sukûr'ul-Turkman Tugayı (Nisibin), Sultan Abdülhamid Tugayı (Türkmendağı), Livâ el-Nasır Tugayı (Lazkiye), 1071 Akıncılar Grubu (Kesep), Cephe el-İslamiyye Grubu (Lazkiye, İdlip, Halep),

⁴⁶ Erendor, *a.g.e.*, s. 290-292 ve 306-310; "2012 Suriye Söyleşileri", *ORSAM Rapor*, No: 187, Kasım 2013, s. 56-59; "Suriye Türkmenleri", (Çevrimiçi) www.wikizero.com/tr/Suriye-Turkmen_Meclesi ve www.wikizero.com/tr/Suriye-Turkmen-Milli-Hareket-Partisi, 05.07.2019; Muhtar Fatih, "Suriye Türkmen Doktorlar Birliği İnsani Yardım Çağrısı", 07.12.2015 (Çevrimiçi) <http://mukhtarfatih.blogcu.com/suriye-turkmen-doktorlar-birligi-insani-yardim-cagrisi/20129936>, 05.07.2019; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 106.

⁴⁷ "Suriye Türkmenleri: Siyasal Hareketler ve Askeri Yapılanma", *ORSAM Rapor*, No: 150, Mart 2013, s. 13-17; Erendor, *a.g.e.*, s. 311-316; "Suriye Türkmen Ordusu", (Çevrimiçi) www.wikizero.com/tr/Suriye-Turkmen_Ordusu, ve "Türkmen Dağı Tugayları", www.wikizero.com/tr/Turkmen_Dagi_Tugaylari, 06.07.2019; "Syrian Turkmen Brigades" (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Syrian-Turkmen-Brigades>, 06.07.2019; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 106-107.

Türkmen Dağı Tümeni, Birinci Fetih Tümeni (Gınam), İkinci Sahil Tümeni (Türkmendağı).

Sayısal çokluk hem fikri anlaşmazlık hem de lider kaybından olabildiği gibi aslında daha fazlasıyla Kuva-yı Milliye refleksi gibi her yerleşim yerinin savaş alanı olmasıyla ilgili gözüküyor. İŞİD/DİŞ,⁴⁸ Rejim/Esad, PYD/YPG üçgeninde kalan Türkmenler özellikle 2013-2014 sürecinde birçok yerde katliamlara uğradılar. Halep'teki Kuveyk Nehri Katliamı'ndan (2013) Türkmendağı Bombardmanı'na dek (2015-16) çok büyük sıkıntılar yaşayan Türkmenlerin, Suriye Demokratik Türkmen Hareketi Genel Başkanı Ziyad Hasan'ın da tespitiyle yüzde 70'i yani çoğunluğu ayaklanmayı destekledi. Tabii bunda Türkiye'nin de büyük payı oldu. Bu bağlamda önce Suriye Muhalif ve Devrimci Güçler Ulusal Koalisyonu'na (SMDK) Ziyad Hasan'la birlikte 3 temsilci veren Türkmenler, yıllarında Dr. Halid Hoca (2015-2016) ve Abdurrahman Mustafa (2018-2019) ile bu yapının başkanlığını da yapmışlardır. Aralarında Türkiye'nin de olduğu 30 küsur ülkenin tanıdığı ve Arap Birliği'nin (Arab League / Arap Ligi) üye kabul ettiği SMDK'nin Azaz merkezli kurduğu Suriye Geçici Hükümeti'nde de Başbakan Yardımcılığı (Zeki M. Türkmen), Sağlık Bakanlığı (Adnan Hazzurî ve M. Vecih Cuma) gibi görevler üstlenmişlerdir.⁴⁹

Yine Suriye Ordusu'ndan Türkiye'ye kaçan subaylarca kurulan ve zamanla birçok farklı gurup tarafından etiket olarak kullanılan ÖSO (Özgür Suriye Ordusu) ile Türk Hükümeti, hem Suriye'deki iç savaşı hem de elindeki en güçlü kart olan Türkmenleri stratejik ve askeri açıdan konsolide etmeye çalıştı. ABD ile Türkiye'nin "Eğit-Donat" çerçevesinde daha da şekillendirilen ÖSO Birlikleri, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin hem Fırat Kalkanı Harekâtı (2016-2017) hem de Zeytin Dalı Harekâtı'nda (2018) ana ortak oldular ve -çoğunluğu Türkmen-ilkinde 614, ikincisinde 318 şehit verdiler. Fırat Nehri'nin Türkiye sınırına 40 km. mesafedeki Karakozak'tan 200 m. mesafedeki Suriye Eşme'sine 2015 Şubat'ında Süleyman Şah Türbesi'nin taşınmasından 2015 Kasım'ında düşürülen Rus uçağının pilotlarının ele geçirilmesine kadar birçok farklı alanda ÖSO içindeki Türkmen guruplarının desteği alınmıştır. Fakat asıl kahramanlıkları uzun bir mücadeleden sonra 2015 sonunda Halep'i İŞİD'den kurtarmaları ve yine aynı zamanda Lazkiye'nin kuzey sınırındaki Türkmen Dağı direnişinde Rusya ve Suriye hava-kara güçlerine karşı koymaları esnasında olmuştur.⁵⁰

"Büyük dostluklar kavga ile başlar" misaline uygun bir şekilde Türkiye ile Rusya, başta ticaretten turizme ve Nükleer Santral Projesi'ne değin birçok hususta karşı karşıya gelse de durumu Şubat 2016'da Suriye için bir Ateşkes Antlaşması sağlama başarısını gösterecek bir teatiye dönüştürebildiler.

⁴⁸ Ed-Devleti'l-İslâmiye fi'l-Irak ve ş-Şam; DEAŞ telaffuzu ise baş harfler olan Dal-Elif-Ayın-Şın'ın Arapça okunmasından üretilmiştir.

⁴⁹ ORSAM (2012SS), *a.g.r.*, s. 26-27; Erendor, *a.g.e.*, s. 289-290; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 107-108; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 150; "Syrian Interim Government", (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Syrian-Interim-Government>, 06.07.2019.

⁵⁰ Taştekin, *a.g.e.*, s. 16 ve 380-382; Erendor, *a.g.e.*, s. 347; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 152; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 108; "Turkish Occupation of Northern Syria", (Çevrimiçi) en.wikipedia.org/wiki/Turkish-occupation-of-northern-Syria, 08.07.2019.

Ateşkesin sık sık farklı bölge ve zamanlarda ihlâl edilmesine hatta Rusya ve İran'ın desteğiyle Halep'in Esad Rejimi'nce ele geçirilmesine rağmen 2017 başında başlatılan Astana süreci boyunca Türk-Rus ilişkileri, Suriye'de artık gelenekselleşen şiddetin yerini kısmen sâkin/stabil bir ortama bırakmasına hizmet etti. Türkiye'nin 2 büyük askerî harekâtı, YPG-SDG birliklerinin Rakka ile Deyr-i Zor'u IŞİD'den temizlemesi ve Başkent Şam'ın bütünüyle rejimin kontrolüne girmesi hep bu dönemde oldu. 2018 Eylül'ünde İdlip için imzalanan Soçi Mutabakatı'yla başlatılan son süreçse günümüzde de güçler arası güç mücadelesi halinde sürmektedir. Rusya ile İran'ın toplam 17, Türkiye'nin ise 12 Gözlem Noktası'na (Salva Köyü, Sem'an Kalesi / Takle, Akil Dağı, Anadan / Tel Tamura, Raşidin, Tel Eys, Tel Tukan, Sırman Köyü, Morik / Tel es-Savvan, Zaviye, İştabrak, Zeytinlik) sahip olduğu İdlip'te Selefi HTŞ (Heyet Tahrir'üş-Şam) dahil muhalif guruplarla Rus üsleri destekli Merkezi Hükümet arasında devam edegelen sinir harbi zaman zaman lokal çatışmalara dönüştürebilmektedir.⁵¹

Çakıl Güç'ün ifadesiyle 'Savaş Müteahhitleri'nin büyük iştahı ile kıtalar arası ekonomik savaşın baş aktörlerinin tatbikat sahası ve pazar tanzim yeri olan Ortadoğu'nun an itibarıyla en sıcak değişim bölgesi Kuzey Suriye olarak görünmektedir. 'Herkesin herkese karşı bir suçlu var' dedirten Suriye İç Savaşı'nda, İngilizcedeki tabirle Sivil Savaş'ta (Civil War) hangi tarafın kimyasal silah kullandığı ya da kullanmadığı ve işkenceyle katletmeden köleleştirmeye değin hangi gurubun ağır insan hakları ihlallerine sebep olup olmadığı mevzularının daha uzun yıllar raporlarla - forumlarla tartışılacağı zeminde yol almaktayız. Bu kanlı ve karışık savaşta yarım milyon insan öldü-öldürüldü (İnsan Hakları Suriye Gözlemevi'ne göre 471 binle 570 bin arasında); 6.5 milyon insan başka ülkelere iltica etti, yüzlerce kez kimyasal silah kullanıldı, 130 bin insan hapisanelerde, 10 bin kişi ise kayıp. Dahası Suriye'deki 13 milyon insan ihtiyaçlı, 3 milyon insan kuşatılmış bölgelerde yaşıyor. Suriye rejimi yanında savaşanların kaybı 150 bin civarında, karşısında savaşanlarıki de bir o kadar. Hatta bu sonuncuların il istatistiklerinde Halep 31.250, İdlip 16.700, Rakka 2.650, Haseki 1.690 ve Lazkiye 1.510 olarak sıralanıyor. Diğer yerleri kattığımız ve tüm verileri topladığımızdaysa 17 milyonluk Suriye nüfusunun, artı 6.5 milyonluk ilavesinin bütünüyle bu lüzumsuz hesaplaşmadan etkilendiği açık bir şekilde görülüyor; toplam nüfusun en az yarısının da yerinden yurdundan olduğu.⁵²

⁵¹ Erendor, *a.g.e.*, s. 363-370; Taştekin, *a.g.e.*, s. 468; "Suriye İç Savaşı 9. Yılına Girdi", *Anadolu Ajansı*, 14.03.2019 (Çevrimiçi) www.aa.com.tr/tr/dunya/suriye-ic-savasi-9-yilina-girdi/1417715, 08.07.2019; "İdlip'de Son Durum Haritası", *Stratejik Ortak*, 29 Haziran 2019, (Çevrimiçi) www.stratejiktortak.com/2019/06/idlib-harita-son-haberler.html, 08.07.2019.

⁵² Çakıl Güç, "Savaş Müteahhitleri", *Akademik Ortadoğu*, Sayı: 4, 2007, s. 117-118; Yavuz Güçtürk, *İnsanlığın Kaybı / Suriye'deki İç Savaşın İnsan Hakları Boyutu Raporu*, SETA Yayınları, Ankara 2014, s. 49-77; Çelikkol, *a.g.e.*, s. 142-143; Erendor, *a.g.e.*, s. 359; "Suriye İç Savaşı 9. Yılına Girdi", *AA Haberi*, a.y. "Syria emergency", *UNHCR The UN Refugee Agency* (Çevrimiçi) www.unhcr.org/pages/5051e8cd6.html, 09.07.2019; "Syria Population 2019", *World Population Review* (Çevrimiçi) <http://worldpopulationreview.com/countries/syria-population/>, 09.07.2019; "Casualties of the Syrian Civil War", (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Casualties-of-the-Syrian-Civil-War>, 09.07.2019.

Hâl-i hazırda Suriye yüzölçümünün yüzde 60'ına (115 bin km²) hâkim olan Esad rejimi, kuzeyde el-Bap - Nibil hattına kadar Halep topraklarını ve Hatay sınırına kadar Lazkiye topraklarını elinde tutuyor. Yüzde 27'sine (50 bin km²) sahip Suriye Demokratik Güçleri, Fırat Nehri'nin Irak sınır girişinden itibaren Mayadin - Deyr-i Zor hattından Menbiç ve Kobani'ye kadar Rakka,⁵³ Hasiçi, Tebka, Kamışlı, Resulayn, Tel Abyad dâhil Kuzey Suriye'nin 3/2'sini kontrol ediyorlar. ÖSO ve HTŞ'nin elindeki İdlip bölgesi ise yüzde 7'lik (13 bin km²) bir dilim ediyor ki Han Şeyhun'dan Daret İzze'ye dek Cısr-i Şugur, Eriha, Maarret'ün-Numan gibi yerler de bu bölgenin içinde. 9 bin km²'lik bir alanla Suriye'nin yüzde 5'ini TSK aylarca süren (ilki 7 ay, ikincisi 2 ay) ve onlarca şehit verme (ilkinde 71, ikincisinde 58) uğruna yaptığı iki büyük operasyonla denetimine almıştır. Böylelikle hem Kuzey Irak / Barzanî Kürdistan'ından Suriye Kürdistan'ı olarak planlanan PYD / Rojava (Batı) Kürdistan'ına uzanacak meşhur 'Kürt Koridoru'nu (Kurdish Corridor) yani Musul-Kerkük petrolünün Amerikan kontrollü Kürt guruplarınca taşınmasına ket vurulmuş hem de sınırın Suriye tarafındaki teröristlerin Katyuşa roketleriyle Kilis ve havalisinde onlarca Türk vatandaşını ölümüne sebep olan güvenlik sorunu da Güvenli Bölge (Safe Zone) kurularak giderilmiş oldu. Güvenli Bölge içerisinde Afrin, Azaz, Cerablus, Çobanbey, Mare, Raco ve el-Bap gibi önemli yerleşim yerleri var. Türk Güvenli Bölgesi, Muhalif İdlip Bölgesi ile Rejim'in Halep Bölgesi arasındaki Tel Rıfat ve Minniğ / Minnak Havaalanı ilginçtir PYD/SDG kontrolü altındadır. Bir başka ilginçlik de hâkimiyet alanı Suriye'de yüzde 1'e düşen İŞİD'in güneydeki çöllük alanda sıkışmış gibi durması.⁵⁴

Türkiye, Suriye'deki savaşın sıcaklığını en çok hisseden ülke. 2011'den bu yana toplam 4 milyon⁵⁵ Suriyeli sığınmacının bulunduğu ve 81 iline dağıldığı bir ülke 8 yıl boyunca 40 milyar dolarlık bir maliyete katlanmıştır. Sadece Türkmenler için değil Arap, Kürt ve gayrimüslim unsurlar için de bir sığınak olan Güvenli Bölge'ye Fırat Kalkanı Operasyonu sonrasında 300 bin mültecinin geri döndüğü kabul ediliyor. Şimdilerde ABD ile birlikte sınırın 20 mil / 30 kilometre derinliğinde *Bölgesel Güvenlik Şeridinin* oluşturulması çalışmaları var. Belki bu surette Türkiye'nin bir türlü yapamadığı Fırat'ın Doğusu operasyonunun gerekleri de yerine gelmiş olur. Yine operasyon hedeflerimizden

⁵³ Rakka'da bir zamanlar İşid ve el-Nusra Emirlik ilan etmişti (Taştekin, *a.g.e.*, s. 258-259).

⁵⁴ "Suriye Son Durum Haritası (Mayıs 2019)", *Stratejik Ortak*, 19 Mayıs 2019, (Çevrimiçi) www.stratejikortak.com/2019/05/suriye-haritasi-mayis-2019.html ve "Çatışma Bülteni", *MEPA News (Media-Politics-Analysis)*, 6 Mayıs 2019, (Çevrimiçi) www.mepanews.com/catisma-bulteni-haberleri-46hk.htm, 10.07.2019; Erendor, *a.g.e.*, s. 399; "Operation Euphrates Shield", (Çevrimiçi) <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Operation-Euphrates-Shield> ve "Operation Olive Branch", (Çevrimiçi) <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Operation-Olive-Branch>, 10.07.2019; Taştekin, *a.g.e.*, s. 419-422.

⁵⁵ İçişleri Bakanlığı'na göre 3 milyon 630 bin ve bunun 1 milyon 965 kişisi erkek. Kayıtdışı ve kimliksiz olanlar bu sayının dışında. Suriyelilerin sadece 100 bini Geçici Barınma Merkezi diye bilinen kamplarda kalıyor. Türk toplumuyla karışık olarak yaşayan illerden en kalabalık oldukları yer yüzde 81,5'la (116 bin) Kilis, yüzde 27'yle (430 bin) Hatay, yüzde 22'yle (444 bin) ve yüzde 21'le (430 bin) Şanlıurfa. En büyük şehrimiz İstanbul'da ise 550 bin Suriyeli göçmen var ("Türkiyedeki Suriyeli Sayısı Temmuz 2019", Mülteciler Derneği, (Çevrimiçi) <https://muletciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>, 11.07.2019). Sığınmacı nüfusunun ne kadarının Türkmen olduğu bilinmese de yarım milyon ile 1 milyon civarında olabileceği tahmin ediliyor.

Menbiç'te Amerikalılarla ortak devriye noktalarımız olsa da Sam Amca'nın Irak Kürtlerini olduğu gibi Suriye Kürtlerini de stratejik ortak gibi gördüğü ve onlar üzerinden bir gelecek tasarımı yaptığı aşikâr. Nitekim Kuzey ve Doğu Suriye Otonom Bölgesi olarak ilan edilen alan içinde 2'si Hava (Rümeylan, Harap İşk), 3'ü de Operasyonel Nokta (Haseki, Rakka, Menbiç) olmak üzere 18 Amerikan Üssü bulunmakta; bunlardan biri Fransızlarla, biri de İngilizlerle ortak üs. Fransa'nın bölgede ayrıca 6 üsde askeri varlığı mevcut.⁵⁶

Resmî adı Kuzey ve Doğu Suriye Özerk Yönetimi / The Autonomous Administration of North and East Syria olarak diplomasiye giren fakat bölgedeki Kürtlerin ve çevre ülkelerdeki Siyasal Kürtçülerin ısrarla Rojava yani Batı Kürdistan diyerek Kuzey Irak ötesindeki Doğu / İran Kürdistan'ını (Mahabad / Rojhilat) terminolojik propagandaya katma çabalarına sahne olan arazi 2012 yılından beri fiilen otonom halde. 2014'ten beri bir Anayasası, 2016'dan beri de Federatif Özerklik ilanları var ve İç Savaş'ta birbirinin can hasmı olan ABD, Rusya hatta Esad rejimi bile bu yapıyı tanımaya teşne gözüküyor. Çözüm sürecinde Türkiye'de neredeyse kurmak üzere oldukları Özyönetim'i bölgede kurarak biri bayan (Hediye Yusuf), biri de bay (Mansur Selum) olmak üzere 2 Eşbaşkan ve 7 Kantonlu (Herema / Bölge) bir yapı oluşturmuşlar. Her bölgenin yerel sivil konseyleri ve hükümetleri olup hepsinin üstünde de Kuzey ve Doğu Suriye Özerk Yönetimi Genel Konseyi bulunmaktadır. 50 bin küsur kilometre karelik bu arazi içerisindeki tüm Kantonlarda az veya çok bir Türkmen nüfusu var; Kürt, Arap, Asurî, Süryanî, Ermeni, Keldanî, Çerkez, Çeçen, Dom, Yezidî, Nusayrî gibi nüfus çeşitliliğiyle beraber.⁵⁷ 2 milyon⁵⁸ ve 3 milyon⁵⁹ ile 5-6 milyon⁶⁰ gibi abartılı tahmini bir toplam nüfusun yer aldığı KDSÖY bölgesinde Türkmenler bu nüfusun muhtemelen yüzde 5'i (100-150 bin) kadarlar.

III. Türkmen Yerleşimlerinin Stratejik Altyapısı

a-) Nüfus ve Nüfuz Etkinlikleri

Geçen yüzyılda defalarca form değiştiren Suriye 21. yüzyıla da sancılı girdi. Bilhassa ikinci on yıl (second decade / dehsala duyem) sınırların tekrar

⁵⁶ Çelikkol, *a.g.e.*, s. 142 ve 159; "Münbiç: Demografik Yapı, Silahlı Grupların Dağılımı ve Geleceğe Dair Senaryolar", *ORSAM Raporu*, No: 16, Haziran 2018, s. 19-21; Ömer Özkızılcık, "Suriye'de Türkiye'nin Güvenli Bölge İçin Beş Hedefi", *AA Analiz*, 24 Ocak 2019 (Çevrimiçi) www.aa.com.tr/en/analysis-news/analysis-turkey-s-five-objectives-for-safe-zone-in-ne-syria/1373640, 11.07.2019; "Fırat'ın Doğusunun Haritası ve Kronolojisi", *Stratejik Ortak*, 14 Ocak 2019 (Çevrimiçi) www.stratejikortak.com/2019/01/firatin-dogusu-harita.html, 11.07.2019.

⁵⁷ "Regions of North and East Syria", (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Regions-of-North-and-East-Syria>, 12.07.2019.

⁵⁸ Fabrice Balanche, "Rojava's Sustainability and the PKK's Regional Strategy", *The Washington Institute For Near East Policy*, August 24, 2016, (Çevrimiçi) www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/rojavas-sustainability-and-the-pkks-regional-strategy, 12.07.2019.

⁵⁹ Anthony A. Du Buisson, "In Defense of Rojava", *The Jerusalem Post*, January 5, 2019, (Çevrimiçi) www.jpost.com/Opinion/In-defense-of-Rojava-576430, 12.07.2019.

⁶⁰ Debbie Bookchin, "Report from Rojava: What the West Owes its Best Ally Against ISIS", *NYR Daily (The New York Review of Books)*, April 4, 2019, (Çevrimiçi) www.nybooks.com/daily/2019/04/04/report-from-rojava-what-the-west-owes-its-best-ally-against-isis/, 12.07.2019.

paralize olduğu ve bölgenin kaderinin yeni baştan yazıldığı bir dönem olarak önümüzde durmaktadır. Muhtemelen üçüncü on yılda (third decade / dehsala sisıyan) da yazgı ve sınırlar netleşmiş olacak. On yıllık dilimlerin parantezindeki diller üzerinden oluşacak yeni form da ayrılıkları / farklılıkları esas alarak kurgulandığı için kalıcılığı mümkün gözüküyor. Zira bölge dışı güçlerin bilanço hesabı değişen çıkarlara göre geçicilik gösterebiliyor. Neticede Kuzey Suriye topraklarında bin yıllık Türk rengi ve idarî bereketi, parlak ve huzur dolu uzun dönemlerin Türk imzalı oluşu bundan sonraki arayışın da aslında ip uçlarını veriyor. İdarî mekanizmasını ayrılıkları / farklılıkları toplamak ya da birleştirmek / bütünleştirmek üzere kuran bir geleneğe Türkmenin de, Kürdün de, Arabın da diğer kısmındaki tüm gurupların olduğu kadar hakkı ve ihtiyacı var.

Fakat temennilerin gerçeğe dönüşme şartlarının zor olduğu bir ülke Suriye. Nüfus verileri toplamak bile zor; gerek Suriye geneli için, gerek ülke topraklarında oluşan fiilî yönetsel yapılarda yaşayanlar için ve gerekse kuzeyin azınlık gibi duran ev sahipleri Türkmenler için. En düşüğünden başlarsak; 250 bin⁶¹ yani toplam nüfusun yüzde 1'inin biraz üzeri diyen de var Türkmenler için, yüzde 1.2 ile 3 arası diyen de var⁶² yani 300 binle 700 bin arası. Diğer rakamlarsa yüzde 4⁶³ ve 4,5'tan başlıyor ki bu da 950 bin ya da 1.050 bin demek ki sonuncusuna göre Suriye'deki üçüncü büyük etnik gurup.⁶⁴ Halep ve Suriye kitapları yazarı A.Emin Dağ'a göre 750 bin, wikipedik bilgiyle El-Azhari, Peyrouse ve Antonopoulos gibi yazarların ortalamasına göre 1 milyon, Türk lehçeleri hocası M. Fatih Kirişçioğlu'na göre 1 milyon 600 bin, Türkmen akademisyen Ziya Abbas'a göreyse 1.5 milyonla 3 milyon arası.⁶⁵ 2009'dan beri saha araştırmaları yapan ORSAM'a (Ortadoğu Araştırmalar Merkezi) göre Türkçe konuşan ya da Türkmen kimliğinin farkında olanlar 1.5 milyon, Arapça konuşan veya kısmen Araplaşmış olanlarsa 2 milyon olarak tespit edilerek Suriye valiliklerinin (muhafaza) adlarıyla tek tek rakamlandırılmış (2011). Buna göre Kuzey Suriye'deki Halep Valiliği'nde 975 bin, Lazkiye Valiliği'nde 385 bin, Rakka Valiliği'nde 120 bin, İdlip 25 bin ve Rapor'un diğer kısmındaki 175 binlik rakamdan Haseki ve Deyr-i Zor kırsalındakilerin payına da 10-15 binlik sayı eklersek 1.5 milyonu biraz aşkın bir nüfus tespitlemiş oluruz. Ki bunların kahir ekseriyeti Sünnî'dir.⁶⁶ Yalnız bu veri Türkçe ya da Arapça ko-

⁶¹ Sebastian Maisel, *Yezidis in Syria: Identity Building Among a Double Minority*, Lanham - Maryland, Lexington Books, 2016, pp. 15.

⁶² Heather Bleaney, "The Turkic Peoples of Syria", *Turkic Peoples Of The World*, (Ed: Margeret Bainbridge), London, Routledge 1993, pp. 209-210.

⁶³ Pierre Beckouche, *Europe's Mediterranean Neighbourhood (The Country Reports: Syria)*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2017, pp. 179.

⁶⁴ John A. Shoup, *The History of Syria*, Santa Barbara - California, ABC-CLIO, 2018, p. 6.

⁶⁵ Fatih Kirişçioğlu, *Suriye'de İç Savaş Süreken Suriye Türkleri*, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Rapor: 1, Ankara 2013, s. 6; Gökçe Aytulu, "Anadolu'dan Önce Suriye'ye Geldiler", Suriye Türkmenleri Yazı Dizisi 1, *Hürriyet Gazetesi - Gündem*, 07.12.2015, (Çevrimiçi) www.hurriyet.com.tr/gundem/anadoludan-once-suriyeye-geldiler-40024039 ve "Syrian Turkmen", (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Syrian-Turkmen>, 13.07.2019.

⁶⁶ Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 8 ve 22; Erendor, *a.g.e.*, s. 159.

nuşan tüm Türkmenleri kapsıyor ve bunun ne kadarının Türkiye’de mülteci olduğu bilinmiyor. Yarım milyon ile 1 milyon arasında öngördüğümüz Sığınmacı Türkmen nüfusunun 3’te 2’lik bir oranının Kuzey Türklerine ait olduğu söylemek yanlış olmayacaktır.

Yerleşim yerleri noktasında ise Kuzey Suriye’nin Türkiye sınırına yakın Batı ve Kuzeybatı tarafları öne çıkmaktadır. Bunların en başta geleni tarihte çoğu zaman Kuzey Suriye’nin bütününe ismini vermiş olan Halep İli’dir. Bazı kaynaklar Halep şehir merkezinin en büyük mahallesi olan Höllük Mahallesi’nin 350 binlik nüfusunun saha araştırmalarında yüzde 90’ının Türkmen olduğuna dair izlenimler paylaşmışlardır. Bundan başka Haydariye, Şeyh Hıdır / Hızır, Şeyh Faris / Feriz, Beidin, Bostanpaşa, Eşrefiye, Kadıasker, Selattin / Selahattin ve Avica / Üveyce gibi mahallelerde çokça Türkmen yaşamaktadır. Buradaki Türkmenlerin bir kısmı Halep’in Azaz, Bap, Cerablus ve Menbiç gibi kazalardan son yarım asırda göç edenlerden olup şehrin yerlisi durumundaki Türkmenlerde Araplaşma eğilimleri sık görülmektedir. Yüzlerce Türkmen köyünün bulunduğu Halep havalisindeki kazalardan Azaz’da 46 köy, Bap’ta 51 köy, Cerablus’ta 94 köy, Menbiç’te 54 köy, Afrin daha doğrusu Kurtdağı’nda 102 köy ve Ayn’el-Arap’ta (Kobani) 2 köyde Türkmenler yerleşiktir. Halep Türkmenleri ağırlıklı olarak Elbeyli / İlbeyli ve Beğdili Oğuzlarına mensup olmalarına karşın ne yazık ki aralarında husumet derecesinde bir çekememezlik söz konusudur. Bu iki boy birçok oymak ve kollara ayrılmaktadır ki A.Emin Dağ, Halep Türkmenleri çalışmasında 297 adedini yüzyıl yüzyıl alfabetik olarak listelemiştir.⁶⁷

Kuzeyin ikinci büyük Türkmen yatağı Lazkiye İli’nin bilhassa Amanoslar’ın Hatay sınırından güneye doğru devam eden 60 kilometrelik Bayır-Bucak Bölgesi, Suriye Türkmenlerinin en orijinal ve Türklüğünü en çok koruyan kesimine yurt teşkil eder. Şehir merkezindeki Türkmen Harası / Ali Cemmel Mahallesi haricinde Bayır, Behlüliye, Bucak, el-Bâsıt, Kesep Nahiyeleri ile Gebel / Gebelli, Burc-İslam, Sulayıp Türkmen, Bedrusiye gibi kasabalarda yaşayan Türkmenler aynı zamanda Bayır’ın 68, Bucak’ın 84, Bâsıt’ın 18 (Alevi), Kesep’in 6, Behlüliye’nin 2 köyünde varlıklarını sürdürmektedirler. Diğer bölgelere göre daha alt gelir gurubunda olan Lazkiye / Bayır-Bucak Türkmenleri daha çok tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktadırlar.⁶⁸ Türkiye’nin Hatay, Gaziantep, Kilis, Osmaniye gibi sınır illeriyle geçmiş göçlerden yerleşik akraba bağları olup eğitim, sağlık veya siyaset gibi konularda Türk toplumu-

⁶⁷ Serap Altun, *Halep’te Türkmen Yerleşimleri: Tarihi, Gelenekleri ve Günlük Yaşamları*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 72-77; Kirişcioğlu, *a.g.r.*, s. 12-14; Öztürkmen - Duman - Orhan, “a.g.m.”, s. 10-13; Erendor, *a.g.e.*, s. 202-210; Bademci, *a.g.e.*, s. 180-189; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 121-129; Oğuzhan Akyener, *Suriye İç Savaşı - Enerji, Güvenlik ve Siyaset Boyutlarıyla*, Türkiye Enerji Vakfı (TENVA) Yayınları, Ankara 2018, s. 90-91; “Syrian Turkmen”, *a.y.* “Suriye Türkmenleri 2”, (Çevrimiçi) www.turkbilimi.com/suriye-turkmenleri-2/; “Suriye Türkmen Kültürü”, (Çevrimiçi) <https://suryeturkmenleri.wixsite.com/suriyeturkmenleri/nufus-ve-yasadiklari-bolgeler> ve “Suriye Türkmenleri”, (Çevrimiçi) <https://www.turkmens.com/Suria.html>, 14.07.2019.

⁶⁸ Erendor, *a.g.e.*, s. 214-219; Bozoğlan, *a.g.e.*, s. 177-179; Korkmaz - İltar, “a.g.m.”, s. 90-93; Öztürkmen - Duman - Orhan, “a.g.m.”, s. 15-17; Kirişcioğlu, *a.g.r.*, s. 16-17; Umar, “a.g.m.” (ST), s. 598; Aytulu, *a.y.* “ST Kültürü”, *a.y.* “Suriye Türkmenleri”, *a.y.*

na en fazla entegre soydaşlar bu bölgeden çıkmaktadır. İç savaş sürecinde de Türk makamlarıyla en çok irtibatlı olanlar yine Bayır-Bucaklılardı.⁶⁹

Kuzeydeki Türkmen yerleşimin üçüncü ve Osmanlı'da aşiretlerini sürgün İli Rakka'nın hem kent merkezinde, hem Tel Abyad ile Tavrah ilçelerinde ve bu birimlere bağlı 25 köyde Türkmenler yaşamaktalar. Bir ara IŞİD'in, şimdi de PKK/YPG unsurlarının baş rolde olduğu Suriye Demokratik Güçleri ve Konseyi'nin denetiminde olduğu için buradaki Türkmen nüfusun önemli bir kısmının muhacir/mülteci olduğu söylenebilir. Muhaliflerin başkenti gibi duran İdlip'te ise Türkmenler yine şehir merkezinde ve Cısr-i Şugur ilçesiyle kırsaldaki 5 köyde oturmaktalar ki Reyhanlı Türkmenlerinin devamı sayılırlar. Bundan başka Maarret'ün-Numan ve Eriha ilçelerin merkez nahiyelerinde oturdıkları kabul edilir.⁷⁰ Rusya'yla anlaşılan Türkiye'nin garantörlüğünden dolayı İdlip'te hem genel nüfusu hem de Türkmen nüfusu normalin üzerindedir.

Bölgede ayrıca Türki yani Türk soylu ya da akraba topluluklardan Çerkezler ve Çeçenler var. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) dolayısıyla hicret ettirilen bu guruplardan Çerkezler 100 bin civarında olup Güney ve Orta Suriye'nin haricinde kuzeyde Halep'te ve bilhassa Halep'in Safira ilçesinin Hanasır/Hunasir kasabasında yerleştiler. Çerkez gurubundan 40 bin Kabardey'in yaşadığı Suriye'de Kabardeyler daha çok Menbiç ve Rakka'da, sayıları 20 bin olarak tespit edilen yine Kafkas topluluklarından Çeçenlerse Haseki ilinin Türkiye sınırındaki Resulayn Kasabası'nda meskündurlar.⁷¹ Fakat 8 yıllık iç savaş sürecinde Çerkez gurupları gibi onların da çoğunluğunun bölgeyi terk ettikleri değerlendirilmektedir. Tabii bu arada uluslararası şebekelerin yönlendirdiği radikal selefi gurupların 'cihad' maksadıyla Dağıstan'dan getirilenlerin bir kısmı aileleriyle birlikte bölgede kalmış olabilir.

Birçok akademik çalışmada Türki bir topluluk olarak nitelenen Kürtlerin ağırlıkta olduğu ve kurdukları yarı-bağımsız siyasi organizasyonun sıklet merkezi hükümündeki Haseki/Hasiçi ve Deyr-i Zor bölgelerinde ise Türkmen yerleşimi düşük seviyededir. Petrol kuyularıyla meşhur Deyr-i Zor il merkezi Orta Suriye'ye düşse de kuzeyde Fırat Nehri boyunda Kasabi kasabasının bazı mahallerinde Araplarla birlikte ve Haseki'nin Kamışlı İlçesi'nin köylerinde Kürtlerle karışık yaşayan Türkmenler bu bölgede nüfus olarak etkisizdirler. Gerçi STM Başkanı Semir Hafız 4-5 yıl öncesinin rakamlarıyla Haseki vilayetindeki Türkmen sayısını 40 bin olarak vermiştir, fakat bu sayının bugün için karşılığı zayıf görünmektedir. Zaten Kamışlı merkez ve Mutaniye köyünde 2014 Eylül'ün de kadınlar ve çocuklarla birlikte 35 Türkmen'in öldürülmesi olayında gibi olduğu gibi zaman zaman PYD güçlerince yapılan etnik temizliğe rastlıyoruz. Fakat her şeye rağmen Kürtlerin kısaca Rojava dedikleri sözde Kuzey ve

⁶⁹ İlk silahlı gurup Bayır-Bucak yöresinde Memduh Colha/Çulha adıyla kurulmuştu (Bkz.: İç Savaş ve Türkmenler Bölümü.)

⁷⁰ Erendor, *a.g.e.*, s. 223-223; Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 20-21; "Suriye Türkmenleri 2", *a.y.*

⁷¹ Erdal Taşbaş, "Diyarbakır'da Çeçen Muhacirler ve Sebep Oldukları Asayiş Olayları (Bölüm)", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, Editör: İbrahim Özsoçar vd., Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 144; "Suriye'deki Çerkesler", (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Circassians-in-Syria>, 15.06.2019; Rasim Bozbuğa, "Suriye Kürtleri: Suriye'nin Kuzeyinde Etnik Yapı ve Kürt Nüfusu", *21. Yüzyıl Dergisi*, Sayı: 60, Ocak 2015, s. 9; Erendor, *a.g.e.*, s. 162-164 ve 234-235.

Doğu Suriye Kürdistan'ının idarî merkezi olan Kamışlı'nın Amuda /Kemaliye ve Tel Hamis nahiyelerinin köylerinde Türkmen izi bulmak mümkündür.⁷²

Sonuç olarak Türkmenlerin nüfus olarak ağırlıklarının nüfus olarak eşdeğer bir karşılığı olmadığını söyleyebiliriz. Aslında sadece dil esaslı Türkmenleri bile ele alsak iç ve dış toplam 23.5 milyonluk Suriye nüfusunda yüzde 6 - 6,5'lük bir oran ediyor. Amerikan desteğiyle 'de facto' Kantonlar (devletçikler) birliği kurabilen Kürtler için verilen oranlar da yüzde 6-7 ile 13 arasında şekilleniyor; yani yine 1.5 milyonla 3 milyon arasında.⁷³ Fakat Türk nüfusundaki dağınıklık, Türkmenlerdeki örgütsüzlük ve acı dolu Suriye yıllarının verdiği eziklik bölgede cereyan eden olaylarda başrolde olmalarını engelleyen faktörler gibi görünmektedir. Gerek ülke (Suriye) içerisinde kalan nüfus ve gerekse ülke dışındaki (Türkiye) sığınmacı nüfus belli noktalarda öbelenmiş vaziyettedir. Dahası Türk Devleti'nin desteğiyle ya da marifetiyle oluşturulan askeri ve siyasi örgütlenmeler yılların yılgınlığını biraz üzerlerinden atmalarına vesile olmuş gözüküyor. Bu noktada kaç çeyrektir süren baht tutulmasını aşmış yüz yıl önceki hareketliliklerine dönmeleri bölgenin politik ve stratejik geleceğinin biçimlenmesine ciddi etki edecektir kanaatindeyiz.

8 yıllık iç savaşta doğan veya büyüyenler iyice yetişkin olduklarında ortaya yepyeni bir kuşak da çıkmış olacak diye düşünüyoruz. Her ölümlü savaş yeniden bir doğuştur, her yıkım da yeniden yapım aşamasıdır; yaratıcı yıkım (creative destruction) ya da yapıcı yıkıcılık (constructive destructiveness) gibi.⁷⁴ Belki o zaman kentlerdeki baskın kültüre tam entegrasyonla birlikte başka kimliğe geçiş yapmış, ağırlıklı olarak Arapça ve biraz da Kürtçe konuşan kitleler için de kadim kimliğe dönüş söz konusu olabilecektir. Yani coğrafyanın kötü ya da iyi kader olma durumu aslında nesillerin başarı & başarısızlık performanslarıyla ölçümlenebiliyor diyebiliriz.

b-) Toplumsal Arka Plan

Türkmenler, Suriye'deki tarihsel düalitelerden her zaman nasipdar bir topluluk olagelmıştır. Önce yerlilerle yabancıların mücadelesinde ve sonra

⁷² Bozbuğa, "a.g.m.", s. 6-7; "Al-Hasakah Governorate", (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Hasakah-Governorate>, 15.07.2019; İpek Yezdani, "Suriyeli Türkmenler Kendi Ordularını Kuruyor", *Hürriyet - Gündem*, 4 Ağustos 2013, (Çevrimiçi) www.hurriyet.com.tr/gundem/suriyeli-turkmenler-kendi-ordularini-kuruyor-24454544, 15.07.2019; Y. Kemal - M. Alahmed, "Suriye'nin Türkmenleri", 23 Nisan 2018, (Çevrimiçi) www.qasioun-news.com/tr/news/show/142557/Suriye&nin-Turkmenleri, 15.07.2019; "PYD'den Kamışlı'da Türkmen Katliamı!" (Video), *Islah Haber*, 4 Kasım 2014 (Çevrimiçi), www.islahhaber.net/pyd-den-kamisli-da-turkmen-katliami-video-40776.html ve "Terörist PYD Kamışlı'da 35 Türkmeni katletti!", *Gazete 2023*, 3 Kasım 2014 (Çevrimiçi) www.gazete2023.com/dunya-raporu/terorist-pyd-kamisli-da-35-turkmeni-katletti-h23931.html, 15.07.2019; Muhtar Fatih, *Suriyeli Türkmenler Haritası (HALEP Cerablus, Albab, Münbiç Kuzeyindeki Türkmen Köyleri)*, 2017.

⁷³ Radwan Ziadeh, "The Kurds in Syria - Fueling Separatist Movements in the Region?", *Special Report (United States Institute of Peace)*, No: 220, Washington, April 2009, pp. 2; Anne S. Schott, "The Kurds Of Syria (From the Forgotten People to World-Stage Actors)", *Royal Danish Defence College*, Copenhagen, Brief June 2017, pp. 5.

⁷⁴ Yaratıcı yıkımın fikir öncüsü Schumpeter'in yerli örnekleme adına bkz: Altuğ Günar, *Yaratıcı Yıkım Kriz ve Avrupa Birliği*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018 ve yabancı örnekleme için bkz: *Creative Destruction - Business Survival Strategies in the Global Internet Economy*, Editors: R.L. Katz - P.M. Vaaler - L.W. McKnight, Massachusetts, The MIT Press, 2001.

da yerleşiklerle göçerlerin kavgasında ikinci kısımda saf tutmuşlardır. Son düzlükteki Şamlılarla (Ehl-i Siyaset) Haleplilerin (Ehl-i Ticaret) rekabetinde ara sıra kazanan kısımda olsalar da sonraki 'Araplar ve Diğerleri' ile 'Baas ve Diğerleri' ikileminde bütünüyle kaybeden kısımda yer aldılar. Günümüz şartlarında devam eden 'Rejim & Muhalifler' çatışmasının kayıp-kazanç bilançosunu ise önümüzdeki zaman diliminde görebileceğiz. An itibariyle herkesin kaybı büyük gibi gözüküyor ve fakat kazanımın görece büyüklüğü, kayıpların yasını da büyük oranda hafifletmiş olacak. A. Emin Dağ'ın tavsifiyle Türkmân-ı Haleb'in ikinci sınıf vatandaşlar hissiyatı aynı ölçüde onları içe kapanmaya zorlamıştır.⁷⁵ Dolayısıyla şer'den hayır umma noktasında sosyal açıdan gitgide kalınlaşan kabuklarını da kırmaları gerekecek ki beklentimiz bu yöndedir.

Sürekli ötekileştirilmiş bir kimlikle yaşamak durumunda kalan Türkmenler ekonomik hayatta da bunun zorluklarıyla baş etmek zorunda kalmıştır. Daha çok tarım ve hayvancılık ile küçük esnaflık ve işçilik gibi mesleklere mensup olmuşlardır. Örneğin Halep'te ayakkabıcılık sektörünün neredeyse tamamına yakını Türkmenlerin elindedir; bu atölyelerde çalışan Türkmen gençler orta ve alt gelir gurubu ağırlıklı işçi periferisi oluşturmuşlardır. Fakat sindirilmişlik duygusundan olsa gerek Türkmenler içinde hiç kimse bu sektörün dışındaki farklı bir iş kolunda çalışmayı düşünmemektedir. Bunda kunduracılık sektöründe mesai mecburiyeti olmaksızın tüm aile bireylerinin bir arada iş yapabilmesinin de etkisi büyüktür. Halep'in kırsal köylerinde ve Rakka'da ziraat, Lazkiye'de narenciye üretimi, Lazkiye'nin kırsalı olan Bayır-Bucak'ta ise ormancılık geçim kaynağıdır. Fakat bazen buranın orman köylüleri yakacak odun bile bulamazlar; o zaman da mevsimlik ya da geçici işçi pozisyonuyla gurbetçilik mevzubahis olur. Yanı sıra Lazkiye civarında tütüncülük, Halep civarında da bağcılık, zeytincilik, kümes ve küçükbaş hayvancılık da ilâve geçim kaynaklarındandır.⁷⁶

Kırsalda toprak sahipliğine dayalı bir nüfuz zenginliği var iken 50'lerin sonlarına doğru gerçekleştirilen Toprak Reformu'yla geniş arazilerin toprağı olmayan ve genellikle de Araplara dağıtılmasıyla birlikte şehre doğru ciddi bir göç söz konusu olmuştur. Hatta birçok toprak sahibi aceleyle topraklarını değerinin çok altında köylülere satarak devletçe bedelsiz el konulmasından kurtulmak istemiştir. Fakat ağırlıklı olarak Halep merkezine göç eden Türkmenler köyle bağlarını koparmamışlardır. Bir başka önemli hasletleri de zor zamanda daha çok dayanışma içine girerek geçim şartları yüzünden içlerinden birinin tükenme noktasına gelmesine izin vermemeleridir. Geleneksel olarak dışarıya kız vermeye pek sıcak bakmayan Türkmenler, ailelerinin çok çocuklu (8-10 gibi) olmasını adeta zorunluk gibi görmekteyler. Bürokrasi ve devlet kademelerinde genelde Arap kökenliler tercih edildiği için Türkmenlerin bu noktada bireysel bazı örnekler haricinde etkileri yoktur. Bunun yerine

⁷⁵ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 111-112.

⁷⁶ Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 23-24; Umar, "a.g.m." (ST), s. 599; Kirişçiöğlü, *a.g.r.*, s. 11-12; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 112 ve 117; Erendor, *a.g.e.*, s. 242-243.

dil ve kültür avantajını kullanan Türkmen iş adamlarının Türkiye'den mal alıp satarak üst gelir gurubuna transfer olması örnekleri görülmektedir.⁷⁷

Ayakkabcılık işini Halep'te Türkçe bilen Ermenilerden devralan Türkmenlerde, Türkçe konusunda pek bir hassasiyet bulunmamaktadır. Günlük şehir hayatında yoğunlukla Arapça konuşan Türkmenlerde Türkçe ancak köy ya da ev hayatında kullanılmaktadır. Suriye'de okullarda Arapça dışında bir dil kullanılmaması da hem bu noktada bir etken olmuş hem de Arapçanın zorluğu ve zorunluğu okuma eğilimini olumsuz etkilemiştir. Eğitim almaları için Türkiye'ye öğrenci olarak çocuklarını gönderenlere Türk ajanı gözüyle bakılmış ve bazen pasaportlarının iptali, bazen de vatandaşlıktan çıkarılması tedbirleri işletilmiştir. İç savaş sürecine dek Türkçe dergi, gazete vb. neşriyatın sokulmasının bile yasak olduğu Suriye'de Türk kelimesi tıpkı Batı Trakya'daki Yunan uygulamalarında olduğu gibi adeta yasaklı bir sözcüktür. Periyodik bir Arabizasyona tâbi tutulan Türkmenlerde şehirlerdeki çoğunluğun etkisiyle Arapça üzerinden kimlik kaybına uğrayanların sayısı ORSAM istatistiklerine göre yarının bile üzerindedir (% 57). Kendisi de bir Bayır-Bucak Türkmeni olan Ali Bademci, İdlip ve Halep'te çokça var olan bu guruplar için '*Türk Araplar*' tabirini kullanmaktadır. Keza Rakka bölgesindeki Barak Türkmenleri'nden Kullar Obası'nın tamamen Araplaştığı, Budaklar'ın ise Arapça konuşan fakat Türk âdet ve geleneklerini uygulayan bir aşamada olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır.⁷⁸

Kültürel kimlik açısından Türkiye bir destek ünitesidir. Gerek sınır kentleriyle ticaret, gerek Türkiye'deki akrabalarla ziyaretleşmek ve gerekse de Türk TV kanallarının Kuzey Suriye'de birçok yerde izlenmesi suretleriyle aidiyetler tazelenerek pekişmektedir. Türkmen gençlerin Türkiye'deki futbol takımlarının taraftarı olması hususiyetine de sık rastlanır. Kerkük merkezli Türkmeneli Televizyonu'nun yayınlarının gurur verici kabul edilmesi ve daha kültürlü, daha örgütlü Irak Türkmenleri'yle kurulan münasebetler yavaş yavaş Suriye Türkmenleri'nde de milliyetçilik duygularının gelişmesine neden olmaktadır. Aslında Suriye'nin son 60-65 yılında özellikle sisteminin sert yapısı nedeniyle Türkmenler arasında siyasal bir milliyetçilik gelişmemiş, daha çok tepkisel ve kültürel bir milliyetçilik düzeyinde kalmıştır. Bu da beraberinde siyasallaşma ve teşkilatlanma çalışmalarına ket vurmuştur. Fakat 2011 sonrası ayaklanmaları ve muhalefet hareketleri içerisinde söz sahibi olmalarıyla birlikte uyanışa geçen bir Türkmen milliyetçiliği de gözlenebilmektedir. Bu cümleden hareketle Irak Türkleri'yle kader birliği ederek Batı ve Doğu şeklinde ortak bir Türkmeneli / ortak vatan duygusu yayılma eğimindedir. Bu hususta Batı Türkmeneli Derneği (Sultangazi - İstanbul) gibi sivil toplum örgütlenmelerine de rast gelinmektedir.⁷⁹

⁷⁷ Altun, *a.g.t.*, s. 77-78; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 117-120; Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 24; Umar, "a.g.m." (ST), s. 599.

⁷⁸ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 119-120; Altun, *a.g.t.*, s. 78-79; Kirişçiöğlü, *a.g.r.*, s. 10-12; Umar, "a.g.m." (ST), s. 599; Bademci, *a.g.e.*, s. 233.

⁷⁹ Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 23-24; Erendor, *a.g.e.*, s. 242; Hasan Kanbolat, "Suriye Türkmenleri", *ORSAM*, 30.04.2012 (Çevrimiçi) <https://orsam.org.tr/suriye-turkmenleri/>,

Kırsalda ve kadınlar arasında okur-yazarlığın oldukça düşük olduğu Türkmenlerde dinî inanç noktasında katı bir muhafazakârlık söz konusudur. Türkiye Türkleri'nde de görülen kadercilik anlayışı Bayır-Bucak'ın daha doğrusu Amik Havzası'nın Karadenizlileri diyebileceğimiz isyankâr Kuseyr Türkmenlerini saymazsak Kuzey Suriye Türkmenlerine bütünüyle hâkimdir. İslam öncesi âdetlerin de Arabî / Eşarî şekilcilikle birleşerek gelenekleştirilen bir din algısı içre kahir ekseriyeti Sünnî (Hanefî) Müslüman'dır ve içlerinde azınlıkta kalan Alevî / Şii Türkmenlerle pek fazla ilişki kurmamaktadırlar. Belki de bu yüzden Sünnî Arap çoğunluk içerisinde zamanla Araplaşmaları tuhaf karşılanmıyor. Yukarıda adı geçen Kuseyirlilerde görülen Yesevî Müslümanlığı hariç genel İslam anlayışındaki itaat ve uysallık, yalnızca ibadet ritüelleriyle her iki cihan saadetinin (saadet-i dâreyn) yakalanabileceği fikri aslında başlarına gelen olaylarla mücadele yerine katlanma alışkanlığından dolayı kendi kendilerinin engeli haline dönüşmektedir. Türkiye Müslümanlığında da sıklıkla görülen din temelli ve bir Osmanlı geleneği olan Arap hayranlığı, milyonlarca Suriyelinin uzatmalı misafirlikleri sebebiyle sorgulanır bir hale gelse de Suriye'deki Türkmen Müslümanlığında halâ '*Her Arapça konuşanı imam ya da âlim sanma*' saplantısı sürmektedir.⁸⁰ Öncelikle kendi asimilasyonuna pirim veren bu zihniyet bağımlılığından kurtulmaya ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz.

Daha önce bahsi geçen ve boy üstünlüğüne (İlbeyli & Beydili) dayanan rekabet, kırsaldaki Türkmen aşiretleri arasında bazen kan davalarına varan çekememezlik, şehir Türkmen nüfusunun sırtındaki yoğun işsizlik ve hayat pahalılığı gibi toplumsal bütünleşmeyi engelleyen hususlara ek olarak şehirleşenlerin ve Araplaşarak sınıf atlayanların Türkmenliği '*Köylülük*' olarak görmesi gibi hususlarla daha da derinleşmektedir.⁸¹ Hâsılı Türkmenlerle ilgili gelecek kurgusu ve stratejik planlamalarda bu kronik düalizmin/ikilemlerin hesaba katılma zorunluluğu bulunmaktadır. Zira Türkiye'nin öncülüğünde yapılan organizasyonlar da dahil bir çoğu kısa bir süre sonra bu hesap dışı sosyo-kültürel el freni nedeniyle kadük hale gelebilmektedir. Yani yeni organizasyonların selâmeti içsel ve algısal tedbirlere de başvurulması zaruret kesbetmektedir.

Yine de Savaş'ın acılarıyla birlikte getirdiği büyük değişim, toplumsal arka planı da dikkate alan doğru organizasyonlarla Türkiye ile sınır ötesi Türkmenler arasında yarım kalmış birlik ve bütünlüğü aşamalı olarak sağlayabilir veya en azından fırsatlar sunabilir. Bu bağlamda Türk devlet aklının önceki hataları tekrarlamadan ve uluslararası ilişkilerin kısa vadeli pazarlıklarında Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'taki hem çift hem de tek Türkmen potansiyelini eritmeden alt yapısı iyi düşünülmüş bir örüntü kurması gerekmektedir. Ve aslında tarih, coğrafyadakilere kendi kaderleri üzerinde tasarruf imkânı tanımakta;

16.07.2019; "Batı Türkmeneli Derneği Yeni Yerine Taşındı", *Türkmen Ajansı*, 25 Şubat 2019 (Çevrimiçi) www.turkmenajans.net/bati-turkmeneli-dernegi-yeni-yerine-tasindi/, 16.07.2019.

⁸⁰ Bademci, *a.g.e.*, s. 233, 235 ve 248-249; Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 24; Altun, *a.g.t.*, s. 83-84.

⁸¹ Altun, *a.g.t.*, s. 98 ve 140; Erendor, *a.g.e.*, s. 244; Öztürkmen - Duman - Orhan, "a.g.m.", s. 24.

bu beklentilerin boşa çıkarılmaması tarihî bir sürecin heba edilmemesi adına da adeta mecburiyet arz etmektedir.

Genel Değerlendirme

Kontrollü Suriye Krizi'nde insanî beklentilerle kontrolörlerin beklentileri uyuşmamaktadır. Irak, Libya, Yemen ve Suriye üzerinden oynanan Ortadoğu'yu istikrarsızlaştırma oyunu Küresel Efendilere göre Çin'in dünyayı ekonomik, Rusya'nın ise politik şekillendirme çalışmalarını boşa çıkarana dek devam ettirilecek gibi görünmektedir. Veyahut dev sermaye bloklarına sahip olan Çok Uluslu Şirketler güç merkezlerini Uzakdoğu'ya taşıyarak yönetim erkinin yer değiştirmesini sağlayarak hegemonyalarını sürdürmeye çalışacaklardır. Tebdil-i mekân nev'inden bu durum aslında çoktandır uygulama safhasındadır diyebiliriz. Bu meyanda Türkiye'nin bölgeyle ilgili yeni planlamalar yaparken veya mevcutları koordine ederken güç dengelerindeki muhtemel değişimleri de hesaba katması gerekmektedir.

4.5 asır Selçuklular ve ardılları, peşi sıra 4 asırlık Osmanlılar ile kaderdaşlık eden Türkmen kardeşlerimiz İstiklâl Harbi, Hatay'ın İstiklâli ve İkinci Dünya Harbi esnasında yıkılan hayallerinin ardından adeta hayata ve benliklerine küsmüşlerdi. 65 yıllık bir sessizlikten sonra bu kez çoluk-çocuk ölümler ve zulümlerle imtihan olmuşlardır. Sığıntı bir yaşamın yıllarca cevr ü cefasına göğüs gerenler de dahil bundan sonraki süreçte Türkmen kardeşlerimizi aynı kederlere düşürmeyecek bir siyaset bizce bölgesel ve dönemsel şartları reel politikle beraber okumakla ancak mümkün olacaktır. Evvel emirde Türkiye'deki siyasal hayatın etkisiyle milliyetçilik / Türkçülük ve ümmetçilik / İslamcılık akımlarına ayrılan⁸² Türkmenlere ideolojik bir yaklaşım göstererek ayrışmayı hızlandırmaktan kaçınılmalıdır. Hatta Türkmenler arasındaki üçüncü tarz-ı siyaset olan Suriyecilik yaklaşımı bile dikkate alınarak öncelikli çözümlerin Suriye'nin toprak bütünlüğü içerisinde sunulmasında fayda bulunmaktadır. Zaten ortada 8 yıllık İç Savaş'ta Suriye halkının önemli bir bölümünden ve dış ülkelerden aldığı ciddi destekle direnen bir Beşşar Esad figürü var. Türkiye hem kendi iç huzuru hem de Türkmenlerin esenliği için Suriye'deki iç & dış bütün aktörleri muhatap alan ve insanî boyutu esas alan çalışmalarda bulunmalıdır.

Konuyla ilgili kesimlerin yinelediği; Suriye Devleti'yle bir Kültürel Haklar Antlaşması yapılarak oradaki Türklerin azınlık kabul edilmesi, kendi dillerinde eğitim verebilecek okullar açılabilmesi sağlanmalıdır. Ayrıca Türkiye'de eğitim yapma ve rahatlıkla geri dönüp çalışabilme imkânının sağlanması, Türkmen kültürünün yaşatılması bâbında basın-yayın faaliyeti için yasal düzenleme yapılması ve ekonomik hayatta da eşit vatandaşlık prensibiyle Araplara tanınan tüm ticari-iktisadi haklardan yararlandırılması hususlarına öncelik verilmelidir. Diğer yandan Türkmenlerin de katılımıyla yeni bir Anayasa yapılarak çok partili sisteme geçilmesi, Türkmenler de dâhil olmak üzere Suriye'deki tüm etnik gurupların aslî unsur olarak nitelenmesi, Türkmenlerin yoğunluk-

⁸² Erendor, *a.g.e.*, s. 283-285.

lu yaşadığı bölgelerde Türkçenin resmi dil olarak tanınması da teminat altına alınmalıdır. Aynı zamanda yerel yönetimlerin güçlendirilerek yetkilendirilmesi ve sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma süreci geliştirilerek toplumsal alanda geri bırakılmış sınıfların yaşam şartlarının geliştirilmesi mevzularında teklifler götürülmelidir.⁸³ 1921 Ankara Antlaşması'nın ilgili maddeleri de uluslararası hukuk bağlamında görüşme masasında yer almalıdır.

Bundan başka bir çatı siyasal teşekkül olarak merkezi Ankara'da bulunan Suriye Türkmen Meclisi'nin Yeni Suriye Bildirgesi'nde yer alan tespit ve önerilerden de; Devlet kurum ve kuruluşlarının muhafaza edilmesi, görevi sadece vatan topraklarını savunmak olacak olan yeni bir ulusal ordunun kurulması sağlanmalıdır. Fakat bunun yanında ordunun siyasetten el çekmesi, tüm Suriyeli göçmenlerin / mültecilerin yurtlarına geri dönebilmesi, erkek ayrılığı ve kadın-erkek eşitliği normları muvacehesinde iyi komşuluğun ilke edinilmesi hususları desteklenerek seslendirilmelidir. Daha özelde ise Türkmen firmalarına Güvenli Bölge boyunca belli Sınır Kapılarında (Çobanbey, Karkamış, İslahiye, Öncüpınar) sertifika ve geçiş kolaylığı sağlanarak ticari açıdan cansuyu verilmesi hususiyeti vardır. Mart 2011 tarihinden bu yana kayıp yüzlerce ve tutuklu binlerce Türkmen'in akıbetinin araştırılarak insanlığa karşı işlenen suçlar (terör - tedhiş, kimyasal silah vs.) hariç çıkarılacak bir Genel Af Kanunu kapsamında değerlendirilmesinin takibinin de lüzumu bulunmaktadır.⁸⁴

Fakat asıl iş siyasî geleceğin tanzimi noktasında olacaktır. Hâl-i hazırda Suriye'nin kuzeyindeki 4 ayrı yapı⁸⁵ ve bunun dış destekçileri⁸⁶ bulunmaktadır. Cenevre Konferansları (2012-2016) ile başlayan taraflararası görüşmeler BM'nin 2268 sayılı kararıyla diken üstünde bir Ateşkes Antlaşması'yla ancak neticelenmiştir (27 Şubat).⁸⁷ Sonuçta güç merkezleri ya ortak bir kararda buluşacaklar ya da daha büyük bir ihtimalle ayrı ayrı kararları deklare ederek bir denge oluşturmaya çalışacaklardır. Böylelikle bir sonraki hamleye kadar geçici bir statüko kurulmuş olacağından bu fasılda hata yaparak güç kaybeden veya fazlaca açık veren söz söyleme hakkını yitirebilir. Dolayısıyla eldeki koz destesini / veri cetvelini 'ya hep ya hiç' noktasında heder etmeden belirsizlikleri de hesaba katarak 'hem öyle hem böyle' mantığında çözümler üretilmelidir diye düşünüyoruz.

⁸³ Umar, "a.g.m." (ST), s. 600; ORSAM (2012SS), *a.g.r.*, s. 58.

⁸⁴ Bozoğlan, *a.g.e.*, s. 194-195; Abdurrahman Mustafa, "Suriye'de Türkmen Gerçeği", *ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, No: 27, Haziran 2015, s. 10-12; Erendor, *a.g.e.*, 325-326; "Suriye Türkmenleri", *a.y.*

⁸⁵ 1.) Kuzey ve Doğu Suriye (Kürt) Otonom Bölgesi, 2.) Suriye Muhalefeti-İdlip, 3.) Güvenli Bölge-Türkiye, 4.) Kalan Yerler (Halep, Lazkiye)-Suriye Rejimi.

⁸⁶ 1. Rusya: Açıkta Esad Rejimi'ne destek, dolaylı olarak SDG ile kontak. 2. ABD: Açıkta Suriye Demokratik Güçleri'ne destek, yarı oranlı Türkiye ile işbirliği, dolaylı olarak Suriye Muhalefeti'yle kontak. 3. İran: Açıkta Suriye Rejimi yanında savaş, 4. Fransa ve İngiltere: ABD ile işbirliği halinde SDG'ye destek, Muhalefete dolaylı kontak. 5. Çin: Rusya ve İran'la işbirliği halinde Esad'a destek. 6. Suudi Arabistan, BAE ve Katar: Kahve dövücüsünün (Amerika) hınk deycileri. 7. İsrail: Yalnızca kendi çıkarlarına taraf; Golan işgali, Şam-Süveyde-Hama-Humus-Lazkiye bombardımanları. 8. Gulyabaniler (Beş kıtada onlarca ülkeden on binlerce militan).

⁸⁷ Erendor, *a.g.e.*, s. 352-368.

Türkiye'nin daha şimdiden Güvenli Bölge içindeki yerleşim yerlerine sağladığı alt yapı hizmetleri veyahut İran'ın Lazkiye'ye enerji santrali, Banyas'a da gaz boru hattı projeleri ve Çin'in Şam Yönetimi'ne 2 milyar dolarlık endüstriyel yatırım sözü gibi olgular barış sürecinde Suriye'nin imarının hangi devletlerce yapılacağı konusunda da önemli bir yarışın yaşanacağına işaret etmektedir. 'Statistical Review of World Energy 2017' (Dünya Enerjisinin İstatistiksel İncelemesi) raporuna göre Suriye, 2.5 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine ve 300 milyar m³ civarında da kanıtlanmış gaz rezervine sahiptir. Petrol potansiyeli açısından Hasiçi Vilayeti 1, Deyr-i Zor Vilayeti ise 2'nci sıradadır. Rakka Vilayeti'nde de küçük olmakla birlikte keşfedilmiş petrol ve gaz sahaları mevcuttur. Dikkat edilirse bu 3 vilayet NES ya da Rojava diye kısaltılan Özerk Kürt Bölgesi'nin bel kemiğini oluşturmaktadır. Kuzey Irak'taki Musul, Erbil, Kerkük petroleri ise Barzanistan'daki Batı şirketleri ve ortakları tarafından değerlendirilmektedir. Dolayısıyla herkesin göz hesabı yaptığı bu siyah hazineyle alâkalı Kürt Enerji Koridoru fikri gitgide ağırlık kazanmaktadır.⁸⁸ Buna binaen siyasal çözümün ekonomik paylaşımına göre şekillenecek olma ihtimali yüksek gözükmektedir.

Dahası Türkiye'nin Güvenli Bölge'yi Suriye sınırı boyunca 30-32 kilometrelik şeritle genişletmesi ve Türkiye'deki göçmenlerin buraya yerleştirilmesiyle ilgili Amerika Birleşik Devletleri ile yürüttüğü müzakerelerin PYD/SDG Komitesi'nin istediği surette 5 veya 10 kilometrelik da bir şeritle neticelenme ihtimali fazladır.⁸⁹ Bu meyanda ortaya somut öneriler koymak gerekirse Türkiye 2 çalışmayı birlikte işletmek durumundadır: 1- Mevcut Güvenli Bölge'ye, ilâve şeritle birlikte uluslararası hukukî bir statü kazandırmak. Bu bakımdan ABD'yle doğrudan görüşmeleri sürdürmek zaruridir. 2- İdlip'i HTŞ gibi IŞİD-vari guruplardan arındırarak yarım asrı aşan mezhepçi politikaların mağduru Sünnî (Arap-Türkmen) muhalefetin demokratik alanı olarak tanımlandırmak / konumlandırmak. Bu 2 eşgüdüm strateji dışında Esad yönetimine kalan dördüncü ve en büyük parçayla ilgili beklenti ve önerileri yukarıda sıralamıştık. Özetle Arapların baskın/dominant olmadığı laik ve demokratik bir Suriye (Şam Hükümeti) ile âdem-i merkezîyetçi bir anlayışla bölgesel otonomilerin buraya bağlılığını önermekteyiz. Analist Vahap Coşkun'un ifadesiyle "Amerika'nın kafasındaki" plan da, Rusya'nın yarım ağızla destek verdiği reel politik vaziyet de bizce budur.⁹⁰

1918'den beri dünya kamuoyunun yönlendirilmesinde önemli bir etkisi olan New York merkezli Amerikan Dış Politika Birliği'nde (Foreign Policy As-

⁸⁸ Akyener, a.g.e., s. 98-101 ve 125; Berza Şimşek, "Suriye'nin Yeniden İnşasını Hangi Ülkeler Üstlenecek, Türkiye Rol Oynayabilir mi?", *BBC News - Türkçe*, 21 Şubat 2019 (Çevrimiçi) www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47284666, 18.07.2019; İdris Okuducu, "Irak'ın Devasa Petrol Rezervleri", *AA Dünya*, 9 Ağustos 2018, (Çevrimiçi) www.aa.com.tr/tr/dunya/irakin-devasa-petrol-rezervleri-/1226468, 18.07.2019.

⁸⁹ "ABD'nin 'Güvenli Bölge' Planı Basına Sızdı!", *Aydınlık Gazetesi*, 26 Temmuz 2019 (Çevrimiçi) www.aydinlik.com.tr/abd-nin-guvenli-bolge-plani-basina-sizdi-dunya-Temmuz-2019, 18.07.2019; Akyener, a.g.e., s. 141.

⁹⁰ Vahap Coşkun, "ABD'nin Kafasındaki Suriye", 26 Eylül 2018 (Çevrimiçi) www.kurdistan24.net/tr/opinion/251d7ef8-b84d-4920-a58c-cb9f313c3e3f, 18.07.2019.

sociation) Ladislav Garassy imzasıyla yazılan “Kürdistan’ın Bağımsızlığı Birleşik Devletler Koruması Altında mı?” başlıklı makalede ilginç stratejik ipuçları verilmektedir. Irak ve Suriye’yi birlikte ele alan yazar, kuzeyde 2 Kürdistan hattının alt tarafında 2 de Türk Bölgesi (Musul, Selahaddin, Diyala ile Halep, İdlip, Rakka, Hama) öneriyor ki hudutları Orta Irak ve Orta Suriye’ye kadar dayanmaktadır. Dahası Birleşik (Suriye ve Irak) Kürdistan olarak kurgulanan bölge 26 kantondan oluşuyor: 5’i Barzanî, 5’i Talabanî ve 5’i de PYD olmak üzere 15 Kürt kantonu; 4 Türk kantonu (Güney Kerkük, Tuzhurmatı, Telafer ve Ceablus), 3 Asurî kanton, 2 Yezidî kanton, 1 Feyli ve 1 Şabak/Şebek kanton. Bu son ikisinden ilki Şii Kürt + Lur, ikincisi de Şii (3/2) Türkmen + Kürt kökeninden kabul edilmektedir.⁹¹

Batılıların ve özellikle Amerikalıların bu tip projeksiyonları ve simülasyonları (canlandırma) çoktur. Think Tank denilen bu düşünce endüstrisi Devlet Aygıtı’nı farklı fikir konseptleriyle beslerken bir gurup yönetici elit bu çalışmalarından birini alır ve uygulamaya koyar. 11 Eylül 2001 sonrası sahaya sürülen ve kısaca BOP (Büyük Ortadoğu Projesi / Greater Middle East) diye bilinen⁹² proje kapsamında istikrarsızlaştırılan ülkelerden birindeki (Suriye) bir azınlığın (Türkmenler) çağdaş tarihi üzerinden stratejik bir değerlendirmeyi esas alan bu makale bile bu projelendirmenin dolaylı etki alanında bulunmaktadır. Daha önce kaleme aldığımız Telafer makalesinde de buna dikkat çekmiştik.⁹³ Kuzey Suriye’deki Türkmen yerleşim yerlerinin geleceğini doğrudan ve belki de on yıllar boyunca etkileyecek bir konuda bu parametreleri de göz önüne alarak yorumlamada bulunmak gerekir kanaatindeyiz.

Sonuç olarak Amerika, Avrupa ve Körfez ülkelerinin ya da Rusya-İran-Çin ekseninin Suriye için isteği Bölgesel Yetkilendirmeli Irak Modeli veya Bosna-Hersek modelindeki iç içe kantonlar / devletçikler noktasında kesişiyor gibi durmaktadır.⁹⁴ Zira tek ve bütün bir Suriye’nin kimin Suriyesi olacağı zaten başından beri en temel problem olarak kayıtlı durmaktadır. Şam yönetiminin silah ithalatındaki yüzde 75 oranındaki Rusya bağımlılığı da söz konusuysen⁹⁵ Mezopotamya’nın bu bölümünde mücadele bitmeyecek ancak mola verecek demektir. Hele hele Kuzey ve Doğu Suriye olarak adlandırılan özerk bölgedeki Kürt nüfusun yarısı bulmaması⁹⁶ hatta Arap nüfusun da ciddi bir oranda yoğunluk arz etmesi bazı ittifakları zorunlu kılmaktadır. Projelendirme kapsamındaki federatif yapıların yıllar yılı yükseltilecek yüzdesi gelecekte rol çalmak bábında bize hem Kuzey Irak’ta hem de Kuzey Suriye’de Kürt -

⁹¹ Ladislav Garassy, “An Independent Kurdistan under U.S. Protection?”, *Foreign Policy Association*, October 24, 2016, (Çevrimiçi) <https://foreignpolicyblogs.com/2016/10/24/independent-kurdistan-us-protection/>, 18.07.2019; “Feylis”, (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Feylis> ve “Shabaks”, (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Shabaks>, 18.07.2019.

⁹² Tam olarak adı: Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ile Müşterek Bir Gelecek ve İlerleme İçin Ortaklık.

⁹³ Abdulhalik Bakır - Süleyman Pekin, “Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer”, *BŞEÜ Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2018, s. 64-117.

⁹⁴ Coşkun, a.y.; Garassy, a.y.

⁹⁵ Erendor, a.g.e., s. 377.

⁹⁶ Bozbuğa, “a.g.m.”, s. 10.

Türkmen Federasyonu minvalinde bir politika güdülmesi gerekliliğini izhar etmektedir. Keza Muhalefet'in kontrol ettiği İdlip'te Arap - Türkmen, Türkiye'nin kontrol ettiği güvenli bölge veya bölgelerde de Türkmen ve diğerleri (Arap, Kürt, Süryani, Asuri, Ermeni, Yezidi, Domari, Çeçen, Fellah) üzerinden yerel yetkilendirilmiş bölgesel yönetimler teşkil edilerek savaşzede milyonların güvenliğini ve geleceğini bir süreliğine de olsa garanti altına almaya odaklanılmaldır diye düşünüyoruz.

82 milyonluk Türkiye nüfusuna göre yüzde 6'lık bir orana erişen ve gitgide hem nüfuslarının hem de yerli vatandaşlarla toplumsal muarazaların arttığı bir ortamda⁹⁷ bu nüfusun da Suriye içindeki farklı idari bölgelerde eritilmesi gerekliliği neredeyse bir milli güvenlik sorunu olagelmıştır. Son cümle olarak; Türkiye'nin Suriye Türkmenlerine yönelik yaptığı ve yapacağı liderlik organizasyonlarında bu siyasi çeşitliliğin de vurgulanması gerekmektedir. Hem teşkilatlanmaların boy-bölge-mezhep ayrımı yapılmadan ortak ve demokratik bir platform/birlik altında yapılması hem de SDG çatısı altında faaliyet yürüten ve Selçuklu Tugayı'ndan kopma Hammam Türkmen Şehitleri Tugayı⁹⁸ gibi yapıların dışlanmaması da göz önünde bulundurulmalıdır. Aksine ayrı bir irtibat kolu olarak görülmesi; Türkmenler için eğitim ve ekonomi temelli yeni stratejilerin üretilmesi, Dışişleri Bakanlığı birimlerinin Ortadoğu Bölgesi için araştırmalar yapan sivil ve akademik merkezlerden stratejik proje ya da projelendirme hizmeti alması gibi hususlara öncelik verilmesi gereğinin altını çizmekteyiz.

Sonuç

*“Ezo Gelin çık Suriye dağlarının başına,
Güneş vursun kemerin kaşına da kaşına.”*

Gaziantep yöresinden Cemil C. Güzelbay tarafından derlenen ve saha araştırmalarında Halep'teki düğünlerin kına gecesi türküsü olarak söylenen Ezo Gelin'in sözlerinde vurgulanan ortak kültür bizim millet olma vasfımızın da sosyolojik verilerinden biridir. Beydilli Boyu'ndan Bozgeyikli Dede soyundan olduğu kabul edilen Ezo Gelin'in mezarı sonradan akrabalarınca Gaziantep'e götürülse de her yıl Türkmenlerin Munbuç dediği Menbiç'te anılmaya ve düğünlerde kınayla beraber türkü formunda yakılmaya devam etmiştir.⁹⁹ Yanıp yakıldığımız bir başka ortak husus ise önce Ankara Antlaşması ile (1921) sınırımızın dışında fakat Misak-ı Milli hissiyatımızın içinde bıraktığımız Süleyman Şah Türbesi ve Karakolu'nun tıpkı Ezo Gelin'in torunları örneğine benzer bir şekilde Türkiye sınırının dibine getirilmesidir. Zaten 1973'te bu coğrafyadaki sırdaşımız Fırat üzerine yapılan Tebka Barajı'ndan ötürü Karakozak'a nak-

⁹⁷ Ayrıntı için bkz. Süleyman Pekin, “Bayram ve Sığınmacı Düşünceleri”, *Kocaeli Aydınlar Ocağı - Güncel*, 05 Haziran 2019, (Çevrimiçi) www.kocaeliaydinlarocagi.org.tr/Yazi.aspx?ID=9677, 19.07.2019.

⁹⁸ “Syrian Democratic Forces”, (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Syrian-Democratic-Forces> ve “Seljuk Brigade - Hammam Turkmen Martyrs Brigade”, (Çevrimiçi) <https://en.wikipedia.org/wiki/Seljuk-Brigade>, 19.07.2019.

⁹⁹ Altun, *a.g.t.*, s. 131-133.

line izin vermiştik. Fakat bu defa IŞİD gerekçesiyle kendi operasyonumuzu kendimiz yapsak (2015) da artık hükümsüz kalan bu durumun yeni gerekçelerle eski yerine iadesi vakti çoktandır gelmiş bulunmaktadır. Türkiye en geç bir-iki yıl içerisinde Suriye hatta Lübnan, Filistin ve Irak Türkmenleriyle ortak kültürel kodlarımızın başlıcalarından olan Süleyman Şah Atamezarı'nı Fırat koynundaki eski yerine taşımayı başarmalıdır.

Coğrafyanın daha doğrusu coğrafya üzerine yazgı biçenlerin oynadığı oyunlarla ayrı düştüğümüz Türkmen kardeşlerimizin Kuzey Suriye'deki kısmıyla ilgili görüş ve önerilerimiz onların yaşadığı diğer yerler için de geçerlilik taşımaktadır. Büyük millet olmanın gereği düştüğü zaman tekrar kalbilmek, ayrı kaldıklarını unutmamak ve Devlet - Millet aklıyla bütüncül organizasyonlar kurgulamaktır kanaatindeyiz. Kültürel ve kalbi birlikteliği, kaderin bizim cenaha denk düşürdüğü imkân ve kabiliyetlerle sınırlanmamış bir güncel birlikteliğe tahvil etmek görev kabilindedir. Bu meyanda yapılacak yazılı-sözlü tüm çalışmalar ve ortaya konan bütün emekler boşa gitmeyecek bir değer ifade etmektedir. Ki aslında değerlerimizin karşılığı verdiğimiz değer nispetindedir. Yoksa yazgımız türkülerimizi bize ağıt formunda okumaya, hem de en mutlu zamanlarımızda mecbur kılar:

*“Nenneyle de ah bahtı karam nenneyle,
Çık Suriye dağlarına bizim ele eyley.”¹⁰⁰*

Kaynaklar

“Türkiye Cumhuriyeti İle Beynelmilel Ukut Mucibince Suriye ve Lübnan Üzerinde Haiz Olduğu Salâhiyete Müstenide Hareket Eden, Fransız Cumhuriyeti Arasında Mümza Muhadenet ve Münasebatı Hasenei Hemcivarî Mukavelenamesinin Tasdiki Hakkında Kanun”, Resmî Ceride ile neşir ve ilâm: 24/VIII/1926, Sayı: 455, s. 1002-1003.

“2012 Suriye Söyleşileri”, *ORSAM Rapor*, No: 187, Kasım 2013.

AKYENER, Oğuzhan: *Suriye İç Savaşı - Enerji, Güvenlik ve Siyaset Boyutlarıyla*, Türkiye Enerji Vakfı (TENVA) Yayınları, Ankara 2018.

ALTUN, Serap: *Halep'te Türkmen Yerleşimleri: Tarihi, Gelenekleri ve Günlük Yaşamları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

AYDOS, Volkan - DURAN, Meltem: *Suriye Ülke Etüdü*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 30, Eylül 2000.

BADEMCİ, Ali: *Suriye'de Türkmenler ve Bayır-Bucak*, 2. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

BAKIR, Abdulhalik - PEKİN, Süleyman: “Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer”, *BŞEÜ Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2018.

BECKOUCHE, Pierre: *Europe's Mediterranean Neighbourhood (The Country Reports: Syria)*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2017.

BİLGİLİ, Münür: *Doğu Akdeniz Kıyısında (Suriye, Lübnan, İsrail) Yaşanan Göçler ve Devlet Oluşum Süreçlerine Etkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

¹⁰⁰ Altun, a.g.t., s. 132.

BİRSEL, Haktan - DUMAN, Olcay Ö.: “Fransa’nın Suriye Mandater Yönetimi Müfettişlerinden Pierre Bazantay Gözüyle Yakındoğu’da Bir Milliyetçi Çatışma Alanı: İskenderun Sancağı (1934-1939)”, *Turkish Studies*, V: 8/9, Summer 2013.

BLEANEY, C. Heather: “The Turkic Peoples of Syria”, *Turkic Peoples Of The World*, (Ed.: Margeret Bainbridge), London, Routledge 1993.

BOZBUĞA, Rasim: “Suriye Kürtleri: Suriye’nin Kuzeyinde Etnik Yapı ve Kürt Nüfusu”, *21. Yüzyıl Dergisi*, Sayı: 60, Ocak 2015.

BOZOĞLAN, İsmet: *Dünden Bugüne Suriye Türkmenleri -I- Bayır-Bucak Türkmenleri*, Suriye Türkmen Meclisi Kültür Yayınları, Antakya 2017.

BUDAK, Mustafa: “Ankara İtilafnâmesi Sürecinde Suriye Sınır Üzerine Tartışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 38, Temmuz 1997.

BUZPINAR, Ş. Tufan: “Lazkiye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003.

CLEVELAND, William L.: *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harman-çı), Agora Kitaplığı, İstanbul 2004.

Creative Destruction - Business Survival Strategies in the Global Internet Economy, Editors: R.L. Katz - P.M. Vaaler - L.W. McKnight, Massachusetts, The MIT Press, 2001.

ÇELİKKOL, A. Oğuz: *İçimizdeki Komşu Suriye*, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2015.

Çevrimiçi: <http://alaalam.org>, <http://ansiklopedi.muslumcu.com>, <http://ar.parliament.iq>, <http://arif-yilmaz.tripod.com>, <http://gavurdaglari.blogspot.com>, <http://mukhtarfatih.blogcu.com>, <http://worldpopulationreview.com>, <https://ar.m.wikipedia.org>, <https://en.wikipedia.org>, <https://eodev.com>, <https://e-tarih.org>, <https://foreignpolicyblogs.com>, <https://multeciler.org.tr>, <https://orsam.org.tr>, <https://osmanlica.ihya.org>, <https://suryeturkmenleri.wixsite.com>, <https://tr.boell.org>, <https://tr.sputniknews.com>, <https://tr.wiktionary.org>, www.aa.com.tr, www.aydinlik.com.tr, www.bayrak yayincilik.com, www.bbc.com, www.cia.gov/library, www.ciftlikdergisi.com.tr, www.economist.com, www.e-tarih.org, www.gazete2023.com, www.globalrights.info, www.hurriyet.com.tr, www.islahhaber.net, www.istiklal.com.tr, www.jpost.com/Opinion, www.kocaeliaydinlarocagi.org.tr, www.kurdistan24.net, www.kurdistan24.net/tr, www.luggat.com, www.mepanews.com, www.mepanews.com, www.milliyet.com.tr, www.nybooks.com/daily, www.ozgurkocaeli.com.tr, www.qasioun-news.com/tr, www.ramazanogullari.com, www.reddit.com, www.rudaw.net, www.sozcu.com.tr, www.stratejikortak.com, www.suriyeli-turkmenler.com, www.tbmm.gov.tr, www.turkbilimi.com, www.turkmenajans.net, www.turkmens.com, www.turkmens.com, www.unhcr.org, www.uniraq.org, www.vda.org.tr, www.washingtoninstitute.org, www.wikizero.com, www.yaklasansaat.com, www.yenisoz.com.tr

ÇUBUKÇU, Mete: *Yıkılın Bu Düzen*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

DAĞ, A. Emin: *Emeviler’den Arap Bahanna Halep Türkmenleri*, ORDAF Taşmektap Yayın Atölyesi, İstanbul 2015.

_____ : *Halep Türkmenleri (1918-2008)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

_____ : *Suriye (Bilad-i Şam’ın Hazin Öyküsü)*, İHH Yayınları, İstanbul 2004.

DEMİR, Enes: “Arşiv Belgeleri Işığında Milli Mücadele Döneminde Halep ve Kuzeyi”, 2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi (20-24 Kasım 2017), İstanbul 2019.

ERENDOR, Metin: *Suriye ve Türkmenler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2016.

FATİH, Muhtar: *Suriyeli Türkmenler Haritası (Halep, Cerablus, Albab, Münbiç Kuzeyindeki Türkmen Köyleri)*, 2017.

GÜÇ, Çakıl: “Savaş Müteahhitleri”, *Akademik Ortadoğu*, Sayı: 4, 2007.

GÜÇTÜRK, Yavuz: “İnsanlığın Kaybı” / *Suriye’deki İç Savaşın İnsan Hakları Boyutu Raporu*, SETA Yayınları, Ankara 2014.

GÜNAR, Altuğ: *Yaratıcı Yıkım Kriz ve Avrupa Birliği*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018.

GÜZTOKLUSU, Murat: *Musul Özdemir Harekâtı*, 2. baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.

HONİGMANN, Ernst - DARKOT, Besim: “Lâzkiye”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VII, MEB, İstanbul 1988.

İNCE, Erdal: “Suriye’de Baas Rejiminin Kuruluşu ve Türkiye”, *Tarih ve Günce*, Yıl: 1, Sayı: 1, Yaz 2017.

İSHAKOĞLU, Ömer: *Suriye Tarihi (Osmanlı Dönemi Suriye’sinde Edebi ve Kültürel Hayat 1800-1918)*, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul 2012.

KALAYCI, İsa: “Suriye Türkmenlerinin Türkiye’ye Göçleri”, *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, BŞEÜ 08-10 Mayıs 2014, Bilecik 2016.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih: “Suriye Türkleri / Turks in Syria”, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 2, Sayı: 3, Sonbahar 1995.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih: *Suriye’de İç Savaş Sürerken Suriye Türkleri*, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Rapor: 1, Ankara 2013.

KOLTUK, N. - SAĞLAMÇUBUKÇU, S.A. - ALİKILIÇ, D. - TOPAL, M. - ÖZTÜRK, M.: *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2018.

KORKMAZ, C. Burak - İLTAR, Latif: “Bayır-Bucak Türkmen Bölgesindeki Türk Varlığı ve Bölgede Mücadele Veren Gruplar”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 13, Bahar 2016.

MAİSEL, Sebastian: *Yezidis in Syria: Identity Building Among a Double Minority*, Lanham - Maryland, Lexington Books, 2016.

Modern Ortadoğu Tarihi, Editör: Hasan Öztürk, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2016.

MUSTAFA, Abdurrahman: *Suriye’de Türkmen Gerçeği*, ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi, No: 27, Haziran 2015.

Münbiç: Demografik Yapı, Silahlı Grupların Dağılımı ve Geleceğe Dair Senaryolar, ORSAM Raporu, No: 16, Haziran 2018.

OKUR, M. Akif: “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye’de Fransız Mandası”, *Bilgi*, Sayı: 48, Kış 2009.

Osmanlı Belgelerinde Halep, Haz: N. Koltuk, S.A. Sağlamçubukçu, D. Alıkılıç, M. Topal, M. Öztürk, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2018.

ÖZBAY, İ. - ÜNALP, F.R. - KESKİN, A.: *Türk İstiklal Harbi IV’üncü Cilt Güney Cephesi (İngiliz ve Fransızların Güney-Doğu Anadolu’yu İşgal Etmele-ri, Milli Mücadele Hareketleri, Bu Bölgede Yapılan Muharebeler ve Revandiz*

Harekâtı), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

ÖZLÜ, Hüsnü: “İkinci Dünya Savaşı’nda, Türkiye’ye Gelen İngiliz Heyetleri İle Yapılan Görüşmeler ve İngiltere’den Alınan Askerî Yardımların Sonuçları”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2013.

ÖZTÜRK, Mustafa: “Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, *Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 18, Yaz 2016.

_____ : “TBMM’nin 1924 Yılı Yılbaşı Hatırası-Misakı Millî Haritası”, *Askerî Tarih Bülteni*, Y: 25, S: 49, Şubat 2002.

ÖZTÜRKMEN, A. - DUMAN, B. - ORHAN, O.: “Suriye’de Değişimin Ortaya Çıkardığı Toplum: Suriye Türkmenleri”, *ORSAM-Ortadoğu Türkmenleri Programı*, Rapor No: 14, Kasım 2011.

PAYASLI, Volkan: “Fransız Mandası ve Hatay’ın / Sancak’ın Türkiye’ye İltihak Sürecine Kadar Olan Döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu Uygulamaları (1924-1939)”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi USAD*, C: 5, S: 22, Yaz 2012.

SAYGILI, Hasip: “Resmî Evraka Göre Millî Mücadele’de Türkiye Dışı İslam Topluluklarıyla İlişkiler (1919-1922)”, *Türk Yurdu*, Y: 102, S: 311, Temmuz 2013.

SCHOTT, A. Sofie: *The Kurds Of Syria (From the Forgotten People to World-Stage Actors)*, Royal Danish Defence College, Copenhagen, Brief June 2017.

SHOUP, John A.: *The History of Syria*, Santa Barbara - California, ABC-CLIO, 2018.

Suriye Türkmenleri: Siyasal Hareketler ve Askerî Yapılanma, ORSAM Rapor, N: 150, Mart 2013.

ŞAHİN, Mehmet - SARI, Buğra: “1960-1980 Dönemi Türkiye’nin Üçüncü Dünya ve İslam Ülkeleriyle İlişkileri”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2017.

TASBAŞ, Erdal: “Diyarbakır’da Çeçen Muhacirler ve Sebep Oldukları Asayiş Olayları (Bölüm)”, *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır Kitabı*, (Ed.: İ. Özcoşar - A. Karakaş - M. Öztürk, Z. Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.

TAŞTEKİN, Fehim: *Suriye: Yıkıl Git, Diren Kall*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

TEKİN, Mehmet: “Suriye’de Türkmen Bölgesi ve Basında Bayır-Bucak Türkleri”, *Güneyde Kültür Dergisi*, S: 53, Temmuz 1993.

“The Dom / The “Other” Asylum Seekers from Syria, “The Rights of Dom and Other Related Minorities from Syria Seeking Asylum in Lebanon, Jordan and Turkey Project”, Preliminary Report, pp. 1-4.

UMAR, Ö. Osman: “Suriye Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C: 20 (Türk Dünyası), Ankara 2002.

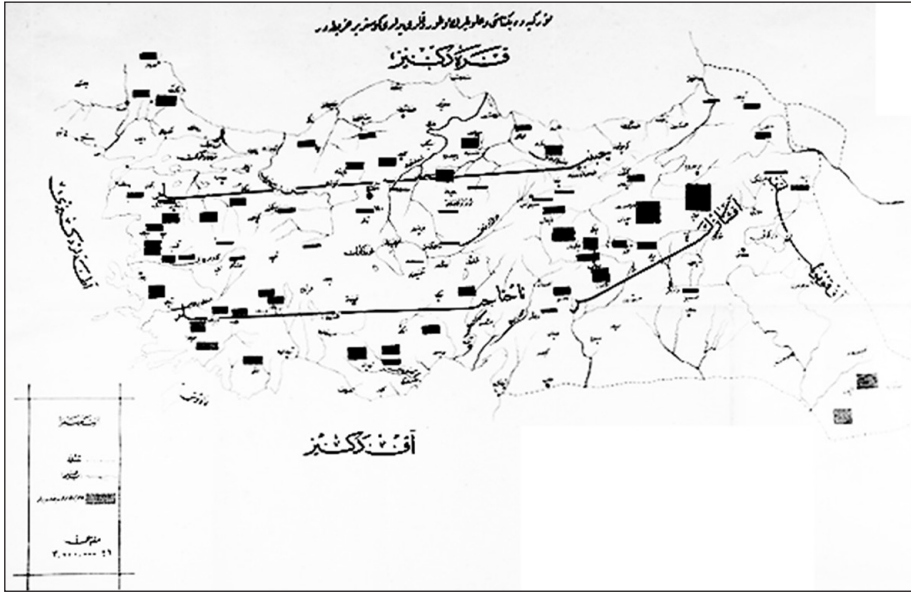
_____ : “Suriye’de Fransız Emperyalizmi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 12, S: 1, Elazığ 2002.

YILMAZ, Hadiye: “Mustafa Kemal Paşa - Emir Faysal Anlaşması ve Millî Mücadele Döneminde Suriye ve Irak”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y: 10, S: 20, Güz 2014.

ZİADEH, Radwan: *The Kurds in Syria-Fueling Separatist Movements in the Region? Special Report (United States Institute of Peace)*, No: 220, Washington, April 2009.

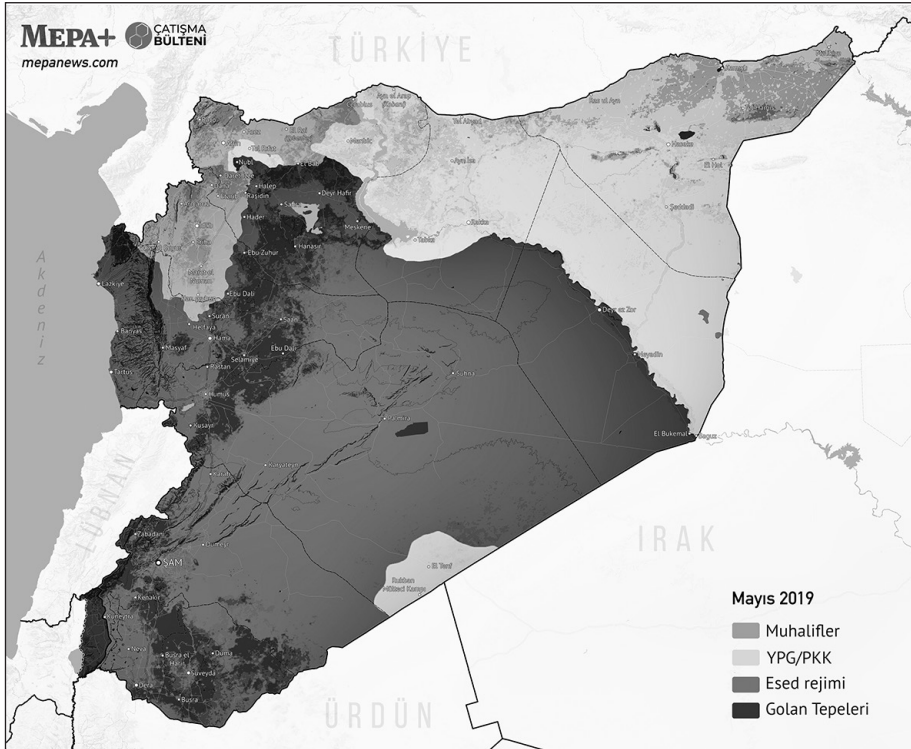

Ek-3: TBMM tarafından yayınlanan 1924 Yılbaşısı Haritası

(Rıza Zelyut - Aydınlık Gazetesi; www.aydinlik.com.tr/iste-misak-i-mill-i-haritasi, Erişim: 20.07.2019)

Ek- 4: Mayıs 2019 itibarıyla Suriye'de son durum haritası

(www.mepanews.com, Erişim: 10.07.2019)

Ek-5 Ladislav Garassy'nin FPA'da yayınlanan dikkat çekici haritası
(<https://foreignpolicyblogs.com>, Erişim: 18.07.2019)

Ek-6: Dört dilde (Arapça, Kürtçe, Türkçe, Asurice) Özerklik Amblemi;
El-İdâre'tül-Zâtiye / Özel İdare

HÂKİMİYETİN SEMBOLÜ: KIZILELMA

Oğuz ŞENTÜRK*

Öz

Kızilelma, Türklerin fetih ve hâkimiyet anlayışını temsil eden sembollerden birisidir ve bir ideal olarak uzak ve erişilmez bir hedefi temsil eder. Bazen de İstanbul, Roma, Viyana, Estergon, Budin gibi çeşitli şehirlerin ifadesinde kullanılır. Bununla beraber kavram Osmanlı döneminde yazılmış edebî metinlerde uzun bir süre Roma'nın karşılığı olarak kullanılmıştır. Kızilelma'nın izine farklı medeniyet ve toplumlarda rastlamak mümkündür. Yunan mitolojilerinden Avrasya mitolojilerine karşı konu olan Kızilelma daima hâkimiyetin sembolü olmuştur.

Kızilelma imgesi, ulaşılması gereken bir yeri, fethedilmesi gereken bir beldeyi ifade ettiği gibi kimi zaman bir devlet kurma idealini, kimi zaman cihan hâkimiyeti idealini, kimi zaman da Türk birliği idealini ifade etmiştir.

Anahtar kelimeler: Kızilelma, Osmanlı, Türk, Ülkü.

Symbol Of Dominance: Golden Apple

Abstract

Golden Apple is one of the symbols representing the conception of conquest and dominance of the Turks. An ideal represents a remote and inaccessible target. Sometimes it is used in the expression of various cities such as Istanbul, Rome, Vienna, Esztergom and Budin. However, the concept has been used in the literary texts written in the Ottoman period for a long time as the equivalent of Rome. It is possible to come across the traces of Golden Apple in different civilizations and societies. From Greek mythology to Eurasian mythology, Golden Apple has always been the symbol of domination.

The image of Golden Apple expressed a place to be reached, a place to be conquered, and sometimes the ideal of establishing a state, sometimes the ideal of the dominance of the world, and sometimes the ideal of Turkish unity.

Keywords: Kızilelma (Golden Apple), Ottoman, Turks, Ideal.

Giriş

Kızilelma'nın tanımı üzerine birçok tarif bulunmakla birlikte genel olarak kabul edilen tanıma göre "erişilmesi istenen ülkü ve elde edilmesi amaçlanan

* İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

muhayyel yer” anlamlarında kullanılmaktadır.¹ Larousse’dan aktarılanlara göre de “*Nerede olduğu ya da olacağı belirtmeyerek yeryüzündeki bütün Türklerin birleşip kuracakları ideal ülke veya bütün Türklerin bir araya toplanması ülküsü*” şeklinde tanımlanmıştır.² İsmail Çetin ise Kızilelma için “*bir altın küre ile sembolize edilip bazen bir zaferin işareti, bazen hâkimiyetin sembolü bazen de fethedilmek üzere hedef seçilen topraklar*” tanımını kullanmıştır.³

Kızilelma’yla ilgili yapılan tanımlamaların geneline bakıldığında bir fikri düşüncüyü veya muhayyel bir yeri belirttiğini söylemek mümkündür. Kızilelma üzerine yapılan çalışmaların büyük bir kısmı onu bir siyasi düşüncenin ürünü olarak anlatmaya çalışmışlardır. Orhan Şaik Gökyay⁴ ve Necati Gültepe⁵ Kızilelma’nın serüvenini geçmişten günümüze kadar farklı medeniyet ve toplumlarla karşılaştırarak anlatmaya çalışmışlardır. Ziya Gökalp ve Nihal Atsız gibi edebiyatçılarımızda Kızilelma’yı Türk’ün siyasi bir düşüncesi olarak dile getirmişlerdir. Kızilelma, kalemleri güçlü olan Ömer Seyfettin’in ve Cengiz Aytmatov’un hikâyelerine de konu olmuştur.

Kızilelma’dan bahseden, hikâyelerini ilk aktaran ve bunları yazılı bir hale dönüştürenler Evliya Çelebi ve Peçevi İbrahim Efendi olmuştur.⁶ Tarihimiz için önemli bir yere sahip bu iki müellif kaleme aldıkları metinlerde Kızilelma terimini kullanmışlardır. Söz konusu metinlerde Kızilelma’nın bir sepet içinde gökyüzünden ilahi bir güç tarafından bazı şehirlere isabet edecek şekilde savrulduğu tasvir edilmiştir.⁷

İsmail Hami Danişmend’in aktardığına göre bu şehirler:

- a. *Engerus / Ungarus Kızıl-Elması: Budin,*
- b. *İkinci Engerus Kızıl-Elması: İstoni Belgrad = Szekesfehervar / Sthulweissenburg,*
- c. *Orta Macar Kızıl-Elması: Usturgon = Ezstergon / Gran,*
- d. *Küçük Macar Kızıl-Elması yahut Alaman Kızıl-Elması veya Beç Kızıl-Elması: Viyana,*
- e. *Rim-Papa Kızıl-Elması: Roma.*

Danişmend, Evliya Çelebi’nin Kızilelmaların beşinden bahsettiğini lakin altıncısı olan Prusya’daki Cologne = Kolonya şehrini ihmal ettiğini buna da dayanak olarak Peçevi’nin eserini göstermektedir.⁸

¹ Orhan Şaik Gökyay, “Kızilelma”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 2002, s. 559.

² Banuçiçek Kırcıoğlu, “Kızilelma’nın Türklük İçin Anlamı ve Cengiz Aytmatov’un Kızıl Elma Hikâyesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, Erzurum 1997, s. 89.

³ İsmail Çetin, “Kızilelma”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Sayı: 25, Yıl: 5, Ankara, Ocak-Şubat 2014, s. 61.

⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Kızilelma*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

⁵ Necati Gültepe, *Kızilelma’nın İzinde “Turan Dünyasının Onbin Yıllık Sırrı”*, Milenyum Yayınları, İstanbul, Mart 2007.

⁶ Peçevi eserinde Kızilelma için Türkler’in Roma şehrine ve fütuhât isteklerine verdikleri isim olarak tanımlamıştır. Roma şehrine verdikleri ismin diğer Kızilelmalar ile karışmaması adına Roma’ya “*Rim-Papa Kızıl Elması*” da demişlerdir. Bihter Gürışık, *Peçevi Tarihi (46-80 Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 403.

⁷ Gültepe, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁸ İsmail H. Danişmend, *Türklük Meselesi*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1983, s. 162.

Kızilelma ortaya Türk düşüncesi olarak mı çıktı yoksa Türklerin dışında başka medeniyetler bu sembolizmi kullanmışlar mıdır? Eğer farklı toplumlar da Kızilelma'yı kullanmışlarsa ne sebeple kullanmışlardır? ya da Kızilelma bir hakimiyetin sembolü müdür? Araştırmamızda bu sorulara cevaplar bulunmaya çalışılmıştır.

1. Farklı Toplumlarda Kızilelma Temsiliyeti

Türklerin dışında diğer medeniyetlerde Kızilelma figürünü andıran sembolizmi kullandıkları görülmektedir. Bunun ilk örneği bir Yunan mitolojisinde tasvir edilmiştir. Mitolojiye göre Kaz Dağı'nda Afrodit, Hera ve Athena arasında bir güzellik yarışması yapılmıştır. Tanrılar bir düğün için toplandıklarında bu düğüne davet edilmeyen Eris düğün eğlencesini bozmak için adı geçen tanrıçaların buldukları yere birer altın elma atar. Bu altın elmaların üzerinde "en güzeline" yazılı olduğu ve bu yazıyı gören üç tanrıça arasında bir tartışmanın başladığı anlatılmaktadır. Tanrıların tanrısı olarak simgelenen Zeus bu tartışmaya son vermek amacıyla en güzeli seçmesi için Paris'i görevlendirir. Paris bu üç tanrıçadan en güzelinin Afrodit olduğunu söyleyerek altın elmayı ona verir.⁹ Dünya tarihinde "Golden Apple" olarak bilinen tabirin buradan ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Altın Elma, çeşitli milletlerin hikâyelerinde veya masallarında rastlanan bir unsurdur. Hikâye ve masalların temalarında çalınan elmalar Herkül gibi kahramanlarca geri getirilmektedir. İskandinav mitolojilerinde ölümsüzlüğün kaynağı ve İrlanda mitolojilerinde ise öteki dünyada elma dalının bir parçası olarak betimlenmiştir.¹⁰

Kutsal kitaplarda elma temsiliyetine rastlanılmaktadır. Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. Adem ve Hz. Havva'nın yedikleri yasak meyveden bahsedilmektedir. Kutsal kitaplarda yasak olan meyvenin net olarak elma olduğu belirtilmemektedir.¹¹ Ancak İslam toplumunda geçmişten günümüze kadar gelen inanca göre bu meyvenin elma olduğu ileri sürülmektedir. Ayetlerde yer alan elma figürüne bilgi, ölümsüzlük ve günahın sembolü anlamlarını da yüklemek mümkündür.

Elma, Avrasya kültürleri içerisinde ise sevgi, cinsellik, doğurganlık ve yaşam, bilgi ve karar, zenginlik sembolü olarak rol oynar.¹² Elma ölüm ile yaşamı kendi içinde taşıyan bir sembol halini gelmiştir.

Kızilelma veya Golden Apple bazı Avrupa imparatorluklarında özellikle de Bizans imparatorluğunda saray ve kiliselerin tepesinde üzerine bir haç yerleş-

⁹ Yunan mitolojisine benzer bir mitolojiye de Kuzey Avrupa ve Amazonların mitolojilerinde rastlanmaktadır. Mitolojiler için bkz. Necati Gültepe, *a.g.e.*, s. 25-34.

¹⁰ İskandinav efsanesinde geçen bir kesit için bkz. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Golden_apple, (11.05.2019).

¹¹ Bakara-35. Ayet: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, istediğiniz yerinden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz" dedik. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/42/35-ayet-tefsiri>, (11.05.2019); İncil Yaratışı 2:15-17 RAB Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işleme için Adem'i oraya koydu. Ona, "Bahçede istediğin ağacın meyvesini yiyebilirsin" diye buyurdu. "Ama iyiyle kötüyü bilme ağacından yeme. Çünkü ondan yediğin gün kesinlikle ölersün." <https://incil.info/arama/Yaratilis+2>, (11.05.2019).

¹² <https://de.wikipedia.org/wiki/Kulturapfel>, (11.05.2019).

tirilerek temsil edildiği görülmektedir. Batı kaynaklarında elma ve asâ birlikte hükümdarlık alâmeti olarak kullanıldığı belirtilen Kızılelma, bazı araştırmacılara göre İtalya'da Roma şehri bazılarına göre de Roma'da Saint Pierre Kilisesi'nin üzerinde bulunan ve denizden bile görülebilen altın yıldızlı küre ya da kilisenin kırmızı bakırla kaplanmış kubbesidir.¹³

Bizans İmparatoru 1. Justinyen'den itibaren Bizans paralarının üzerinde de bu figürlere rastlamak mümkündür. Paraların üzerinde bir imparator elinde bir küre veya elmayı tutar bir biçimde resmedilmiştir.¹⁴

“Bizans döneminde Ayasofya'nın önünde dikili bir sütun üstünde at üzerindeki Iustinianos heykelinin elinde altından bir küre bulunmaktaydı. Bu şekilde bütün dünyayı hâkimiyeti altında tuttuğuna inanılan imparatorun elindeki kürenin (kızılelma) yere düşmesi, Bizans da dahil birçok ülkenin Türkler tarafından zaptedileceğine ve imparatorluğun çöküşüne işaret sayılmıştı. Ayrıca burada yer alan bir kitâbede, ‘Bu top benim elimde durduğu sürece dünyaya sahibim’ sözlerinin yazılı bulunduğu; Iustinianos'un, ‘Beni yıkacak kimse buradan geçecektir’ dediği de rivayet edilmektedir.”¹⁵

Bizans İmparatorluğu'nda gücün simgesi olarak tasvir edilen bu heykelle ilgili birçok anlatı bulunmaktadır. İslam coğrafyacıları bu heykelin sağ eli havada olduğundan insanları İstanbul'a davet ettiğini, sol elinde ise bir kürenin bulunması şehrin düşmanlarca istilasını engelleyecek bir tılsımın olduğunu ileri sürmektedir. Hristiyan kaynakları ise kürenin dünyayı temsil ettiği sağ elin de Kudüs'ü işaret ettiğini dile getirmektedir.¹⁶

Roderic H. Davison, E.J. Wilkinxon Gibb veya Stefanos Yerasimos gibi Osmanlı araştırmacılarına göre Kızılelma temsiliyeti erken Bizans'ta doğmuştur.¹⁷ Carl Brockelmann ve Martin Hartmann, Kızılelma'nın menşeinin Hesperides'in altın elmalarından geldiğini ve bunda da Batı dünyasının ideal ülkelerinden birinin tasavvur edildiğini ileri sürerken August Fischer bunu cihan hâkimiyetinin bir sembolü olarak göstermektedir. Bir kısım araştırmacılar ise Kızılelma'nın Doğu ülkelerinde de hükümdarlık alâmeti sayıldığını gösteren çeşitli tarihi kayıtlar üzerinde durmaktadır.¹⁸

2. Osmanlıdan Önce Türklerde Kızılelma

Bazı araştırmacılar için de Kızılelma ilk olarak Orta Asya'da Türklerin arasında doğan bu ülkü, Ergenekon destanında Ergenekon'dan dışarı çıkarak eski yurtlarını yeniden ele geçirme anlayışı olarak görülmektedir. Bu anlayışla

¹³ Gökyay, “a.g.m.”, s. 559.

¹⁴ Muhsin Kadioğlu, *Türk-İslam Cihan Hâkimiyeti Ülküsü - Kızılelma*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2019, s. 45-46.

¹⁵ Gökyay, “a.g.m.”, s. 559-560.

¹⁶ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, Cilt: 1, İstanbul 1969, s. 38.

¹⁷ <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/kizil-elma-nedir-neresidir-1491607/>, (11.05.2019).

¹⁸ Gökyay, “a.g.m.”, s. 561.

Oğuzlar için Kızılelma, hangi yöne gidilirse gidilsin hedefleri ve kazandıkları zaferleri temsil eden bir simge haline gelmiştir.¹⁹

Türkler tarafından en yoğun biçimde kullanılan renkler al ve kırmızı olmuştur. Bu renkler Türklerin kumaş ve dokumalarında ilk tercih edilen renk olmasıyla birlikte Orta Asya'dan Anadolu ve Balkanlar'a göç eden Türkmen toplulukların kendi boylarını göstermek amacıyla başlarına sardıkları başlıklarda kullanılmıştır.²⁰

Eskiden Türkler Altaylardaki Kızılelma'ları mukaddes olarak görüp onların şerefine bayramların düzenlendiği aktarılmıştır. Bazı kaynaklarda Ağaç Bayramı olarak geçen Kızılelma Bayramı kışın en soğuk olduğu zamanda, 25 Aralık'ta kutlanırdı. 21 Aralık'ta en uzun gecenin yaşandığı ve ardından gündüzün geceyi yendiği gün olarak görülmesiyle 25 Aralık Kızılelma Bayramı'nın kutlandığı gün olmuştur. Kızılelma Bayramı gecesinden sabaha kadar dallarında kırmızı elma döşeli ağacın etrafında sabaha kadar "inderbay" adı verilen halk oyunu oynayarak güneşi geri dönmeye çağırarak en özel dileklerini bu gecede dilerlerdi.²¹

Kızılelma Doğu Anadolu ve Azerbaycanlı Türkler arasında önemli bir inanın içinde varlığından söz ettirmektedir.

"Doğu-Anadolu ile Azerbaycanlı Türkler arasındaki yaygın inanışlara göre: Dağıstan kuzeyindeki eski Hazar Türkleri başkentinde Miladi 920 yılında İbn-Fadlan'ın da görüp anlattığı kağanın ipek atağının tepesindeki "Altın Top"un bulunduğu yer, Kafkasların güneyinde ve Öncüya'daki Türkler'in fetih ülküsü olarak "Kızıl-elma" (Altın-Elma/Top) adıyla sembolleştirilmiştir. XVIII. yüzyılda yazılan "Dağıstan Akvamu" hakkındaki risalede de, Şamkhallar'ın gerçekten Kumuk ile Avar hâkimi olarak Dağıstan'a hükmedebilmeleri için, tahta çıkmadan önce, Şinid adlı köydeki "Kızıl-Alma" denilen kutlu Altın-Top'un törenini yapma mecburiyetinin bildirilmesi de, burada köklü ve kutlu bir Kızıl-elma geleneğinin yaşadığını bildirmekte."²²

Elma simgesinin tarihi aslında çok eskilere Hz. Adem ve Hz. Havva'ya kadar dayanmaktadır. Kutsal kitaplarda Adem ve Havva'nın kovulma hikayesinde geçen yasaklı elmayı yeme olayındaki ağacın Hayat Ağacı olarak geçtiği söylenmektedir. Buradaki hayat ağacının Kızılelma ile bağlarının olduğu birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir.

Gökyay'ın Emel Esin'den aktardığına göre:

"Sayın Emel Esin Hanım'ın bana aktardığına göre dünyanın ortasında bir dağ var; bu dağın üzerinde bir elma ağacı var, adı Jambu; bu, Türkçe elma demektir. Bu elmaya sahip olmak için dünyanın dört bir tarafından

¹⁹ Gökyay, "a.g.m.", s. 560.

²⁰ Metin Ekici, "Türk Kültüründe 'Al' Renk", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/2, Kış 2016, s. 103-107.

²¹ Gültepe, a.g.e., s. 71.

²² Kırzioğlu, "a.g.m.", s. 89-90.

*hükümdarlar geliyor; kuzeyden Türkler geliyorlar. Bu elmaya sahip olan dünyaya sahip olacaktır. Büyük hükümdarların, mabutların vücutlarında bu elmayı gösteren işaretler vardır. Bu suretle elma dünya hâkimiyetinin sembolü oluyor.*²³

Emel hanımın dile getirdiği sözler hayat ağacı ve Kızıllema temsiliyetini destekler niteliktedir. Elma, dünya tarihine egemen olan medeniyetler gibi Türkler için de kutsallık ve hâkimiyet sembolü olmuştur.

Hayat ağacının dalında bulunan yuvarlaklar güneş, ay ve yıldız sembolize ederken Osmanlı kültürüne geçerken bu sembollerin “Kızıllema” olarak tercüme edildiği aktarılmıştır.²⁴

3. Osmanlı Döneminde Kızıllema

Osmanlı üzerine çalışmaları olan bir dizi araştırmacılar Kızıllema'nın ilk temel dayanağını Osman Bey'in gördüğü rüyaya dayandırır. Osman Bey'in rüyasındaki ağaç ile hayat ağacı arasında bir bağlantı kurmak mümkündür. Rüyadaki ağaç Osman Gazi'nin göğsünden çıkarak gölgesi dünyayı sarar, gölgesinin altında dağlar bulunur ve bu dağlardan sular çıkar.²⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkimiyetin alâmeti olarak kabul edilen Kızıllema, sultanların minyatürlerine yansımıştır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde yer alan söz konusu on iki minyatürün ilkinde Osman Gazi elinde bir Kızıllema tutmaktadır. Sırayla portrelerde Sultan Orhan sağ elinde bir altın küre (Kızıllema) ve I. Murat sağ elinde mendil ile sol elinde altın bir küre tuttuğu görülmektedir. Sultan Yıldırım Bayezid'de babasının portresinde olduğu gibi resmedilmiştir. I. Mehmed ise sol elini kaftanının cebine sokup sağ elinde altın küreyi (Kızıllema) taşımaktadır. II. Murat, Kanuni Sultan Süleyman sol eli dizinde sağ elinde altın bir küre, Fatih Sultan Mehmet ve II. Selim tam tersi bir duruşla resmedilmiştir. II. Bayezid elinde sadece bir kitap tutar şekilde temsil edilirken Yavuz Sultan Selim her iki elinde altın bir küre tutar şekilde minyatüre edilmiştir. III. Murat ise elinde herhangi bir şey olmadan resmedilmiştir.²⁶

Kızıllema, Fatih Sultan Mehmet'ten III. Selim'e kadar Türk ordusunun dilinden düşmemiş ve sürekli “Padişahım, biz senin uğrunda ta Kaf Dağı'nın ötesine Kızıllema'ya dek varırız” sözünü tekrarlamışlardır.²⁷ Kızıllema sadece askeri kesimler arasında yaygın olmamış aynı zamanda halkın, ilim erbabının ve yabancıların dilinde de yer almıştır.

Balkanların Osmanlılar tarafından fethedilmesinden bölgede seyahat ederek insanlara İslâm'ı tebliğ eden Sarı Saltuk'un “Saltukname”sinde Kızıllema ile karşılaştığını anlatmaktadır:

²³ Göktepe, a.g.e., s. 154.

²⁴ Aktaran Yasin Şen, “Klasik Türk Şiirinde Kızıllema”, *Journal of Turkish Language and Literature*, Cilt: 3, Sayı: 4, Autumn 2017, s. 198.

²⁵ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Haz. Kemal Yavuz - M.A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 57-58.

²⁶ Banu Mahir, “Elinde Altın Küre (Kızıl Elma) Tutan Osmanlı Sultan Portreleri”, *Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Cilt: 2, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 91-98.

²⁷ Gültepe, a.g.e., s. 198.

“Şerif, oradan Asfur’a döndü. Berberiyeye uğradılar. Yedi gün gittiler. Abadanlığa çıktılar. Orası; Üngürus, Alman ve Uyursivür tarafıdır. Büyük bir şehre rastladılar. Burada büyük bir kilise vardı. Kapısı kapatılmış. Altın bir top kubbesinde dururdu. Kızıl altından idi ve bir elmaya benziyordu. Şerif Saltık: Bu nedir, diye sordu. Onlar: Buna, Kızılma derler, dediler.”²⁸

Saltıkname Hz. Muhammed’in Sultan Murad-ı Hüdavendigâr’a emri de şöyle anlatılmaktadır:

“En son Murad Han Gazi, İznik’de Resul hazretini rüyasında gördü:
- Kalkın, Edirne şehrine gidin, ocağınızdır, gazilerin yeridir. Orası; Dar-ür-n-nasr, beytü’l-feth ve arz-ı şerifdir. Oradan her nereye zafer fetih niyetiyle giderseniz hazır olur. Kuvvetlenirsiniz; batıyı, doğuyu, kuzeyi ve güneyi; bu dört köşe ova ve denizi oradan fethedersiniz. Adalet ile galip olup o yerleri alacaksınız. Oradan yürüyüp Kızılma’yı da sizin nesliniz fethedecek. Âlem size boyun eğecek, dedi.”²⁹

Murad Han’ın gördüğü rüya ile birlikte Kızılma’ya bir kutsallık atfedildiği ve fethedilecek yerlerin Kızılma olarak belirtilmesi cihan hâkimiyetine dini bir destek eklemeye gayesi olabilir.

Taşlıcalı Yahya Bey’in Kanuni’nin Viyana ve Almanya seferleri üzerine yazdığı kasidesinde Padişahın Kızılma’nın peşinde olduğunu gösterir:

*Kıralun âli tuyıldı elem bahrine gark
Kızılma diyari ile iklim-i Alamani*³⁰

Ömer Seyfettin’in “Kızılma Neresi” hikâyesine de konu olan Kanuni anlatısında şunları anlatır:

(İskender Paşa genç bir bostancıyı huzura soktu)

— !...

— Kızılma neresi?

— Atınızın gittiği yer... Padişahım!

— Orası neresi?

— Neresi olduğunu ancak padişahım bilir... Evet... Orası ne Hint, ne Sint, ne Çin, ne Maçin, ne Viyana, ne de Roma’ydu.

Padişah huzurundakilere: Kızılma benim gitmek istediğim yer, işte... Hakk’ın beni göndereceği yer.³¹

Kızılma hakkında bilgiler veren sadece Saltıkname olmamış onun yanında Evliya Çelebi’nin kaleme aldığı Seyahatnamesi’nde birçok bilgi yer almaktadır. Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nde Kızılma birkaç yeri veya şehri ifade edecek şekilde pek çok defa kullanılmıştır. Seyahatnamede geçen yerlerin nereler olduğunu daha önce zikretmiştik. Kızılma olarak anılan Budin’de bir Kızılma Camii ve bir de Kızılma sarayının var olduğu Seyahatname-

²⁸ Kadioğlu, a.g.e., s. 68.

²⁹ Kadioğlu, a.g.e., s. 68-69.

³⁰ <http://www.turkgenclikvakfi.org/makaleler/?key=257>, (23.05.2019).

³¹ <https://books.google.com.tr/books?id=0lVDDwAAQBAJ>, (23.05.2019).

de geçmektedir. Evliya Çelebi eserinde buradan “*Budin Kızılma’sı*” şeklinde söz etmektedir. Hatta eserinin bir başka yerinde Budin’den “*Taht-ı Kızılma*” şeklinde bahseder. Yine Girit adasının fethi münasebetiyle adada bulunan düşman askerlerinin kaleye “*Kızılma Papazı bayrağı*” diktiğini söyleyen Çelebi’de kavram bu sefer de Roma veya Vatikan olarak karşımıza çıkmaktadır. Evliya Çelebi’nin de anlatımı üzerine Kızılma’nın sürekli değişen hedefler olduğunu göstermektedir.³²

Bazı kaynakların Kızılma tabiri yerine “*diyâr-ı Üngürüs*”ü kullandığı söylenmektedir. Evliya Çelebi, Hayreti’nin, “*Şâhum kızılmayı ayva ile doldurdun*” mısrasıyla sona eren kıtasının Budin’de Kızılma Sarayı diye meşhur binanın divanhânesinde celi hatla yazılı olduğunu söylerken Âşık Çelebi, sadece son mısramı kaydettiği bu dörtlüğün Beç seferine tarih düşürüldüğünü belirtmektedir.³³

III. Selim’in kurduğu Nizâm-ı Cedid ordusuna karşı ayaklanan yeniçerilerin ağzından naklen Koca Sekbanbaşı’nın kaydettiği, “*Hemen bize düşmanı gösterebilirler, dalkılıç olup düşman ordusuna dalarız, harap ederiz ve kralın tahtını tacını başına geçirip Kızılma’ya dek gideriz*” sözleri, bu sırada Kızılma’nın eskisi gibi belirsiz bir ülke olduğunu göstermektedir. Kızılma efsanesinin yeniçeriler arasında da yaygın olduğu tahmin edilmektedir.³⁴

Yeniçeriler arasındaki âşıklar şiirlerinde Kızılma’yı sık sık kullanmıştır. Bunlardan biri de Âşık Mustafa olmuştur ve birkaç dörtlüğünde Kızılma’yı ele alır: “*Dövüşe dövüşe Kızılma’yı -İnşallah hünkârım olsa gerektür- Donanma ederiz Kızılma’da-Mesken tutup İslâm kalsa gerektür*” diyerek ifade ettiği Kızılma’nın şiirlere dahi girdiğini bize göstermektedir.³⁵

Osmanlı döneminden kalma arşiv belgeleri incelendiğinde yoğun bir şekilde Kızılma’nın köylere, mevkilere, mahallelere ve karakollara isim olarak verildiği görülmektedir:

- Bursa’da Mustafa Kemalpaşa kazası - Kızılma-yı Atik karyesi,
- Trabzon’da Kızılma mevkii ve Kızılma karyesi,
- Bulgaristan bölgesinde Kızılma karakolu,
- Sivas’ta Selami nahiyesi-Kızılma mahallesi.³⁶

Hammer’in ünlü eserinde bir Kızılma anlatısı bulunmaktadır. Bu anlatıda Sultan Süleyman yeniçeriler için yaptırdığı kışlaları ziyaret ederken bir cemaatin önünde durur ve orada yeniçeriler sultana bir bardak şerbet takdim eder. Sultan bunun bir gelenek haline gelmesini emrederek kışlaları her ziyaret ettiğinde şerbeti içer ve içi altın dolu geri verir. Söz konusu bu ritüel, cülus törenlerinde bir adet yerini almıştı. Yine bir gün Sultan eski kışlanın önünden geçerken şerbeti yeniçeri ağasından alır ve “*Kızılma’da görüşürüz*” demiştir.

³² Şen, “a.g.m.”, s. 200.

³³ Gökyay, “a.g.m.”, s. 561.

³⁴ Gökyay, “a.g.m.”, s. 561.

³⁵ M. Sabri Koz, “Âşık Edebiyatımızda Kızılma”, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Cilt: 2, Halk Edebiyatı, Milli Folklor Araştırması Dergisi Yayınları, Ankara, 1986, s. 207.

³⁶ Buradaki veriler <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr> adresinden katalog taraması sonucu elde edilmiştir (13.05.2019).

Hammer'de buna binaen Osmanlıların Roma'ya Kızılelma ismini verdiklerini dile getirmiştir.³⁷

Kızılelma XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 400 yıl boyunca hikâye, masal ve menkıbeler sayesinde halk arasında sessiz bir şekilde devam etmiştir. Osmanlı devleti çökmeye başladığı zaman şairler ve yazarlar aniden Kızılelma kavramından yeniden bahsetmeye başlamışlardır. Bu şairler arasında en etkili olan Ziya Gökalp olmuştur.³⁸ Aslında Ziya Gökalp gibi şair ve yazarların birden ortaya çıkmasının sebebi Osmanlı'nın çökmeye başladığı dönemde Osmanlılık ve Ümmetçilik fikrinin devleti kurtaramadığı görülmüş bundan dolayı da devlet Türkçülük fikrine sarılmıştır.

Ziya Gökalp'in Kızılelma tanımlaması ise şöyledir:

*Zemini mefkure, semâsı hayal
Bir gün gerçek, fakat şimdiki masal
Türk medeniyeti taklitsiz, safı
Doğmadıkça bu yurt kalacak hafî³⁹*

Osmanlı Kızılelma'sı ondan önceki Türk toplulukların aksine soyut bir kavram olmak yerine somut bir kavram haline geldiği söylenebilir. İki Kızılelma mukayese edilirse Osmanlı'dan önceki Kızılelma'nın bir düşüncenin ürünü olduğu Osmanlı'da ise fethedilecek yerlere verilmiş bir kavram olmuştur.

Sonuç

Kızılelma, Türklerin tarih sahnesine çıkmasından itibaren dünyaya hâkim olma ideallerinin, cihan hâkimiyeti mefkûrelerinin sembolü olmuştur. Bu sembolün, Türk tarihinin hangi döneminde ortaya çıktığı konusu tartışmalı ise de, Osmanlılarla birlikte pek çok Türkçe metinde bu kavrama rastlanmaya başlanır. Bu sebeple Kızılelma'nın hangi toplumda daha önce ortaya çıktığını söylemek güçtür.

Saltıkname'den Evliya Çelebi'ye, masallardan halk şairlerinin şiirlerine kadar kültürümüzün bir parçası haline gelen "Kızılelma", modern dönemlere gelindiğinde, Türk şair ve yazarlar tarafından, yeniden edebiyatın bir kavramı, bir sembolü olarak kullanılmaya başlanacaktır.

Kızılelma üzerine derinlemesine bir araştırma yapıldığında Avrupa kültüründe izlerine rastlamak mümkündür. Yunan mitolojilerine bile konu olan bu sembolün izleri sadece medeniyet kuran toplumlarda değil ayrıca dünyanın büyük bölümüne egemen olan dinlerin kutsal kitaplarında da görülmektedir. Kutsal kitaplarda elma figürüne bilgi, ölümsüzlük ve günahın sembolü, Avrasya kültürleri içerisinde ise sevgi, cinsellik, doğurganlık, yaşam, bilgi, karar ve zenginliğin sembolü olarak rol oynamıştır.

Türklerin, Avrupalıların ve Osmanlı'nın Kızılelma konusunda ortak noktaları onu bir hâkimiyetin ve gücün sembolü olarak görmeleridir. Osmanlılardan önce Türklerde soyut bir düşüncenin ögesi olarak görülen Kızılelma

³⁷ Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: 6, Üçdal Neşriyat, 2003, s. 186-187.

³⁸ Gültepe, *a.g.e.*, s. 16.

³⁹ <http://www.turkgenclikvakfi.org/makaleler/?key=257>, (23.05.2019).

Osmanlıyla birlikte somut hale dönüşerek fethetmeyi amaçladıkları yerleri belirtmek için kullanılmıştır. Osmanlı bu düşünce sayesinde ordusuyla beraber muazzam büyüklükte sınırlara ulaşmıştır. Kızılma, İslam'la birleşerek anlamını da Osmanlı devletinin fütuhat asırlarında ve Yeniçeri Ocağı'nda kazandı. Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına kadar Kızılma efsanesi askerlerin dirençlerini yükselten bir güç olmuştur.

Kaynaklar

AŞIKPAŞAZADE: *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Haz. Kemal Yavuz - M.A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003.

ÇETİN, İsmail: "Kızılma", *Düşünce Dünyasında Türki Siyaset ve Kültür Dergisi*, Sayı: 25, Yıl: 5, Ankara, Ocak-Şubat 2014.

DANIŞMEND, İsmail Hami: *Türklük Meselesi*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1983.

EKİCİ, Metin: "Türk Kültüründe 'Al' Renk", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/2, Kış 2016.

GÖKYAY, Orhan Şaik: "Kızılma", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 2002.

_____ : *Kızılma*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

GÜRİŞİK, Bihter: *Peçevi Tarihi (46-80 Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005.

GÜLTEPE, Necati: *Kızılma'nın İzinde 'Turan Dünyasının Onbin Yıllık Sırrı'*, Milenyum Yayınları, İstanbul, Mart 2007.

KADIOĞLU, Muhsin: *Türk-İslam Cihan Hâkimiyeti Ülküsü - Kızılma*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2019.

KIRZIOĞLU, Banuçiçek: "Kızılma'nın Türklük İçin Anlamı ve Cengiz Aytmatov'un Kızıl Elma Hikâyesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, Erzurum 1997.

KOZ, M. Sabri: "Âşık Edebiyatımızda Kızılma", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt: 2, Halk Edebiyatı, Milli Folklor Araştırması Dergisi Yayınları, Ankara.

MAHİR, Banu: "Elinde Altın Küre (Kızıl Elma) Tutan Osmanlı Sultan Potreleri", *Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Cilt: 2, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

PURGSTALL, Joseph Von Hammer: *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, Cilt: 6, 2003.

ŞEN, Yasin: "Klasik Türk Şiirinde Kızılma", *Journal of Turkish Language and Literature*, Cilt: 3, Sayı: 4, Autumn 2017.

TURAN, Osman: *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, Cilt: 1, İstanbul 1969.

İnternet Kaynakları

https://en.m.wikipedia.org/wiki/Golden_apple, (11.05.2019).

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/42/35-ayet-tefsiri>, (11.05.2019).

<https://incil.info/arama/Yaratilis+2>, (11.05.2019).

<https://de.wikipedia.org/wiki/Kulturapfel>, (11.05.2019).

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/kizil-elma-nedir-neresidir-1491607/>, (11.05.2019).

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>, (13.05.2019).

<http://www.turkgenclikvakfi.org/makaleler/?key=257>, (23.05.2019).

<https://books.google.com.tr/books?id=0IVDDwAAQBAJ>, (23.05.2019).

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 04.07.2019

Kabul Tarihi: 05.08.2019

ÇOKAN VELİHANOĞLU'NUN MANÇU HÂKİMİYETİNDEKİ DOĞU TÜRKİSTANLILARIN SOSYO-KÜLTÜREL DURUMUNA DAİR MÜLAHAZALARI

Doç. Dr. Dinçer KOÇ*

Öz

19. yüzyılın ünlü Kazak ilim adamı Çokan Velihanoğlu (1835-1865) 1858 yılında Rus hükümeti tarafından bilgi toplaması amacıyla Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Bu seyahati esnasında Kaşgar başta olmak üzere Doğu Türkistan ve Uygurlarla ilgili olarak çok önemli tarih, coğrafya ve kültür malumatları elde etmiştir. Ayrıca Mançu işgali altındaki Doğu Türkistanlıların idari, sosyal ve iktisadi vaziyetleri ile ilgili önemli gözlemlerde bulunmuştur. Nitekim seyahatinden sonra kaleme aldığı ilmi çalışmalarında Mançu işgalinin Doğu Türkistanlıların sosyal ve kültürel yaşamına yaptığı tesirleri ve değişimleri ortaya koymuştur. Bu cihetle Çokan Velihanoğlu'nun tespitleri 19. yüzyılın ortalarında Doğu Türkistanlıların sosyo-kültürel vaziyetlerini ortaya koyması bakımından büyük öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler: Çokan Velihanoğlu, Doğu Türkistan, Çin, Mançu, Kültür.

Çokan Velihanoğlu's Remarks Regarding To East Turkestanis' Socio-Cultural Situation Under The Manchu Domination

Abstract

19th century's famous Kazak scholar Çokan Velihanoğlu (1835-1865) has been sent to East Turkestan by the Russian Government for collecting information. During his travel he gathered very important historical, geographical and cultural data about East Turkestan and Uyghurs especially in Kashgar. Additionally, he observed the governmental, social and economic situation of East Turkestan residents under the occupation of Manchu. In his scholarly works that he wrote after his travel he demonstrated the effects and changes on East Turkestanis' socio-cultural life deriving from the Manchu occupation. In this context, Çokan Velihanoğlu's remarks have a big importance to present the socio-cultural situation of East Turkestanis in the middle of 19th century.

Keywords: Çokan Velihanoğlu, East Turkestan, China, Manchu, Culture.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

Doğu Türkistan 1759 yılında gerçekleşen Mançu işgalinden sonra idari olarak Çing İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi. Mançular Doğu Türkistan'daki idari yapıyı kendilerine bağımlı hâle getiren düzenlemeleri yaptıktan sonra ahaliyi baskı altına almaya başladılar. Bununla birlikte Doğu Türkistanlıların emeğinin boyunduruk altına alınan bir halk olarak yoğun bir şekilde sömürülmesi, insan hakları ihlalleri ve dini ve kültürel baskılar da ortaya çıktı. Hiç kuşkusuz Mançu işgalinin Doğu Türkistanlıların yaşantısına getirdiği bu olumsuz değişiklikler Çokan Velihanoğlu'nun eserini yayımlamasından önce başta Rusya olmak üzere Batı dünyasında pek fazla bilinmiyordu. Bütün bunların yanı sıra Mançu işgalinin Doğu Türkistanlıların sosyal ve kültürel hayatına tesiri hususunun ortaya koyulması bakımından da Ç. Velihanoğlu'nun tespitleri büyük ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim bu makalede Doğu Türkistan tarihinin aydınlatılması bakımından müstesna bir yere sahip olan Ç. Velihanoğlu'nun sosyo-kültürel tespitlerinin Rusçadan Türkçeye yapılan tercümelemelerine dayanılarak meselenin ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Ancak öncelikle Doğu Türkistan'ın Mançu işgaline uğramasından Ç. Velihanoğlu'nun Kaşgar'a gelişine kadar olan sürece ve müellifin hayatına kısa bir şekilde değinmekte fayda vardır.

Mançu İşgalinden Çokan Velihanoğlu'nun Seyahatine Kadar Doğu Türkistan Millî Mücadelesine Kısa Bir Bakış

Doğu Türkistan'ın eski ve meşru yöneticileri olan Hocalar, 1759'da gerçekleşen Mançu işgalinden sonra başta Hokand Hanlığı olmak üzere Türkistan'daki diğer ülkelere sığındı.¹ Onlarla birlikte çok sayıda Doğu Türkistanlı da muhaceret etti. Mançuların boyunduruğundan kurtulmak isteyen Doğu Türkistanlılar 1765 yılında çıkardıkları Uç Turfan İsyanı ile ilk teşebbüslerini gerçekleştirdiler, ancak bir netice elde edemediler. Doğu Türkistanlılar Hocaların inisiyatifi ile 19. yüzyılın başlarından itibaren etkinliklerini arttırmaya başladılar. 1815 yılında Mançu hâkimiyetine başkaldıran Ali Saadat Hoca'nın isyan girişimi Türkistan'dan yeterli destek gelmediğinden dolayı başarıya ulaşamadı. Ali Saadat Hokand'a kaçmak zorunda kaldı. Doğu Türkistanlıların hürriyetlerini ve müstakil ülkelerini tekrar elde etmeleri için çok daha büyük bir girişim Cihangir Hoca tarafından 1825 yılında gerçekleştirildi. Ancak bu teşebbüs de başarısızlıkla neticelendi.² Bunu 1830 yılında Hokand Hanlığı'nın desteğiyle Med Yusuf Hoca önderliğinde yapılan ayaklanma takip etti. Bu ayaklanma Doğu Türkistanlılara hürriyetlerini kazandırmadıysa da Hokand Hanlığı açısından kârlı sonuçlar doğurdu. Mançu yönetimi Hocaları nezaret altında tutmaları karşılığında Hokand Hanlığı'na Doğu Türkistan'daki altı şehirde yabancı tüccarlar tarafından getirilen mallardan alınan vergilerin

¹ Doğu Türkistan'ın Mançular tarafından işgal edilmesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Feyzullah Uygur, "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilâsı", *Tarih Dergisi*, Sayı: 63 (2016/1), İstanbul 2016, s. 27-40.

² Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 3. bs., TTK Yay., Ankara 2004, s. 138-139; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 76-78.

toplanması hakkını tanıdı. Buna mukabil olarak Hokand Hanlığı tarafından Kaşgar'da görevlendirilen bir Aksakal aracılığıyla vergiler toplanmaya başlandı.³ Bu durum hiç kuşkusuz Hokand Hanlığı'nın Doğu Türkistan üzerindeki nüfuzunu arttırdı.

Doğu Türkistan'da Mançu hâkimiyetine karşı yapılan büyüklük bakımından üçüncü ayaklanma Katta Töre Hoca tarafından 1847 yılında çıkarıldı. Ancak bu girişim de başarıya ulaşmadığı gibi, ayaklanmanın bastırılmasından sonra işgalci Mançu yönetiminin Doğu Türkistan ahalisi arasında uyguladığı zalimce davranışların da artmasına sebebiyet verdi. Ayrıca ayaklanmacılarla birlikte Mançuların zulmünden kaçan binlerce Doğu Türkistanlı zahmetli dağ geçitlerinde soğuktan ve açlıktan dolayı hayatını kaybetti.⁴

Hokand Hanlığı'nda Hüdayar Han'ın küçük yaşta tahta çıkmasıyla başlayan düzensizlikler ve kargaşalar, Kaşgarlı Hocaların Doğu Türkistan'da 1855, 1856 ve 1857 yıllarında Mançu karşıtı hareketleri organize etmelerine imkân tanıdı. İlk iki ayaklanma başarıya ulaşmadı, Velihan Töre Hoca'nın yönetimi altında gerçekleştirilen sonuncusu ise Kaşgar halkının kitlesel desteği sayesinde olumlu neticelendi.⁵ Ayaklanmanın başarıya ulaşmasında Çing İmparatorluğu'nun o sırada Tayping İsyanı'yla bağlantılı olarak derin bir kriz içerisinde bulunması etkili oldu.⁶ Bu durum Velihan'ın kısa süre içerisinde Kaşgar, Yenihisar, Yarkend ve Hotan şehirlerini kendi hâkimiyeti altına almasına imkân tanıdı.⁷

Doğu Türkistan halkı ilk zamanlarda kendi durumlarını hafifletmelerini bekleyerek Hocaları aktif şekilde desteklediler. Ancak Hocalar halkın omuzuna yüksek vergiler yüklediler. Bu durum insanların memnuniyetsizliğine sebep oldu. Velihan Töre'nin halka karşı gaddarlığı en sonunda ahaliyi ona karşı ayaklandırdı. Bunun neticesinde Velihan Töre de Kaşgar'dan kaçmak zorunda kaldı. Mançu askerlerince ayaklanmanın bastırılmasından sonra, 1858 yılı ilkbaharında Kaşgar'a gelen Hokand elçisi Nasreddin Sarkar, Çing temsilcilerine evvelki anlaşmayı yenilemeyi teklif etti ve Hokand Hanı tarafından benzeri hadiselerin önlenmesi için sert tedbirler alındığını onlara bildirdi. Ç. Velihanoğlu'nun işaret ettiği gibi, Nasreddin Sarkar'ın misyonu başarıyla neticelendi. Hokandlılara Kaşgar'da yeniden kendi Aksakallarını bulundurmalarına ve eski şartlar altında Doğu Türkistan'da ticaret yapmalarına izin verildi. Kaşgar Aksakallığı memuriyetine de Nasreddin Sarkar tayin edildi.⁸ Nasreddin Ağustos 1858'de küçük bir kervanla Kaşgar'a geldi. Velihan Töre

³ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 43-46.

⁴ A.N. Kropotkin, *Kaşgariya, İstoriiko-Geografiçeskiy Oçerk Strani, eya Voennyya Silt, Promıshlennost i Torgovlya*, İzdanie İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva, St. Peterburg 1879, s. 120-123.

⁵ Ç.Ç. Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. II, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 334.

⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 5. bs., TTK Yay., Ankara 1995, s. 319-322.

⁷ M. Kutlukov, "Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom", *Kitay i Sosedi v Novee i Noveyşee Vremya*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1982, s. 212-213.

⁸ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 337.

ile birlikte Hokand'a muhaceret etmiş olan 5 bin kadar Kaşgarlı da memleketlerine dönmek üzere onun ardından geldiler.⁹ Çokan Velihanoğlu da bu hadiseden yaklaşık iki ay sonra Kaşgar'a ulaşacaktı.

Çokan Velihanoğlu'nun Hayatı Üzerine

Soyu Kazak sultanlarından Abılay Han'a dayanan Çokan Velihanoğlu (Ruşçası, Çokan Valihanov) 1835 yılında Kuşmurun'da doğdu. Babası Rusya'ya tabi Kazakistan'da önemli askeri ve idari görevler üstlenmiş Çingis Veliyev, annesi ise Zeynep Çormanova'dır. Onun asıl adı Muhammed Hanifi'ydi. Çokan ise esasen annesi tarafından kendisine takılan lakabıydı. Çokan aydın bir kadın olan babaannesi Ayhanım'ın manevi tesirinde kaldı ve henüz küçük yaşlardan itibaren Kazak halk edebiyatına ilgi duydu. İlk önce Kuşmurun'da özel Kazak mektebinde tahsil gördü. Bu mektepte Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde yazılmış ortaçağ edebiyatı ile Arap ve Fars dillerini ve çeşitli Türk lehçelerini öğrendi.¹⁰ 12 yaşındayken o zamanlar Sibiryada bulunan en iyi eğitim kurumu olan Omsk şehrindeki Sibiryada Kadet Kolordusu Askeri Okulu'na kaydoldu.¹¹ Çokan bu okulda hem ilmi hem de askeri tahsil gördü.¹² 1853 yılında 18 yaşına geldiğinde mezun oldu ve subay olarak Sibiryada Kazak Ordusu'nun Süvari Alayı'na katıldı. Fakat Batı Sibiryada Genel Valiliği'nde görevlendirildi ve bir yıl sonra da o sıralarda Batı Sibiryada ve Kazakistan'ın kuzeydoğu bölgelerinin idaresinden sorumlu olan General G.H. Gasfort'un yâveri olarak atandı.¹³

Çokan Velihanoğlu 1854-1857 yıllarında Ulu Cüz Kazaklarının ve Bugu, Sarıbağış ve Solto Kırgız kabilelerinin Rusya'ya bağlanmalarının sağlanması faaliyetlerinde aktif rol aldı. Askeri görevini başarıyla ilmi çalışmalarla birleştirdi. Kazaklar ve Kırgızların gelenekleri ile halk edebiyatına dair çalışmalar yaptı. 1855 yılında General G.H. Gasfort'un Kazakistan, Yedisu ve Tarbagatay'a düzenlediği seyahate katıldı. Bu sayede Kazak halkının tarihi ve kültürüne dair oldukça önemli bilgiler ve malzemeler elde etti.¹⁴ Bu görevi esnasında göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı Sibiryada Genel Valisi'nin takdirini kazandı. 1856 yılında Albay M.M. Homentovskiy'in Isıkgöl bölgesine düzenlediği geziye katıldı ve şahsi olarak Kulca ve Çungarya'ya gitti. Bu seyahatler sayesinde Isıkgöl ve Tanrı Dağları civarında yaşayan Bugu, Sarıbağış ve Solto Kırgızlarını ziyaret etti. Yedisu ve Çungarya hakkında önemli tarih, coğrafya ve kültür malumatları elde etti.¹⁵ 1856 yılı yazında Rus hükümeti adına Çinlilerle görüşmelerde bulunmak amacıyla Kulca'ya gönderildi.¹⁶

⁹ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 345.

¹⁰ Ç.Ç. Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. I, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1984, s. 17-19; Dinçer Koç, "Çokan Valihanov'un Mançu İşgali Altındaki Altı Uyur Vilayeti'nin İdari Yapısı Üzerine Bazı Müşahedeleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 66, s. 109-110.

¹¹ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 21.

¹² Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 22-25.

¹³ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 32-33.

¹⁴ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 35.

¹⁵ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 37-39.

¹⁶ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 39-41.

Çokan Velihanoğlu 1857 yılında Alatau Kırgızlarının yurtlarına bir seyahat düzenledi. Bu seyahatinin esas amacı o sıralarda Kaşgar'da yaşanan ayaklanma ve bunun sonuçları hakkında istihbarat toplamaktı. Bunun yanı sıra Kırgızların "Manas Destanı" hakkında çalışmalarda bulundu ve onu ilk kez bilimsel olarak kaydeden araştırmacı oldu. Destanın bir kısmını Rusçaya da tercüme etti. O böylece 1856-1857 yıllarında yaptığı ilmi faaliyetler neticesinde ilk yazılarını da kaleme aldı.¹⁷

1858-1859 yıllarında Doğu Türkistan'a düzenlediği meşhur seyahati ve bu sayede Uygurlarla ilgili yaptığı çalışmasıyla ilim âleminde büyük yankı uyandıran Ç. Velihanoğlu Rus hükümetinin davetiyle 1859'un sonunda St. Petersburg'a geldi. Yaptığı başarılı çalışmalarından dolayı Rus hükümeti tarafından ona çeşitli ödüller verildi ve rütbesi kurmay yüzbaşılığa terfi ettirildi. Ayrıca St. Petersburg'da Rus Dış İşleri Bakanlığı Asya Masası'nda görevlendirildi.¹⁸ Aynı zamanda Genelkurmay Askeri-Bilim Komitesi'nde, Coğrafya Cemiyeti'nde de görevler üstlendi. Üniversitede Türkistan hakkında dersler verdi. Askeri-Bilim Komitesi'nin görevlendirmesiyle Batı ve Doğu Türkistan'ın haritasını hazırladı.¹⁹

St. Petersburg'da bulunduğu dönemde akciğerinden rahatsızlanınca 1861 yılının ilkbaharında Kökşetau'a döndü. Burada birkaç yıl kaldıktan sonra 1864 yılında General M.G. Çernyayev'in güney Kazak topraklarının Rusya'ya katılması için icra ettiği sefere katıldı. Ne var ki, General Çernyayev'in sefer esnasında Türkistanlılara karşı girdiği zalimce davranışlar sebebiyle milli hassasiyetleri sebebiyle rahatsız oldu ve tepki olarak ordudan ayrıldı. Kızkardeşinin yaşadığı Tezek'e geldi ve orada 1865 yılının Nisan ayında akciğer rahatsızlığından dolayı vefat etti.²⁰

Ç. Velihanoğlu'nun Kaşgar Seyahati ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Önemi

Ç. Velihanoğlu Kaşgar'a yaptığı meşhur seyahati 1858-1859 yıllarında gerçekleşti. O zamanlar Doğu Türkistan Velihan Töre'nin Mançu idaresine karşı çıkardığı ayaklanmadan ötürü siyasi bakımdan, oldukça karışık ve tehlikeli bir yer durumundaydı. Bundan dolayı Rus askerî çevrelerinde bölgeyle alakalı sağlam malumatlara ve istihbarata ihtiyaç duyuluyordu.

Ç. Velihanoğlu'nun Kaşgar'a düzenlediği seyahatin destekleyicileri devrin meşhur Rus ilim adamları E.P. Kovalevskiy ve P.P. Semyonov-Tyan-Şanskiy idi. P.P. Semyonov-Tyan-Şanskiy, Tanrı Dağları'na yaptığı seyahatten döndüğünde General G.H. Gasfort'a Kaşgar'a bir seyahat düzenlenmesi ve bu görevin Ç. Velihanoğlu tarafından icra edilmesi fikrini verdi. P.P. Semyonov-Tyan-Şanskiy, G.H. Gasfort'a Ç. Velihanoğlu'nun Kırgız usulü kıyafetler giyinerek tüccar kervanıyla Kaşgar'a gönderilmesini teklif etmişti. Bu sayede Ruslar için Doğu Türkistan'ın o sıradaki vaziyetini ve ayaklanmanın sebeple-

¹⁷ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 42.

¹⁸ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 52.

¹⁹ Bkz: Ç.Ç. Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. IV, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 535-536.

²⁰ Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. I, s. 65.

rini açıklığa kavuşturacak güvenilir bilgiler elde edilecekti. Bu fikri St. Petersburg'daki şarkiyatçı ilim adamları ve yönetici çevreleri de destekledi. Omsk ve St. Petersburg'da seyahat hazırlıkları başladığı sıralarda Ç. Velihanoğlu Tanrı Dağları bölgesinde Kırgızlar üzerine yaptığı araştırmaları sürdürüyordu. Fakat Kaşgar'a gitmesi emrini alınca bu çalışmasını sona erdirdi. Ç. Velihanoğlu Kaşgar'a kendisiyle beraber gidecek kervanla 28 Haziran 1858 tarihinde Sarıbas Köyü'nün yakınında Karamula geçidinde bulundu. Kervan 43 kişi, 101 deve, 65 at ve 6 çadırdan ibaretti. Ç. Velihanoğlu yolculuğu esnasında Kazak milli kıyafetlerini giyindi ve Kapal'dan kervanbaşı Musabay'ın akrabası tüccar Alimbay takma adını kullandı. 1 Temmuz'da Altın-Emel Geçidi'ni aşarak İli Nehri havzasına doğru harekete geçen kervan, Karkara'da iki hafta bekledikten sonra Bugu kabilesinin yaşadığı Tekes ve Kökjar vadilerinde Ağustos ayını geçirdi. Burada Kaşgarlılar ticaret yapıyorlardı. Ç. Velihanoğlu ve maiyetindekiler Doğu Türkistanlı tüccarlarla temas kurdular ve onlarla birlikte Kaşgar'a gitmek üzere anlaştılar. Böylece kervan Isıkgöl Vadisi, Zuke (Juuku) Nehri ve Aksay Yolu üzerinden 1 Ekim 1858 tarihinde Kaşgar'a ulaştı.²¹

1859 yılının Mart ayının ortalarına kadar Kaşgar'da kalan Ç. Velihanoğlu, Altı Uygur şehrini (Kaşgar, Aksu, Uç-Turfan, Yenihisar, Yarkend ve Hotan) çok iyi bir şekilde araştırdı. Kaşgar'daki Hokand temsilcileri Ç. Velihanoğlu ve onun yoldaşlarını iyi bir şekilde karşıladılar ve onları kendi himayeleri altına aldılar. Aksakal ve onun oğlu sayesinde Ç. Velihanoğlu farklı ülkelerden tüccarlarla, siyasetçilerle, âlimlerle ve Kaşgarlı şairlerle tanışma fırsatını elde etti. Onlardan Doğu Türkistan'ın geçmişi ve o zamanki durumu hakkında güvenilir malumatlar sağladı.²² Ç. Velihanoğlu ilimle uğraşan arkadaşlarının yardımıyla bazı şark el yazmalarını elde etti ve nümismatik koleksiyonu oluşturdu. 1859 yılı Şubat'ında Kaşgar'da karışıklıklar arttı. Zira Velihan Töre'nin kaçışıyla birlikte Kaşgarlılar Mançulara karşı sıkıntılı bir duruma düşmüştü. Bu yüzden Ç. Velihanoğlu ve maiyeti Mart ayının ortalarına doğru Kaşgar'dan ayrılarak güney Kırgız toprakları üzerinden Omsk'a döndüler. Ç. Velihanoğlu burada bir süre seyahatine dair rapor hazırlamakla uğraştı.²³

Ç. Velihanoğlu'nun seyahatinin en önemli sonucu çok önemli bir çalışma olan "O Sostoyanii Altışara ili Şesti Vostochnı Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) (Altışehir veya Çin Eyaleti Nan-Lu (Küçük Buhara)'nın Altı Doğu Şehri'nin Vaziyeti Hakkında)" idi. Bu eser Doğu Türkistan üzerine yapılan ilk bilimsel çalışma özelliğini taşımaktadır. Bu sayede o zamanlar Rusya ve Avrupa'da neredeyse hiç bilinmeyen Doğu Türkistan ülkesinin coğrafi özellikleri, Uygur halkının tarihi, mevcut siyasi vaziyeti, kültürü ve gelenekleri hakkında kapsamlı malumatlar elde edildi.²⁴

²¹ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 44-48.

²² Ç.Ç. Velihanoğlu, *Soçineniya Çokan Çingizoviça Velihanova, Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva po Otdeleniyu Etnografii*, C. XXIX, S. Peterburg 1904, s. 53.

²³ Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. I, s. 48-50.

²⁴ Ç. Velihanoğlu ve Doğu Türkistan üzerine yaptığı araştırmalar hakkında Türkiye'de yüksek lisans düzeyinde bir çalışma yapılmıştır. Bkz.: Turatbek Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Mu-*

Ç. Velihanoglu'nun Dogu Turkistan'in Sosyo-Kültürel Durumu Hak- kındaki Mülâhazaları

1. Dogu Turkistan'in Etnik Yapısı ve Nüfusu Hakkında

“Küçük Buhara'nın yerli sakinleri genel bir halk adı taşımıyorlar ve kendilerini şehirlerin adlarına göre isimlendiriyorlar: Kaşgarlık (Kaşgarlı), Hotanlı (Hotanlı), Komulluk (Komullu-Hamili) vb. veya basitçe yerli.

Çinliler onlara Çantu (sarma kafa),²⁵ Kalmuklar da - Hotan derler. Orta Asyalılar,²⁶ Kırgızlar ve Burutlar²⁷ ise Kaşgarlıların adını bütün Dogu Turkistan ahalisi üzerine yaymaya çalışırlar. Bu ülkenin kadim ahalisi şarkiyatçıların Uygurca dedikleri Türk Dili'nin kendine özgü bir diyalektiğiyle konuşur. Onların fiziki tipleri bir kabileyi gösterir, fakat kökenlerine göre ve dilleri ve yaşam tarzlarındaki küçük bir farkla üç kısma ayrılırlar, onlar şöyledir:

1. Eski Uygurların torunları: Hami ve Turfan beyliklerinde ve Lobnor Gölü'nün kenarındaki Lobnor Köyü'nde yaşarlar. Kuzey hattındaki Turkistanlıları, yani kendisiyle aynı adı taşıyan Çin şehrinde 40 verst mesafedeki İli Nehri'nin yukarı akımında yer alan Kulca Şehri'nin Müslüman ahalisini de bu kısma dâhil etmek lazımdır.

2. Aksu, Yarkend ve Haraşar²⁸ bölgeleri idaresine ait Dolonlar: Aksu ve Yarkend Dolonları, Kaşgar-Derya ve Yarkend-Derya nehirlerinin akımında meskündurlar. Onların birkaç büyük köyleri vardır. Onlardan Çin garnizonuyla Burçuk ve Maralbaş dikkate şayandır. Haraşarlı Dolonlar Korla ve Bugur köylerinde meskündurlar. Dolonlar Hocaların yanında toprak kölesi insanlar gibiydiler. Onlar diğer Turkistanlılardan aksanlarıyla ayrılmaktadırlar. Ayrıca kadınları Kırgız ve Burut kadınlarına benzer şekilde başlarına beyaz başörtüsü takarlar.

3. Yarı göçer bir kabile olan Nügeyt: Dediklerine göre onlar Burutların soyundan gelmektedir. Hayvancılıkla uğraşan ve yazları keçe çadırlarda yaşayan bu kabile Muzart'ın ağzında yurtlanmıştır ve Turfan idaresine bağlıdır. Nügeytler Çin yönetimi tarafından Muzart geçidindeki buzları çıkarmakla mükellef kılınmışlardır.

Geri kalan nüfusun doğuda tek biçimli olması nadirdir.

Dinleri bilinmeyen Lobnor Köyü sakinleri haricinde bütün Küçük Buharalılar Müslümanlığı benimsemiştir ve bu dinin Hanefî Mezhebine bağlıdırlar. Yukarıda bahsi geçen Nügeytler haricinde bütün Küçük Buhara ahalisi yerleşik hayat sürmektedir.

Yabancı kökenli halklardan “Altı Şehrin” nüfusuna dâhil olanlar şunlardır:

---

ravyev ve Velihanov'un Eserleri, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.

²⁵ Yani Hami şehri sakini, Ç.V.

²⁶ Yazarın Orta Asyalılar'dan kastettiği Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarında yaşayan başta Özbekler olmak üzere Türk ahalidir.

²⁷ XX. yüzyılın başlarına kadar Rus tarih literatüründe Kazaklara etnik ad olarak Kırgızlar denilmiştir. Asıl Kırgızlara ise Burutlar diyerek onları Kazaklardan ayırmışlardır.

²⁸ Karaşehir.

1. Mançular, Sibo, Solonlar, Dahurlar, Çinliler ve Tungenler.²⁹
2. Dağlı Kırgız kabilesi Turaygır-Kıpçak.
3. Asyalı yabancılar ve Çalgurtlar (yabancılar ve yerli kadınlardan olan melez soy).

Doğrudan Çin memleketine tabi olan: Mançular, Sibo, Solonlar ve Dahurlar ve Orta İmparatorluğun sakinleri - Çinliler (Kitaylar) ve Tungenler, Çin'in temsilcileridir. Mançuların, hepsi istisnasız, memur veya askerdir. Küçük Buhara'nın yönetiminin başında duran yüksek makam sahibi Mançular bu kabileye mensupturlar. Sibo, Solonlar ve Dahurlar bizim Kazaklar kabilinden bir şeydir ve Amur, Sunguri ve Ussuri sahillerinden Çungarya'nın işgalinin başlangıcında yerleştirildikleri İli Bölgesi'ndeki askerî yerleşimlerden yıllık askerliğe gelirler. Çinlilerin büyük bir kısmı "yeşil sancak" adı verilen askerdir, bir kısmı da memur, tüccar, zanaatkâr ve bu millete mensup diğer münferit şahsiyetlerdir. Onların hepsi Şansi ve Gansu eyaletlerindedir. Tungenler, Çince Hoy-Hoy, Şansi, Gansu ve Sıçuen eyaletlerinden Müslüman Çinlilerdir. Bütün Tungenler Küçük Buhara'da özel evlerde yaşıyorlar. Onlar restoranları (fuzul) işletiyorlar veya hut da ardi ardına yığınla yapılan çay nakliyatı işiyle uğraşıyorlar.

Çin yönetimi Küçük Buhara'nın işgalinden sonra bütün çok veya az öneme haiz şehirlerin yakınında 2 ile 7 verst mesafede kendilerinin Man-çei dedikleri, yerli ahalinin ise Gulbağ veya Yenişehir adıyla zikrettikleri kaleler veya istihkâmlar kurdu. Bütün askerler ve adını zikrettiğimiz kabilelerden münferit şahsiyetler bu kalelerde yaşıyorlar ve yerlilerle sadece gündüz haberleşiyorlar. Ayrıca, Çinliler, Sibo, Solonlar sınırlarda ve karakollarda muhafızlık yapıyorlar. Yerel şehirlerde Çinli polislerden birkaç kişi duruyor ve özel müsaadeyle şarap dükkânı işleten kişiler daima onların yanında duruyorlar.

Burut boy Beyi Akim İmparatorluğa 1758 yılındaki savaş esnasında gösterdiği hizmetten dolayı Çinliler tarafından Taşmalık şehrinin yöneticiliği (Hakimbeyi) ile ödüllendirilmiştir. Onun torunu Sadık-Bey 1857 yılındaki isyandan sonra sadakati ve gayretinden ötürü şapkasının üzerine kırmızı şerit almıştır ve Kaşgar Ambanı'ndan büyük hürmet görmektedir. Ona tabi olan Burutlar Tıraygar-Kıpçak soyuna mensupturlar. Sadıkbek Burutları - tamamen Çin'e tabi bulunan Türkistanlılarla genel haklar hususunda eşit olan Kırgız soyundan yeğâne kabiledir.

Yabancılar sağlanan özel haklardan dolayı ve ticari kârlılığın ötürü Küçük Buhara'da çok sayıda tüccar, zanaatkâr ve komşu Asya memleketlerinden belirli şahsiyetler sürekli bulunur. Sayısal olarak ve önem bakımından ilk sıra Hokandlılara aittir. Sonra Buharalılar, Bedeşanlılar, Kaşmirliler ve Baltiler gelir.

Son üç halk çoğunlukla Yarkend ve Hotan'da yaşar. Ayrıca çok sayıda Afgan (Kabil'den ve Logan'dan), Yahudi (Buharalı), İndus,³⁰ Fars, Şirvanlı ve Tatar bulunur. Badahşanlılar, Kaşmirliler ve Balti'ler haricinde bütün yabancıların aksakalları vardır. Bütün yabancılar Çinlilerce "Andicanlılar" (Hokandlılar) diye bilinmektedir ve anlaşma gereğince Kaşgar'da yaşayan ve ikâmet ve kon-

²⁹ Dunganlar.

³⁰ Hindistanlı veya Hint.

solosluk hakkına sahip olan Hokand Aksakalı'na tabidirler. Hakları bakımından yabancıların yerli halktan olan çocukları ve torunlarından meydana gelen melez halk "Çalgurt" yabancılar kategorisine dâhildir. Müslüman olan her yabancıнын yerli kadınlarla evlenebilmelerine imkân tanıyan gelenek sayesinde bu sınıf nüfus bakımından muazzam rakamlara ulaşmıştır.³¹ Dil ve ikamet bakımından Çalgurtlar Küçük Buhara'ya dâhildirler ve onların hepsi iyi derecede yurtseverdir, fakat yabancı olarak Çinlilerden ve yerel idareden bağımsızdırlar. Onlar böylece en hür sınıfı meydana getirmektedirler.

"Altı şehrin" halk kitlelerinin nüfusunu tamamıyla tespit etmek mümkün değildir. Bu ülkenin işgali esnasında Çinliler tarafından yapılan resmî sayıma göre vergi alınmaya devam edilmektedir. Bu sayım aynı zamanda yerli ahalinin sayısının belirlenmesi için yegâne kaynaktır. Buna göre altı şehirdeki ailelerin sayısı şöyle tespit edilmiştir: Kaşgar - 16 Bin hane veya aile; Yenihisar - 8 Bin, Yarkend - 32 Bin, Hotan - 18 Bin, Aksu - 12 Bin ve Turfan 6 Bin ailedir.

Nüfusun ana kitlesi şehirlerde toplanmıştır; köyler büyük alanları kapsamakla birlikte nüfus bakımından tenhadır. Onlardan Çinlilerin şehir dedikleri en büyük olanları mühim olmayan sayıda nüfusa sahiptir, mesela Kaşgar bölgesinde önemli olanlar şunlardır: Fayzabat ve Han-ark'ta sadece 2 Bin kadar hane vardır, Astın-Artuş -1500, Üstün-Artuş -500 hanedir. Yarkend bölgesinde Guma - 200, Kargalık - 350 hanedir; Aksu bölgesinde Bay - 500 hanedir. Kaba hesapla bir ailenin 4 kişiden oluştuğu varsayıldığında, köylerin nüfusunun şehirlerin nüfusunun yarısına eşit olduğunu kabul ederek ve buna 27 bin kadar Dolon (Aksu ve Yarkend'de)'ü katarak "Altı Şehrin" bütün yerli nüfusunu 579 Bin olarak tahmin edebiliriz. Çien-Lun'un listesine göre Taşmalık Kırgızları 500 aileden ibarettir, demek ki, onlar da yaklaşık 2 Bin kişidir.

Doğu bölgelerinin ahali çok daha kıttır. En kalabalık yer Kuça'dır.

Küçük Buhara'da yerleştirilen Çin garnizonlarının sayısı şu şekildedir: Kaşgar'da - 5500, Yarkend'de -2200, Hotan'da -1400, Aksu'da -600 ve Turfan'da -800 kişidir. Bu garnizonlara mühim köyleri ekleyerek - Burçuk'ta 300 kişi, Sayram'da da aynı sayı ve sınır karakollarında ve istasyonlarında bulunan müfrezeleri, tüccarları ve münferit şahsiyetleri de hesaba katarak onun 15 Bini aşmayacağını tahmin etmek mümkündür.³²

Yabancıların sayısının tespit edilmesi daha zordur. En fazla yabancı Kaşgar'da bulunur. Yeni aksakalın karşılanması esnasında bu kategoriden çok sayıda insan bir araya gelmişti ve Çalgurtlar dâhil edilmeden, sadece Andican-

³¹ Esasen Mançu yönetimi Doğu Türkistan'ın yerli ahalisinden kadınların Andicanlılar denilen Hokand Hanlığı'na mensup erkeklerle evlenmelerini katiyetle yasaklamıştır. Hatta yerli kadınlarla evlenenlerin tespit edilmesi durumunda bunların boşanmalarının sağlanması ve cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Aynı yasak Müslüman Çinliler olan Dunganlara da uygulanmıştır. Mançu yönetimi böylece Doğu Türkistanlılarla diğer Asyalı Müslümanların arasına adeta bir set çekmeyi amaçlamıştır. Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, Ankara 2013, s. 117-120.

³² Mançular 1759'da Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra eski şehirlerin yakınında yeni istihkâmlar kurarak çoğu asker ve memur olan Mançu ve Çinlileri buralarda yerleştirdiler. Böylece yerli halkla işgalci unsurları birbirlerinden ayrı tuttular. Dolayısıyla Mançu ve Çinlilerin Doğu Türkistan ahalisine sosyo-kültürel tesirleri sınırlı kaldı. Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s. 109-110, 127.

luların sayıları 6 Bin kadardı. Kaşgar'dan sonra yabancıların yaygınlığı bakımından Hotan ikinci sırada gelir. Ondan sonra Yarkend gelir. Aksu ve Uç-Turfan yabancıların en az olduğu yerlerdir. Kaşgar'da yabancıların yerlilerin 1/4 oranında olduğunu hesap ediyorlar. Demek ki, Kaşgar'daki yabancıların sayısı yaklaşık 145 Bin kişidir.”³³

2. Doğu Türkistan'daki Sosyal Sınıflar Arasındaki Farklar Hakkında

“Küçük Buhara sakinleri sosyal durumlarına ve önemlerine göre üç sınıfa ayrılmaktadır: Bürokratlar (beyler), din adamları (ahunlar) ve basit halk (alvan-kaş). İlk iki zümre vergiden muaftır, sonuncular ise yurttaş ve çiftçiler olarak ayrılmaktadır. Onların arasındaki fark yurttaşların vergiyi nakit olarak, çiftçilerin ise hububat ile ödemesidir. Beylerin ailelerinden bazıları onlara Çinliler tarafından verilen miras hakkına sahiptirler. Komul ve Turfan beyleri buna örnektir. Diğerleri kanun tarafından konulmuş hakları tespit edilmemiş olmasına rağmen, zenginlik ve ilişkilerinden ötürü birkaç yüzyıldan beri bütün ailelerinde bey unvanını muhafaza ediyorlar. Bütün hakimbekler veraset soyuna dâhildir.

Küçük Buhara'daki din adamları babadan oğula varlığını devam ettiren şeyhlerden ve görevli mollalardan oluşmaktadır. Sonuncular toprak yönetimine katılmakla birlikte, diğer Müslüman ülkelerdeki gibi nüfuz ve geniş ayrıcalıklar ile saygıdan istifade etmemektedirler.

Ticaret hakkı için yüklenen ağır vergilerden dolayı ve diğer mükellefiyetlerden ötürü yerli kapitalistler gönüllü olarak kendi memleketlerinin dışına yerleşiyorlar: Kulca ve Urumçi'de, veyahut da Doğu Türkistan'da tacirlik bir zümre olarak var olmadığından dolayı kendi servetlerini saklıyorlar. Ayrıca asilzadeler ile halk arasında önlenemez set bulunduğundan ötürü din adamlarının tesiri yoktur. Asilzadeler menfaatleri, ayrıcalıkları ve kökenleri itibarıyla halka yabancıdırlar. Çin'in resmîyetini takip ederek halkla münasebetten kaçınırlar. Halk onları selamla ve eğilerek karşılamasına rağmen onlardan sonsuz bir şekilde nefret eder.

Doğu Türkistan'da vergi mükellefi sınıfı en acınacak durumdadır. Çinli bürokratlar, beyler ve hatta Buhara şehirlerinde durumları bakımından hür olan Asyalı yabancılar hep birlikte onları hor görürler ve her yurttaşın ve çiftçinin kendilerine selam durmasını talep ederler. Çinli bürokratlar ve beyler, hatta Mançu askerleri kendi aralarında halkı ayırmışlardır. Onlardan her birinin müşterileri vardır. Kentli müşterin patronlarına et, yağ ve diğer yaşamsal gıdaları sağlamaları zorunludur, köylerdeki müşteriler ise toprağı sürerler ve ev işlerini yerine getirmek suretiyle efendilerine hizmet etmeye mecburdurlar.

Bürokratlar hiçbir şey yapmazlar, Çinlilerden maaş, yerlilerden mecburi ianeler (haraç) alırlar, halk kanun tarafından konulan vergileri ödemekten, çıkar düşkünü Çinlilerin ve beylerin gözünü doyurmaktan zorluk içerisinde bulunur ve açlıktan ölmemeye çabalar. Bu sebeplerden ötürü miras olarak gelen haklarla bürokratlar, başka bir deyişle yerli asilzadeler baskı ve aç gözlülükle uzun yıllar boyunca halktan toplananlar sayesinde büyük servetlere sahiptirler, uçsuz bu-

³³ Ç.Ç. Velihanoglu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. III, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 157-162.

caksız toprakların, bahçelerin sahibidirler, birçok evleri vardır. Tarla ve bahçeleri ücretsiz olarak işletilir, evleri de ücretsiz ve bedava malzemelerden inşa edilir. Asilzadeler yöneticilerin yerini almak için Çinlilere muazzam paralar verirler.

Küçük bürokratların soyadları bulunmamakla birlikte asilzadelerden aşağı tarafları yoktur. Müşteriler onlara ekmek, yemek, para sağlarlar.

Bütün bürokratlar 5. dereceyi elde ettikleri anda toprak, ev ve para kazanırlar. Bunların sayesinde onların çocukları miras alırlar.

Halk fakir yaşıyor, zaruretlere katlanıyor ve sonsuz şekilde zorluk çekiyor. Eğer Türkistanlılar kendi emeklerinin ürünlerinden faydalanabilseylerdi, o zaman onlar tıpkı geçmişte olduğu gibi zengin doğu halklarından biri olurlardı. Fahiş vergiler, müşteri sistemleri ve beylerin baskıları onların neredeyse bütün mallarını ellerinden almaktadır.

Herhangi bir şahsın sermayesinin artmasıyla muvazi olarak onun üzerine yüklenen vergiler, baskılar ve otoritenin zorbalığı da arttırılır. Bundan dolayı durumu olan her yerli imkânlarla göre rahat yaşamak amacıyla memleketini terk ediyor. Aynı memleketini terk edenler her şeylerini titizlikle saklıyorlar ve fakir bir şekilde yaşıyorlar. Beyler tarafından kanuna karşı olarak üç kat arttırılan haracı ödeyecek imkânı olmadığından birçok Türkistanlı memleketini terk ediyor. Çinlilerin ürünün onda birini almaları da ayrı bir külfettir.

Din adamları ve mübareklere ait türbelerin şeyhleri türbeye ait toprakların gelirlerinden istifade ediyorlar ve bu yüzden oldukça zenginler. Küçük Buhara'da Müslümanlığın ilk öncüsü diye kabul edilen Satuk Buğra Han'ın Astun-Artuş Köyü'ndeki Türbesi'nin Şeyhi Kaşgar'ın en zengin insanı olarak sayılıyordu. 1857'de idam edilmesinden sonra onun mallarına hazine lehine el konuldu. Şeyh-ahun devasa topraklar, bazı evler, muazzam hububat stokları ve yerlilerin şahadetine göre yarım milyonluk yamb (metre kumaş) bıraktı. Diğer şeyhler şimdi dikkat ediyorlar ve arkadaşlarının akıbetine uğramaktan korkarak mütevazı bir hayat sürüyorlar.³⁴

3. Doğu Türkistan'da Eğitim ve Bilimin Durumu Hakkında

"Sınıflar arasında eğitimde de muazzam derecede uçurum vardır ve bu durum onları çok daha yabancılaştırıyor. Asya'da sırf dinî eğitim vardır. Buhara medreselerinde mollalara lazım olan dinî incelikleri öğretirler. Medreseye girme hakkı bütün sınıflara sağlanmışsa da halkın büyük bir kısmı, hatta bürokratlar okuma-yazma bilmez. Hokand ve Buhara'da en eğitilmiş sınıf din adamları zümresidir sonra tüccarlar gelir. İncanın zahiri gereklerini kim yerine getiriyorsa dilini Hafız Mevlevi'den alıntılarla döşer ve Ebumuslim vb.lerinin farklı anekdotlarını ve kahramanlık öykülerini bilir. Böylece bilgili ve eğitilmiş kişi olarak kabul edilir. Böylesi eğitim için mekteplerde okumak tamamıyla lüzumsuzdur, onun yerine dervişlerin bütün bunları oldukça belagatle anlattığı pazarlarda bulunmak yeterlidir. İdari ve askerî işlerle meşgul insanlardan hatta Vezir'den iyi mirzabaşı (kâtip-yazıcı) olmaları beklenir.

³⁴ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 162-163. Bu hususlarda geniş bilgi için bkz.: Feyzullah Uygur, *Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 17-27.

Ne var ki, Küçük Buhara'da her asilzade dinin dogmalarını, ataların tarihini bilmek zorundadır ve Çin ile Mançu dillerinde malumata sahip olmalıdır. Çin bilgeliğini tamamen benimseme imkânına sahip olamadan beyler yükseklikle yetiniyorlar ve yarım eğitimden ötürü Çin medeniyetinin karanlık taraflarını benimsiyorlar, Çin'in dıştan görünen şekline özeniyorlar, Çinli bürokratların önünde cahil gözükmesinler diye hünerle çömelmeye başlıyorlar, yerden selamlama yapıyorlar. Bütün Çinlilere özenmeyi arzulayarak, büyük kısmı göze girmeye çalışan askerler olan ve günlerini sarhoşluk ve sefahatte geçiren güney hattının bürokratlarını örnek alıyorlar. Bu tedrisatta onlar dindaşlarını boyun eğmiş - kişi ile hayvan arasında ortada bir şey olarak telakki ediyorlar.

Burada halkın eğitimi gerek Hokand'da gerekse de diğer Orta Asya memleketlerindeki gibi düşüktür. Doğrudur, kız ve erkek çocukları medreselere gidiyorlar, fakat dinin temel kurallarını öğrenip Farsça ve Arapça ile meşgul oluyorlar. Din adamları temel olarak Kur'an yorumu ve atalarının tarihini biliyorlar. Eserlere Buhara mollalarına kıyasla çok daha doğru ve akıllıca bakışları vardır. Okuma-yazma genellikle şehirlerde yaygındır. Köy sakinlerinin ise eğitimleri için neredeyse vakitleri yoktur ve okuma bilen çiftçiyle neredeyse nadiren karşılaşılır.

Doğu Türkistan'da hâkim Yeni Uygur Dili Edebiyatı tercümelemlerle oldukça zengindir. Fars Dilinin bilinmemesi Küçük Buharalılar Fars ve Arap dillerinden bütün iyi dinî eserleri kendi dillerine çevirmek zorunda bırakmıştır. Küçük Buhara tercüme edebiyatında ne kadar zenginse, kendi özgün eserleri bakımından o kadar fakirdir. Küçük Buharalılardan bir tane bile şair ve meşhur yazar yoktur. Onların özgün eserleri bazı dinî konularda yazılmış rehber niteliğindeki literatürle kısıtlıdır. Bu türde bütün İslam eserlerinden daha iyi olduklarını söylemek lazımdır. Aşırıclığa bulaşmamıştır ve gelenekçilikten ayrılmaktadır. Yerli mübareklerin hayatları ve bazı tarih eserleriyle alakalıdır. Kendi şairleri olmadığından Doğu Türkistan'da Mir Alişir'i öğretiyorlar. Şiirin yegâne tezahürü halk şarkılandır. Genellikle siyasi hadiseler veya aşkla alakalı dörtlüklerden oluşurlar. Şarkıların genel özelliği derin hüznün ve keder yansıtmasıdır.³⁵

4. Doğu Türkistan Müziği Hakkında

"Küçük Buharalıların müziğine bütün Orta Asyalılar hürmet gösterirler. Müzik koroları iki telli ud-dutar ve sitardır, bu enstrümanın 18 metal teli vardır. Onu yayla çalarlar. Keçeden tellerle çalınan Gijjak (kemençe)'i viyolensel gibi tutarlar. Rabab veya kalun denilen enstrümanı ziller gibi çubuklarla çalarlar. Ayrıca küçük zilli tepleri (çermenda veya dab) vardır. Küçük Buhara'da her şehirde Çin gongu ve zilden oluşan resmî müzik vardır. Öğlen zamanı yöneticinin kulesinde bu kötü ve hoş olmayan müzik çalınır. Çin takvimine göre bazı günlerin dışında bu müzikle hüzünlenmek gerekir. Bayramlarda her zaman müzik olmalıdır. Bir veya iki şarkıcının tepe el darbeleri ile vurulmasıyla ilk başta Alişir'den şiirler okunur, sonra ise aşk ve vatanseverlik şarkıları söylerler."³⁶

³⁵ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 163-164.

³⁶ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 164-165. Doğu Türkistan halkı en eski devirlerden itibaren müzik ve dansta hünerli idi. Doğu Türkistan müziği ve dansında "On İki Makam" önemlidir. On İki

5. Doğu Türkistanlıların Bazı Karakter Özellikleri Hakkında

“Küçük Buhara halkının genel ahlaki özelliklerinden bahsederken onların kınamadan çok övgüleri hak ettiğini belirtmek gerekir. Çinliler Türkistanlıları güvenilmez olmakla, kurnazlıkla, yalancılıkla, tembellikle ve cahillikle suçluyorlar, Asyalılar onların korkak ve sefih olduklarını, dindar olmadıklarını söylüyorlar. Bu halka uygulanan sürekli köleleştirilme, şiddet ve adaletsizlik birçok fena karakter özelliğinin gelişmesine yardımcı oldu. Örneğin güvensizlik, dikbaşlılık ve yalancılık. Fakat gene de Türkistanlıların bütün diğer Müslüman halkların yoksun olduğu çok sayıda harika özellikleri vardır...

Kaşgarlılar iyi karakterli, munis, güler yüzlü, konuksever, çalışkan ve fevkalade nezaket sahibi insanlardır. Bütün zümreler aşırı titiz şekilde nezaket kurallarına uyarlar. Herkes edep ve terbiyenin kaidelerini detayı ile bilmek ve kaçınmadan yerine getirmek zorundadır. Beylerde ise bu kılı kırk yarana kadar ulaşır.

Küçük Buhara’da cinayet neredeyse olmaz, hırsızlık ta nadirdir. Onların tembellikle suçlanması adil değildir. Bu halka sitem edilen korkaklığa gelince, o zaman biz Kaşgarlıların karakterlerinin yumuşaklığının Hokandlıların yavuz cesaretlerinden ve övgülerinden farkının olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca, Afganlılar ayaklanmalar esnasında Kaşgarlıların onların gözüne Hokandlılardan çok daha sebatlı ve metanetli geldiğini ifade ediyorlar... Hokandlılar Kaşgarlıları ahlaki düşüklükle suçlarlar. Asya’da dinin kurallarının uygulanmasına sıkı ihtimam gösterildiği doğrudur. Hatta sokaklarda dinî kuralların uygulanmasını denetleyen görevliler vardır. Ezandan sonra polis herkesi mescitlere gitmeye zorlar, ahlaki kurallara uyulmasını gözetlerler, sigara içilmesini veya şarap içilmesini yasaklarlar. Kaşgar’da mescide kim isterse gider, polis haşhaş ve şarap içilmesine dikkat etmez, aşırılık olmamasına özen gösterir ve sarhoşları sadece sokaklardan toplar.”³⁷

6. Doğu Türkistanlı Kadınların Sosyal Durumu Hakkında

“Kadının ev ve sosyal hayattaki olumlu durumu Kaşgarlıların ıhlımlığını hepsinden daha iyi ifade eder. Kadınlar Küçük Buhara’da toplumda saygın bir yere sahiptir. Onlardan birçoğu da tarihi üne sahip olmuştur. Yarkend Hakimi Avdey’in hanımı Jeima (Şeyma) 1765 yılında Yarkend’de düzeni sağlamıştır. Kaşgar yöneticisi Yunus-Van’ın hanımı Sekima-han Çinliler tarafından idam edilmiştir. Kadınlar eşlerinin eğlencelerine katılırlar ve toplantılarda onların hazır bulunması lüzumlu görülür. Türkistanlılar arasında çok eşlilik nadirdir. Çünkü kadın istediğinde kocasını bırakabilir. Eğer kadın boşanmak isterse, ev-

Makam folklor müziği, dans ve şiiri de kapsayan dev bir klasik sanattır. On İki Makam’ın her biri üç repertuarı, yani Çonlakman, Destan ve Meşrep’i içerir ve lirikler, meşhur şiirler, türküler veya halk hikâye beyitlerinden oluşur. On İki Makam tarih sürecinde iki sistematik düzenleme geçirdi: Yarkend Hanlığı devrinde Reşit Han (1533-1560)’ın karısı Amanisa yurt içindeki müzisyenleri, şarkıcıları ve şairleri örgütleyerek Ortaçağda halk arasında dolaşan “Makam”ları derletip toplattı. Fakat bu sadece Çonlakman bölümü ile sınırlı kaldı. İkinci düzenleme ise 1879’da Kaşgarlı sanatçı Ali Salim ve Yarkendli Sativadi tarafından yapıldı. Bu iki sanatçı zamanında halk arasında rağbet gören “Destan” ve “Meşrep” olmak üzere iki bölüm hazırladı. Böylece daha geniş kapsamlı ve müzik, şiir ve dansları bir arada toplayan bir eser ortaya çıktı. 1960 yılında ise On İki Makam resmen basılıp yayımlandı. 2002 yılında da On İki Makam’ın sesli ve görüntülü belgelerinin kaydı tamamlandı. Li Sheng, *Sinciang Uygur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2013, s. 187-190.

³⁷ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 165-166.

den hiçbir şey alamaz; eğer erkek boşanmak isterse, o zaman kadının iâşesini garanti etmek zorundadır.

Sünni Hanefî itikadındaki Kaşgarlılar'da geçici evlilik uygulamasına müsaade edilmez. Bu pagan devrin adedidir... Geçici nikâh Altı Şehrin yabancılar tarafından ziyaret edilen bölgelerinde hâkimdir. Kuça'dan doğuda ise bu adet yoktur, zira buralara yabancı kervanlar uğramaz. Bu nikâhların şartları biraz karışıktır: Erkekten hanımını giydirmesi ve beslemesi talep edilir. Hotan'da kadın almak için bizim parayla 1 ruble 50 kopyk gümüş harcanması gerekir. Yarkend'de evlenecek koca arayan ve nikâh akdi yapmak isteyen kadınlarla karşılaşmanın mümkün olduğu hususi bir pazar vardır. Aksu ve Turfan'da evlilik (nikâhlanma) daha pahalıya mal olur...³⁸

7. Doğu Türkistan Halkının Zararlı Alışkanlıkları, Kıyafet, Yemek ve Diğer Hususlar Hakkında

“Orta Asyalılar keyif almak için haşhaş, afyon ve köknar kullanırlar. Tutkuya maruz insanlar bu şeylerin kullanılmasıyla çok sayıda yararsız bir grup olan - bengi (alkolden dolayı zayıf akıllı olanlar)’yi oluşturuyorlar.

Sersem edici maddelere olan mahvedici ihtiras fiziki zayıflıkla ve bilhassa akıl hastalığı ile birleşiyor. Düşük tabakaya mensup bengi’ler hayatlarını derişlik yaparak sürdürürler ve sadakalarla geçinirler. Kaşgar'da kayıtlı bengi sayısı oldukça fazladır ve tüm basit halk haşhaş kullanır. Bürokratlar Çinlilere özenerek şarap içiyorlar ve Çinli tarzında afyon sigarası kullanıyorlar. Şarap ve boza kullanımı Kaşgar'da idare tarafından kovuşturulmuyor.

Çinliler içki tezgâhları bulundururlar, şehrin dışında da birkaç yerde boza hazırlanması için imalathaneler kurulmuştur. Boza bulunan meyhaneler daima müşterilerle doludur. Kaşgar'da yaşayan yabancılar serbest yerel adetlerden faydalanarak zapt olunmaz bir şekilde sefahate dalıyorlar, çünkü kendi memleketlerinin despotik mutlakîyetinin daimi korkusuna alışık oldukları için şarap ve kadınlar onlara bir başka cazip geliyor.

Kemik oyunu Küçük Buhara'nın bütün toplumsal sınıfları arasında oldukça yaygındır. Kadınlar bile bu sefahate düşkündür. Bengi, tiryakiler ve kumarbazlar - coşkun kumarçılar halkın en azgın ve dik başlı zümresini oluştururlar ve bütün devrimlere aktif bir şekilde katılırlar. Buhara ve Hokand'da kadınlar saf mizaçları bakımından genellikle fark etmezler. Fakat dış şartlardan ve sıkı ve kiskanç muhafaza anlayışından dolayı harem entrikalarıyla sınırlandırılmışlardır. Orada umumhane kadınları yoktur. Neticede cezalandırma korkusu onları ahlaksızlıktan alıkoymaktadır. Buhara'da zinanın karşılığı taşlanarak öldürülmektir. Küçük Buhara'da kadınlar yukarıda ifade ettiğimiz üzere, davranışlarında serbesttirler...

Türkistanlıların en iyi ve hoş özelliklerine sosyalliği eklemek lazım gelir. Sosyeteyi severler genellikle şarap, müzik ve kadınların olduğu akşam eğlenceleri tertip ederler. Genellikle evin hanımı misafirleri ağırlar. Bu akşam eğlencelerine büyük seremoniler ve sonsuz şekilde dolambaçlı sözler kullanılması eşlik eder,

³⁸ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 166.

bunlar yabancıları oldukça yorar. Yerliler kendi teşrifat kurallarını çok titiz bir şekilde ve galiba büyük zevkle uygulurlar...

Kaşgar geceleri “meşrep”te her zaman halkoyunları olur ve buna bütün misafirler katılırlar. Yönetici Hakimbek kendi gecelerinde dans yapılmasına da müsaade eder. Küçük Buhara’da - açığa denilen profesyonel kadın-dansçılar vardır...

Şimdiye kadar Küçük Buharalıların elbiseleri hakkında bir şey söylemedik. Asilzadeler tamamen Çinlilerin usulünde giyinirler, katırları koşarak Çinlilerin kine benzeyen at arabalarıyla gezerler. İkinci dereceden bürokratlar ve şehir sakinleri Çinlilerin gömleğinin biçimine ve rengine yakın gömlek giyerler. Kadın kıyafeti açık renkli ipek veya pamuk kumaşından yapılan gömlekten, Çin bluzundan, bizim asker ceketi gibi düz ve meyilli yakalı mantodan ibarettir. Tüm bunların ötesinde evden çıktıkları esnada göğüse gelen kısmı altın kurdeleli ipek trençkot ve uzun beyaz eşarp giyerler. Yüzü kapatmak için kullandıkları siyah veya beyaz bez şehir kıyafetinin lüzumlu bir parçasını oluşturmaktadır. Ne var ki, Türkistanlı bayanlar onu şeklen takıyorlar ve yüzleri her zaman açıktır.

Hokandlılar ve Buharalıları eşlerinden örtü takmalarını isterler. Erkekler ve kadınlar yazın karpuz gibi yuvarlak altın işlemeli sırma kumaş veya atlas kumaştan şapka takarlar, kışın ise koyun ve tilki derisinden yapılan şapka kullanırlar. Şekli yazlık şapkalar benzeyen susamuru derisinden yapılmış uzun şapkaları sadece zengin kadınlar takıyorlar. Ayakkabı basit halk arasında kullanılıyor: Rus veya Tatar çizmeleri. Kadınlar kırmızı çuhadan işlemeli çizmeler giyerler. Yazın ise çıplak ayaklarına yine kırmızı çuhadan yapılan başmak denilen pabucu giyerler.

Doğu Türkistan’da mutfak sanatı Çin tesiriyle diğerlerinden fark ediyor. Öğle yemeği sebze çorbası, erişte, etli börek, mantı ve çeşitli marina edilmiş sebzelerden oluşur. Türkistanlılar et ve pilav kullanmazlar. Çin tesiri Doğu Türkistan’da daha çok dış surette gözükse de oldukça etkilidir. Türkistanlılar Çinlilerden bazı sanat ve zanaatları öğrenmişlerdir. Bu anlamda onlardan dillerine birçok kelimeyi almışlardır. Bilhassa mimari, kıyafet ve mücevher alanlarında bazı Çince kelimeler alınmıştır...³⁹

Sonuç

Mançu işgali altındaki Doğu Türkistan’ın 19. yüzyılın ortalarındaki tarihinin aydınlatılması açısından Velihanoğlu oldukça önemli bilgiler vermiştir. Bu sayede, yukarıda verilen tercümelere de anlaşılacağı üzere, Doğu Türkistan’ın nüfus ve etnik yapısının başka kaynaklarda yer almayan bazı detayları ortaya çıkmıştır. Yabancıların yerli kadınlarla evlenmesi Mançu idaresince yasaklanmış olmasına rağmen Velihanoğlu’nun tespitlerinden buna pek riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Hatta Müslüman yabancıların Doğu Türkistanlı kadınlarla

³⁹ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 167-170. Çinlilere oldukça özenen yönetici sınıf haricinde sıradan Doğu Türkistanlılar üzerine Çin tesirinin oldukça sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Dil alanında Çince’den alınan ve Türkçe sözlerle eklenerek kullanılan kelimelere *şu-yanzi* (şu tip), *aşfuzul/aşbuzul* (yiyen) gibi örnekler verilebilir, bu konuda geniş bilgi için bkz: Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, “A View From The Nineteenth Century: Eastern Turkistanese-Chinese Cultural Relations in Chokan Valikhanov’s Works”, *The Uyghur Community Diaspora, Identity and Geopolitics Politics and History in Central Asia*, Ed. by Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun and Konuralp Ercilasun, New York 2018, p. 20-24.

evlenmelerinden dünyaya gelenlere Çalgurtlar diye ayrı bir adlandırma yapılması ve bunların Doğu Türkistan'ın en hür insanları olarak nitelendirilmesi ilgi çekicidir. Velihanoğlu'nun Doğu Türkistan'daki sosyal sınıflar hakkında yaptığı tasnif ve bununla birlikte vergi mükellefi olarak ağır şartlar altında yaşayan halkın durumu hakkındaki tespitleri Mançu idaresinin toplumsal hayattaki adaletsizliğin temel kaynağı olduğunu ortaya koymuştur. Velihanoğlu'nun ifadelerinden Doğu Türkistan'da ilim ve eğitim faaliyetlerinin Buhara, Hokand vb. hanlıklardan ileride olsa da pek de ümit verici bir durumda olmadığı anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanı sıra Doğu Türkistan'ın müziği, mutfağı, ahalinin kıyafeti, kadınların durumu, toplumsal hayatta içki ve kumar yüzünden meydana gelen yozlaşma, Uygurların bazı mizaç özellikleri vb. pek çok hususta aydınlatıcı bilgiler vermesi bakımından Velihanoğlu'nun eserinin önemi artmaktadır. Mançuların Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra idari yapılanmada mevcut yerleşimlerin yakınında yeni istihkâmlar kurarak, eski şehirlerdeki sivil idareyi hakimlere bırakması, ayrıca yerli ahali ile Mançu ve Çinlilerin birbirlerinden ayrı tutulması sosyo-kültürel bakımdan Çin'in Doğu Türkistan'a tesirini sınırlı tutmuştur. Bunun da mimari, kuyumculuk ve tekstil alanlarında Çince'den geçen bazı terimlerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- EBERHARD, Wolfram Eberhard: *Çin Tarihi*, 5. bs., TTK Yay., Ankara 1995.
- ERCİLASUN, Konuralp: *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, TTK Yay., Ankara 2013.
- HAYİT, Baymirza: *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 3. bs., TTK Yay., Ankara 2004.
- KOÇ, Dinçer: *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015.
- KOÇ, Dinçer: "Çokan Valihanov'un Mançu İşgali Altındaki Altı Uygur Vilayeti'nin İdari Yapısı Üzerine Bazı Müşahedeleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 66, s. 107-128.
- KROPOTKİN, A.N.: *Kaşgariya, İstoriiko-Geograficeskiy Oçerk Strani, eya Voennuya Sil, Promışlennost i Torgovlya*, İzdanie İmperatorskago Russkago Geograficeskago Obşçestva, St. Peterburg 1879.
- KURBAN, İktil: *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995.
- KURMANGALİYEVA ERCİLASUN, Güljanat: "A View From The Nineteenth Century: Eastern Turkistanese-Chinese Cultural Relations in Chokan Valikhanov's Works", *The Uyghur Community Diaspora, Identity and Geopolitics Politics and History in Central Asia*, Ed. by Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun and Konuralp Ercilasun, New York 2018.
- KUTLUKOV, M.: "Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom", *Kitay i Sosedi v Novoe i Noveyşee Vremya*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1982.
- MANTAYEV, Turatbek: *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.
- SHENG, Li: *Sinciang Uygur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2013.
- UYGUR, Feyzullah: *Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- UYGUR, Feyzullah: "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilası", *Tarih Dergisi*, Sayı: 63, 2016/I, İstanbul 2016.
- VALİHANOV, Ç.Ç.: *Soçineniya Çokan Çingizoviça Velihanova*, Zapiski İmperatorskago Russkago Geograficeskago Obşçestva po Otdeleniyu Etnografii, C. XXIX, S. Peterburg 1904.
- VALİHANOV, Ç.Ç.: *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. I-V, Glavnaya Redaktsiya Kazhskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1984-1985.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 02.07.2019

Kabul Tarihi: 01.08.2019

TÜRK SİYASETİNDE ETKİN BİR GENELKURMAY BAŞKANI: CEVDET SUNAY

Doç. Dr. Şerafettin Can ERDEM*

Öz

Türk siyasi tarihinde asker sivil ilişkileri her zaman önem taşımıştır. Bu çalışmada, Türk siyasi hayatında hem asker hem de devlet adamı olarak rol oynamış olan Cevdet Sunay'ın Genelkurmay Başkanlığı dönemi ele alınmıştır. Kritik bir dönemde, bulunduğu mevki sebebiyle sorumluluk üstlenmiş ve aldığı kararlar Türk siyasetine yön vermiştir. O günlerin asker-sivil aktörleriyle ilişkilerini hassasiyetle yürütmüştür. Asker kökenli olmasına rağmen mahir bir siyasetçi portresi de çizmiştir. Yaşanan bunalımların aşılmasında yaptığı müdahaleler, adının Cumhurbaşkanlığı için geçmesinde etkili olmuştur. Dönemiyle ilgili ayrıntıların irdelenmeye çalışıldığı bu makale, o günlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla yazılmıştır.

Anahtar kelimeler: Cevdet Sunay, 27 Mayıs 1960 İhtilali, ABD, NATO, Milli Birlik Komitesi, Silahlı Kuvvetler Birliği.

An Effective Chief of General Staff in Turkish Political Life:

Cevdet Sunay

Abstract

Military-civil relations have always been important in Turkish political history. In this study, the period of the Chief of General Staff of Cevdet Sunay, who played a role as a soldier and statesman in Turkish political life, was discussed. He assumed responsibility for his position in a critical period and his decisions gave direction to Turkish politics. He executed with precision the relations with military-civilian actors of those days. Although he was a soldier, he also painted a portrait of a great politician. Interventions to overcome crises, made him President. This article, which tries to examine the details of the period, was written in order to contribute to a better understanding of those days.

Keywords: Cevdet Sunay, May 27 1960 Revolution, USA, NATO, National Unity Committee, Armed Forces Association.

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

Cevdet Sunay 10 Şubat 1899'da Erzurum'da doğdu.¹ Asker kökenli olan Cevdet Sunay Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci cumhurbaşkanıdır. Babası Çaykara'nın Şinek (Ataköy) köyünden Alay Müftüsü İslâm Sabri Efendi, annesi Hatice hanımdır.² İlk ve orta öğrenimini Erzurum, Kerkük ve Edirne'de tamamladı. Daha sonra Kuleli Askerî Lisesi'ne girdi, I. Dünya Savaşı'nda topçu zabiti adayı olarak göreve başladı. 1918'de Filistin cephesinde görev yaparken İngilizlere esir düştü. Bir yıl süren esirlik günlerini Mısır'da geçirdi.³ Türkiye'ye döndükten sonra Milli Kurtuluş Savaşı'na katıldı, Maraş ve Antep'te Fransızlara karşı çarpıştı (1921). Eskişehir ve Sakarya Savaşları ile Büyük Taarruz'a katıldı, İzmir'in kurtarılmasında görev aldı. 1926'da Harp Okulu'nu, 1927'de Topçu Atış Okulu'nu, 1930'da Harp Akademisi'ni bitirdi. 1949'da Tuğgeneralliğe yükseldi. 1950'de Genelkurmay Harekât Başkanlığı'na atandı. 1952'de Tümgeneralliğe yükseltildi ve 33. Tümen Komutanlığı'na getirildi. 1955'te korgeneral olarak 9. Kolordu Komutanlığı, 1957'de Genelkurmay Harekât Başkanlığı görevlerinde bulundu. 1958 yılında orgeneralliğe yükseldi ve Genelkurmay İkinci Başkanı oldu. 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesiyle önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na,⁴ ardından 3 Ağustos 1960'ta Genelkurmay Başkanlığı'na atandı.⁵ Bu tarihten itibaren önce ihtilalin, sonra da devletin en güçlü simalarından birisi oldu. Orduya hitaben gönderdiği mesajda, ordunun gelişmesine yarayacak her ileri hamleyi çekinmeden yapacağını bildirdi.⁶ Genelkurmay Başkanlığı döneminde yaşanan çetin sorunların

¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Kurumsal İnternet Sitesi; Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın doğum yeri ve yılına ait en doğru bilgiler burada yer almaktadır. Sitede, birçok kaynaktan Cevdet Sunay'ın doğum yerinin yanlışlıkla Trabzon olarak yazıldığı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi 5/1-6 numaralı kutudaki nüfus cüzdanı suretine göre 1899 Erzurum doğumlu olduğu belirtilmektedir. Öyle ki, 2005 yılında Atatürk'ün doğumunun 125. yılı anısına çıkarılan ve bir Cumhurbaşkanlığı yayını olan *Cumhurbaşkanlığı Tarihi* (s. 201) adlı eserde dahi doğum yeri olarak Trabzon yazılmıştır. Keza Kâzım Öztürk'ün hazırladığı, 1973'te basılan *TBMM Albümü 1920-1973* (s. XVIII) adlı eserde de aynı yanlış yapılmıştır. Türker Sanal'ın 1995'te yayınladığı *Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti* (s. 28) adlı kitapta ise 1900 Trabzon doğumlu olduğu yazılarak hem doğum tarihi hem de doğum yeri hatalı verilmiştir. Sunay'ın doğum yerinin Erzurum olduğuna ilişkin verdiğimiz bilgi, başka çalışmalarda da bulunmaktadır. Savaş Eğilmez - Ahmet Safa Yıldırım, *Erzurum'un Yüzleri Cumhurbaşkanları Cevdet Sunay*, Erzurum 2016, s. 9; Çiğdem Şahin, "5. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika*, Editör: Haydar Çakmak, Ankara 2016, s. 1. Yine bir gazete haberine atıf yapılarak Sunay'ın Trabzon'da doğduğu, ailesinin daha çocukken Erzurum'a göç ettiği ifade edilmektedir. "Cevdet Sunay'ın Hayat Hikâyesi", *Cumhuriyet*, 19 Mart 1966'dan naklen Şahin, "a.g.m.", s. 2.

² *TBMM Albümü 1920-1973*, haz. Kâzım Öztürk, Ankara 1973, s. XVIII.

³ Birinci Dünya Savaşı'nda 16 yaşında bir subay adayı iken gönüllü olarak Filistin Cephesi'ne koşan Cevdet Bey, 1 Ağustos 1918 günü Kudüs yakınlarındaki bir çatışmada yaralanmış, bundan 27 gün sonra da müfrezesiyle birlikte İngiliz kuvvetlerine esir düşmüştür. Çok ilginç bir rastlantı, Müftü olan babası Sabri Efendi de o sırada Hicaz'daki bir İngiliz kampında bulunmaktadır. Genç subay adayı Cevdet Bey, 1919 yılının 12 Aralık günü İngiliz esir kampından kaçmayı başarmıştır. *Cumhurbaşkanlığı Tarihi 1923-2005, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, Ankara 2005, s. 202-203.

⁴ *Cumhurbaşkanlığı Tarihi 1923-2005*, s. 201.

⁵ *Milliyet*, 4 Ağustos 1960; Rıdvan Akın, *Gazi'den Günümüze Cumhurbaşkanlığı 1923-2007*, İstanbul 2009, s. 92; Sunay, Ragıp Gümüşpala'nın MBK tarafından emekliye sevk edilmesi üzerine 3 Ağustos 1960 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı'na getirilmişti.

⁶ *Milliyet*, 7 Ağustos 1960.

arasından ustaca sıyrılarak Cumhurbaşkanlığı makamına kadar yükseldi. Bu çalışmada hem Sunay'ın Türk siyasi hayatındaki yeri hem de dönemin olayları değerlendirilecektir.

27 Mayıs 1960 İhtilali

Cevdet Sunay'ı önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na, ardından Genelkurmay Başkanlığı'na taşıyacak olan 27 Mayıs ihtilalinden çok kısa bir süre önce 3 Mayıs'ta Genelkurmay Başkanı Org. Cemal Gürsel dönemin Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes'i uyarılmış, hükümetin icraatının rahatsızlık yarattığını açık bir dille belirtmiştir. Bu uyarıyı milli ve vatani bir görev olarak yapan Gürsel, memleket, hükümet ve partinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulabilmesi için alınması gereken önlemler başlığı altında ilk olarak Cumhurbaşkanlığı'nın istifa etmesini istemiştir. Cumhurbaşkanlığına da, her şeye rağmen milletin çoğunluğu tarafından sevildiği kanaatini taşıdığını belirttiği, Adnan Menderes'in getirilmesini önermiştir. Hükümet içerisinde kötü şöhret yapmış olanlar yerine dürüst, makul, zorcu değil adalet ve şefkat duygusu taşıyan kimseler getirilmesini, tahkikat komisyonları getiren kanunun kaldırılmasını ihtar etmiştir. Din istismarcılığı ve suiistimallerin önlenerek, özel günler dışında devlet büyükleri yurt gezilerinde suni büyük vatandaş toplulukları ile karşılaşmalar yapmak usulünden vazgeçilmesini istemiştir. Demokrat Partililerin vatanseverliklerine ve vicdanlarına seslendiğini, memlekette çok şeyler yapıldığı muhakkak ise de bunların asla yeterli olamayacağını vurgulamıştır. *"Bu yapılan işleri müstemleke idareleri de yapar, yapıyor ve yapmıştır"* diyen Gürsel, üniversite öğrencilerine karşı takınılan tavrı da eleştirmiştir.⁷ 8 Temmuz 1960 tarihli bir raporda ise İnkılap İdaresi'nin amacının yurttaki demokrasiyi bütün kurumlarıyla yeniden kurmak, yasalar karşısında yurttaşlara eşit davranan *"bir hukuk devleti nizamı tesis etmek"*, suiistimalleri tamamen ortadan kaldırıp vatandaşın tek bir kuruluşunun bile israfına müsaade ve müsamaha etmemek olduğunun belirtilmesi,⁸ Gürsel'in mektubunda dile getirilen hususların 27 Mayısçılar tarafından hayata geçirilmek istendiğini göstermektedir. Yine de her ne olursa olsun çözümün demokratik düzen içerisinde bulunması gerekmektedir. Fakat belirtmek gerekir ki, askeri müdahaleler ne kadar gayr-ı meşru ise, siyasetteki din istismarcılığı da o denli gayr-ı meşru ilan edilmeli ve bu hususta toplumsal bir uzlaşa sağlanmalıdır. İslam dünyasındaki demokrasi deneyiminin belki de en seçkin örneği olan Türk demokrasisine zarar veren bu yaklaşımın askeri yönetim döneminde bile görülmesi, onu kullananların bu güçten hiç vazgeçmek istemediklerini ispatlamaktadır. 27 Mayıs'ı karalamak için çıkarılan, radyoda Cuma sabahları Kur'an-ı Kerim okunmayacağı, camilerin depo haline konacağı haberlerini ya-

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 010-09, Yer No: 90-276-3. Ethem Menderes'e, *"Bizim, gençlerimizde hak, adalet ve hürriyet duygularının gelişmesinden ve kemalinden memnun olmamız lazım gelmez mi? İstikbalî hissiz, duygusuz, müstemleke ruhlu, yalnız maddeci, bedbaht insanlara mı bırakmak istiyoruz?"* sorularını yönelten Gürsel'in bu mektubu dikkat çekici bir belge niteliği taşımaktadır.

⁸ BCA, Fon Kodu: 030-01, Yer No: 1-10-2.

lanlayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın müftülöklere gönderdiği yazı⁹ ne kadar anlamlıysa, yine Diyanet'in Hükümet'e destek olmanın dini bir görev teşkil ettiğine, aksine davranmanın dünyada ve ahirette sorumluluğa ve hüsrana sebep olabileceğine ilişkin yazısı¹⁰ da o denli dikkat çekicidir. Din öylesine etkili bir unsurdur ki, askeri yönetim dahi aleyhindeki kara propagandayı savuşturabilmek için Diyanet İşleri Başkanlığı'nı devreye sokmak zorunda kalmıştır. 27 Mayıs'ın niçin yapıldığının anlatıldığı bir belgede de, yine herkesin Kur'an'ını okuyacağı, camiye gidip ibadetini yapacağına değiniliyordu. Radyodaki dini ve ahlaki sohbet saatlerinde din konusunda eskisinden daha samimi ve yetkin kişilerce dinimizin esaslarını açıklayan konuşmalar yapılarak mevlit okutulduğu da bildiriliyordu.¹¹

Netice itibarıyla bir askeri darbe niteliği taşıyan 27 Mayıs 1960 ihtilalini yapanlar, bu hareketi kendileri açısından bir devrim olarak kabul etmişler, buna inanmışlardır. Öyle ki ihtilalden 15 ay sonra Cemal Gürsel tarafından "...istikbalimizin son ümidi olan 2. Cumhuriyeti mutlaka yaşatmalıyız..."¹² denmesi, Ordu'nun 1923'te kurulan Cumhuriyet'i zımnen 1. Cumhuriyet olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Bu çerçevede sürekli dile getirilen ve Türkiye'de 27 Mayıs da dâhil olmak üzere askeri müdahalelerde ABD'nin rol oynadığına ilişkin iddiaya da değinilmelidir. Bu tez, ABD'nin Türkiye'nin NATO'ya girdiği 1952 yılından itibaren ülke üzerinde nüfuzunu arttırdığı gerçeği göz önüne alındığında tutarlı görünmekle beraber, kolaycı bir izah olarak da değerlendirilmek gerekir. ABD kendi çıkarlarını korumak amacıyla hareket ettiği için elbette Ordu içerisindeki kaynaşmayı ve rahatsızlıkları istihbar ediyordu. Fakat Türkiye'de olup bitenleri yakından izleyen ABD'nin 27 Mayıs hareketinden haberdar olmasıyla¹³ bunu organize etmesi arasında büyük bir fark olduğu da açıktır. Şüphesiz bu iki olgu arasında bağ kurmak akılcı bir yaklaşım değildir. ABD müdahale girişiminden haberdardı öyleyse organize eden de ABD'dir şeklinde bir çıkarım yapılamaz. ABD her zaman olduğu gibi kendi çıkarlarını korumak istemiştir. ABD daha çok, dış politikadaki yaklaşımları bakımından birbirinden farklı olmayan iki si-

⁹ BCA, Fon Kodu: 051-V33, Yer No: 4-33-23.

¹⁰ BCA, Fon Kodu: 051-V33, Yer No: 4-33-29.

¹¹ BCA, Fon Kodu: 030-01, Yer No: 40-236-18.

¹² BCA, Fon Kodu: 030-01, Yer No: 40-236-19.

¹³ Nitekim Amerika Millî Güvenlik Kurulu'nun 4 Mayıs 1960 tarihli toplantısında CIA Başkanı Allen Dulles, "...Ordu'da üst düzey subayların hükümete bağlı kalma eğiliminde olmalarına rağmen, orta ve düşük rütbeli subaylardan bir kısmının hükümeti bir kısmının da muhalefeti desteklediğine, şayet durum daha da kötüleşirse Ordu'nun müdahale etmesinin imkân dâhilinde olduğuna" kurul üyelerinin dikkatini çekmişti. Dulles'in bu konuda çok daha fazla şey bildiğinden şüphe edilemez. Yine 5 Mayıs'ta yapılan OCB toplantısında, Menderes'in mevcut sıkıntıyı atlatsa bile iş başında kalma şansının %50 olduğu yönündeki CIA görüşüne rağmen, Ordu'nun ne yapabileceğine ilişkin elçilikten gelecek bilgiler de değerlendirilerek, Amerikan politikasının üç hafta sonraki olağan toplantıda gözden geçirilmesi kararlaştırılmıştı. Dolayısıyla henüz Washington'da Türkiye'deki huzursuzlukla ilgili ne yapılacağına ilişkin kesin bir karara varılmamıştı. 27 Mayıs'ta ihtilalin gerçekleşmesiyle ABD politikalarının gözden geçirilmesinin de bir anlamı kalmadı. Bu bilgi, 27 Mayıs'ın arkasında ABD'nin olduğu savını da hayli tartışmalı bir hâle getiriyordu. Faruk Çakır, "Amerikan Bakış Açısından Türkiye'de 1957-60 Dönemi Siyasal Gelişmeleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S. 59-1, 2004, s. 73.

yasi parti arasında yaşanan çatışmanın yaratacağı istikrarsızlığın Türk-Amerikan ilişkilerine verebileceği zararı düşünmüştür. Zaten askeri müdahalenin gerçekleşmesini iç politik gelişmeler ve ekonomik huzursuzlukta aramak gerektiği kabul gören bir husustur. Hükümetin dış politikaya ilişkin kararlarının darbeyle bir ilgisi olmadığı dile getirilmiştir.¹⁴ Nitekim Başkan Eisenhower'ın 16 Haziran 1960 tarihinde Cemal Gürsel'e yazdığı mektupta kullandığı ifadeler görüşümüzü doğrulamaktadır: "...Hükümetinizin, Türkiye'nin NATO ve CENTO ile bağlarını muhafaza etmek hususundaki azmi, benim için ve hür dünyanın müdahası gayesiyle kurulmuş olan bu müşterek emniyet teşekküllerinde Türkiye ile teşriki mesai edenler için keza büyük bir memnuniyet kaynağı teşkil etmiştir..."¹⁵

14'lerin Tasfiyesi

Bu nedenle ABD iki parti arasında tarafsızlığını korumaya çalışmışsa da, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yeni dönemde nüfuz ettiği bu ülkede yaşananlara kayıtsız kalamazdı. Çünkü o günlerde Türk siyasi hayatına yön veren her iki parti de (DP ve CHP) ABD'nin kendi görüşlerini benimsemesini istiyorlardı.¹⁶ ABD'nin 27 Mayıs İhtilali'ne müdahil olmasıyla ilgili bir tarih vermek gerekirse bu 13 Kasım 1960 olmak gerekir. Bu tarihte MBK içerisinde ikinci grup olarak anılan 14 kişi yurt dışı görevlere atanarak tasfiye edilmişti. Esasen bu girişimin miladı, 21 Eylül 1960'ta Alparslan Türkeş'in Başbakanlık Müsteşarlığı'ndan istifa etmek zorunda bırakılmasıydı. İngilizler Türkeş'i "Necip'in Nasır'ı" durumunda görüyor, gücünü kaybettiğini düşünüyorlardı.¹⁷ Adı geçenlerin ortak hareket noktası da, "sağlam bir demokratik nizama" geçmek için, köklü sosyal, ekonomik ve siyasi reformların tatbik edilmesi ile "işlevsiz kılınmış" bulunan Atatürk ilkelerinin tekrar canlandırılması için komitenin idareyi devretmemesi düşüncesiydi. Bundan ötürü, 14'ler, ihtilali salt Menderes'i devirmekle sınırlı görmeyerek, müdahaleyi "gerçek bir devrime" dönüştürme iddiasıyla, Türkiye'nin her yönde çeşitli atılımlar yapmasının aracı kılmak istemişlerdi. Bu çerçevede İngiliz belgelerinde, tasfiye edilen isimlerin ortak noktasının "CHP karşıtı olmaları" ve 14'lerin tasfiyesinin İnönü'nün teşvikiyle gerçekleştiği yönünde doğrulanmayan raporların bulunduğu da vurgulanmaktadır.¹⁸

¹⁴ Tekin Önal, "Askeri Vesayet Sisteminin İlk Halkası: 27 Mayıs Süreci ve Sonrası", *Turkish Studies*, Volume: 10/1, Winter 2015, s. 525.

¹⁵ BCA, Fon Kodu: 030-01, Yer No: 7-40-16.

¹⁶ Faruk Çakır, "a.g.m.", s. 70-71. CHP'nin Amerikan karşıtı olmadığı bizzat Metin Toker tarafından ABD elçiliği müsteşarına ifade edilmişti. Hazin olan Türkiye'nin geleceğine yön vermek iddiası taşıyan her iki siyasi partinin de, Amerikan desteğinden medet ummalarındı.

¹⁷ Ferit Salim Sanlı, "13 Kasım 1960 Tasfiyesine Giden Süreçte Alparslan Türkeş ve Milli Birlik Komitesi İçinde İhtilaf", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 27, Bahar 2018, s. 227. Türkeş 1960'lı yıllar boyunca basında Nasır'a benzetilmiştir. Türkeş'in diğer askeri darbelerdeki önderler ile değil de Nasır ile benzeştirilmesi, tesadüfi olmamıştır. 1952 yılında gerçekleşen Mısır Darbesi'nden sonra Devlet Başkanı olan General Necip'in en yakınında isim olarak göze çarpan "Kudretli Albay Nasır", müteakip yıllarda Necip'in devrilmesinde öncü rol oynayarak, idareyi eline almıştır. Sanlı, "a.g.m.", s. 222.

¹⁸ Sanlı, "a.g.m.", s. 242-243. Bu isimler: Alparslan Türkeş, Orhan Kabibay, Muzaffer Özdağ, Numan Esin, Orhan Erkanlı, Dündar Taşer, Muzaffer Karan, Ahmet Er, Şefik Soyuyüce, İrfan Solmazer, Mustafa Kaplan, Ahmet Er, Münir Köseoğlu ve Fazıl Akkoyunlu'ydü.

14'lerin nokta-i nazarı dikkate alındığında¹⁹ bu tasfiyenin dış basında olumlu bir hareket olarak yorumlanması şaşırtıcı olmamıştır. Londra'da yayınlanan *Times* gazetesi, "işten uzaklaştırılan genç subayların radikalizmde tatsız bazı faşist özellikler bulunduğunu" hatırlatmış ve bunları "maceraperest" olarak nitelendirmiştir. Aynı gazete; "General Gürsel Komite içindeki düşünce ayrılıklarını sona erdirmekte cesaret ve kesinlikle davranmış oldu... Şimdi Türkiye'de durum sağlam bir yola girmiş bulunmaktadır" yorumunu yapmaktadır. *Daily Telegraph*, Gürsel'in içten gelen liberal niyetlerini ortaya koyduğunu, demokrasi kurumlarını sağlam ve emin temellere dayandırmaya azimli bulunduğunu eklemiştir. *Guardian*'a göreyse artık profesörlerin üniversiteden uzaklaştırılmaları gibi olaylar yaşanmayacaktı. Muhtemelen bu hareket işten uzaklaştırılan subayların tasarladıkları bir hükümet darbesini de önlemişti. Hollanda radyosu (*Hilversum*) da, Türkeş'in müfrit bir milliyetçi ve Turancı olduğunu hatırlatarak, Gürsel'in şimdi Türkiye'yi doğru yola soktuğunu belirtmiştir. Paris radyosu da yaptığı yorumda; aralarında Alparslan Türkeş'in de bulunduğu 14 subayın memleketin bütün meselelerinde radikal reformlar yapmaya taraftar olduklarını vurgulamıştır. Fransız basını da bunu yeni bir hükümet darbesi, Türkiye'de ikinci ihtilal başlıklarıyla duyurmuştur. *L'Aurore* gazetesi de Gürsel'in vatanına muazzam bir hizmet yaptığını, şimdi yeniden kuvvetlenen Atatürk'ün şerefli arkadaşı İnönü'nün son bir asli görevinin de millet birliğini gerçekleştirmek ve demokrasiyi kurmak olacağını vurgulamıştır. *France Soir* gazetesi de, Komiteden ayrılanların Arap ve Asya devletleriyle dostluğu canlandırmak ve Rusya ile de ekonomik bağları kuvvetlendirmek taraftar olduklarını belirtmektedir.²⁰ Doğrusu ABD başta olmak üzere batıların bu tasfiyeyle yakından ilgilenmeleri ve bunu olumlu karşılamaları manidardır. Genelde Batı dünyasının, özede NATO'nun çıkarlarına aykırı bir du-

¹⁹ 14'ler, iktidarın seçimler vasıtasıyla sivilere devredilmesine (en azından belirli bir süre) karşıydılar. 14'ler, CHP dâhil mevcut siyasi partileri "statükocu-muhafazakâr" olarak değerlendiriyor, bu partilerin köklü çözümler getiremeyeceğini savunuyor ve MBK iktidarının, bu dönüşümler gerçekleşene kadar birkaç yıl daha sürmesini savunuyorlardı. Komite içerisinde Alparslan Türkeş, Dündar Taşer, Muzaffer Özdağ gibi isimlerin etkili olduğu grup, sivil siyasetçilerin ülkenin gereksinim duyduğu reform ve kalkınma girişimlerinin önünde engel teşkil ettiğini savunuyorlardı. Gerçek bir demokrasinin de ancak sosyal reformlar hayata geçirilebilirse mümkün olabileceğini vurguluyorlardı. Siyasi partilere hâkim olan yöneticilerin fikren ve ahlâken yalnızca belli çıkar gruplarını temsil ettiklerini belirtiyorlardı. Mevcut durumdan memnun olan bu çevrelerin, hele hele feodal şartların hüküm sürdüğü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde adeta bir "demokrasi oyunu" oynadığına dikkat çekiyorlardı. Levent Börklüoğlu, "27 Mayıs Askeri Darbesi Sonrasında Ordu İçinde İktidar Mücadelesi: Milli Birlik Komitesi ve Silahlı Kuvvetler Birliği", *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Aralık 2017, s. 19. Ancak CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün askeri yönetimin bir an önce sona erdirilmesi ve en kısa zamanda seçimlerin yapılarak iktidarın sivil yönetime devredilmesi yönündeki görüşü MBK'ni de etkiliyordu.

²⁰ *Milliyet*, 15 Kasım 1960. Batı basınında yapılan bu yorumların söz birliği etmişçesine 14'leri karalayan, onları radikal faşist olmakla itham eden bir mahiyet taşıması kayda değerdir. 27 Mayıs İhtilali'nden sonra da gerçekleştirilen askeri müdahaleler hatırlandığında, bu olayın sonucunun demokrasinin zaferi olarak ilan edilmesinin çok da anlamlı olmadığı görülmektedir. Günah keçisi ilan edilen 14'lerin tasfiye edilmeleriyle ne Türkiye'ye gerçek anlamda demokrasi gelmiştir ne de Batı dünyasının Türkiye'deki demokratik düzenin niteliği umurunda olmuştur. Bilakis kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen Batı dünyası, Türkiye'nin iç işlerine karışmayı her dönemde alışkanlık haline getirmiştir. Onların 14'leri karalamalarının ardında, anılan grubun faaliyetlerinin ileride kendi çıkarlarına aykırı bir durum yaratma ihtimaline yönelik duyulan endişe vardı.

rum ortaya çıkma ihtimaline karşı gösterilen hassasiyet, her dönemde geçerli bir ilke olmuştur. Türkiye'nin Batı ittifakı ile bağlarının zayıflaması ihtimali dahi ABD'yi rahatsız etmiştir. 14'lerin tasfiye edilmeleri ve sivil yönetime geçiş ısrarı bu anlamda değerlendirilmek gerekir.²¹ Aynı günlerde, NATO emrindeki Türk tümenlerinin sayısının 22'den 12'ye indirilmesi hususunda mutabakata

²¹ Faruk Çakır, "a.g.m.", s. 61. CHP ve İsmet İnönü seçimlerin yapılarak iktidarın bir an önce sivilere devredilmesini desteklemiştir. 14'lerin tasfiyesinden sonra MBK içerisinde etkin olarak "gölge iktidar" diye tanımlanabilecek, SKB'ne mensup ve CHP'ye yakınlık duyan kimilerinden de bahsedilmektedir. CHP'nin İhtilali ve ihtilalcileri kullanarak iktidara gelmek gibi bir planı olduğu, bunun için de hem MBK hem de SKB içerisinde CHP'ne yakın kişileri mezkûr plan doğrultusunda kullandığı belirtilmektedir. Nitekim SKB üyesi Yarbay Talat Turhan'ın, subjektif yanları olsa da, bu hususlarla ilgili açıklamaları kayda değerdir; *Silahlı Kuvvetler Birliği* prensiplerinin Genelkurmay Başkanlığı'nca o tarihlerde emir olarak Silahlı Kuvvetlere emir olarak yayınlanması gerçeği bu ilişkinin belirli bir örneği sayılmalıdır. Hiyerarşik istek ve ilişkilere rağmen, CHP militanlarının "saray entrikalarına" taş çıkartacak oyunlarının da etkisi ile bu ekte yemininden dönmelerini bilenler, yeminine sadık kalmak haysiyetini gösteren kişilere galebe çalmışlardır. Galiplerin akıl, mantık ve silah arkadaşlığı kavramlarına uymayan tutumları zaman içinde orduyu buhrandan buhrana sürüklemiş, olaylar olayları izlemiştir. İnfazlar ve Silahlı Kuvvetler Birliği: YASSIADA kararlarının infazı konusu da zaman zaman çeşitli maksatlarla, değişik hesapların gerçekleştirilmesi için *Silahlı Kuvvetler Birliği*'ni yermek için kullanılmıştır. Hatta bazı çevreler, bu yergiyi kin ve ihtiraslarını tatmin için sömürerek kendilerine şeref sözü verdikleri eski silâh arkadaşlarını ipe götürmeye muvaffak oldukları gibi af kanununun eşitlik ve umumilik prensibine uymasını önlemek sureti ile unutulmaz ve affedilmez hukuki hataları işlenmesine sebep olmuşlardır. Yanlış ve yersiz bu kanaati gidermek için "*Silahlı Kuvvetler Birliği*" üç tutumunu açıklamakta fayda görürüm. Bu konuda en yetkili ve sorumlu makamlarda oturan kişilerin hukuka ve Mahkeme kararlarını hiçe sayıcı tutumlarına karşılık "*Silahlı Kuvvetler Birliği*" hukuka saygılı olmak prensibini benimsemiştir. Şöyle ki infazlardan önceki dönemde durumu tartışan "*Silahlı Kuvvetler Birliği*", Yüksek Adalet Divanı'nı vicdanı ile baş başa bırakmak kararını almış ve bu kararı arasından seçtiği bir heyetle (Kur. Alb. Talat Aydemir, Kur. Alb. Emin Arat, Dnz. Alb. Nazım Orkan) Genelkurmay Başkanı'na duyurmuştur. Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları Jandarma Genel Komutanı ve Gn. Kur. 2'ci Başkan'ında bulunduğu bir toplantı düzenleyip ve arkadaşlarımız *Silahlı Kuvvetler Birliği*'nin bu kararını arz ederek, Genelkurmay Başkanı Yüksek Adalet Divanı Başkanı'na bir mektup yazmaya ikna etmiştir. Bu mektup yazılmış Silahlı Kuvvetlerin görüşünün hukuka saygı olduğu Yüksek Adalet Divanı Başkanı'na bildirilmiştir. Bu gerçek karşısında, "*Silahlı Kuvvetler Birliği*" baskısından bahsedilenlere demagog denmesi gerekmez mi? Yassıada kararlarının onaylanmasından birkaç gün önce CHP militanları, *Millî Birlik Komitesi*'nde onlarla işbirliği halinde olanlarla, "*Silahlı Kuvvetler Birliği*" içinde bulunan CHP'ye yakın üyelerin müşterek bir entrikası neticesi Komiteden Genelkurmay Başkanlığı'na bir telkin yapıldı. Bu telkinle Yassıada kararlarının onaylanmasına Genelkurmay Başkanı ile Kuvvet Komutanlarının katılımı isteniliyordu. Teklifin Devlet yönetimi yönünden anlamı açıktı. Komite sorumluluktan kaçınmak için, bir yandan iktidarı üzerindeki gücü tescil ettirmek isterken diğer yandan Türk Silahlı Kuvvetlerini millet önünde kana susamış vampir durumuna getirmek gibi korkunç bir zihniyet taşıyordu... Genelkurmay Başkanı "*Silahlı Kuvvetler Birliği*"ne ulaştırdığı bu öneri tartışılıp surat ve nefretle reddedilmiştir. Öneri, *Silahlı Kuvvetler Birliği*'nin (Orduyu politikadan uzaklaştırmak) kuruluş prensibine ve adaletle saygı kararına uymadığı gibi Milletle Orduyu karşı karşıya getirmek gibi basiretsiz bir anlayışı yansıttığı için reddedildi. Bu sakat zihniyet sahiplerinin teklifleri reddedilmiştir, ama zaman içinde oyunlarının devamını önlemek mümkün olamamıştır. "*ORDU+CHP=değişmez iktidar*" formülünün düstur itti haz edenlerin ihtirasları sınır tanıymıyordu. Onlar için bu neticenin elde edilmesi için her şey mubahtı. "*Silahlı Kuvvetler Birliği*" dolayısıyla Türk Silahlı Kuvvetleri tarafsız bir tutumdan yana mı, ta ki CHP sempaticanları çoğunluk elde edinceye kadar Türk Silahlı Kuvvetleri ile oynanmalı idi. Kurucu Meclis bu formüle uygun kurulmalı seçim kanunları bu maksada hizmet etmeli idi vs. "*Gözleri iktidar ihtirasıyla, yuvalarından fırlamış çirkin politikacıların oyunları 'Silahlı Kuvvetler Birliği*'nin bütün çabalarına rağmen önlenememiş Çankaya Protokolü'ne politikacılar yanında imza koymak hatasına düşen Komutanlar Türk Silahlı Kuvvetlerini politikanın kucacağına atmış olduklarını idrak edemedikleri gibi, politikacı da bu vesika ile Kumandanlı demokrasinin temelini attığının farkına varamamıştır." talatturhan.com.tr/silahlı-kuvvetler-birliği-hakkında-acıklama/, Talat Turhan, "Silahlı Kuvvetler Birliği ve İnfazlar Hakkında Açıklama" *Dünya*, 8 Mayıs 1967 (Erişim tarihi: 28 Şubat 2018).

varıldığı, bunlardan 6'sının masrafı için NATO'nun her yıl 180 milyon dolar ödeyeceği haberleri üzerine Sunay; “*Kat'iyen böyle bir şey yok, NATO'daki kuvvetler evvelce ne miktar idiye aynen kalacaktır*”²² demiştir. Bu beyanı, Türkiye'nin NATO içerisindeki varlığını önemseydiğini göstermektedir.

Silahlı Kuvvetler Birliği

14'lerin tasfiyesinden sonra MBK'nin kendi arasında parçalandığını ve bir anlamda yasallığını yitirdiğini ileri süren bir grup subay Silahlı Kuvvetler Birliği adıyla bir yapılanmaya gitti. Böyle bir oluşumun ortaya çıkması, Milli Birlik Komitesi'nin görevini yerine getiremeyişiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Komite üyelerinin 13 Kasım 1960'ta birbirlerine güvenlerini yitirdikleri belirtilmektedir. İhtilalin, yıktığı zihniyeti ve temsilcilerini bertaraf edemediği için kendi evlatlarını feda ettiği vurgulanmaktadır. Silahlı Kuvvetler Birliği'nin kurulmasında “*ihtilale sahip çıkılması*” anlayışının etkin olduğu, TSK'nde kalan bir avuç generalin, Komite'nin benimsenmesine imkân olmayan sınırsız ve kanunsuz davranışları karşısında sessiz kaldığı işte bu yüzden SKB'nin de aşağıdan yukarı bir oluşum gösterdiği iddia edilmektedir. Birliği kuranların vatanperverane hislerle hareket ettikleri ancak, zaman içerisinde güçlenen bu yapıya sızmaların da başladığı ifade edilmektedir. Bu yapılanmanın içerisinde idealistlerin yanında, “*Silahlı Kuvvetlerin*” CHP'nin dümen suyunda olmasından başka fikri olmayanlardan başka, MBK üyesi olmak fırsatını kaçırmış her türden kişi vardı.²³ Milli Birlik Komitesi'ni ordunun saygınlığına zarar verecek uygulamalardan men etmek, siyaset ve siyasetçinin orduya sızmasına engel olmak gibi amaçları vardı.²⁴ İki cunta arasındaki güç mücadelesinin tipik bir örneğiysen MBK'nin, adı geçen birliğin üyesi Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'i tasfiye etmek için onu Washington'a tayin ettirmesiydi.²⁵ Fakat ba-

²² *Milliyet*, 30 Kasım 1960.

²³ talatturhan.com.tr/silahlı-kuvvetler-birliği-hakkında-acıklama/, Talat Turhan, “Silahlı Kuvvetler Birliği ve İnfazlar Hakkında Açıklama”, *Dünya*, 8 Mayıs 1967. (Erişim tarihi: 28 Şubat 2018). Turhan, “*Hatta bu kuruluşta olmayı daha emniyetli sayan bir kısım komite üyeleri bile “Silahlı Kuvvetler Birliği”ne dâhil olmuşlardı... Bu etkenlerle samimiyet unsurundan uzaklaştırılan bu örgüt de belirli dünya görüşüne sahip olmaksızın yüzeydeki palyatif tedbirlerle 2'nci “Milli Birlik Komitesi”ni gütmüş ve “Silahlı Kuvvetlerin” Milleti'ne verdiği şeref sözü(nün) gerçekleşmesine çalışmakla yetinmiştir. Bu fonksiyonunu yürütürken yakın tarihimizden ders almamış “Gölge İktidar” kalmakla da hata işlemiştir, muhakkak ki 2'nci “Milli Birlik Komitesi”nin en büyük suçu (da) iktidarı üzerinde gölge bir iktidar olan “Silahlı Kuvvetler Birliği”ne tahammül etmesidir.*” demektedir.

²⁴ Börklüoğlu, “a.g.m.”, s. 21.

²⁵ BCA, Fon Kodu: 030-11-1, Yer No: 285-13-16, *Milliyet*, 4 Haziran 1961. Gazetenin haberine göre Korgeneral İrfan Tansel Washington Askeri Müşavir Heyeti Başkanlığı'na tayin edilmişti. MBK üyesi Albay Sezai Okan o günleri değerlendirirken; “*...Silahlı Kuvvetlerin bir parçası olan bizler Türk Milleti'ne verdiğimiz sözün yerine getirilmesi için gece gündüz çalışırken, ihtarları bir türlü frenlenemeyen, ordu disiplini hiçe sayan, hukuk dışı davranışları açıkça görülen Silahlı Kuvvetler Birliği adındaki illegal örgüt bizlere durmadan saldırıyor ve kurmaya çalıştığımız demokrasiyi katletmek için her yolu denemek istiyordu. Belirli bir sivil kadroları da bulunduğu seziliyordu. Çok hazindir ki MBK içinde bulunan birkaç arkadaşında bunları destekler durumda olduklarını biliyorduk.*” demektedir. Sezai Okan'ın anlattıklarını teyit eden husus, daha sonra iki darbe girişimiyle gündeme gelecek olan Albay Talat Aydemir'in, MBK'nin görevlendirdiği Albay Muzaffer Yurdakuler, Kadri Kaplan ve Sezai Okan'a, Tansel'in görevinde kalmasının uygun olacağını bildirmesi ve bunun için gayret sarf etmelerini rica etmesi olmuştur. Aydemir, “*Ne için onun yanında kalmasını istiyorsunuz*” diye soran Okan'a, “*Çünkü General Tansel bize lâzım*” cevabını vermiştir. Okan da, “*İşte o zat size*

şarılı olamadı. SKB buna engel oldu. 4-5 Haziran 1961 tarihlerinde Ankara Harp Okulu, 28. Tümen, askeri okullar ve zırhlı birlikler komutanlığı harekete geçirildi. Hava Kuvvetleri'ne bağlı savaş uçaklarının 6 Haziran 1961'de Çankaya Köşkü üzerinde uçarak gövde gösterisi yapması üzerine Gürsel, etrafındakilerin önerisiyle Tansel'in yurt dışına atanmasıyla ilgili kararnameyi iptal ettirdi. Yaşanan gelişmelerden haberdar olamayan kamuoyu, Cemal Gürsel'in 27 Mayıs'tan beri başyaverliğini yapan Kurmay Albay Agası Şen'in istifa ederek emekliliğini istemesini de sıradan bir olay olarak basından öğreniyordu.²⁶ Yine, MBK üyesi ve Ankara Kumandanı olan Korgeneral Cemal Madanoğlu hem MBK hem de Ankara Kumandanlığı'ndan istifa etmiştir.²⁷ 9 Haziran'da İrfan Tansel de yüksek rütbeli subaylarla bir toplantı yapmış ancak herhangi bir açıklama yapılmamıştır.²⁸ Muhtemelen MBK'ne karşı yürütülen mücadelenin bir değerlendirmesi yapılmıştır. Gürsel de, 13 Haziran'da Tansel'i makamında kabul etmiş, gazetecilerin bu görüşmenin memleket meseleleriyle ilgili olup olmadığı şeklindeki bir sorusuna; "*Memleket meseleleriyle ne alakası var? Ordu meselelerini görüşmüş olamaz mıyız?*" cevabını vermiştir. Görüşme gizli olmadığı takdirde bunun açıklanmasını rica eden gazetecilere de, "*Ordunun gizli bir şeyi yoktur. Ordu tertemizdir*"²⁹ demiştir. Tansel ve SKB öylesine güç kazanmışlardı ki, Tansel'in Washington'a tayin edilmesinde etkili olan Milli Savunma Bakanı Orgeneral Muzaffer Alankuş kendi isteğiyle emekliye ayrılmak zorunda kalmış, Milli Savunma Bakanlığı görevini sivil olarak sürdürüleceği açıklanmıştı.³⁰ 28 Haziran'da Paris'ten dönen Alankuş, yorgun olduğunu ileri sürerek sivil olarak sürdürdüğü görevinden de istifa edecekti.³¹ Her geçen gün etkinliğini arttıran örgüt, MBK üyelerinin askeri karargâhlara ve kışlalara girmesine bile engel oluyordu. MBK'nin orduyla ilgili her türlü eylem ve kararı yasaklanmıştı. MBK'nin gerçekleştirdiği bütün atamalar iptal edildi. Birçok subay emekli olmak zorunda bırakıldı. Yine SKB'nin hedefinde olan Kara Kuvvetleri Komutanı Korgeneral Celâl Alkoç da emekliliğini istemişti.³² Tansel'in Washington'a tayinini engelleyecek, bu tayinde rol oynayan Milli

---

lâzım olduğu içindir ki bize lâzım değil" şeklinde karşılık vermiştir. Sezai Okan, "Bilinmeyen Yönleriyle 27 Mayıs", *Milliyet*, 3 Haziran 1989. Albay Sezai Okan MBK'ni, Albay Talat Aydemir de SKB'ni savunuyorlardı. Ancak her ikisinin de tarihi açmazı, kendilerine "*demokrasi kurmak*" gibi bir vazife vermeleri idi. Demokratik düzen içerisinde ortaya çıkabilecek sorunların ancak demokratik düzlemde çözülebileceği gerçeğinin, bütün kurumlar ve milletçe benimsenmesi ve içselleştirilmesi neticesinde başarılabilir bir husus olduğuna dair toplumsal mutabakata dikkat çekmek gerekir. Askeri müdahalelerin anlamsızlığı ve hayatın her alanına ilişkin sorunlara deva olamamış olması da, darbelerin çözümsüzlüğe katkı sağlamaktan öteye gidemediğinin ispatıdır.

²⁶ *Milliyet*, 9 Haziran 1961. Tansel'in yeniden Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na tayin edildiği bildiriliyordu. SKB, MBK ile yaptığı bilek güreşini kazanmıştı. Tansel'in yerine Hava Kuvvetleri Komutan Vekilliği'ne atanmış olan Tümgeneral Süleyman Tulgan da istifa etmek zorunda kalmıştı.

²⁷ *BCA*, Fon Kodu: 030-01, Yer No: 1-10-3.

²⁸ *Milliyet*, 10 Haziran 1961. Burada ifade edilen yüksek rütbeli subayların SKB üyeleri olduğu açıktır.

²⁹ *Milliyet*, 14 Haziran 1961. Aynı haberde Gürsel'in önceki gün Korgeneral Cemal Madanoğlu'yla yediği veda yemeğinden de bahsediliyordu. Gürsel'in ağzından çıkan "...*ordu tertemizdir*" sözleri aslında ordu içerisinde fırsatlar koptuğunun ispatı niteliğindedir.

³⁰ *Milliyet*, 14 Haziran 1961.

³¹ *Milliyet*, 28 Haziran 1961.

³² *Milliyet*, 18 Haziran 1961.

Savunma Bakanı ve Kara Kuvvetleri Komutanı'nı saf dışı bırakacak kadar güçlü bu cuntanın³³ niçin MBK'ni dağıtıp da iktidara oturmadığı sorusu akla gelebilir. Muhtemelen darbe üzerine darbe görüntüsü vermemek için bundan kaçınıldığı düşünülebilir. Bütün generallerin örgütün içinde olduğu, bu arada Sunay'ın da önemli bir güç olduğunu gördüğü an kendisini emniyete almak için örgüte girdiği ve hatta başına geçtiği anlaşılmaktadır.³⁴

Sunay'ın Genelkurmay Başkanlığı'nı yürütürken giriştiği eylemler, Türk siyasi hayatının şekillenmesinde etkili oldu. Yine Türk ulusuna ve orduya basın yoluyla gönderdiği bir başka mesajında hedefin demokrasiyi güvenli bir biçimde ulusa teslim etmek olduğunu söyledi.³⁵ 9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan

³³ talatturhan.com.tr/silahli-kuvvetler-birligi-ve-21-mayis/, Talat Turhan, "Silahlı Kuvvetler Birliği ve 21 Mayıs", *Yeni Gündem*, 15-28 Kasım 1985. (Erişim tarihi: 19 Ocak 2018). Burada kişisel ihtirastların da rolü olduğu söylenebilir. Neticede SKB 6 Haziran 1961'de Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'e ulaşmış, onu örgüte almıştı. MBK, eğer SKB örgütünün başındaki adamı budarsak örgütü dağıtmamız kolaylaşır anlayışıyla Tansel'i Washington'a tayin ediyor. Bu olay üzerine SKB Cumhurbaşkanı'na bir ultimatom veriyor. 8 Haziran'da Tansel görevine dönüyor. Talat Turhan, SKB'ni değerlendirirken; "Silahlı Kuvvetler mensupları, 27 Mayıs Devrimi'nde ülke açısından beklidiklerini göremeyişin hayal kırıklığı içinde idiler. Bu memnunsuzluk ve doyumunsuzluk, SKB örgütünün güç kazanmasının önemli nedenleri arasında sayılabilir. SKB örgütü çekirdeğine, Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in alınması, güçlenmenin önemli etkenlerinden sayılmaktadır. Bu oluşumun, 13 Kasım operasyonunun (14'lerin tasfiyesi) ardındaki güçler haberdar olur olmaz, altlarındaki zeminin kaymakta olduğu endişesine kapıldılar. SKB örgütünün o dönemdeki başı olan İrfan Tansel'i saf dışı bırakarak kendilerini güvence altına alabileceklerini sandılar. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay'ı ikna ederek başlangıçta Tansel'i emekliye ayırmayı denediler. Güçleri buna yetmeyince Tansel'i Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan alarak Washington'da bir göreve atmayı başardılar. Oysa bu dönemde SKB örgütü güçlenmiş ve tüm ülkeyi kontrol eder bir konuma gelmişti." yorumunu yapmaktadır. SKB üyeleri, liderlerinin saf dışı edilmesine göz yumduğunda sıranın kendilerine de geleceğini algıladıkları için Tansel'in atamasını kabul etmeyerek ilgililere ultimatom vermiş ve 6 Haziran 1961 olayları meydana gelmişti. Sonunda Tansel'in atanması önlendiği gibi bu girişimde rol alan Milli Savunma Bakanı ve Kara Kuvvetleri Komutanı görevinden uzaklaştırılmıştı. Turhan, SKB'nin herkese tükürdüğünü yalattığını, legaliteyi teslim aldığı andan itibaren iktidarın SKB'ne geçtiğini vurgulamaktadır.

³⁴ Yarbay Talat Turhan, Sunay hakkında da şunları söylemektedir: "Bu sırada Genelkurmay Başkanı çıkarını gayet iyi hesap eden bir adam gerçekte. Bir yerlerde kalmasını bilmek kolay değil Türkiye'nin o günkü koşullarında. Genelkurmay Başkanı bu örgütün prensiplerini yaysın dedik. Resmen, yazılı olarak yaydı. O anda gizli örgütten de bahsedilemez artık; Silahlı Kuvvetlere Genelkurmay Başkanı'nun emriyle mal olmuş benzeri bulunmayan bir örgütlenme..." Gösterilen yer.

³⁵ *Milliyet*, 8 Mart 1961; "TSK varlığının kaynağı ve besleyicisi olan büyük ulusuna gerçek demokrasi ve hukuk düzenini her sahada emniyet ve kıfayete teslim etmek üzere 27 Mayıs 1960 tarihinde başladığı inkılap hareketinin 3. safhası olan teşkilatlanma faaliyetini başarı ile yürütmektedir." denilen mesajda orduyla milletin işbirliğine gönderme yapılarak, "Ordularının asıl gücünü koruyan ve onun unsurlarını her türlü etkiden uzak bulunduran ulusların hayat ve istikrarlı yaşama imkânı kazandığını yakinen bilen asil ve yüce Türk Ulusu'nun her bakımdan ordusuna yardımcı olacağına, onun asli görevi içinde gelişmesine imkân sağlayacağına, vatanın çeşitli hayat sahaları ve kilit noktalarına karşı uzanacak zararlı tesirlerin önlenmesi ve yok edilmesinde gaye birliği yaparak kendisi ile el ele bulunacağına samimi surette inanmaktadır. Bu birlik ve beraberlik hali Türk tarihinde bir istisna değil tam aksine geleneksel bir tezahürdür. Türk Milleti, ordusunu bütün maddi ve manevi imkânları ile desteklediği, ona inanıp güvendiği, onu sevip bağrına bastığı devirlerde devlet ve millet hayatının en kudretli ve en mesut çağlarını idrak etmiş, fakat bu bağ gevşediği nispetle zaafa düşmüş, gururundan refahına kadar birçok acı fedakârlıklara katlanmak zorunda kalmıştır. Türk Milleti tarihinin geçmiş ve gelecekteki akımı içinde milli bütünlüğünün muhafazası için ordusuna düşecek görevlerin TSK tarafından sadakat ve feragatle yapılacağını bilir ve gene bilir ki, bir milletin ordusu ile iftihar etmesi demek, onu imtiyazlı bir sınıf haline getirmesi demek değildir. TSK'nun yegâne imtiyazı Türk Milleti'ni içten ve dıştan tehdit edebilecek mahiyetteki tehlikelere karşı korumak için ölmekle yaşamak arasında tercih yapmayı düşünmeyecek kadar onu sevmesidir. Aziz vatandaşlar, namullarını daima temiz ve süngülerini daima parlak tutan ordumuzun, her türlü engelleri yok etme

halk oylamasıyla 1961 anayasası %61.5 evet oyuyla kabul edildi. Sunay, Cumhurbaşkanı Gürsel'in "Eğer hürriyetler suüstimal edilirse yeni bir ihtilal olabilir"³⁶ şeklindeki sözlerini tashih mahiyetinde Eylül 1961'de bir açıklama yaptı. Bu çerçevede, TSK'nin tarafsız ve siyaset dışı kalacağını, TSK'nin ulusu, diktaya giden bir zihniyetin gayr-ı meşru tasarrufundan kurtardığını ve ona arzu ettiği demokrasi yolunu açtığını vurgulayan beyanatı gazetelerde yer aldı.³⁷

İnönü-Sunay Birlikteliği ve Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri

15 Ekim 1961 seçimleri sonucunda hiçbir parti çoğunluğu sağlayamadı. Bunun üzerine MBK başkanı Cemal Gürsel İsmet İnönü'ye hükümeti kurma görevi verdi. Ancak Türk Silahlı Kuvvetleri içerisinde başını kurmay Albay Talat Aydemir'in çektiği bir kısım subaylar, yeni meclis yapısının kuvvetli bir hükümet kurulmasına imkân vermeyeceğini iddia ettiler. Meclis'in uzun ömürlü olamayacağını, Türkiye'nin ihtiyaç duyulan kalkınma ve reform hamlelerini bu yapıdaki bir Meclis'le gerçekleştiremeyeceğini savunarak seçimlerin, bütün siyasi partilerin ve Millî Birlik Komitesi'nin feshedilmesi gerektiğini ileri sürdüler. 17 Ekim'de Ankara'da, 19 Ekim'de İstanbul'da yaptıkları toplantılarda tekrar eskiye döndüğü, bu keşmekeşin mutlak surette önlenmesi gerektiği ve bir kardeş kavgasına meydan verilmemek gerektiği vurgulandı. Birçok subay seçim sonuçlarını, "bunun için mi darbe yaptık?" diyerek içlerine sindiremediklerini beyan ediyorlardı. 21 Ekim 1961'de, İstanbul valisi Korgeneral Refik Tulga'nın da aralarında bulunduğu 10 General ve 28 Albay Yıldız Harp Akademisi'nde 21 Ekim protokolünü imzaladılar. Buna göre yeni Büyük Millet Meclisi toplanmadan duruma el konacak, iktidar milletin gerçek ve değerli temsilcilerine emanet edilecekti. Siyasi partiler yasaklanacak, seçim sonuçları ve Millî Birlik Komitesi fesh olunacaktı.³⁸ Protokolü öğrenen İsmet İnönü askeri bir müdahaleye kesinlikle karşı çıkacağını bildirdi. Anılan toplantı ve kararlardan haberdar olan Genelkurmay Başkanı Sunay da bu oldu-bittiye müdahale etti. Bütün kuvvet komutanlarını, ordu, kolordu komutanlarını ve kurmay başkanlarını 23 Ekim'de toplantıya çağırdı. Sert ve etkili bir konuşma yapan Sunay, 21 Ekim protokolüyle alınan kararları doğru bulmadığını, yeni sıkıntılar yaşanabileceğini söyledi. Cemal Gürsel Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü Başbakan olursa her şeyin yoluna gireceğini, Silahlı Kuvvetlerin millete verdiği sözü tutması gerektiğini, yönetimin seçimin sonucu olarak devredilmesini ve 21 Ekim protokolündeki imzaların geri çekilmesini istedi.

---

azmi ile bugün yürüdüğü hedef, emniyetle demokrasiyi yüce ulusuna teslim etmektir" ifadeleri kullanılmıştır.

³⁶ *Milliyet*, 19 Ağustos 1961.

³⁷ *Milliyet*, 20 Eylül 1961; Sunay, amaca ulaşmak için çetin birtakım sınavlar geçirilerek son seçim devresine varıldığını belirtmiş, TSK'nin 27 Mayıs İhtilali'ni Türk Ulusu, aydını, gençliği ve basını ile birlikte yaptığını söylemiştir. TSK'nın, ilk gün verdiği şeref sözüne sadık kalarak tamamen siyasetin dışında ve üstünde bir tutumla MBK ve hükümetinin bu yoldaki icraatını desteklediğini de eklemiştir. Sözlerini, "Türk Ordusu büyük milletimizin hizmetindedir. Bundan hiç kimsenin şüphesi olmamalıdır. Allah bizimdedir" diye bitirmiştir.

³⁸ Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim II (1922-1971)*, haz. Erol Şadi Erdinç, İstanbul 1997, s. 1714-1716.

21 Ekim protokolünü hayata geçirmek isteyenler yalnız kalmışlardı. Bunun nedeni tutarlı bir program ve ideolojiye dayanmamalarıydı. Nitekim askeri bir müdahale için ortada bir eylem gerekçesi de bulunmuyordu. Bu girişim kişisel ihtiraslardan kaynaklanıyordu. Buna kanıt olarak aynı ekibin 10 Şubat 1962’de imzaladıkları protokol gösterilebilir. Bu belge (protokol), 27 Mayıs İhtilali’nin gerçekleştirdiği reformların eksik kaldığını savunan bir düşüncenin ürünüydü. Ancak meşru bir gerekçesi olmayan, amacı, programı hatta fikri alt yapıdan yoksunluğuyla dikkati çeken protokolü Türk Silahlı Kuvvetleri de desteklememişti.³⁹ Sunay’ın 23 Ekim tarihinde askerler nezdindeki müdahalesinden sonra, 24 Ekim 1961 tarihinde Çankaya’da toplanan siyasi parti liderleri MBK’nin şimşeklerini üzerlerine çekmemek için “Çankaya Protokolü” olarak bilinen yeni bir protokolü imzalamışlardır. SKB’nin önemli ismi Talat Aydemir’in karşı çıktığı bu mutabakata⁴⁰ göre siyasi parti liderleri Cumhurbaşkanlığına kimseyi aday göstermeyecekler, tutuklu DP’liler için şimdilik af girişiminde bulunmayacaklar ve 27 Mayıs ihtilalinin askerlere sağladığı kazanımlara dokunmayacaklardı.⁴¹ Deyim yerindeyse, askerler siyasilere ölümü gösterip sıtmaya razı etmişlerdi. Nitekim TBMM 25 Ekim’de ilk toplantısını yaptı ve bir gün sonra da Orgeneral Cemal Gürsel Cumhurbaşkanı seçildi.⁴²

Bu gelişmelerin ardından Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay CENTO toplantısına katılmak üzere Amerika’ya gitti.⁴³ Dönüşünde gazetecilere söylediği, “Amerika bizim hükümet kurmamız meselesi ile en az bizim kadar ilgileniyor” sözleri, Amerika’nın Türkiye’nin yönetimiyle her dönemde yakından ilgilendiği gerçeğine işaret ediyordu.⁴⁴

Sunay Genelkurmay Başkanı olarak görev yaptığı süre içerisinde, dönemin koşulları da dikkate alındığında, siyasi hayatın önemli bir unsuru olarak göze çarpmaktadır. Nitekim hemen her olayla ilgili olarak basında görüşlerine başvurulmuş, yaptığı değerlendirmelerle gelişmelere yön veren bir asker olmuştur. Demokrat Parti’nin mirasçısı konumunda bulunan Adalet Partisi ve mensuplarının Ordu hakkındaki beyanlarını çoğu kez cevapsız bırakmamıştır. Adalet Partisi Afyon milletvekili Haluk Nur Baki’nin “ordu ile el ele ve huzur içindeyiz” şeklindeki açıklamasına karşılık, “ordudan şimdiye kadar bir huzursuzluk mu duyuyorlardı. Biz bilmiyoruz. Böyle bir şey mi varmış”⁴⁵ diye-

³⁹ Bu protokole göre Güvenlik Konseyi adıyla asker ve sivillerden oluşan 25 kişilik bir heyet yasaama yetkisini eline alacaktı. Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları konseyin tabii üyeleri olacaktı. Bir süre sonra Meclis kurulacak, hükümet Güvenlik Konseyi’nin seçeceği kişilerden meydana gelecek, 27 Mayıs’ta gerçekleştirilemediği iddia edilen reformların hayata geçirilmesi için öncelikli önlemler alınacaktı. Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, İstanbul 1999, s. 162.

⁴⁰ Ahmet İlyas, “27 Mayıs Askeri Darbesi’nin Sancıları ve Orduda Tasfiyeler 1960-1964”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 22, Yaz 2016, s. 170, 173; Aydemir’e göre Başbakan İsmet İnönü, Atatürk devrimlerini hiçe saymış ve halk iradesinin tam olarak sandığa yansımalarını engellemiştir. Bu yüzden İnönü devre dışı bırakılmak isteniyordu.

⁴¹ *Milliyet*, 25 Ekim 1961. Hikmet Özdemir, *Atatürk’ten Günümüze Cumhurbaşkanları Seçimleri*, İstanbul 2007, s. 155-157.

⁴² Yalman, *a.g.e.*, s. 1716.

⁴³ *Milliyet*, 3 Kasım 1961.

⁴⁴ *Milliyet*, 16 Kasım 1961.

⁴⁵ *Milliyet*, 26 Ocak 1962.

rek bu imalı açıklamayı eleştirmiştir. Yine AP Zonguldak milletvekili Nuri Beşer'in, subaylar ve eşleri hakkında ağır sözler söyledikten sonra İller Bankası genel müdürü emekli Yüzbaşı Selahattin Babüroğlu tarafından dövülmesi⁴⁶ üzerine Sunay da, "Bir milletvekilinden bu beklenmezdi. Bu niyette olanları millet çabuk anlayacak ve layık oldukları cevabı da çabuk verecektir"⁴⁷ demiştir. Beşer de basına yaptığı açıklamada, "kendisine atfedilen sözleri sarf etmiş olması için çıldırması lazım geldiğini"⁴⁸ söylemiştir. Bu ve benzeri olaylar, zaten gelişmelerden memnun olmayan ve iktidarın sivillere devredilmesinin erken olduğunu savunan kimi ordu mensuplarının ekmeğine yağ sürmüştür de denilebilir. Nitekim 19 Ocak 1962'de Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay başkanlığında, aralarında Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir ve Jandarma Okulu Komutanı Albay Necati Ünsalan'ın da yer aldığı yüksek rütbeli subaylar toplantısında askeri bir müdahalenin kaçınılmazlığı üzerinde duruldu. *Milliyet*'te yayınlanan Durum başlıklı değerlendirmede, ortada pembe bir manzara olmadığı, yakın gelecekte olumlu birtakım gelişmeler olmazsa büsbütün kararabileceği yorumu yapılıyordu. İhtilal söylentilerinin tekrar doluşmaya başladığı belirtilerek, yeni bir ihtilal bizi aydınlığa kavuşturabilecek midir? deniyordu.⁴⁹ 9 Şubat 1962'de İstanbul Balmumcu'da Korgeneral Refik Tulga başkanlığında yapılan ve 59 subayın katıldığı toplantı darbe söylentilerini doğruluyordu. Nitekim toplantıdan 28 Şubat tarihini geçmeyecek şekilde ve hiyerarşik düzen içerisinde bir askeri müdahale gerçekleştirilmesi kararı alınmıştı.⁵⁰ Bu protokole daha sonra Talat Aydemir de katıldı. Ancak dönemin 1. Ordu İstihbarat Başkanı Vahit Gürkan ve örgütün (SKB'nin) general ve amiralleri 16 Şubat'ta İstanbul'da bir araya gelerek bu protokolü boykot etmişlerdir. Sunay'ın da onay vermemesi durumu İnönü'ye bildirmesi üzerine SKB, İnönü'ye rağmen askeri bir müdahale yapılması fikrinden vazgeçmiştir.⁵¹ İnönü de, 27 Mayıs'ı kötüleminin TSK'ne karşı bir tecavüz olarak toplumu yaraladığını vurgulamış, demokratik rejim konusunda açık bir anlaşmazlık

⁴⁶ *Milliyet*, 1 Şubat 1962. Bir Pazar gecesi Anadolu Kulübü'nde Babüroğlu ile tanıştıran Beşer, onun eski asker olduğunu bilmediği için subaylar ve eşleri hakkında ağır sözler söylemiş ve küfredmiştir. Bunun üzerine Babüroğlu önce yüzüne sonra da midesine bir yumruk atarak Beşer'in yere yuvarlanmasına neden olmuştur. Babüroğlu, "Beni de kendi arkadaşlarından biri, kendi havasından sanıyordu. Bu hareketi yüz defa karşılaşısam yüz defa yapmaktan ve tekrarlamaktan çekinmem" şeklinde bir açıklama yapmıştı.

⁴⁷ *Milliyet*, 2 Şubat 1962. Sunay, Ordu içindeki infialin büyük olduğunu belirterek; "Aile kudsiyetine bağlı Türk camiasında her kim ailesine küfredilirse infial duyar. Biz huzurun bir an evvel yerleşmesine çalışıyoruz. Ama bu gibi çatlak sesler huzuru ileriye itiyor. Bizim üzüntümüz BMM'nde üye olan bir şahıs tarafından bu sözlerin söylenmesidir. Artık bu memlekette kanunsuz iş olmaya çağına inansınlar. Hiçbir siyasi fikriyatımız ve vatan müdafasını düşünmekten başka gayretimiz yoktur. Anayasaya hüküm sürecek kanunlar hâkim olacaktır. Milletimizin bizden beklediği budur. Bizim tesellimiz bu hususta milletimizin de infial duymasıdır" yorumunu yapmıştır. Beşer'in sözleri AP içerisinde de tepki çekmiş, AP İzmir İl Başkanı Mehmet Karaoğlu, "Böylelerinin yalnız parti ile değil, memleketle bile ilgisini kesmek lazımdır" demiştir.

⁴⁸ *Milliyet*, 4 Şubat 1962.

⁴⁹ "İhtilal Formülü", *Milliyet*, 11 Şubat 1962.

⁵⁰ Yeşim Demir, "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: V/12, Bahar 2006, s. 160.

⁵¹ *Geçmişten Günümüze Türkiye*, haz. Nezir Özgen, İzmir 2018, s. 173.

bulunmadığını ifade etmiştir.⁵² Burada İnönü'nün konumunun güçlüğüne de dikkat çekmek yerinde olur. İstiklâl Harbi komutanlarından ve Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşı olan Paşa'nın, Ordu ve Hükümet ilişkilerinin bıçak sırtında olduğu bir dönemde üstlendiği görevin zorluk derecesi açıktır. Orduyla gönül bağı, Ordu içerisinde sevilen ve sayılan bir komutan olup aynı zamanda Başbakan olması dengeyi kurabilmesini güçleştirmiştir. Bu olay önemli bir kırılma noktası olmuş, SKB'nin başında bulunan Sunay'la yıldız barışmayan ve aynı zamanda örgütün üst düzey yöneticilerinden biri olan Talat Aydemir SKB'den ayrılmıştır. Hükümet ve Genelkurmay, 20 Şubat'ta bazı birlik komutanlarını ve subayları başka görevlere atamaya ve kimilerini de gözaltına almaya başlamıştır. 21 Şubat'ta Albaylar Talat Aydemir, Necati Ünsalan ve Selçuk Atakan başka görevlere atanmışlar, Aydemir, Sunay'ın, "*İnönü'nün demeci, hükümetin kuvvetini göstermesi bakımından son derece tesirli olmuştur*"⁵³ şeklindeki beyanını tekzip edercesine isyan etmiş, o gece kendisine bağlı bazı alay ve taburları hükümet emrindeki kuvvetlere karşı alarma geçirmiştir. Alınan kararları kabul etmediği gibi, bunların uygulanmaması için Genelkurmay Başkanlığı'na bir muhtıra dahi göndermiştir. Harp Okulu'nda Talat Aydemir'in bitirme döneminde bulunan 600 civarında Asteğmen komutanlarını teslim etmeme kararı almışlar, 22 Şubat'ta Genelkurmay'ın Aydemir'in yerine atadığı Kurmay Albay Semih Sancar'ı da Harp Okulu'na sokmamışlardır. Aydemir'le birlikte hareket eden Binbaşı Fethi Gürcan, Ankara'da hâkimiyet kurduktan sonra Cumhurbaşkanı ve Başbakanı da tutuklamak istemiş, fakat Aydemir buna izin vermemiştir. Genelkurmay'da Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in başkanlığında Başbakan, parti genel başkanları ve kuvvet komutanlarının katıldığı toplantıda Aydemir'in istekleri reddedilmiştir. 22 Şubat saat 01.00 sularında İnönü'nün, "*kan dökülmeden harekât durdurulursa kimisenin cezalandırılmayacağını*" bildiren güvence mektubu Aydemir'e ulaştırılmıştır. Çaresiz kalan Aydemir, 03.30'da teslim olmuştur.

Bunun üzerine Genelkurmay Başkanlığı'ndan sabaha karşı 4:07'de Sunay'ın '*Başkomutan*' sıfatıyla imzaladığı bir tebliğ yayınlanmıştır.⁵⁴ Cevdet Sunay, Türk Milleti'ne hitaben de bir açıklama yapmıştır.⁵⁵ Bunda darbe girişimi

⁵² *Milliyet*, 19 Şubat 1962.

⁵³ *Milliyet*, 20 Şubat 1962.

⁵⁴ *Milliyet*, 23 Şubat 1962. Tebliğde, "Ankara garnizonundaki bazı birlik kumandanlarının görülen lüzum üzerine tayinlerinin yapılması sebebiyle Harp Okulu, Jandarma Subay Okulu, Zırhlı Birlikler Okulu'nun Tank Taburu, Zırhlı Muhabere Eğitim Merkezlerinin bazı kısımları garnizonlarında alarm dışı fevkalade tedbirlere tevessül etmişlerdir. Adı geçen okul ve birlikler dışındaki diğer birlik ve müesseselerle alınan mukabil tedbirler karşısında şu ana kadar herhangi bir müessif olay olmamıştır. Ankara dışındaki bütün birlik ve kurumlar demokratik rejime ve Genelkurmay Başkanlığına bağlılıklarını bildirmişlerdir. Hükümet, Genelkurmay Başkanlığı ve Kuvvet Kumandanlıkları bu yoldaki her türlü menfi teşebbüsü önlemeye kesin olarak kararlıdır" denilmektedir.

⁵⁵ *Milliyet*, 23 Şubat 1962. "Aziz vatandaşlarım, TSK'nin şerefli mensupları, Türk Ordusu ile ilgili olarak yabancı ve düşman(!) radyolarda maksatlı bazı haberler yayılmaktadır. Size Silahlı Kuvvetlerin başı sıfatıyla hitap ediyorum: Bu haberlerin hepsi yalandır. Bunlar Türk vatanını parçalamak ve karanlık emelleri için aziz milletimizi bir kardeş kavgasına sürüklemek isteyenlerin maksatlı tahriklerinden ibarettir. Cumhuriyet Ordusu daima ileri hareketlerin öncüsü olmuştur. Hiçbir gün meşruluk dışına çıkmamıştır(!) Bu ordu, bir macera ordusu değil, milleti canından aziz bilen, vatanın

şiddetle eleştirilmekle beraber, 27 Mayıs ruhunun korunacağından da bahsedilmektedir. İnönü, af vaadiyle bu darbe girişimini boşa çıkartmayı bilmişti. Talat Aydemir'le birlikte hareket eden 20 subay emekliye sevk edilmiş, bunlar için bir divan-ı harp kurulup kurulmayacağı yolundaki soruya Sunay, "Hayır, hiçbir divan kurulmayacaktır"⁵⁶ cevabını vermiştir. Aydemir 23 Şubat tarihinde İkinci Kolordu Harekât Başkanı Yardımcılığına atanmıştır.⁵⁷ 30 Nisan 1962'de ayaklanmaya karşı olanların ceza kovuşturmasına uğramamasına ilişkin yasa TBMM'nde kabul edilmiştir. Talat Aydemir 10 Mayıs 1962'de çıkarılan özel af yasasıyla serbest bırakılmıştır. Bu yaklaşım, Türk siyasi hayatında bundan sonra yaşanacak askeri müdahaleler açısından belirleyici olmuştur. Talat Aydemir ve darbe girişiminde bulunanlar yargılanmadıkları gibi, yaramaz çocukların sokağa çıkmalarının yasaklanması benzeri emekliye sevk edilmişlerdir. Hatta gazeteci Mete Akyol, Aydemir'le giriştiği eylemle ilgili olarak iki kısa röportaj dahi yapmıştır. Her iki görüşme de Talat Aydemir'in evinde gerçekleşmiştir. İlkinde, dışarıda kendisi hakkında asılsız birçok şey söylendiğini bildiğini belirterek, "Maşallah tunç gibiyim. Ne sinir buhranları geçirdiğim, ne kalp krizleri geçirdiğim, ne şuurumu kaybettiğim ve ne de intihara teşebbüs ettiğim doğrudur"⁵⁸ demiştir. İkincisinde de, Harp Okulu'ndan doğruca evi-

---

selameti için yüreği titreyen bir ordu. Bu ordu geriye doğru her hareketin karşısında yer almıştır. Her ne bahane ile olursa olsun, bir dikta rejimi kurmak istemek Türkiye'yi ortaçağ karanlığına geri götürerek bir geriliktir. Böyle bir geriliğe Türk Ordusu hiçbir vakit alet edilememiştir, edilemeyecektir. Ordumuz Cumhuriyetin koruyucusudur. Kendi eseri olan 27 Mayıs'ın ve onun millete getirdiği yeni anayasanın ve demokratik nizamın yılmaz bekçisidir. Bu ordu, anayasayı çiğneyenlerin, anayasaya hıyanet edenlerin karşısına dikilmiştir. Fakat anayasa nizamını ihlale asla kalkışmaz. Cumhuriyet Ordusu şeref yeminine sadıktır. Memlekette birtakım tahrikler olabilir. Bütün bunlara karşı mümtaz asker ve devlet adamı İsmet İnönü'nün başkanlığındaki hükümet demokratik nizam sınırları içinde her türlü tedbiri almaya azimli ve karardır. Bütün siyasi partiler istisnasız onun vatanperver gayretlerini destekleyeceklerdir. 27 Mayıs ruhu korunacaktır. Fakat bunu korumak 27 Mayıs'ın gayesine aykırı bir dikta rejimi kurmaya çalışmak değildir. Türk Milleti hür dünya ile ittifak halindedir. Milli selametimiz bu ittifaka ve demokratik rejime bağlı kalmakla gerçekleşir. Aziz silah arkadaşlarımız, Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyeti ve demokrasiyi her türlü iç ve dış tahrike karşı koruyacağız. Vazife başında bulunan meşru hükümet ve büyük milletimiz şerefli ordusunun demokrasiye, Anayasaya ve vatana olan sonsuz bağlılığına güvenmektedir. Sizleri ve bütün vatandaşlarımızı yürekten sevgi ve saygılarla selamlarım."

⁵⁶ *Milliyet*, 25 Şubat 1962. Talat Aydemir'in bu girişimi nedeniyle yargılanmaması, İnönü'nün ortamı daha da gerginleştirmek için bundan kaçınmasının yanı sıra Sunay'ın konumuyla da açıklanmak gereken bir niteliğe sahiptir. Adı geçenler için bir divan-ı harp kurulmayacağına bildiren Sunay'ın bu yaklaşımı, Yarbay Talat Turhan'ın, "Bu sırada Genelkurmay Başkanı çıkarını gayet iyi hesap eden bir adam gerçekte. Bir yerlerde kalmasını bilmek kolay değil Türkiye'nin o günkü koşullarında. Genelkurmay Başkanı bu örgütün (Silahlı Kuvvetler Birliği) prensiplerini yaygın dedik. Resmen, yazılı olarak yaydı. O anda gizli örgütten de bahsedilemez artık; Silahlı Kuvvetlere Genelkurmay Başkanı'nun emriyle mal olmuş benzeri bulunmayan bir örgütlenme..." değerlendirmesiyle açıklanabilir. Talat Aydemir'in SKB'nin önemli bir üyesi olduğu, Sunay'ın da önemli bir güç olduğunu gördüğü andan itibaren örgüte girdiği ve hatta başına geçtiği göz önüne alındığında Aydemir'in bu ilk darbe teşebbüsünden sonra niçin yargılanmadığı anlaşılmaktadır. Kanımızca Aydemir'in bu ilk darbe girişiminden ceza almadan kurtulabilmesi, Talat Turhan'ın, Sunay'ın SKB'nin başına geçtiği iddiasını te'yid etmektedir. Doğrusu Sunay'ın, bütün tarafları idare edebilmek gibi bir yeteneğe sahip olduğu söylenebilir.

⁵⁷ *Milliyet*, 24 Şubat 1962.

⁵⁸ *Milliyet*, 24 Şubat 1962. Bu ilk görüşmede Mete Akyol, Aydemir'in ev telefonunu kesmek için evin duvarına merdiven dayayan askerlerin çıkardığı gürültüden ürkererek elindeki kahve fincanını sehpanın üzerine bırakmıştır. Bunun üzerine Aydemir hafifçe gülerek, "Sarardın. O kadar korkak olma" demiştir.

ne geldiğini, daha sonra Genelkurmay'da muhafaza altına alındığını anlatan Aydemir, Hükümetin gözünün açılmasını sağladıklarını, İnönü'nün tarihi bir kişilik ve komutan olduğunu, onu her zaman saygıyla düşündüğünü belirtmiştir. Politikadan anlamadığını, Alpaslan Türkeş'le bir ilgisinin olmadığını da eklemiştir.⁵⁹ Hükümetin istekleri doğrultusunda başka birtakım kritik emeklilik ve atama kararları da gerçekleşmiştir. Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhittin Önür kendi isteğiyle emekliye ayrılmış, İstanbul Valisi Korgeneral Refik Tulga da 2. Ordu Komutanlığına atanmıştır.⁶⁰

İsmet İnönü ve Cevdet Sunay'ın birliktelikleri, 1965 yılına kadar süren bir ittifak halini almıştır. Daha önce, dengeleri gözetmek hususunda pek mahir olduğu tespitini yaptığımız Sunay için bu hiç de zor olmamıştır. Hem SKB'ni hem de İnönü'yü müttefik olarak seçmesi kendisi açısından akılcı bir yaklaşım olarak nitelendirilebilir. Nitekim Ağustos 1962'de Genelkurmay Başkanı Sunay'ın yaş haddi dolayısıyla emekliye sevk edileceği ve yerine de Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in getirileceği yolunda çıkan haberler Başbakanlık tarafından yayınlanan bir bildiriyle yalanlanmıştır.⁶¹ Sunay, daha önce yurtdışı görevlere atanmış olan 14'leri uyarmak amacıyla da, adı geçenlerin "orduda hiçbir tesir sahalarının kalmadığını" belirten bir açıklama yapmıştır. Brüksel'de toplantı yaptıktan sonra yurda dönmeleri konusunda da, "memurlar kendi kendilerine toplantı yapamazlar, gayri nizamidir" diyerek bunların muhtemel bir müdahalesine fırsat verilmeyeceğini vurgulamıştır.⁶² Nihayet, Albay Talat Aydemir 1963 yılı Mayıs ayında yeni bir darbe girişiminde⁶³ bu-

⁵⁹ *Milliyet*, 28 Şubat 1962. Aydemir kimi basın yayın organlarında kendisi hakkında yazılanların yanlış aktetirildiğini de söylemiş, "...ben babamdan başka kimsenin elini öpmedim ve öpmem" demiştir. Teslim olmasıyla ilgili olarak da; "Saat 3.15 olmuştu. Çok kan döküleceğini ve Ordunun birbirini kuracağını anlamıştım. Kurşuna dizileceğimi biliyordum. Üç Albay arkadaşımı çağırdım. Bir durum muhakemesi yaptık. Teslim olmaya karar verdik. Kan dökülmeğe, dört kişinin feda olması daha yerinde bir davranış olacaktı. Talebeleri topladım, kararımı bildirdim ve dağılmalarını söyledim kendilerine hiçbir şey yapılmayacağına dair teminat verildiğini bildirdim. Böylece bu iş de bitti" açıklamasını yapmıştır. Daha sonra Genelkurmay'dan bir heyetin geldiğini, yeni komutana okulu teslim etmek gerektiğini söylediğini anlatarak; "Bunun yanlış bir hareket olduğunu anlattım. Talebenin gözü önünde okulu törenle teslim edemedim. Zira talebeler bana, eski komutanlarına tezahürat yapabilirlerdi. Bu da, yeni gelen komutanın durumu için hoş olmayabilirdi" dediğini aktarmıştır. Memleketle hizmet ettiklerine emin olduklarını, kan dökülmesini önlemekle ettikleri hizmetin de küçümsenmeyeceğini eklemiştir. Doğrusu bu beyanat özelde Aydemir'in, genelde bütün darbecilerin yaptıkları işi meşru gördüklerini, bunun ötesinde memleketle hizmet ettiklerini düşündüklerini ortaya koymaktadır. Bu da bize, askeri müdahalelerin önlenmesi için bu yanlış düşünme tarzının değiştirilmesi gerektiğini ispatlamaktadır. Askerlerin memleketle yapacakları en büyük hizmetin, hangi şartlar altında olursa olsun vatan savunması olduğu öğretilmelidir. Pek tabii ülkeyi yönetmeye talip olan siyasiler de demokrasiyi içselleştirmiş, en önemli ve birinci görevlerinin millete hizmet etmek olduğunun bilincinde kimseler olmalıydılar.

⁶⁰ BCA, Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 163-72-8; *Milliyet*, 24 Şubat 1962.

⁶¹ *Milliyet*, 24 Ağustos 1962. Bir dönem SKB'nin başı olan İrfan Tansel'in Sunay'ın yerine getirileceği haberlerinin Başbakanlık tarafından yalanlanması, Sunay'ın İnönü ile ittifak kurmakla kendi açısından ne denli akılcıca bir iş yapmış olduğunu göstermektedir. Bu söylentiye çıkaranların Silahlı Kuvvetler Birliği'yle iltisaklı oldukları kuvvetle muhtemeldi ve adı geçen cunta içerisinde suların durulmadığının da ispatıydı.

⁶² *Milliyet*, 5 Temmuz 1962.

⁶³ *Milliyet*, 21 Mayıs 1963. Talat Aydemir'in başında bulunduğu darbe girişimi 20 Mayıs'ı 21 Mayıs'a bağlayan gece yarısı saat 00.20'de başlamıştır. Başbakan İnönü sabah saat 7'de Türkiye radyolarından yayınlanan mesajında Hükümet kuvvetlerinin duruma hâkim olduğunu bildirmiş,

lununca İnönü-Sunay ittifakı bu kez Aydemir'in cezalandırılması hususunda mutabık olmuşlardır. Genelkurmay Başkanlığı Ankara radyosundan Silahlı Kuvvetlerin hükümetin emrinde olduğuna ilişkin bir açıklama yapmıştır.⁶⁴ Cevdet Sunay da sabaha karşı 03.45'te yaptığı açıklamada, yolunu sapıtmış bir kısım Harbiyeli ve azınlık olarak nitelendirdiği kimselerin derhal kışlalarına çekilmelerini, silahlarını bırakmalarını emretmiştir. Aksi takdirde bütün Silahlı Kuvvetlerle Hava Kuvvetlerinin yarım saat içinde ateşle karşılık vereceğini duyurmuştur.⁶⁵ Durumun aleyhine olduğunu fark eden Aydemir, arabayla Harp Okulu'ndan kaçmış ve 22 Şubatçılardan olan arkadaşı emekli Yarbay Tekin Pakoba'nın Küçükesat'taki evine sığınmıştır. Yeri MİT tarafından haber alınan Aydemir 12.15'te teslim olmuştur. Ayaklanmayla ilgili olarak 22 Şubatçılardan ve EMİNSU⁶⁶ mensuplarından iki emekli subay nezarete alınmışlardır. Ayrıca 14'lerden Alparslan Türkeş, Muzaffer Özdağ, Rıfat Baykal ve Fazıl Akkoyunlu da ifadeleri alınmak üzere Emniyet 1. Şube'ye getirilmişlerdir. Talat Aydemir ve arkadaşları ise saat 21.50'de 1. Şubeden alınarak 28. Tümen'e götürülmüşlerdir.⁶⁷

Aydemir'in bu ikinci darbe girişiminin, dolayısıyla asker müdahalelerinin ne denli kanıksandığını göstermesi açısından önemli bulduğumuz bir yorum

Harbiyelilere teslim olmalarını söylemiştir. Harbiyeliler 8.30'dan itibaren teslim olmaya başlamışlar, Harp Okulu'nun Silahlı Kuvvetler tarafından ele geçirilmesi sırasında Talat Aydemir, emekli kurmay Albay Turgut Alpagut ve Mühendis Albay Galip kaçmışlardır. Genelkurmay istihbarat dairesinden gelen bir heyetin sıkıyönetim ilanına ilişkin teklifi Başbakan İnönü tarafından reddedilmiştir. Gece yarısı Harp ve Tank Okulu öğrencilerinin katıldığı darbe girişimi Ankara radyosunun ele geçirilmesiyle başlamış, İhtilal Komitesi Başkanı Talat Aydemir adıyla bir bildiri yayınlanmıştır. Girişim başladıktan kısa bir süre sonra 1. 2. ve 3. Ordu Hükümet'e bağlılıklarını bildirmişlerdir. Radyoya 25 dakika hâkim olabilen ihtilalciler, "Aziz Türk Milleti" hitabıyla başlayan tebliğlerinde Atatürk ilkelerinin hedefini bulmadığı, Türk Milleti'nin huzur ve mutluluğunu sağlamak için Silahlı Kuvvetlerin yönetime el koyduğunu duyurmuşlardır. Millet Meclisi ve Senato'nun feshedildiğini, siyasi partiler ve bunlara bağlı derneklerin kapatıldığını, devrimci silahlı kuvvetlerin devrimleri yürüteceğini bildirmişlerdir. Saat 01'den itibaren sokağa çıkma yasağı uygulanacağı, buna uymayanlara kim olursa olsun ateş edileceği, Ankara ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildiği belirtiliyordu. Birleşmiş Milletler yasasına bağlı bulunduğu ve yapılmış olan anlaşmaların geçerli olduğu da ekleniyordu.

⁶⁴ *Milliyet*, 21 Mayıs 1963. Talat Aydemir'in darbe girişimi üzerine yayımlanan Genelkurmay Başkanlığının tebliği: "Burası Ankara Radyosu. Silahlı Kuvvetler Hükümeti desteklemektedirler. Kara, Hava, Deniz ve Jandarma kuvvetleri hükümetin emrindedir. Talat'ın 3,5 insanı hiçbir zaman duruma hâkim olamaz. Maceraperestler muhakkak yakalanıp cezalarını görecekler. Endişeye mahal yoktur. Ankara'nun içinde ve dışında Silahlı Kuvvetlere mensup Kara, Hava, Deniz ve Jandarma kuvvetlerine ait bütün birlikler kumandanlarının emrinde ve memleketin istikbalini emniyette bulunduracak bütün tedbirleri almış bulunmaktadır. Radyo yayınları yanlış bir anlama meydan vermemek üzere ilgililerce kesilmiştir. Muhterem halk efkârına ve Silahlı Kuvvetlerimize zaman zaman bilgi arz edilecektir. Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay."

⁶⁵ *Milliyet*, 21 Mayıs 1963.

⁶⁶ Milli Birlik Komitesi'nin 2 Ağustos 1961 ve 42 sayılı yasayla emekliye sevk ettiği 235'i general çoğu da yüksek rütbeli Silahlı Kuvvetler mensubuna verilen ad. Seçil Karal Akgün, "Ellinci Yılına Yaklaşırken 27 Mayıs ve Getirdiği Anayasaya Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 43, Bahar 2009, s. 431.

⁶⁷ *Milliyet*, 22 Mayıs 1963. 28. Tümen'e götürülenler arasında Binbaşı Fethi Gürcan, Yarbay Osman Deniz ve Üsteğmen Erol Dinçer de vardı. 103 kişi tutuklanmış, 7 Haziran'da başlayan yargılamalar 5 Eylül'de sona ermiştir. Talat Aydemir'le birlikte 7 kişi ölmüş, 29 kişi ise müebbet hapis cezasına çarptırılmışlardır. Fethi Gürcan 27 Haziran 1964'te Talat Aydemir ise 5 Temmuz 1964'te idam edilmişlerdir. Osman Deniz ve Erol Dinçer'in cezaları infaz edilmemiştir.

da *Milliyet* gazetesinin 'Durum' başlıklı başyazısına yansımıştır. 27 Mayıs ortamı gibi bir durum belirmeden girişilecek teşebbüslerin halk ve Silahlı Kuvvetler nezdinde kabul görmeyeceği vurgulanıyor, Ordu'nun ihtilal zorunlu olmadıkça birtakım girişimlere alet edilemeyeceği anlaşılmıştır deniyordu.⁶⁸ Bir ihtilalin gerekli olup olmayacağına karar verme yetkisinin askerlerde bulunduğu ön kabulünden yola çıkan bu anlayışın, ileride yaşanacak ve girişim aşamasını geçerek iktidarı ele geçirecek güç karşısındaki aczi Türk yakın tarihini inceleyenlerin malumudur. Gerçi, yalnızca toplumsal yaşamın unsurlarından biri olan basını sorumlu tutmak da makul bir yaklaşım olarak nitelendirilemez. Bu gibi müdahaleler karşısında toplumun bir bütün olarak hareket edebilmesi, bunun için de iyi eğitilmiş olması şarttır.

Talat Aydemir bertaraf edildikten sonra görece sakin bir ortama girilmiştir. Kamuoyunun gündemini, Kıbrıs Türklerine karşı etnik temizleme ve adadan kaçırma politikası güden EOKA'nın 21 Aralık 1961'de gerçekleştirdiği Noel katliamıyla başlayan ve süren eylemleri işgal ediyordu. 17 Kasım 1963'te yerel seçimler yapılmış, AP 42, CHP 23 ilde kazanmıştır. Dönemin Genelkurmay Başkanı, fakat kanımızca çok daha fazlası olan Cevdet Sunay yerel seçimlerden sonra Ordu'ya hitaben bir genelge yayınlamıştı. Genelgede, demokratik rejimle yönetilen memleketlerde Anayasa hükümleri çerçevesinde zaman zaman hükümet değişikliklerinin gerçekleşmesinin doğal olduğu vurgulanıyordu. Rejimin karakteri gereği bu gibi olayların yaşanması mukadderdir deniyordu. Uygur bir toplum olma vasfımızın bizlere bu değişiklikleri normal karşılama sorumluluğu yüklediği belirtiliyordu.⁶⁹

Bu çerçevede Sunay, Kıbrıs Türkleri'ne karşı girişilen eylemler hakkında TSK'nin milletin hak, menfaat ve şerefine gölge düşürmeden koruma hususundaki azmine hem Türk Milleti'nin hem de Kıbrıs'taki Türk cemaatinin kesinlikle emin olması gerektiğine dikkat çekmişti. TSK'nin bunun için gereken fedakârlık bedelini ödemeye her an hazır olduğunu da eklemişti.⁷⁰ Bu ifadeyi 19 Nisan'da Washington'a hareket etmeden önce verdiği demeçte de tekrarlayan Sunay, Kıbrıs konusunda Makarios'un çığırkanlık yaptığını, perdeler yırtılınca arkasından Yunan hükümetinin çıktığını, artık muhataplarının Yunanistan olduğunu söylemişti. Şimdiye kadar NATO'nun zedelenmemesi için

⁶⁸ "Beklenen Hareket ve Beklenen Sonuç", *Milliyet*, 22 Mayıs 1963.

⁶⁹ *Milliyet*, 24 Aralık 1963. Genelgede Silahlı Kuvvetlerin demokrasiye ve demokratik kurumlara inanmış olarak milletin bir ve beraber rejimin bekçisi olduğu bildiriliyordu. "...Ancak bu gerçeğe rağmen gene de memlekette hain emeller güden sinmiş fesad yuvaları fırsattan bilistifade faaliyetlerini artırmaktan geri durmazlar, çeşitli kötü maksatlara müteveccih propagandalarını şiddetlendirirler, hakikatle hiçbir ilgisi bulunmayan haberleri insafsızca ve vicdansızca yayırlar ve hatta bu yolda ancak hürsüzlara ve korkaklara yaraşır bir sinsilikle imzasız mektuplar yazıp çeşitli makamlara gönderirler ve bütün bunları zerre kadar vicdan azabı duymadan pervasızca yapabilirler. Bu gibilerin gizli yollardan ulaşmak istedikleri amaç açıktır: Yurdun durulan havasını bozmak, suni fırtınalar meydana getirmek, böylelikle zayıf iradeli kimseleri ürküterek tereddüt ve şüpheyi hâkim kılmaktır. Bu yüzden senelerden beri memleket olarak hayli sıkıntılar çektik. Elemli ve hatta felaketsiz olaylar birbirini takip etti. Fakat en sonunda akl-ı selim, millet ve vatanseverlik, hürriyet aşkı ve demokrasi inancı galebe çaldı ve tarih boyunca her zaman olduğu gibi hak yerini buldu. Suçlular adalet huzurunda hesap verdiler ve cezalandırıldılar. Bu her zaman böyle olacaktır. Gizli niyetlilerin ve millet huzurunu bozanların kanun önünde ve millet vicdanında mahkûm olmaları mukadderdir..."

⁷⁰ *Milliyet*, 27 Aralık 1963.

çok çalıştıklarını vurgulamış, fakat bütün hür dünya şunu bilmelidir ki, sabrımızın sonu gelmektedir demişti.⁷¹ Buna rağmen Londra Büyükelçiliği'nde düzenlenen bir basın toplantısında sorulan “Türkiye'nin NATO'dan çekilmesi söz konusu mudur?” sorusuna “Dünya ölçüsünde bir ittifak içindeyiz. Sivrisinek için bu ittifaktan çekilmeye lüzum yok. Ben böyle bir şey düşünmüyorum”⁷² cevabını vermesi anlamlıydı.

Siyasi Tartışmalar ve Sunay Mektubu

Adalet Partisi lideri Ragıp Gümüşpala vefat ettiğinde boşalan genel başkanlık koltuğu için, Çankaya köşkünün ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin gönlünde yatan kişi Süleyman Demirel idi. Ancak kimi Adalet Partisi mensuplarının TSK aleyhinde bulunmaları Ordu içerisinde hoşnutsuzluk yaratıyordu. Nitekim 16 Kasım 1964'te Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, bağlı olduğu başbakanı atlayarak TBMM Başkanlığına bir mektup gönderdi. Sunay'ın bu mektubu yazmasında Kayseri'de bulunan Doğu Menzil Komutanı Tümgeneral Faruk Güventürk'ün bir süre önce Sunay'a yaptığı bir uyarı etkili olmuştu. Güventürk, AP yanlısı bir gazetede yayınlanan “Anadolu Beyleri” başlıklı seri makalelere dikkat çekerek, “TSK'ne mensup bir generalin haysiyetinin korunması gerektiğini ifade ediyordu.”⁷³ “Sunay Mektubu” olarak bilinen bu belgede Genelkurmay Başkanı olarak ordunun bazı hareketlerden duyduğu tedirginlik anlatılmış ve önlemler alınması istenmişti. Ordunun rahatsız olduğu husus, 27 Mayıs'a ve orduya yönelik bazı eleştirilerdi.⁷⁴ Bu eleştiri sahipleri

⁷¹ *Milliyet*, 20 Nisan 1964. Burada dikkati çeken husus, NATO'nun zedelenmemesi için gösterilen gayretten bütün hür dünyanın haberdar olmasının istenmesiydi. Hür dünya ve hür milletler terimlerinin isim babası ABD ve onun askeri paktı olan NATO'nun zarar görmemesi için çaba gösterilmesi, Türkiye'yi Batı bloğuna eklemek için II. Dünya Savaşı döneminde başlatılan ve 1952'de NATO'ya alınmasıyla taçlanan sürecin başarısına işaret etmektedir. Türkiye'nin NATO'ya girişile ilgili bir değerlendirme için bkz. Ş. Can Erdem, “Türkiye'nin NATO'ya Girişi ve Basındaki Yankıları”, *Yeditepe Üniversitesi I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 19-20-21 Nisan 2018, s. 307-314.

⁷² *Milliyet*, 25 Ekim 1964.

⁷³ *Milliyet*, 17 Kasım 1964.

⁷⁴ Cüneyt Arcayürek, *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, Ankara 1985, s. 97-98. 1960 İhtilali'nden sonra çıkarılan “*Tedbirler Yasası*” o tarihte gene yürürlükteydi. Bu yasaya göre, 27 Mayıs ihtilali eleştirilemezdi. Eski Demokrat Parti üzerine yazılıp konuşulamazdı. Tarihe “*Sunay Mektubu*” olarak geçen bu belge, “...Anayasaya sahip ve demokratik rejime bağlı Türk Silahlı Kuvvetleri, milletin iki hasım kampa bölünme tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu endişesi içinde...” diye başlıyor, şu uyarıyla bitiyordu: “...Kumandanları tezyif edici sözler ve yayınlar, orduda astın üste olan bağlılığını sarsmak istidadını gösterdiği gibi, bir planlı isyana sebep olacak istidattadır. Ayrıca Ordu'nun müttefik devletler nezdindeki itibarını zedelemektedir. Bu durumdan sizin de müteessir olacağınızdan eminim. Sahte cumhurbaşkanları, sahte başbakanlar, liyakatsız kumandanlar gibi beyan ve yayınlar karşısında, vatanın ve milletin, millî emniyet ve güvenliğinin bekçisi olan Türk Silahlı Kuvvetleri, bu ortam içinde memleketin selameti adına ‘ikazda’ bulunmayı zorunlu görmektedir. Bu hususta gerekli önlemlerin alınmasını rica eder, saygılarımı arz ederim...” Bu mektup Cemal Gürsel ve İsmet İnönü'ye de gönderilmişti. Eleştirilerin hedefinde olan Adalet Partisi Genel Başkan Vekili Saadettin Bilgiç, milletvekillerinin konuşmalarının partisini bağlamayacağını, tutulan zabıtlara güvenmediğini, gazetelere ulaşan haberleri soruşturduğunu, bunların doğruluğu tespit edildiği takdirde AP'nin görüşü ve Ordu hakkındaki düşünceleriyle hiçbir ilgisi bulunmadığının duyurularak bu kişilerin parti disiplini kurullarına sevk edileceklerini söylemiştir. Adalet Bakanı da, AP'li milletvekillerinin kongrelerdeki konuşmalarının Tedbirler Kanunu'na aykırı cümlelerinin incelendiğini ve dokunulmazlıklarının kaldırılmasının istendiğini belirtmiştir. Bu milletvekilleri arasında Süleyman Ünlü, Ali Bozdoğanoglu, Gökhan Evliyaoğlu, Ahmet Gürkan, İhsan Ataöv,

Adalet Partisi içinde Saadettin Bilgiç grubuna mensup olanlardı. “*Sunay Mektubu*”, AP kongresinde Demirel’in lehinde ve Bilgiç’in aleyhinde etkin bir silah görevi yapmış, böylece Demirel partinin liderliğine seçilmeyi başarmıştı.

Bu mektup üzerine parti liderleri Çankaya Köşkü’nde toplantıya çağırıldı. 27 Mayıs’a bağlı ve Türk Silahlı Kuvvetlerine saygılı olduğuna dair teminat alındı. Anılan mektup darbe söylentilerine yol açmış olmalı ki Sunay,

*“Ordu’nun 22 Kasım’a kadar süre verdiği doğru değil. Bahis konusu edilen tarih hayal mahsulü bir uydurmadır. Mektupta böyle bir şey yoktur. Orduya uzatılan tecavüzkâr dilleri ve altındaki müphem manaları TBMM’ne ve onun muhterem üyelerine aksettirmek istedik... Silahlı Kuvvetler ve onun mensupları aleyhindeki konuşmalar yersiz olduğu kadar münasebetsizdir ve bizleri yakından ilgilendirir. Bu arada mektuba konu teşkil eden olaylarla ve bunlara yakından veya uzaktan ilgili kimseler tarafından şu ana kadar tezkibe uğramaması keyfiyeti, hareket tarzımızda ne kadar isabetli olduğumuzu gösteren bir gerçek telakki edilmelidir.”*⁷⁵

şeklinde bir açıklamada bulundu. Cemal Gürsel de, Sunay’ın uyarılarının çok şeyi önlediğini vurgulayarak, “*Son olaylar rejimin tehlikeye girdiğini göstermez*” dedi.⁷⁶

Sunay’ın uyarıları dikkate alınmış, partiler arası bir komisyon kurularak alınacak önlemleri tespit etmişti. Bunlar hükümetin, partilerin ve parlamentonun alacağı önlemler olarak üç başlık altında toplanmıştı. Hükümetin mevcut kanunları uygulamada süratle hareket edeceği, parti kongrelerindeki konuşmaların teybe kaydedileceği, rejimi ilgilendiren konularda hassas davranılacağı duyurulmuştu. Parti içi mücadeleleri yıkıcı bir duruma getiren hava dağıtılacak, bunu sağlamak için partiler kanununa önleyici ceza maddeleri konulacaktı. Parlamento ise alması gereken kararlar, çıkarması gereken kanunlar hususunda hızlı davranacak, bunlar Meclis’te ve komisyonlarda bekletilmeyecekti. Bazı durumlarda dokunulmazlıkların kaldırılması sağlanacak, parlamenterlerin Meclis bünyesinde yaptıkları konuşmalarda birbirlerini kırmaları, kavga gürültü çıkarmaları önlenecekti.⁷⁷ Parti temsilcilerinden oluşan

---

Mehmet Ünal, Sadi Pehlivanoglu ve Kadri Erogan’ın da bulunduğu görülmüştür. *Milliyet*, 17 Kasım 1964.

⁷⁵ *Milliyet*, 19 Kasım 1964.

⁷⁶ *Milliyet*, 26 Kasım 1964.

⁷⁷ *Milliyet*, 20 Kasım 1964. Silahlı Kuvvetler mensuplarının tepkisini çeken konuşmaların içeriği şöyle özetlenebilir: Örneğin Adalet Partisi’nin Gaziantep il kongresinde konuşan Dr. Ahmet Siret şunları söylemiştir: “...Kıbrıs feda edildi. Bir mahalle papazının hakkından gelemeyen İnönü istese de istemese de Kıbrıs’tan bir karış toprak vermeyeceğiz. Amerika’ya Kıbrıs için giden İnönü karısı ile masa başlarında börek yedi. İnönü Kıbrıs’ı kaybediyor ve kaybedecektir. Çünkü rahmetli Adnan Menderes öldürüldüğü zaman Kıbrıs Türkleri matem tutmuştur. İşte bunun için Kıbrıs’ı İnönü kurtaramaz. Lanet olsun İnönü’ye... İnönü torunlarını hastahane de bir generale sünnet ettirmiştir. Halk hastahane kapılarında sürünürken İnönü’nün buna ne hakkı vardır? Devlet bankaları başta İnönü’nün oğlu olduğu halde CHP’liler tarafından soyulmuştur...” Mehmet Çetin adlı bir hatip de yazdığı şiiri okumuştur: “*Ey Adaletçi, köylü dostu, Bir avuç muhteris aldı vatani, Rahat bırakıyorlar mezarında yatani, İstemiyoruz sahte Reis-i cumhur, İstemiyoruz sahte bakanı.*” Süleyman Ünlü: “...Allah Kıbrıs Türklerini papaz Makarios’un, buradaki Türkleri de İnönü’nün şerrinden korusun” demiştir. Ali Bozdoğanoglu: “...Hile ve tehditlere dayanan bir iktidarn nasıl yıkıldığını bu

alt komisyon tarafından konuyla ilgili yapılan daha ayrıntılı bir açıklamadan da; Siyasi partilerin kongre ve dışı çalışmalarında Ordu'ya ilişkin hiçbir konuya değinilmemesi, yine dinî inanış ve duyguların siyasi yönden istismar edilmesini önlemek üzere din konularının da tartışma dışında tutulmasının kararlaştırıldığı anlaşılmıştı. Siyasi partiler demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları olduklarından aralarındaki ilişki ve mücadelenin mutlaka uygar ölçüler içerisinde gerçekleşmesinin sağlanması hususunda görüş birliğine varmaları gerektiğine de dikkat çekilmişti. Vatandaşlara siyasi düşünce ve kanaatlerindeki ayrılıklardan dolayı farklı işlem yapılmamasının daima uyulması gereken bir ilke olduğu hatırlatılmıştı. Türk vatandaşlığının, bütün Türk vatandaşları için sahip oldukları siyasi düşünce ve kanaatlerin dışında ve üstünde ortak ve millî bir vasıf olarak korunmasına özellikle özen gösterilmesi istenmişti.⁷⁸

Söz konusu mektup kamuoyunda uzun süre tartışılmıştı. Sunay da her vesileyle mektubun içeriğini savunmuştu. Nitekim *Kim* dergisine verdiği bir demeçte, iktisadi ve sosyal reformların beraberce yapılması gerektiğini söyleyerek bu konuda en büyük görevin aydınlara düştüğünü, Atatürkçü aydınların köşelerine kaçmamaları gerektiğini vurgulamıştı.⁷⁹ Mektup kimi siyasetçiler tarafından da eleştirilmişti. Millet Partisi genel başkanı Osman Bölükbaşı Malatya'nın Akçadağ ilçesinde yaptığı konuşmada Sunay'ın mektubunu onaylamadığını söylemişti.⁸⁰ Hatta bu mektubun bir "İnönü tertibi" diye yansıtılmak istendiği görülmüştü.⁸¹ İsmet İnönü ise, "Sizin bildiğiniz askeri darbe teşebbüsü ikidir. Aynı derecede vahim belki on beşi bulan teşebbüs daha başlangıç safhasında iken önlenmiştir" diyerek Sunay'ın kaygılarını paylaştığını duyurmuştu.⁸² Meclise verilen bir soru önermesine verdiği cevapta da,

---

topluluktan anlıyorsunuz. (İnönü'yü kastederek), Stalin, Hitler ve Mussolini gibi bir diktatör olan bu şahıs demokrasi peygamberi ve havarisi diye meydana çıktı. Millet istemediği halde sahte reis-cumhur, sahte hükümet ve sahte milletvekilleri meydana getiriyor. 1946, 1950, 1954, 1957'lere ve hatta 1961'e rağmen tehdit hükümetleri kuruluyor. Bu milletin iradesine rağmen, bu milletin satılmış kumandanları eli zoraki idareyi görüyorsunuz. Ona göre kararınızı verin..." şeklinde konuşmuştur.

⁷⁸ *Milliyet*, 21 Kasım 1964. Alt komisyon raporu şöyle son buluyordu: "Komünistlik, zararlı sağcılık, gericilik, bölgecilik, Atatürk düşmanlığı, Atatürk ilkelerine ve 27 Mayıs 1960 devrimi dâhil, devrimlere karşı olmak, intikamcılık ve eski devir ihyaçlığı gibi toprak bütünlüğümüz, millî istiklâl ve birliğimizi ve demokratik rejimimizi tehlikeye maruz bırakacak fikir ve hareketlerle müştereken, ciddi ve devamlı olarak mücadele edilmelidir."

⁷⁹ *Milliyet*, 3 Aralık 1964.

⁸⁰ *Milliyet*, 5 Aralık 1964: "İki adama zabıt tutturup milletvekillerinin kaderi ile oynamasınlar. Yarı dosyalar Meclis'e gelirse vicdanımın sesini duyarak reyimi vereceğim. Ne İsmet Paşa'nın ne de Sunay Paşa'nın hatırı için rey vermeyeceğim. Mektupta yazılan şikâyetler haksız mıydı? Bir memleketin Genelkurmay Başkanı'ndan gelmesini tasvip etmedim. Vazifesinin ehli bir hükümet varsa, Genelkurmay Başkanı böyle bir mektup yazamaz. Ben bir Başbakan olsam bir Genelkurmay Başkanının böyle bir mektup yazmasına müsaade etmez, müsamaha göstermezdim. Ya Başbakan kalır ya istifâ ederdim. Hükümet Başkanı bir tarafa, Devlet Reisi bir tarafa bırakılıyor, Meclis Başkanlarına yazılıyor. Genelkurmay Başkanının böyle bir hakkı var mıdır? Bölükbaşı söylüyor; Yoktur. Askerin siyasete karıştığı her hareketin karşısındayım. Askeri siyasetin dışında tutmak lâzım. Ne dostça ne de düşmanca askeri siyasete çekmek memleket için zararlıdır."

⁸¹ *Akis*, S. 544, C. XXXI, 20 Kasım 1964, s. 6.

⁸² *Milliyet*, 14 Aralık 1964. Turan Güneş ve Tahsin Bekir Balta gibi siyasetçiler de İnönü'nün bu tutumunu, Başbakan'ın Ordu'yu bir koz olarak elinde tutmak istemesine bağlamışlardır. Ayrıca İnönü, Sunay'la ilgili olarak, "Sonradan bir dergiye verdiği (Kim dergisine) demeçle beni bile aştı" demiştir.

“Genelkurmay Başkanının 12 Mart 1964 tarihli mektubu, büyük ıstırap içinde bulunan sorumluluk sahibi başlıca âmirlerin ızdırar halinde müracaatları telakki olunmalıdır” demişti. “...Astların üstlerine karşı itimat ve itaat duygularını zedeleyecek ve disiplini ciddi şekilde bozacak olayların yetkili mercilere arz ve ihbarının” Silahlı Kuvvetler Komutanının görevleri arasında bulunduğunu da ekleyen İnönü, Sunay’la daha önce kurduğu ittifakı sürdürmüştü.⁸³ 1965 yılı bütçesinin reddedilmesi üzerine istifa eden İnönü, Ordu’ya hitaben bir veda mesajı yayınlamıştı. Sunay da cevabi mesajında, Paşa’nın 27 Mayıs devriminin ertesinde, kritik bir devrede, Başbakan sıfatıyla tarihi hizmetlerinin bir sayfasını daha tamamladığını belirterek şükranlarını sunmuştu.⁸⁴ Bu mesaj, ikilinin kurduğu ittifakı teyit etmesi açısından tarihe düşülen bir not olmuştur. Temmuz 1965’te 65 yaşını doldurmasına rağmen, Bakanlar Kurulu kararıyla görev süresi bir yıl uzatıldı.⁸⁵ Görev süresinin uzatılması, Süleyman Demirel’in Adalet Partisi genel başkanlığına getirilmesinde dolaylı da olsa etkili olmasına bağlandı.

Dönemin şartlarını çok iyi okuyan ve değerlendiren Sunay, 27 Ekim 1965’te iş başına gelen Demirel hükümetiyle de iyi ilişkiler kurdu. Öyle ki bu sayede Cumhurbaşkanlığı makamına seçilecekti. O’nu Çankaya’ya taşıyan süreç, daha önce kısmi felç geçiren Cemal Gürsel’in rahatsızlığının artması yüzünden tedavi için 2 Şubat’ta Amerika’ya gitmesiyle başladı.⁸⁶ 10 Şubat’ta ise Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ile Bakanlık müsteşarı Korg. Cemal Atalay Genelkurmay Başkanı Sunay’ın makamına giderek iki saate yakın görüştüler. Açıklama yapılmamakla beraber hükümetin Sunay’ı müstakbel Cumhurbaşkanı aday olarak gördüğü, Gürsel’in görevine dönme imkânı olmazsa Anayasa gereğince Cumhurbaşkanının Meclis içinden seçilmesi gerektiği ifade ediliyordu.⁸⁷

Bu durumda da, Sunay’ın görevinden istifa ederek emekliye sevk edilmesinin⁸⁸ ve kontenjandan senatör seçilerek Senato’ya girdikten sonra aday gösterilebileceği belirtiliyordu.

Cevdet Sunay sayesinde Ordu ve Adalet Partisi arasında 1970 yılı sonuna kadar süren bir ateşkes yaşandı. Siyasi adımlarını, ‘bir ihtilal döneminin yaralarını sarmak felsefesiyle attığını’ belirten⁸⁹ Demirel, Türk siyasi hayatında rol oynayan hemen tüm sağ siyasetçilere örnek teşkil edecek olan pragmatizmin⁹⁰ ilk uygulayıcısıydı. AP’nin adayının Sunay olduğu, buna diğer partiler katıl-

⁸³ *Milliyet*, 27 Ocak 1965. Nitekim Sunay’ın emeklilik yaş haddinin 14 Temmuz 1964 tarihinden itibaren bir yıl süre ile uzatılması 9 Mart 1964 tarihinde İnönü Hükümeti tarafından kararlaştırılmıştı. *BCA*, Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 176-14-11.

⁸⁴ *Milliyet*, 20 Şubat 1965.

⁸⁵ *BCA*, Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 186-27-3.

⁸⁶ *Milliyet*, 3 Şubat 1966.

⁸⁷ *Milliyet*, 10 Şubat 1966.

⁸⁸ *BCA*, Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 193-17-10.

⁸⁹ Arcayürek, *a.g.e.*, s. 100.

⁹⁰ Doğruluğu ve gerçekliği tek yanlı olarak yalnızca eylemlerin sonuçlarıyla değerlendiren ve onlara yalnızca fayda açısından bakan akım. Pragmatizmin kurucusu Amerikalı filozof William James’tir. Diğer önemli temsilcileri S. Pierce, J. Dewey ve C. Schiller’dir.

masa dahi AP grubunun Sunay'ı Cumhurbaşkanı çıkartacağı bizzat Saadettin Bilgiç tarafından duyuruluyordu.⁹¹

16 Mart 1966'da Cumhurbaşkanlığı Kontenjan Senatörü seçildi.⁹² O tarihte Cumhurbaşkanlığı için tek aday olarak görülüyordu. Demirel'in liderliğindeki AP'nin desteğini almıştı. Kendisinin seçilmesi için Adalet Partisi'nin oyları yeterli olmasına rağmen Cevdet Sunay, İsmet Paşa'nın CHP'sinin onayını istedi. Ana muhalefet partisi CHP ve lideri İsmet İnönü de Sunay'ın adaylığına sıcak bakıyordu.⁹³ Basında Sunay'ın adaylığının bütün partilerce desteklendiği yazıldı. Cumhurbaşkanlığı makamı için büyük ve milli bir vazife diyen Cevdet Sunay, İstanbul basınının da rakipsiz başkan adayydı.⁹⁴ 28 Mart 1966 tarihinde yapılan seçimde kullanılan 532 oydan 461'ini alarak Türkiye'nin 5. Cumhurbaşkanı oldu. Bu seçim, TBMM tarihinin en sorunsuz Cumhurbaşkanlığı seçimi olarak nitelendirilebilir.⁹⁵ Hükümet'e göre, ülkeyi kırıncılık ve

⁹¹ *Milliyet*, 12 Şubat 1966. Sunay da bu konuda kendisine yöneltilen "Bugünlerde Türk Milleti'nin size vermek üzere bulunduğu büyük ve milli görevi kabul edecek misiniz?" sorusuna, "Bahsetmek istediğiniz büyük ve milli vazifeyi anladım ama Cumhurbaşkanlığınızın durumu böyle iken bir yakını, bir arkadaşı olarak, en müteessir olan ben, Cumhurbaşkanlığı konusunda konuşabilir miyim? Üzünüzü büyüktür" cevabını vermiştir.

⁹² Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973*, Ankara 1993, s. 73; Akin, *a.g.e.*, s. 92.

⁹³ Basında Cumhurbaşkanlığı için iki isim üzerinde duruluyordu. Abdi İpekçi'ye göre bu adaylardan biri Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, diğeri İsmet İnönü idi. Oysa İsmet Paşa'nın böyle bir niyeti yoktu. Bunun da nedeni, İnönü'nün TBMM'de çoğunluğu elinde tutan Adalet Partisi ile öteki sağ partilerin kendisine asla oy vermeyeceklerini bilecek tecrübeye sahip olmasıydı. Selçuk Duman, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanları ve Siyasi Hayattaki Yerleri*, Ankara 2010, s. 324. Bu durumda Abdi İpekçi'nin yorumunun tutarlı olduğu söylenemez. O dönemde Cumhurbaşkanlığı için Cevdet Sunay'dan başka birinin düşünülmediği, Genelkurmay Başkanlarının buldukları makamdan Cumhurbaşkanlığına geçmeleri uygulamasının da henüz ordu müdahalesi korkusunu üzerinden atamamış olan Süleyman Demirel'in buluşu olduğu tespiti de kayda değerdir. Metin Toker, *a.g.e.*, s. 73. Türkiye'deki askeri darbelerin genellikle sağ partilerin kurduğu hükümetlere karşı yapıldığı göz önüne alındığında, bu tespit daha da çarpıcı sonuç ve değerlendirmelere yol açacak mahiyettedir.

⁹⁴ Adalet Partisi'nin kendi içinden bir Cumhurbaşkanı seçirebilecek güce sahip olmasına rağmen böylesine önemli bir makama üzerinde tartışılmayacak birisini getirmek yoluna gitmesi, henüz 5 yılını doldurmamış bir müdahaleyi hâlâ kendi öz varlığı gibi kabul eden bir Ordu'nun benimsemeyeceği birini değil, aksine Ordu tarafından yadırganmayacak bir kişiyi seçirmek istemesiyle açıklanabilir. Adalet Partisi bir ihtilalin arkasından gelen ilk büyük genel seçimde iktidar olmuştu. Devleti tümüyle sivilleştirme gibi bir misyon üstlenmek isteyen yeni iktidarın, Ordu'nun eğilimlerini de dikkate alarak bir karara varması, dengelerin bir anda alt üst olmasının önüne geçilmek istendiğinin göstergesiydi. İlginçtir, Sunay adına hiçbir çevreden tepki gelmemişti. 27 Mayıs'ta görev yapmış olmasına, hatta fiilen 27 Mayıs sonrası kurulan "Silahlı Kuvvetler Birliği" adlı cuntanın başında bulunmasına rağmen her kesim tarafından benimsenmişti. Dönemin şartlarının yanı sıra, Sunay'ın 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 tarihli Talat Aydemir ayaklanmalarında Hükümetin yanında yer alması da onun hanesine olumlu puanlar olarak yazılacaktı. Cüneyt Arcaayürek, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁹⁵ Akin, *a.g.e.*, s. 92; Yazar, "Adalet Partisi iktidarı Sunay'ı Cumhurbaşkanlığına taşıırken, orduyu 27 Mayıs'tan koparmaya çalışmıştır" değerlendirmesini yapmaktadır. Ancak Adalet Partisi'nin bu tutumunun konjonktürel olduğunu söylemeliyiz. 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbeleri göz önüne alındığında bunda ne denli başarılı olunduğu tartışılır. Türkiye'de gerçekleştirilen askeri darbelerde Amerika'nın etkisi inkâr edilemeyeceğine göre, bu istisnai bir dönem olarak ele alınmak gerekir. Hiç kuşkusuz, 12 Mart 1971'de, 12 Eylül 1980'de Amerika'nın çıkarlarına zarar vermeyecek mahiyette hareketlerdi. Aksi takdirde bu müdahaleler başarılı olamazdı. Hele 12 Eylül 1980 darbesinden sonra, CIA ajanı Paul B. Henze'in "Our Boys did it", (Bizim çocuklar başardı) ifadesini kullanması, Türkiye'de Amerikan çıkarlarına aykırı herhangi bir girişime fırsat verilmek istenmeyeceğinin en açık delilidir.

dargınlıklardan arındırmak zorunluuydu; ayrılıkları, hatta husumeti ortadan kaldırmak için geleceği düzenlemeye yönelik bir adım atılmıştı.⁹⁶ Cumhurbaşkanı olarak yemin eden Sunay'ın, anayasada belirtilen yemin metnine 'Allah'tan bana yardımcı olmasını dilerim' diye ek yapması bir kısım milletvekili ve senatörleri ağlattı.⁹⁷

Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinin en önemli nedenlerinden biri, 27 Mayıs'ın sürekli bir devrim hareketi biçiminde sürmesini isteyen genç subaylara karşı duruşu olmuştu. Aralarında Cevdet Sunay da bulunduğu üst düzey subayların 1965 seçimlerini kazanan Süleyman Demirel'e ve partisine iktidarın teslim edilmesinde gösterdikleri kararlılık sonucunda, Ordu'nun Cumhurbaşkanı adayı olarak 'Sunay' adı ön plana çıkmıştı. Nitekim bazı gazeteciler ve öğretim üyelerinin de destekledikleri, parlamentonun kapatılarak yepyeni bir düzenlemeye gidilmesi düşüncesi 1961-1965 döneminin korkulu rüyasıydı.⁹⁸ Talat Aydemir'in adı geçen ayaklanmaları da kuşkusuz bu düşüncenin bir tezahürüydü.⁹⁹ Cevdet Sunay isminin bir özelliği de, Türkiye Cumhuriyeti'nde Genelkurmay Başkanlığı'ndan Cumhurbaşkanlığına doğrudan geçiş yapan ilk komutan olma unvanına sahip olmasıydı. Sunay'ın, öğrencisi olan General Cihat Alpan'ı Ordu'daki görevinden istifa ettirerek Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine ataması da Çankaya Köşkü'nün tamamen askeri nüfuz altına girmesinin yolunu açmıştı.¹⁰⁰

Sonuç

Kuşkusuz Cevdet Sunay'ın Genelkurmay Başkanı kimliğiyle müdahil olduğu siyasi faaliyetlerden çıkarılması gereken bazı dersler bulunmaktadır. Bütün bu safahat, askerlerin demokratik düzene müdahalelerinin asla kabul edilemeyeceğini ve fakat siyasetçilerin de demokrasinin yazılı olmayan kurallarını benimsemiş karakterde kimseler olması gerektiğini ispat etmektedir. Demokratik rejimlerde çoğunluğun her istediğini yapabilmesi şeklinde anlaşılan özgürlüğün, azınlığın haklarının da korunması ilkesinin gözetilmesi şartıyla geçerlik kazanabileceğini, herhangi bir siyasi iktidarın icraatından hoşnut olmayan kimselerin de var olabileceğini bilen ve bunu içselleştirebilmiş kişilerin siyaset yapmaları, toplumun tek bir ferдинin dahi hukukundan emin olmasını sağlayacaktır. Böylelikle kimler tarafından ve her ne şekilde olursa olsun demokratik rejime müdahaleler toplum nezdinde kabul görmeyecek ve meşruiyet kazanamayacaktır. Niteliği bu olan bir demokratik rejimde, ne askerler sivilleri ne de siviller askerleri düşman gözüyle görmeyeceklerdir. 27 Mayıs 1960 müdahalesiyle böyle bir süreç başlamış ve ne yazık ki Türkiye'de

⁹⁶ Arcayürek, *a.g.e.*, s. 101.

⁹⁷ Hikmet Özdemir, *Ordunun Olağandışı Rolü*, İstanbul 1994, s. 216.

⁹⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 194-195.

⁹⁹ Adalet Partisi'nin ve Süleyman Demirel'in olası bir askeri müdahaleye karşı can simidi olmak üzere Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ı Cumhurbaşkanlığına aday gösterdikleri söylenebilir. Arkası kesilmeyen darbe söylentilerine karşı bu en akıllıca bir çözüm olarak değerlendirilmiş olmalıdır.

¹⁰⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 218.

kurulmak istenen demokratik rejim birçok kereler baltalanmıştır. Yakın tarih, ne yazık ki ülkenin bütün enerjisinin bu akıldışı tutumlarla boşa harcandığına tanıklık etmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 010-09, Yer No: 90-276-3; Fon Kodu: 030-01, Yer No: 1-10-2; Fon Kodu: 030-01, Yer No: 1-10-3; Fon Kodu: 030-01, Yer No: 40-236-18; Fon Kodu: 030-01, Yer No: 40-236-19; Fon Kodu: 030-01, Yer No: 7-40-16; Fon Kodu: 030-11-1, Yer No: 285-13-16; Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 163-72-8; Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 176-14-11; Fon Kodu: Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 186-27-3; Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 193-17-10; Fon Kodu: 051-V33, Yer No: 4-33-23; Fon Kodu: 051-V33, Yer No: 4-33-29.

Gazete ve Dergiler

Akis, Milliyet.

Kitap ve Makaleler

AKGÜN, Seçil Karal: “Ellinci Yılına Yaklaşırken 27 Mayıs ve Getirdiği Anayasaya Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 43, Bahar 2009.

AKIN, Rıdvan: *Gazi'den Günümüze Cumhurbaşkanlığı 1923-2007*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

ARCAÜREK, Cüneyt: *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

BÖRKLÜOĞLU, Levent: “27 Mayıs Askeri Darbesi Sonrasında Ordu İçinde İktidar Mücadelesi: Milli Birlik Komitesi ve Silahlı Kuvvetler Birliği”, *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Aralık 2017.

Cumhurbaşkanlığı Tarihi 1923-2005, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına, Ajans-Türk Yayınevi, Ankara 2005.

ÇAKIR, Faruk: “Amerikan Bakış Açısından Türkiye’de 1957-60 Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı: 59-1, Ankara 2004.

DEMİR, Yeşim: “Albay Talat Aydemir’in Darbe Girişimleri”, *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: V/12, Bahar 2006.

DUMAN, Selçuk: *Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanları ve Siyasi Hayattaki Yerleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

EĞİLMEZ, Savaş - YILDIRIM, Ahmet Safa: *Erzurum’un Yüzleri Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016.

ERDEM, Ş. Can: “Türkiye’nin NATO’ya Girişi ve Basındaki Yankıları”, *Yeditepe Üniversitesi I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 19-20-21 Nisan 2018.

İLYAS, Ahmet: “27 Mayıs Askeri Darbesi’nin Sancıları ve Orduda Tasfiyeler 1960-1964”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 22, Yaz 2016.

- KONGAR, Emre: *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.
- OKAN, Sezai: “Bilinmeyen Yönleriyle 27 Mayıs”, *Milliyet*, 3 Haziran 1989.
- ÖNAL, Tekin, “Askeri Vesayet Sisteminin İlk Halkası: 27 Mayıs Süreci ve Sonrası”, *Turkish Studies*, Volume: 10/1, Winter 2015.
- ÖZDEMİR, Hikmet: *Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanları Seçimleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.
- _____: *Ordunun Olağandışı Rolü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- ÖZGEN, Nezir: *Geçmişten Günümüze Türkiye*, Venedik Yayınları, İzmir 2018.
- ÖZTÜRK, Kâzım: *TBMM Albümü 1920-1973*, TBMM Yayınları, Ankara 1973.
- SANAL, Türker: *Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti*, Sim Matbaası, Ankara 1995.
- SANLI, Ferit Salim: “13 Kasım 1960 Tasfiyesine Giden Süreçte Alparslan Türkeş ve Milli Birlik Komitesi İçinde İhtilaf”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 27, Bahar 2018.
- ŞAHİN, Çiğdem: “5. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay”, Editör: Haydar Çakmak, *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika*, Kripto Yayınevi, Ankara 2016.
- TOKER, Metin: *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973: İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993.
- YALMAN, Ahmed Emin: *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim II (1922-1971)*, Haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm Yayınevi, İstanbul 1997.

İnternet Kaynakları

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Kurumsal İnternet Sitesi.
talatturhan.com.tr/silahli-kuvvetler-birligi-hakkinda-aciklama/, Talat Turhan, “Silahlı Kuvvetler Birliği ve İnfazlar Hakkında Açıklama”, *Dünya*, 8 Mayıs 1967 (Erişim tarihi: 28 Şubat 2018).
- talatturhan.com.tr/silahli-kuvvetler-birligi-ve-21-mayis/, Talat Turhan, “Silahlı Kuvvetler Birliği ve 21 Mayıs”, *Yeni Gündem*, 15-28 Kasım 1985 (Erişim tarihi: 19 Ocak 2018).

TÜRKİYE'DE SÖZLÜ VE YEREL TARİH ÇALIŞMALARININ ÖNCÜLERİNDEN ALİ RIZA YALKIN VE CENUPTA TÜRKMEN OYMAKLARI ADLI ESERİ

H. Yavuz YAŞAR*

Öz

Sözlü ve yerel tarih çalışmaları tarih disiplini içerisinde gecikmeli olarak gündeme gelmiş bir araştırma yöntemidir. Bilimsel tarih yazımıyla Batı'da ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı kabul edilmektedir. Bu kabule karşı sözlü ve yerel tarih Türkiye'de de erken dönemlerde gündeme gelmiştir. Türkiye'de de belli bir bilimsel metodoloji etrafında şekillenen sözlü ve yerel tarihin önemli temsilcilerinden birisi Ali Rıza Yalkın'dır. Daha çok etnografya, folklor ve gelenekler üzerine çalışan Yalkın sık sık sözlü ve yerel tarihe ilişkin bulgularını da paylaşmıştır. Yalkın'ın eseri tarihçiler tarafından pek kullanılmamasına rağmen temas ettiği farklı içerikler dolayısıyla çok zengin bir kaynaktır. Bu bağlamda Türkiye'deki sözlü ve yerel tarih çalışmalarında, Yalkın'ın yaptığı incelemenin yeri ve önemi araştırılmıştır. Ayrıca Yalkın'ın çalışmasıyla Türkiye'deki sözlü ve yerel tarih araştırmalarının kökeni de inceleme konusu olmuştur.

Anahtar kelimeler: Sözlü ve Yerel Tarih, Ali Rıza Yalkın, Türkmenler, Toroslar, Halk Bilimi.

Ali Rıza Yalkın From Pioneering Study Of Oral And Local History In Turkey And His Work Called Turkmen Tribes In The South

Abstract

Oral and local history studies are a delayed research method in the discipline of history. It is accepted that it emerged and spread in the West with scientific historiography. This oral and local history in Turkey against acceptance has become a hot topic in the early stages. Ali Rıza Yalkın one of the most important representatives of the oral and local history shaped around a particular scientific methodology in Turkey. Working mainly on ethnography, folklore and traditions, Yalkın often shared his findings on oral history. Although Yalkın's

* Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Doktora Öğrencisi.

work is not widely used by historians, it is a very rich resource because of the different contents he comes into contact with. In this context, oral and local history studies in Turkey, where the investigation has been investigated and the importance of doing that Yalkın. In addition, the operation of the Yalkın origins of oral and local history research in Turkey has been the subject of scrutiny.

Keywords: Oral And Local History, Ali Rıza Yalkın, Turkmens, Tauruses, Folklore.

1. Ali Rıza Yalkın Kimdir?

Ali Rıza Yalkın, 1888 yılı Ekim ayında Selanik'e bağlı Usturumca kasabasında dünyaya gelmiştir. İlkokulu orada okuduktan sonra İstanbul Muallim Mektebi'ne giderek mezun olmuştur. Mersin, Tekirdağ gibi illerde ilköğretmenliği ve müdürlük yapmıştır. Soyadı kanunu çıktığında Yalman soyadını kullanırken daha sonra "Yalkın" olarak değiştirmiştir. Mesleği gereği Konya, Hatay ve Gaziantep'te de bulunan Yalkın'ın dikkatini folklor ve etnografya çekmeye başladı. Konya'da çıkan "Babalık" adlı gazetede de yazılar yazan Yalkın burada folklorik bir çalışma olarak Karacaoğlan'ın hayat ve eserlerinden söz eden bir yazı serisi çıkartmıştır. Bu çalışma Karacaoğlan hakkında yapılmış olan ilk önemli çalışma sayılabilir. 1933 yılında Adana Müze Müdürü olarak atanmıştır. Burada çalışmalarını derinleştiren Yalkın, Toros dağlarındaki Türkmenleri ziyaret ederek saha çalışmaları ve sözlü ve yerel tarih çalışmalarında bulunmuştur. 1940 yılında Bursa Müze Müdürlüğü'ne atanan Yalkın burada Etnografya ve Folklor Müzesi kurmuştur. 1944'te Ankara Müzeler Genel Müdürlüğü'nde görev almış 1949'da tekrar Bursa Müze Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. 1950'de emekli olup İstanbul, Tuzla'ya yerleşmiş ve gazetelerde çalışmaları ile ilgili olarak pek çok yazı yayınlamıştır. Çınaraltı, Ülkü, Etnografya, Babalık, Türk Folklor Araştırmaları dergilerinde yazıları bulunmaktadır. 1 Kasım 1960'ta 73 yaşında ölmüştür. Oğuz Pehlivan (1927 / Tarsus gazetesi, 3 Kasım 1927), Karacaoğlan (1928 / Tarsus gazetesi 16 Mart 1928), Cenupta Türkmen Oymakları (1931-1939), Anadolu'da Türk Damgaları Uludağ'dan Toroslara (1934), Çukurova Halk Terbiyesinde Avcılık (1937), Cenupta Türkmen Çalgıcıları (1940), Toroslarda Karatepeli Bölgesi Yurt ve Etnografya (1950) eserleri arasında sayılabilir.

Kaleme aldığı eserlerinde sözlü ve yerel tarihe dair pek çok veriyi derleyip yazıya aktarmış ve kaybolmasını engelleyerek gelecek nesillere aktarmıştır. Sözlü ve yerel tarih çalışmaları noktasında Yalkın tarafından kaleme alınan "Cenupta Türkmen Oymakları" adlı eserin I. cildinde yer alan Fuat Köprülü'nün önsözü çalışmaların ehemmiyetini dile getirmektedir. Köprülü bu eserin Güneydoğu Anadolu'nun folklor ve etnografyasına dair yapılan saha çalışmaları neticesinde elde edilen sözlü ve yerel tarih ürünleri ile meydana getirildiğini açıkça beyan etmektedir. Yalkın da bu konuya ilişkin Cenupta Türkmen Oymakları eserinin I. cildinin ön sözünde, Şubat 1922'den beri 10 yıl boyunca Toros Türkmenleri arasında yapmış olduğu saha çalışmaları neticesinde ulaştığı gözlemlere dayanarak eseri meydana getirdiğini söylemektedir. Yalkın'ın sözlü ve yerel tarihe dayalı saha çalışmalarının bahsedilen

mekan ve zamanla da sınırlı kalmamıştır. Zira Yalkın, Elbeyli aşireti ile olan ilişkilerinin 1919 yılına dek gerilediğini ifade etmektedir. Yalkın, Kilis'e gelince onları daha iyi tanıma fırsatı bulduğunu da ifade eder. Elbeyli aşiretini ziyaret tarihi olarak ise 8 Mayıs 1931'i verir. Bu ziyareti üçüncü defa yapmaktadır ve 10 günlük bir inceleme gezisi olmaktadır.¹ Tüm bu detayların yanı sıra eserlerinde bahsettiği folklorik çalışmalar, saha araştırması esasına dayalı olup içerisinde sözlü ve yerel tarihe ilişkin unsurları da barındırmaktadır.

Yalkın, yapmış olduğu saha çalışmalarında sadece sözlü ve yerel tarihe değil, etnografyaya, folklorla, kültüre, müziğe ve daha pek çok alana dair geniş ve değerli bilgiler aktarmıştır. Ancak Yalkın'ı müstesna kılan şey erken sayılabilecek bir dönemde bilimsel metodolojiyle yapmış olduğu saha çalışmalarıdır. Zira burada kaybolma ihtimali yüksek maddi olmayan kültür unsurlarını eleştirel bir metodolojiyle kayıt altına almış ve günümüze dek ulaştırabilmiştir. Yalkın'ın sözlü ve yerel tarihe dair bulgularında muayyen bir metod takip etmesi yazarın çalışmalarını modern anlamda bilimsel bir temele oturtan yegane unsur olmuştur. Bu durum Yalkın'ı gerek Türkiye'deki ve gerekse dünyadaki sözlü ve yerel tarih çalışmaları bağlamında önemli kılar. Bu kapsamda saha araştırmaları ve sözlü ve yerel tarih bağlamında Yalkın'ın takip etmiş bilimsel metod hakkında izahat verilmesi yerinde olacaktır.

2. Yalkın'ın Sözlü ve Yerel Tarih Çalışmalarında Takip Ettiği Metodoloji

Yalkın, üzerine çalıştığı konu dolayısıyla daha çok yazılı olmayan değerler üzerine incelemelerde bulunmuştur. Zira konargöçer konumunda bulunan Türkmenlerin pek fazla yazılı eser bıraktığı söylenemez. Türkmenler konargöçer yaşam tarzlarından dolayı sözlü kültür unsurlarını inkişaf ettirerek yaşamışlardır. Bu nedenle etnografik, tarihi, sanatsal unsurlar ya şifahi yollarla ya da gözlemlerle tespit edilmek durumunda kalmıştır. Bu durum Yalkın'ı dokümantasyona dayalı bir araştırmadan çok saha araştırmasına itmiştir. Saha araştırması ve neticesinde elde edilen sözlü ve yerel tarih unsurları değerlendirilirken bilimsel bir metodoloji takip edilmiştir. Bu metodolojinin en başında bilginin aktarıldığı kaynağın şeffaf olması, başkaları tarafından kontrole veya eleştiriye açık olabilmesi gelmektedir. Yalkın, sözlü ve yerel tarih unsurlarını anlatırken bilgileri nereden elde ettiğini belirtmiştir. Bilgiyi elde ettiği oymak, kişi, zaman ve yer, kayıt altına alınarak okuyuculara aktarılmıştır. Bu durum elde edilen bilgilerin kaynağının bilinmesi, güvenilirliğinin artırılması ve bilimsel bir temele oturtulması açısından önemlidir.

Yalkın'ın aktardığı sözlü ve yerel tarihe dair bilgilerde pek çok yerde kaynak göstermiştir. Bunlara örnek vermek gerekirse Elbeyli'ler ile ilgili aktardıklarını Kara Hasan Efendi ve Ömer Ağa'dan Türkmenlerle ilgili aktardığı bilgileri Hasan Bey, Halil Ağa, Akil Hoca ve Davut oğlundan, Berelli'den aktardığı bilgileri Hanifi Ağa'dan dağınık olarak yerleşenlerden aktardığı bilgileri ise Vasıf Bey, Torun Kadir, Dımışıklı (Şamlı) İdris Ağa ve Baraklı İdris Kahya'dan aldığını ifade etmiştir.² Yine Kilis'te yaptığı çalışmalar için deneyimleri

¹ Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 9-10.

² A.e., I, s. 4.

dolayısıyla muhtemelen daha çok bilgi edinebileceği iki ihtiyar olan İspanak köyündeki İdris Ağa ve Mülk köyünden Torun Kadir Ağa'dan faydalanmıştır.³ Örneğin Hasandağı civarında bulunan Türkmenlerin adına "Ezelli" denildiği bilgisinin Hasköşe oğlu Ali Ağa tarafından söylendiğini aktarmıştır.⁴ Yalkın sadece bilgiyi aldıklarının isimlerini aktarmakla kalmamış aynı zamanda yer ve tarih bilgisi vererek bilgiyi eleştirel ve güvenilir kılmaya çalışmıştır.⁵ Yalkın sözlü ve yerel tarihe dair bilgileri aktarırken özellikle yaşlılardan faydalanmış ve bunu da açıkça belirtmiştir. Zira sözlü ve yerel tarihe dair bilgileri birinci elden kaynaklardan dinlemek, daha eski zamanlara dek nüfuz edebilmek Yalkın'ın ana düşüncesi olmuş olabilir.⁶ Yalkın bu bağlamda çalışmalarında pek çok bilgi kaydetmiştir. Bunların yalnızca bir kısmı örnek olarak yukarıda izah edilmiştir. Yalkın bununla beraber aşiretler arasında türkü bilenlerle de temas geçmiş ve onlardan bilgi edinmeye çalışmıştır.⁷ Zira türküler konargöçer olmaları dolayısıyla sözlü kültürün tesiri altında olan Türkmenler arasında tarihi ve kültürü taşıyan en önemli iletişim kaynağıydı. Bu nedenle Yalkın, türkülerin kaydedilmesine ayrı önem vermiş ve bu türkülerini birbiri ile mukayese edip zaman zaman tenkit etmiştir. Türkmen aşiretlerinin önde gelenleri ile görüşmek de Yalkın'ın bir diğer yöntemi olmuştur.⁸ Yalkın, bunların diğerlerine göre daha bilgili olabileceklerini düşünmüş olabilir.

Yalkın zaman zaman sözlü ve yerel tarihe dair elde ettiği bilgileri tenkit etmiş ve bilgileri yazılı kaynaklarla da değerlendirerek mukayese etmiştir. Böylelikle hem sözlü ve yerel tarihe dair bilgilerin kaynaklarını net olarak göstermiş hem de bunları tenkite tabi tutarak bilimsel bir metodoloji takip etmiştir. Sözlü ve yerel tarihe ilişkin elde ettiği verileri saha çalışmalarını neticesinde elde ettiği diğer benzer sözlü ve yerel tarihe dair bilgilerle mukayese eden veya yarım bilgileri tamamlayan Yalkın bu şekilde bilgileri teyit ve tenkit etmiştir.⁹ Yalkın, bölgede yer alan oymaklar hakkında da geniş bilgiler vermiş-

³ A.e., I, s. 9.

⁴ A.e., I, s. 7.

⁵ A.e., I, s. 212-213; Örneğin Bolacalı oymağına gelen Yalkın 18 Temmuz 1928 günü buraya ulaştığını ifade eder. A.e., I, s. 218-220; 20 Temmuz 1928 Cuma günü saat 17.00 sularında Keşşafılı oymağına gelen Yalkın bölgenin en zenginlerinden Dudaklı Mehmet Ağa'nın evinde bir gün geçirdiğini kaydetmektedir. A.e., I, s. 180; Yalkın, 13 Temmuz 1928 günü ise Bulgar dağındaki yaylalara çıkmaya başladığını ifade etmiştir.

⁶ A.e., I, s. 191; Burada Koyuncu Oymağı olarak andığı yere giden Yalkın, burada 89 yaşında bulunan İsmail Koca Ağa konuşur ve Karacaoğlan ile ilgili bir türküyü kaydeder. A.e., I, s. 206-211; Buranın yaşlılarından 82 yaşındaki Hacı Süleyman Ağa ile görüşen Yalkın ondan sözlü tarihe ilişkin pek çok önemli bilgiler edinir. Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 7-8; Yalkın, Hüdaverdi adlı bir şairin oğlu olan 80 yaşlarındaki Arif Çavuş ile de görüşüğünü belirtmiştir. Aynı yerde 1864 doğumlu Aşık Sadık Efendi ile de görüşen Yalkın ondan şiirler öğrenmiştir. A.e., II, s. 12; Yalkın, 85 yaşlarında dağda tek başına yaşayan Ömer Ağa ile karşılaşmış ve ondan bilgiler elde etmiştir.

⁷ Birkaç örnek vermek gerekirse; A.e., I, s. 84-85; A.e., I, s. 101-102; A.e., II, s. 8-11; A.e., II, s. 13-15.

⁸ Birkaç örnek vermek gerekirse; A.e., II, s. 33-34; A.e., II, s. 63-64.

⁹ A.e., I, s. 16; Bununla alakalı pek çok örnek mevcut olmakla beraber bir örnek vermek yerinde olacaktır. Yalkın, Yazlıbecerli Mehmet adlı bir Türkmen'in aktardığı türkülere imtina yaklaşmıştır. Bu durumu da şöyle açıklamıştır: "*Bizim Yazlıbecerli Mehmet'in türkülerini beğenmedim. Çünkü*

tir. Bunların yerleşim yerlerini aktarmış ve oymak mensuplarından dinlediği sözlü ve yerel tarihe dair verileri kaynak göstererek aktarmıştır. Bu kayıtlar özellikle oymakların yerleşim yerleri ve tarihlerini göstermesi açısından önemlidir. Yalkın, bilgilerin eleştirilmesi ve kaynakların şeffaflığı açısından böyle bir bilimsel metodoloji takip ederek saha çalışmalarını icra etmiş ve sözlü ve yerel tarihe ilişkin bilgileri günümüze aktarmıştır. Yalkın'ın çalışma alanı olan Türkmenler hakkında sözlü ve yerel tarihe dair vermiş olduğu bilgileri de bu metodoloji çerçevesinde anlamak gerekmektedir.

2.1. Sözlü ve Yerel Tarih Bağlamında Türkmen Oymakları

Yalkın, çalışmalarını XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yoğunlaştırmaya başlamıştır. Türkmenlere dair vermiş olduğu tarihi, coğrafi, etnografik vb. bilgiler araştırmanın yapıldığı döneme ait olduğu kadar aynı zamanda Türklerin kadim dönemlerine dek giden kültürel kodlarına dair de bilgiler vermektedir. Zira Anadolu'daki konargöçer Türkmen unsurları Anadolu'daki yerleşik Türklere göre diğer toplum ve kültürlerden azami derecede etkilenmişler. Zira dağ ve ovalar başta olmak üzere yaşadıkları coğrafyaların ulaşımının zor oluşu yerleşiklere oranla daha izole yaşamalarını ve kendi etnik, dini ve kültürel bağları içerisinde konsolide olmalarını kolaylaştırmıştır. Halbuki Anadolu'daki yerleşik Türkler coğrafya ve ulaşım açısından kolay olan şehirlerde pek çok toplum ile birlikte yaşamış ve konargöçer Türkmenlere göre muhtelif kültürlerden etkilenmiş ve onları da etkilemişlerdir. Bu nedenle Yalkın'ın Türkmenler üzerinde yapmış olduğu incelemeler o günkü durumun yanı sıra çok eski dönemlere dek giden tarihi ve kültürel bir devamlılığı da gözler önüne sermektedir. Bu sayede Türkmenlerin ve eski konargöçer Türklerin tarihteki yaşamları hakkında önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Yalkın, Torosları adım adım gezerek burada yaşayan oymaklar, coğrafyaları ve tarihlerine dair bilgiler toplamıştır. Yalkın oymakları incelerken Toroslarda bulunan Türkmenlerin şecerelerine ait bilgileri de okuyucuya sunmuştur.

Şecerelere ait tarihi ve güncel bilgileri mukayeseli olarak sözlü ve yerel tarihten elde eden Yalkın, bu bilgileri eserinde aldığı kişilerin isimleri ve ifadeleri ile karşılaştırarak aktarır. Özellikle bu bilgileri Türkmen oymaklarının reislerinden şifahi olarak elde eden Yalkın, Toroslarda bulunan Türkmenleri Beydili, Elbeyli, Berelli, Barak ve Dağınık oymakları olarak sıralamaktadır.¹⁰ Bunlarla beraber Yalkın bu oymakların yerleştiği köyleri, obaları ve obaların başlarında bulunan reisleri ayrıntılı bir biçimde aktarmıştır. Beydili'den 12, Bayındırlı'dan 5, Barak'tan 12, Berelli'den 5, Elbeyli'den 7, Dağınık oymaklardan ise 7 adet oba, reis, buldukları köy ve ülke ismi olmak üzere obalar aktarılmaktadır.¹¹ Yine sözlü ve yerel tarih çalışmaları neticesinde Elbeyli kö-

---

söylediği türküyü tam olarak hatırlamıyor. Hatta diyebilirim ki Mehmet'in söylediği ve benim de yukarıda aldığım (Yalkın'ın eserinde aktardığı türkü) bu türkü aslında dört türküden birer parça alınarak meydana gelmiştir."

¹⁰ A.e., I, s. 4.

¹¹ A.e., I, s. 5-8.

yüne ait 9'u Türkiye'de olmak üzere 29 tane Türkmen köyü başındaki ağaların da adıyla tespit edilmiştir.¹² Yalkın'ın Türk oymaklarını ve obalarını tarif edilmesine yönelik sorusuna Halil Ağa kitabın ilk sayfasındaki şemayı vermiştir. Oymakların ve oymak ağalarının da doğru olduğunu ifade etmiştir. Bu teyit ile Türkiye'nin güneyindeki Türkmenlerin Beydili, Baral, Elbeyli, Berelli, Bayındır oymaklarından müteşekkil obalardan meydana geldiği anlaşılmıştır. Yalkın, Halil Ağa'ya obalar arasında Şaman veya Şahman adı verilen bir obanın olup olmadığını sorarak bilgilerini teyit etmeye çalışır. Bunun üzerine Halil Ağa, Şahman adında Suriye'de bir Türkmen ovası bulunduğunu ifade eder. Ancak bunların dinsiz olduklarından dolayı asıllarını kaybederek Araplaştığını ve Şam ile Bağdat'ı kurduklarını ifade etmiştir. Kendileri de 7 göbek atalarını sayarlar ve kendilerinin Türk olduklarını ancak daha sonra Araplaştıklarını itiraf ettiklerini söylerler.¹³ Yalkın buna benzer biçimde oymakların kökenlerine ait pek çok bilgiyi şifahen aktarmıştır.¹⁴

Yalkın, sözlü ve yerel tarihten faydalanarak oymakların kökenlerine dair bilgilerin yanı sıra onların geçmişlerinde yaşanan tarihi olaylara, savaşlara, göçlere, coğrafyalarına dair de aktarımlar yapmıştır. Örneğin Ispanak köyüne (Pulateli bucağı) giden Yalkın, burada yaşlı birisi olduğu anlaşılan İdris Kahya'dan aldığı bilgileri aktarmıştır. Köylerinin 40 hanelik bir aşiret olduğunu ifade eden İdris Kahya kendilerine Dımışklı aşireti denildiğini ifade eder. Normalde aşiretleri 700 çadırlık iken 400 sene evvel Sivas'tan dağılmış ve Rışvanlılarla beraber yaşamışlardır. Daha sonra Rışvanlılar ile araları bozulmuş ve 400 sürü davarları ile 500 Türkmen'i öldürdükten sonra bunları Şam'a sürmüşler. İdris Kahya, Şam'ın ilk binasını kendi atalarının kurduğunu ifade etmektedir. Aşiretin Sivas, Konya, Ankara ve Şam'a dek yayılmış olduklarını söylemektedir. 1873'te olan bir kıtlıktan ötürü aşiretin bir kısmının Yozgat'a göç ettiğini beyan eder.¹⁵ Karahacılı oymağında Hacı Hasan Bey oğlu Ali Ağa'nın aktardığına göre Karahacılılar, Adana'nın kuzeyinde ırmağın gün doğusunda 24 köyde yerleşmiş ve kendilerinin oluşturduğu diğer grup ise konargöçer halde yaşamaktadır. Oymak aslında 1279 (1862-63) yıllarında Aydın'dan gelmiştir. Bu oymakta Yalkın'ın da konuştuğu en önemli kişiler Mehmet Bey, Hacı Hasan Bey, Ereğli oğlu İsmail Kahya'dır. Aşiretin bir kısmını Akif Paşa yerleştirmiş diğer kısmı yerleşmeyi reddettiklerinden konargöçer kalmışlardır.¹⁶

Yalkın oymakların isimlerinin etimolojik kökenleri ve tarihi arka planlarına dair de sözlü ve yerel tarihe ilişkin bilgiler elde etmiştir. Zaman zaman

¹² A.e., I, s. 20-22.

¹³ A.e., I, s. 48-50.

¹⁴ A.e., I, s. 9; Örneğin Elbeyli aşireti ile ilgili olarak Ebülhüda Efendi'den kaydettiğine göre Türkmen nüfusunu 80.000 ev 36 bölük olarak vermektedir. A.e., I, s. 18-19; Bir abdal ile tanışan Yalkın abdalların kaç çeşit olduğunu öğrenmek için ona şeceresini sorar ve söylediklerini kaydeder. A.e., I, s. 35-36; Kara Hasan Bey'in anlatımıyla Elbeyli beylerinin soy kütükleri sözlü tarih bağlamında anlatılır. Bu örnekler uzatılabilir.

¹⁵ A.e., I, s. 105.

¹⁶ A.e., II, s. 22-23.

elde ettiği bu bilgileri teyit etmek için Türkmenlere tekrar tekrar sormuştur. Kaçar adının nereden geldiği konusunda da Yalkın, Kaçar aşiretinden Adil Ağa ile görüşmüştür. Adil Ağa, Kaçar ocağının askeri bir görev ile vazifelendirildiğini ve önce düşmana saldırıp ardından da geri kaçır gibi yaptıklarını aktarır. Böylelikle düşmanı üstlerine çekerek pusuya düşürdüklerinden bu adla anıldıklarını söylemektedir.¹⁷ Yalkın, Honamlı adlı aşireti kızılbaş olarak tanıtmaktadır. Mezhep ayrılığından ötürü diğer sünni aşiretlerin bunlara Honamlı olarak aşağıladığı aktarılmaktadır. Aşiretin ismi buraya dayanmakla beraber Yalkın aşiretin kendisini Horasan'dan geldiğini iddia ettiğinden ötürü diğer aşiretlerden yüksekte gördüğünü de aktarır.¹⁸ Oymakların isimleri kadar buldukları yerlere ne zaman geldikleri de sözlü ve yerel tarih çalışmalarını neticesinde elde edilen bilgiler arasında olmuştur. Yalkın'ın incelemelerine göre Şıhlar köyünün kuruluş tarihine ait yazılı bir eser bulunamamıştır. Yalkın yaptığı saha çalışmaları neticesinde buna ilişkin bazı bilgilere ulaşmıştır. Köy Ramazanoğullarından Emir ve Türk adlı iki oymak tarafından kurulmuştur. Bu köyü kuran Türk adlı oymak yeşil sarık takmaktadır. Köyün 400 yıllık olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹ Köye ait soy kütüğünün yazılı olarak bulunduğu ancak kaybolduğu ifade edilmektedir.²⁰ Buna dair Yalkın'ın çalışmalarında pek çok örnek görmek mümkündür.²¹ Bunun yanı sıra zaman zaman sözlü ve yerel tarihle de oymakların yerleştikleri yerlerin tarihlenmesine ilişkin bilgilerin elde edilemediği olmuştur.²²

2.2. Sözlü ve Yerel Tarih Bağlamında Türkmen Türküleri

Günümüzün aksine sözlü kültürün yazılı kültüre tahakküm kurduğu konargöçer toplumlarında şifahi iletişim araçları gelişmiştir. Türkmenler de günlük ifadelerinden, destanlarına, üzüntülerine, sevinçlerine, kahramanlıklarına, tarihlerine vb. pek çok duygu ve düşüncüyü bu araçlardan bir tanesi olan türkülerle ifade etmiştir.²³ Türkülerin Türkmenler içerisinde böyle yoğun olarak kullanımı hem pek çok önemli halk şairini yetiştirmiş hem de sözlü ve yerel tarihe ilişkin pek çok kaydı günümüze ulaştırmıştır. Türküler çoğu tarih-

¹⁷ A.e., II, s. 26; Türklerin sıklıkla kullandıkları kadim bir askeri taktik olan sahte ricat.

¹⁸ A.e., II, s. 43; Bunun dışında bir örnek olarak da Musa Bozulduğunun yaylasının adının kökenini sözlü tarih araştırmaları neticesinde elde etmiştir. Anlatıya göre Musa adlı bir adamın burada kavga edip yenilmesinden ötürü yayla bu adın verildiği kaydedilmiştir. A.e., I, s. 206.

¹⁹ A.e., II, s. 30.

²⁰ Türkmenlerde sözlü kültürün yazılı kültüre göre daha baskın olduğu muhakkaktır. Bunun yaşam koşulları ile olan münasebetine yukarıda kısaca dikkat çekilmişti. Konu ile alakalı Yalkın, Karaevli oymağına gelmiş ve aşiretin kendi tarihlerini unutulmaması için çocuklarına ezberlettiklerini hayretli bir biçimde anlatmıştır. A.e., II, s. 41-42.

²¹ A.e., I, s. 216; A.e., II, s. 33; A.e., II, s. 44; A.e., II, s. 37.

²² A.e., II, s. 28-29; Himmetli köyüne gelen Yalkın burada Osman Ağa ile tanışır. Ağa'dan aldığı sözlü bilgilere göre köyün kuruluş tarihinin belli olmadığını aktarmıştır.

²³ Konu çeşitliliğinin yanı sıra türkü söyleyiş biçimlerinin de Türkmenler arasında çeşitlilik kazandığını görmekteyiz. Yalkın bu konuda yaptığı saha araştırmalarında bozlak ve onun çeşitleri Urum bozlağı, Düdem bozlağı ve Yelri bozlağı olarak üç tür bozlak türü sayar. Sözlü kültürden yararlanan Yalkın, Türkmenlerden Topal Abdal adlı birisine konuyu sorduğunda o da ise sırasıyla Urum bozlağı, Düdem bozlağı, Benderi bozlağı, iskan (ağıt, harp ve darp) makamları, Elbeyli, Urum divanını saymıştır. A.e., I, s. 15-18.

sel konuyu ve düşünceyi içerdiğinden muhtelif bakış açılarını yansıtmaktadır. Yalkın türkülerin sözlü ve yerel tarih ile olan münasebetini Türkmenlerin meşhur halk edebiyatçısı Dadaloğlu üzerinden verdiği şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Dadaloğlu tek parçalar söylemekten çok tarih yazıcılığıyla uğraşır. Diyebilirim ki güneydeki halk hikayelerinin hemen büyük bir kısmı bu değerli şairin hikayelerinden sayılır. Genç Osman hikayesi, Ramazan ve Kozanoğulları arasındaki çekişme, Çapanoğullarıyla Karamanoğulları arasında meydana gelen savaş, Han Mahmut ile Kamber’in yanık destanları, Gazi Mahmut’un acıklı olayı vs. hep Dadaloğlu tarafından söylenen hikayelerdir.”²⁴

Türküler Yalkın’ın eserinde sözlü ve yerel tarihe dair en çok bilgi sunan, nitelik ve nicelik açısından zengin kaynaklardır. Eserin pek çok yerinde türkülere ilişkin Türkmenlerin aktardıkları kaydedilmiştir.

Türkülerde bahsi geçen pek çok olay tarihte yaşanmış ve o güne ulaşmış duygu ve düşüncelerin sanatsal bir biçimde ifadesi olmuştur. Bu çeşitlilik içerisinde Yalkın aşk ve sevgiye dair pek çok türkü derleyip aktarmıştır. Bu türkülerde Türkmenlerin yüzyıllarca süren kültürün, sosyal hayatları, tarihleri, örf ve adetlerine ilişkin detaylar bulmak mümkündür. Örnek olarak içerisinde bölge tarihini de bulunduran ancak bireysel bir aşk hikayesini konu edinen “*Deli Boran Türkü*” Abbas Paşa’nın Colap’ı dağıtmasını ve Deli Boran adlı Türkmen bir çocuğun Leyla adlı bir kıza aşık olmasını anlatan türkü gösterilebilir.²⁵ Bu türkülerde bilhassa Karacaoğlan ön plana çıkmıştır. Yalkın, Karacaoğlan’a ait pek çok türkü toplamış ve bunları eserinde aktarmıştır.²⁶ Karacaoğlan’ın yanı sıra Kerem’in Türkü adlı türküde de bir aşk hikayesi aktarılmaktadır.²⁷ Aşk türkülerinin kimi zaman erotizme kaydığına da şahitlik edilmektedir.²⁸ Yalkın’ın aktardığı bir takım türkülerdeki bu durum Türkmenlerin sosyal hayatlarına dair bizlere önemli bulgular sunmaktadır. Türkmenlerin tarihlerinde yaşanan savaşlara ve göç olaylarına dair de pek çok türkü bulunmaktadır.²⁹ Savaşlar kadar Toroslarda yaşayan Türkmenlerin tarihleri

²⁴ A.e., II, s. 53; Yalkın, Dadaloğlu kim olduğuna ilişkin verdiği bilgilerde Aladağ’da bulunan Karahacılı köyündeki aşiretine bağlı Hocalı obası arasında doğup ve hayatını konargöçerlikle geçirdiğini ifade etmiştir. Bu bilgileri de sözlü tarih araştırmalarından elde etmiştir.

²⁵ Bireysel ve toplumsal tarihe ışık tutan aşk temalı türkülerden dikkat çekenlerden birisi Yalkın’ın 15 Temmuz 1928’de geldiği Musa Bozulduğunun yaylasından aktardığı ağıttır. Mavi Ali Ağa adlı Türkmen’in anlattığı olayda Şakir Efendi adlı kimsenin eşi olan Şifa Kadın’ın başından geçen hadiseler aktarılmıştır. Şifa Kadın bir Türkmen genci sevmiş ancak ona yavaşlamamıştır. Bunun üzerine Şifa Kadın ona iftira atmış ve çocuk idama mahkum edilmiştir. Obadakiler çocuğun suçsuz olduğunu bilmelerine rağmen ses çıkaramamışlar ancak bir aşık bu durumdan rahatsız olarak bir ağıt yakmış. Mavi Ağa bu olayı anlatan ağıtı aktarmıştır.

²⁶ Yalkın’ın Karacaoğlan’a ait topladığı türkülerin bir kısmı için bakınız; A.e., I, s. 97-100 ve 106-117.

²⁷ A.e., I, s. 119-120.

²⁸ A.e., I, s. 120: Konuyla alakalı bir örnek vermek gerekirse; Kara dağın yağmuru, Geçemedim çamuru, Fatma’nın memesi, Sarı Bursa hamuru, Bağın verdim özüne, Çıbık değmiş gözüme, Fatma’nın gözleri, Pancar sokdu özüme, Bağa girdim hurmaya, Avcı geldi vurmaya, Çok emekler sarfettim, Fatma’yı sarmaya, Deli Şerif havalı, Odaları sıvalı, İçi bülbul yuvalı, Fatmam yeşil sayalı.

²⁹ Savaşları konu edinen türküleri aşağıda değinilecektir. Ancak konu ile alakalı birkaç örnek vermek gerekirse şunlar gösterilebilir; A.e., I, s. 15-16, 30, 37-38.

boyunca yapmış oldukları göçleri ve başından geçenleri de türkülerle gelecek kuşaklara aktarılmış ve sözlü ve yerel tarih olarak araştırmacılara kaynaklık etmiştir.³⁰

2.3. Sözlü ve Yerel Tarih Bağlamında Türkmenlerde Savaş

Türkmenlere dair elde edilen sözlü ve yerel tarih unsurlarının ekseriyeti türkülerle derlenenlerdir. Bu bağlamda türküler konargöçer Türkmenlerin sözlü kültürünün en önemli taşıyıcı unsurlarından bir tanesi olmuştur. Özellikle türküler yoluyla Türkmenlerin geçmişte yapmış oldukları savaşlara dair pek çok bilgiye ulaşılabilmektedir. Türkmenlerin tarihlerinde anlatılan savaşları önemli kılan şey onların merkezden uzak olmaları ve sözlü kültürü benimsemeleri dolayısıyla konuya ilişkin yazılı kaydın sınırlı bulunması durumudur. Bu durum hem Torosların hem de Türkmenlerin tarihinin detaylı olarak yazılabilmesi ve mevcut yazılı kaynaklarla mukayese edilebilmesi noktasında sözlü verileri müstesna kılmaktadır. Ancak epik değerler taşıyan savaş bahislerine ilişkin sözlü verilerin de benzerleri gibi destanlaşmış abartılı bir biçimde aktarılabilmesi ve bu nedenle dikkatli bir tenkide tabi tutulması ihtiyacı unutulmaması gereken bir gerçektir.

Yalkın, Türkmenlerin yapmış oldukları savaşlar hakkında sözlü ve yerel tarihe ilişkin pek çok veri toplamıştır. Bunların bir kısmını aktarmak gerekirse Abdal Topal adlı bir Türkmen'in 1860'da Elbeyliler ile Bin Sait arasında yapılan savaşla ilgili yazılan bir türkü olduğunu ancak hatırlayamadığını ifade eder.³¹ Yalkın araştırmaları sonucu bu unutulmuş bilgiye ulaşmayı başarır. Kara Hasan Efendi, Elbeyli aşiretinden Molla Osman adlı bir kişinin Mehmet Bey ile Bin Sait arasında 1811'de gerçekleşen aşiret kavgasına ait türkülerini ifade eder.³² Yalkın, bu destanın eksik olduğunu ifade etmiş bunu Hasan Efendi de doğrularak eksiklik için özür dilemiştir. Bu olayda Yalkın'ın metodolojik çalışması açıkça görülmekte ve verdiği bilgilerin güvenilirliği artmaktadır. Yine 1737-1738 tarihlerinde Urfa'da Hamal Mehmet Paşa adlı valinin Elbeyli aşireti ile yaşamış olduğu sorun da türküye konu olmuştur.³³ Tarihe ilişkin bir başka olayda ise Mısır'dan gelerek İskenderun'a çıkan ve toprakları almaya çalışan Abbas Paşa'ya Dadaloğlu'nun yazdığı türkü aktarılmaktadır.³⁴ Bu türküdeki bilgilerin tenkide muhtaç olduğu muhakkaktır. Bunların tarihsel bir bağlam üzerine ifade edildikleri ancak abartılmış, eklenmiş, unutulmuş olarak günümüze ulaşmış olabilecekleri ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Konuyla alakalı türkülerin pek çoğunu aktaran Kara Hasan Efendi ile

³⁰ A.e., I, s. 180-191; Örneğin 13 Temmuz 1928 günü ise Bulgar dağındaki yaylalara çıkmaya başlayan Yalkın buradaki Türkmenlerin göç hikayelerine dair pek çok türkü ve mani kaydeder. Burada Koyuncu Oymağı olarak andığı yere gider ve burada 89 yaşında bulunan İsmail Koca Ağa, Karacaoğlan ile ilgili bir türkü okur.

³¹ A.e., I, s. 16-17.

³² A.e., I, s. 38; Abdal Topal Bin Sait ile Elbeyliler arasında 1860 yılında bir savaş olduğunu ancak bununla alakalı türküyü hatırlamadığını ifade etmiştir.

³³ A.e., I, s. 40.

³⁴ A.e., I, s. 41-42.

yakın dostluk kurduğu anlaşılan Yalkın, bazen türkülerin eksik aktarıldığını bazen de Hasan Efendi tarafından hatırlanamadığını ifade etmiştir. Hatta Hasan Efendi aklına gelen parçaları durmadan Yalkın'a yazdırmakta, abdest alıp ellerini silerken aklına gelen Deli Boran'a ait türküyü de kaydettirmektedir.³⁵ Yalkın'ın bu detayları aktarması verilen bilgilerin kaynağının güvenilirliği açısından çok önemlidir.

Yalkın, Ramazanoğlu ve Kozanoğlu arasında geçen meşhur bir savaşta Dadaloğlu'na isnat edilen bir destandan da söz etmektedir. Bu çarpışmanın hikayesini Şambayadı adında bir köyde bulunan 80 yaşındaki Mehmet oğlu Ahmet Çavuş'tan almıştır. Bu destan bölge tarihi açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.³⁶ Anlatılan olayın net tarihi belli değildir. Çok yıl önce Sultan Murat döneminde şekliyle ifade edilmektedir. Kozanoğlu hükümeti ile Ramazanoğlu Hasan Paşa arasında doğan problemlerden dolayı büyük bir savaş baş gösterir. Bunun üzerine Kozanoğlu, Dadaloğlu'nu çağırır ve Dadaloğlu'dan bir türkü aktarılır.³⁷ Dadaloğlu bundan sonra bütün destanı Adana beyine ayırıyor. Dadaloğlu türkülerde sırayla Ramazanoğlu Beyine karşı olan kimse-leri sayar; Karahacılı, Kuzugüden, Şambayadı.³⁸ Yalkın bu konuda şu yorumu yapmaktadır: “Şüphesiz bu da o aşiretlerin deveci, davarcı olmalarından ileri gelir. Çünkü bu aşiretler aksi tarafı kayırsalardı yayla zamanlarında göçecekleri yaylalarda Kozanoğlundan çekeceklerini pekala tahmin ederlerdi. Zaten Karahacılı ve Kuzugüdenli'ye ait oymakların büyük bir kısmı yazın dağlarda buluşuyordu.”³⁹ Mehmet oğlu Ahmet Çavuş araya girerek savaşta yer alan derebeylerin kendilerine bağlı olarak savaşan kıyı beylerinden yiğit adamlar seçtiklerini ifade etmiştir. Bazen kıyı beyleri Devletelli beylerine isyan edip savaş çıkartırlarmış. Ahmet Çavuş, Devletelli beylerini de saymaktadır. Bunlar Hasan Paşa oğlu Adana Beyi, Melemenci oğlu Hacı Ahmet Çeceli Beyi, Kazoğlu Hacı Bekir Bey, Şambayadı Beyi ve Mersin, Tarsus taraflarında Kelinoğlu Mehmet Ağa gibi beylerdi. Bunun dışındaki beyler fermansız olup kıyı beyle-riydi.⁴⁰ Kelinoğlu Mehmet Ağa, Kozanoğulları ve Ramazanoğulları birleşerek Tarsus yolu üzerindeki Nernek köprüsünün başında öldürmüşlerdir. Yalkın olay hakkında sözlü ve yerel tarihle alakalı diğer duyumları da aktarmıştır. Menemencizade, Kelinoğlu Mehmet ile birleşerek Adana Beylerbeyi ve Kozanoğullarına savaş açmışlardır. Fakat Adana'dan gelen elçiler, Kelinoğlu Meh-

³⁵ A.e., I, s. 42-44.

³⁶ A.e., II, s. 56-75.

³⁷ A.e., II, s. 58; Dadaloğlu'nun Kozanoğlu'na türkü ile vermiş olduğu cevap şu şekildedir: “Sana derim sana da cebeli Kozan, Yedi sene doğünsen alamam nizam, Davada kalamaz şol Sadrazam, Sınırın Bozok'tan kur Kozanoğlu, Sana derim sana da ey Kozanoğlu, Sefer açıp üstüne kakmam var benim, Bu devri de eski devirden sayma, Pençe vurup himlerin sökmem var benim, Dadaloğlu der ki Boklucabeline çıkarım, Meydan yerlerinde meşkine de bakarım, Ala kanun Adana'ya dökerim, Ünüm gider Hind'e, Yemen'e benim.”

³⁸ A.e., II, s. 59; “Hov; dedi de yarıya düştü, Misis mehenk kurdu alasin açtı, Karahacılı da Kuzugüdenli, Şambayadı bile hem yalın kaçarlar!”

³⁹ A.e., II, s. 59.

⁴⁰ A.e., II, s. 59-60.

met'i aldatarak öldürebilmişlerdir.⁴¹ Yalkın sözlü ve yerel tarihe dayanarak Türkmenlerin yaşadıkları savaşlar hakkında geniş bilgileri araştırmalarında aktarmaktadır.⁴²

2.4. Sözlü ve Yerel Tarih Bağlamında Türkmenler ve Osmanlılar

Osmanlı Devleti ile Türkmenler arasında kuruluş dönemindeki olumlu münasebetler Osmanlı Türklerinin merkezileşmesi ve yerleşik hayata adapte olup bir imparatorluk idealini gerçekleştirmeleri ile değişmeye başladı. Merkez için Türkmenler iki ana eksen etrafında tanımlanmıştır. Buna göre Türkmenler vergi alınması zor olan ve bu nedenle cebren de olsa yerleşik hayata geçirilmeye çalışılan konargöçerlerdi. Diğer tanımlama ise sözlü ve konargöçer kültürün tahakkümünde oldukları için sosyo-kültürel olarak geri kalmış bir topluluktu. Türkmenlerin gözünde ise merkez hükümet olan Osmanlılar, onları alışık oldukları hayattan zorla vazgeçirmeye çalışan ve hiçbir emeklerine ortak olmadıkları halde üretimlerinden vergi yoluyla pay almaya çalışan kimselerdir. Yalkın'ın sözlü ve yerel tarih bağlamında aktardığı bilgilerin çoğunda Türkmenlerin cenahında Osmanlılar pek olumlu anılmamıştır.

Türkmenlerin merkezle ilişkisini en güzel açıklayan Ömer Ağa'nın Yalkın'a okuduğu türkü sonrası yaptığı izahattır. Türküde geçen Kolaş aşireti hakkında bilgi isteyen Yalkın'a sözlü ve yerel tarihe dayanarak bilgi veren Ömer Ağa aşiretin Horasan'dan Anadolu'ya geldiğini ancak sultanlarla iyi geçinemediği için kaybolup gittiğini aktarmıştır. Yalkın bu anlatılan durum üzerine *"burada saltanatın (Osmanlı), Türk aşiretlerine ne kadar acımasız bir kalple hakim olduğu düşünülürse derhal bunun bir gerçek olduğu ortaya çıkar"* sözleri ile düşüncelerini ifade etmiştir. Yalkın bu düşüncelerini ifade ettikten sonra Ömer Ağa'nın söylediklerinin ardından korkar gibi olup *"efendi beni söyletme"* demesini fikirlerine dayanak olarak gösterir. Bu durum Osmanlı'dan beri Türkmenlerle merkez arasındaki münasebetlerin gerginliğine işaret eden iyi bir örnektir. Yalkın bundan sonra *"ben Ömer Ağa'ya Türkiye Cumhuriyeti'nin bir halk ve daha çok bir Türk halkı hükümeti olduğunu açıkladım. Sohbetimizi tam bir güvenle ilerletmeye başladık"* diyerek Ömer Ağa'yı teskin etmiştir. Ömer Ağa, konu ile alakalı bir babanın çocuklarına anlattığı olayı örnek olarak verir. Buna göre baba çocuklarına *"Osmanlı ile dost olmayın, yeniden (sonradan) görme ile alışveriş etmeyin, avrada sır açmayın"* demiştir. Ömer Ağa'nın bu konuya ilişkin anlattığı bir olayda ise Osmanlı ile dost olan sonradan görme ile alışveriş etmiş ve karısına sırrını açmış birisinin sonunda

⁴¹ A.e., II, s. 60; Bu olayı Dadaloğlu bir türkü ile ifade ederek sözlü tarih biçiminde aktarmıştır: *"Nemeği dersin küçük kasaba, Kesilen kelleler gelmez hesaba, Aşiret uşağı da dönmüş kasaba, Çukur elden gitti der Mehmet Ağa."*

⁴² Bunların tamamını zikretmek mümkün olmasa da bir kaçından bahsedilebilir. Örneğin 1929 senesinde Mersin Ticaret Odası muamelet memuru Lütfü Bey'den Dadaloğlu'nun bir türküsünü kopya etmiştir. Burada Dadaloğlu'nun kral kızına aşık olması ve bu uğurda savaşa girmesi anlatılmaktadır. A.e., II, s. 72-75, Yalkın'ın 8.8.1929 tarihinde Yalkın, Gaziantep'in Kılavuz köyünde Kılıslıoğlu Veli Ağa'yı kaynak olarak gösterdiği Dadaloğlu'na ait bir şiir aktarmıştır. Şiirde tarihte yaşanmış bir aşiret savaşından söz edilmektedir. Yalkın, türkünün daha uzun olduğunu düşündüğünü ancak bu kadarını bulabildiğini ifade etmiştir. A.e., II, s. 70-71.

zindanlara düşüp çürüdüğü aktarılmaktadır.⁴³ Pek çok Türkmen'in olduğu gibi Dadaloğlu'nun da Osmanlı idaresine muhalif olduğu görülmektedir. Yal-
kın bu konuda Binboğa dağlarının güneyinde bulunan Kara Ömerli köyünde
dinlediği bir türküyü aktarmaktadır.⁴⁴

Türkmenlerin Osmanlı'ya ilişkin bu algısının oluşmasına neden olan ne-
denlerden birisi yukarıda da söz edildiği gibi vergi alabilmektir. Bu bağlamda
Türkmenler oluşan muhalefeti sözlü ve yerel tarihin en önemli araçlarından
türkülerle aktarmışlardır. 5 Mayıs 1920 tarihinde İvriz köyünde Hititlerin
Bereket Tanrıçası kabartmasının yakınında Beğdikli Ömer Ağa isimli biriyle
harman başında konuşurken 20 yıl önce ölen Aydın aşiretinden Aşık Ali'nin
aşar vergisi aleyhine söylediği destanı okur. Yalkın ise bunu *"Türkiye Cum-
huriyeti'nin kaldırdığı aşar vergisinin halkın üzerinde ne kadar derin bir tesir
yarattığı"* ifadeleri ile okuyucuya aktarmıştır.⁴⁵ Yalkın'ın Ömer Ağa ile yapmış
olduğu konuşmada şu fikirlerini aktarmaktadır: *"Ömer Ağa hür bir adamdır
ve Abdülhamid'in ezeli bir düşmanıdır. Hayatında en çok istediği ve kendi de-
yimi ile dünyanın savranı (deve kafilesinin reisi) Türk'ün eline geçse dediği gibi
memlekette büyük bir uyanış beklemektedir."*⁴⁶ Yalkın'ın burada Cumhuriyet
ve Osmanlı Türkiye'sine dair görüşlerini de yansıttığını açıkça görmekteyiz.
Yine Ömer Ağa'dan alıntı yapan Yalkın burada Türkmenlerin Osmanlıların
kendilerine yüklemiş oldukları vergi mesuliyeti hakkındaki bakış açısını da
aktarmıştır. Buna göre vefat eden Kadıroğlu öleceği esnada şunu okumuştur:
*"kimi bel ile bostan dikiyor, kimi torba ile saman çekiyor, kimi de yeniden cin-
darı ekiyor, devlete bir şey yok emeği yeyin."*⁴⁷

Osmanlıların Türkmenlerden daha kolay vergi alabilmek için onları yerleşik
hayata geçirme çabaları da Türkmenler tarafından şiddetli bir muhalefetle
karşılanmıştır. 18 Ağustos 1931 tarihinde Alimantar köyüne giden Yalkın,
burada Berelli obasından Hanifi Ağa, Türkmen obalarından Akıl Hoca ve Da-
vutoğlu, Bayendir'den Meçiğin oğlu Mehmet ve diğer davetlilerle konuşmuş-
tur. Halil Ağa, kendi obasının tarihi ile alakalı konuşarak padişahın kendileri-
ni zorla yerleşik hayata geçirdiğini ifade etmiştir. Bir kısmının Rakka'dan
geldikleri yere doğru göç ettikleri ifade edilmiş Kara Hasan Efendi ise söze
karışarak bir kısmının Anadolu'da kaldığını bir kısmının Acem'e gittiğini söy-
lemiştir. Halil Ağa da bu söylenenleri teyit ederek en büyük sıkıntıyı Beydili
aşiretinin çektiğini söylemiştir.⁴⁸

⁴³ A.e., II, s. 14-17.

⁴⁴ A.e., II, s. 65; *"İlgica, sılgıca görünen dağlar, Yoksa Türkmen ili başın boran mı? Deli gönül kay-
nayıp da çoşunca, Hey ağalar da çoşayım güman mı? Aşağıdan da akça koyun geliyor, Bezirganlar
ko yiğide gülüyor, Kitabın dediği günler oluyor, Yoksa gün döndü de ahir zaman mı? Aşağıda akça
koğum ötünce, Kater başım mayaların sökünce Şahtan ferman Türkmen ili göçünde Daha da hey
Osmanlı'ya aman mı? Dadaloğlu der de gördüm düşümde, Yiğide at verilir on beş yaşında Aışkın
bir piştovla dağlar başında, Azrailden başkasına aman mı?"*

⁴⁵ A.e., I, s. 227-233.

⁴⁶ A.e., II, s. 15-16.

⁴⁷ A.e., II, s. 18.

⁴⁸ A.e., I, s. 48-49.

2.5. Sözlü ve Yerel Tarih Bağlamında Türkmenler ve Araplar

Türkmenlerin arası merkezle iyi olmadığı kadar bölgede yaşayan Araplarla da iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Türkmenler ve Araplar arasındaki gerilimin ana sebebinin arazi taksimi olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra iki etnik yapı arasındaki kültürel farklar da belirleyici birer unsur olarak ortaya çıkmıştır. Araplarla Türkmenlerin geçmişte yapmış olduğu savaşlar özellikle türküler vasıtasıyla sözlü ve yerel tarihe kazanmıştır. Yalkın incelemelerinde buna dair pek çok veriye rastlamıştır. Türkmen-Arap mücadelelerini konu alan türkülerden birisi Binsait ile Türkmenler arasındaki kavgayı anlatan türküdür. Bu olaya göre Binsait, 33 Arap oymağı ile birleşerek Türkmenlerin üzerine yürümüş bunun üzerine Barak, Elbeyli birleşerek Rakka'da büyük bir harbe tutuşulmuştur. Binsait'in reisi Fahhal adlı bir Arap iken Türkmenlerin reisi ise Mehmet Bey'dir. 1785 tarihlerinde olduğu aktarılan savaşlarda Türkmenler, Arapları Aneze'ye dek sürmüşler ve Dedeoğlu bunun için bir destan düzmüştür.⁴⁹ Konuya ilişkin başka bir örnek daha vermek gerekirse Elbeyli Hasan Ağa türküsü aktarılabilir. Çalışmanın yapıldığı yıldan 80-100 sene öncesinde Halep'te Elbeyli'den Hasan Ağa adlı bir Türkmen varmış. Araplarla sorun yaşadığı için Araplar onu yakalayıp derisini yüzmek istemişler. Bunun üzerine ölmeden önce Hasan Ağa olayları anlatan bir türküyü yakmıştır.⁵⁰

Elbeyli Hasan Ağa'nın yaktığı ve Yalkın'ın derlediği türküde Araplarla Türkmenler arasında görülen arazi kavgasının benzerlerine pek çok yerde rastlanmaktadır. Bu konuda bir başka örnek Bayındırlardan Halit Ağa'nın aktardığı türküdür. Halit Ağa, Bekmişli aşiretinden Hacı Ali, Ulaşlı aşiretinden Hacı Mustafa Cerit oğlu Bekir ve obalarıyla Araplar arasında büyük bir kavga vuku bulmuştur. Türküde yer adları çatışmada bulunan kimseler ve nelerin yaşandığı ile ilgili bir takım bilgilere ulaşılabilmektedir. Halit Ağa bu türküyü söyledikten sonra türküde adı geçen dört kahramanı gazveden dönerlerken habersizce kılıçla öldürdüklerini ifade etmiş ve "biz yerleştiğimizden beri buralarda ne canlar vermişiz" diyerek iç çekmiş ve bir gözyaşı aktıktan

⁴⁹ A.e., I, s. 87-89; "Aldı Fahhal: Vaktina hazır dur, abu Hüseyin, Ene abdek diyen kullar benimdir, Cebelsem'an has tağından Amuk'tan, Harp için işlenen yollar benimdir. Aldı Mehmet Bey: Fahhal kimse gelsin benim karşıma, Adam isteyenler düşsün peşime, Felek uğradırsa azı dişime, Adam parçalayan kullar benimdir. Aldı Fahhal: Dervişe dirdişim kim polat giyer, Cemanım var taburlara at koyar, Hamdünüm birin binlere sayar, Haber alamayan dullar benimdir. Aldı Mehmet Bey: Hasan, İsmail'im zorbalar başı, Osman beyim çıplak eder savaşı, Mustafa Paşam atlıların ulaşı, Leşlere gömülen nallar benimdir. Aldı Fahhal: Uzun hamrular tor gibi öter, Boynuzlu atları dağ gibi yatar, Mücetme kisibin Amuk'ta satar, Dellala verilen şallar benimdir. Aldı Mehmet Bey: Damalhanın konalı, Şimdi kurduk senle mertlik fasulü, Bin atlıya karşı koydum hasunü, Bilirim harp ilmini torba benimdir. Aldı Fahhal: Fahhalim de bugün ben oldum melül, Tedahhal aleyhim ricam et kabul, Aman Allah aman amanın resul, El aman çağınşan diller benimdir. Aldı Mehmet Bey: Memet Beyim der ki sen seni bildin mi, İntikam koymazık haberin aldın mı? Türkmenin cıdasın nasıldı bildin mi? En ahar söyleyen diller benimdir."

⁵⁰ A.e., I, s. 94-95; Türküde Araplarla Türkmenler arasındaki gerilimin arazi paylaşımı sebebiyle meydana geldiği açıkça görülmektedir: "Bir zamanda Arap alsın illeri, Benden sonra Türkmen kesin yolları, Ben gidersem kim beklesin çölleri, Çöller bizim ata, dede yurdumuz, Felek ondurmadı bizim yerimiz, Bir araya gelemedik dördümüz, Mumbuç bizim fermanlı bir şarımız, Çöller bizim, ata dede yurdumuz, Hey ağalar Kara Dağın eteği, Dağılsın mı Elbeyli'nin peteği?, Vezirler kuşağı arslan yatağı, Obama da malum olsun halimiz! Yeter artık yüreciğim yakmayın, Oğlum küçük hatırını yakmayın!"

sonra “ne ise” diyerek konuyu kapatmıştır.⁵¹ Osmanlılar Türkmenlerle Araplar arasındaki mücadelelerde daha çok Arapların tarafını tutmuşlardır. Bu bağlamda Yalkın’ın “Hacınaloğlu” başlığı ile kaydettiği türküde Kara Şıhlı aşiretinden Hacınaloğlu ile Aneze Araplarıyla yapılan bir mücadelede “*Türk padişahu*” olarak anılan Osmanlı hükümetinin Arapların tarafına geçmesi anlatılır. Bu durum Türkmenler tarafından etnik ve kültürel bağlar vurgulanarak sitemkar bir biçimde şu sözlerle ifade edilir: “*Türk padişahu Türkleri terbiye eder. Arapların birkaç hediyesine bizi feda eder.*” Pek çok kan dökülmesine rağmen Hacınaloğlu öldürülemez.⁵² Merkezin Türkmenler ve Araplar arasındaki ilişkilerdeki konumunu açıklayan bir türkü de Murtaza Bey Vakası olarak adı geçen türküdür. Yalkın bu isimle Kilis’te kullanılan bir atasözünü de hikayesi ile beraber aktarmıştır. Türkmenler arasında bulunan Hasan Paşa’nın oğlu olan Murtaza Paşa Aneze Araplarına iyi bir satır atmış. Araplar Murtaza Paşa’dan af dilemeye gelmişler ve o da bunun üzerine bir türkü yakmıştır.⁵³

Türkmenler, Türk olarak niteledikleri Osmanlıların Araplara karşı takındığı tavır sebebiyle sahipsiz bir his içerisinde görünmektedir. Yalkın, Kulfalıların yerleşik hayata geçmek istediklerini ve 1869-1870 tarihlerinde yerleşmiş olsalar da ataları yerlerine sahip olamamışlardır. Kulfalıların 250 çadırı ve 2000 nüfusu bulunmaktadır. Bu konuda aşirette bulunan yaşlı bir kadın “*efendi, biz Türkük! Yurdumuz, obamız hepsi Türktür ama bir kara karşı toprağımız yok. Bizi hiç düşünen yok mu? Taşa tüküreyim ki biz ölü yok!*” ifadelerini kullanarak durumun aşiret için ne derece gündemde olduğunu aktarmıştır.⁵⁴ Yine Yalkın, 21 Temmuz 1928 tarihinde geldiği Bahşiş yörüklerinden de benzer şeyler duyar. Bahşişlerin kışlağı yoktur ve bu nedenle Adana’da kiraladıkları topraklarda kışlamaktadırlar. Bahşiş yörükleri bu durumdan bir hayli rahatsızlardır. Bu nedenle Bahşişler Yalkın’a içlerini dökerek “*biz Türk’üz ama toprağımız yok*” demektedirler. Bahşişlerin kim olduğuna dair de sözlü ve yerel tarihten bilgiler edinen Yalkın onların 1773 yıllarında Ermenek kazasının Barçın yaylasından göçmüş ve bugün buldukları yere geldiklerini tespit eder. Aşiret Yalkın’ın gittiği zamanda 110 çadırdan ibarettir.⁵⁵

⁵¹ A.e., I, s. 85-86; Aktarılan türküde ise: “*Rakka’dan beri gelen gaziler, Rakka’nın gonca gülü soldu mu?, Yenilen bir haber duydum oradan, Öldü derler, Cerit Bekir öldü mü?, Cerit Bekir öldüyse açıldı kilit, Yolumuz bağları o kara bulut, Hani ya Hacı Ali oğlu Bayındır Halit, Kolu bağlı cellatlara vardı mı? Hükmümüz geçerdi şol kaftan kafa, Bu yalan dünyada koymadık vefa, Hani ya Ulaşlı Hacı Mustafa, Alayları bölük bölük böldü mü? Halidim de bunu böyle söyledi, İnip aşkın deryasını boyladı, Alçak Arap otururken neyledi, Ciğerim delik delik deldi mi?*”

⁵² A.e., I, s. 86-87; “*Acem ilinden güzül şah getirdim, Çergemi Colaba kurdum oturdum, Beyefendim, hizmetini yetirdim, Hangisinde kusur koydum sana ben?, Şekvacım mı geldi Araptan, Kürten, İmdatçım mı çıktı oğlum Murad’dan? Paşam kurtarırsan beni bu dertten, Mızrağı geçiririm taşa ben, Hacınaloğlu idim var idi namım, Er yiğit meydanında kalmazdı kanım, Aşkın deryasında oynardı gemim, Yenile uğradım boran ile kışa ben.*”

⁵³ A.e., I, s. 91-92: “*Sana derim sana ey Arap ili, Murtaza Bey senden ayırmaz şerrini, Benim gönlüm geri dönüp döğüşmek, Ah nedeyim Tayyar oğlu komeyor, Ben göçersem kendi konar yurduma, Zirh giydirsem aslanuma, kurduma, Murtaza Bey düştü dönmez ardına, Haberim yoktur kimse şerrin bilmeyor, Hasan Paşa der ki belim büküldü, Oynaştı harbiler zirhüm söküldü, Çalındı kılınçlar, kanlar döküldü, Yummalar çağırırşır Ubeyt gelmeyor.*”

⁵⁴ A.e., I, s. 214-215.

⁵⁵ A.e., I, s. 220-222.

Molla Ahmet adlı Türkmen'i çadırında hüznü bir halde gören Yalkın onun Tarsuslu Araplar tarafından bir gece soyularak dövüldüğünü ve ailesinin de bağlanarak ağlatıldığı ve paralarının çalındığını öğrenmiştir.⁵⁶ Molla Ahmet bu olay karşısında çaresiz kalmıştır.

Pek çok türküye konu olan Arap-Türkmen savaşları sonrasında Türkmenlerin zihin dünyasında Araplar savaşlardan kaçan, korkak kimseler olarak tasvir edilmiş ve algılanmıştır. Yalkın, pek çok obanın şeceresini derlediği Halil Ağa'ya obalar arasında Şaman veya Şahman adı verilen bir obanın olup olmadığını sorar. Bunun üzerine Halil Ağa, Şahman adında Suriye'de bir Türkmen ovası bulunduğunu ama bunların dinsiz olduklarından dolayı asıllarını kaybederek Araplaştığını ve Şam ile Bağdat'ı kurduklarını ifade etmiştir. Kendilerinin de 7 göbek atalarını sayıp Türk olduklarını ancak daha sonra Araplaştıklarını itiraf ettiklerini söyler. Halil Ağa onların Türk olduklarının cesaretlerinden anlaşıldığını da eklemiştir. Zira Şahman obası Türkmenlerle savaşırken tek kişi kalsalar da savaşı terk etmediklerini ancak Arapların böyle olmadığını aktarmıştır.⁵⁷ Araplara ilişkin Türkmenlerdeki bu algı onların oyunlarına da yansımıştır. Genellikle düğünlerde icra edilen "Arap oyununun" da gençlerin bir kısmı Arap kıyafetleri giyerlerken bir kısmı da Türk kıyafetleri giyer. Arap kıyafetliler ateşin çevresinde oynarlarken Türkler baskın yaparlar ve Araplar Türklerden kaçarlar. Daha sonra Araplar baskın yapar ve Türkler geri kaçar. Oyun bu biçimde saldırma kaçma hareketleri ile devam eder ve sonunda Türklerden birisi havaya silahını boşaltır. Araplar telaşlanarak bir-biri ile dövüşmeye başlarlar. Ağlaşıp birbirlerinin yüzüne tükürürler ve Arap taklidiyle mersiye okurlar. Türkler hepsini bağlar ve esir alırlar. Yalkın'ın aktardığına göre bu oyun güneydeki tüm Türkmenlerde Elbeyliler, Baraklar ve diğerlerinde yaygındır.⁵⁸

Türkmenlerle Araplar arasındaki bu gergin ilişki sosyal hayatlarına da yansımıştır. Örneğin evlilik ile alakalı Kara Hasan Efendi'nin şu sözleri ilginçtir: "Efendi, şimdiye kadar Araplardan yalnız bir kız aldık fakat Tanrı'ya şükürler olsun, Araplar aşiretimizden bir kız bile almayı başaramadılar. Arap'a kız veren adam obada yaşayamaz."⁵⁹ Bu konuyla alakalı başka bir bilgiye daha ulaşan Yalkın onu da aktarır. Firuz Bey'in Oğlu Mehmet Bey olarak aktarılan bir türküye göre Mehmet Bey dayısı Berk Ağa'nın kızı ile evlenmiştir. Gerdeğe sarhoş olarak gelen Mehmet Bey şaka yapıyorum diyerek Berk Ağa'nın kızı Mutu Hatun'a kuburunu çevirir. Kaza ile kuburun patlaması sonucu Mutu Hatun ölür. Ne yapacağını bilemeyen Mehmet Bey, Araplardan Muvali Şeyhi Ahmet Bey'e sığınır. Arapların arasında iki sene kadar yaşayan Mehmet Bey yurdunu ve Türkmenleri özleyerek bir türkü yakar. Ardından Mehmet Bey, Türkmenlerin yanına döner. Bununla beraber Türkmenler ile Arap Muvali Şeyhi Ahmet Bey arasında kız alıp verme hadisesi yaşanır. Yalkın, sözlü ve

⁵⁶ A.e., I, s. 217-218.

⁵⁷ A.e., I, s. 50.

⁵⁸ A.e., I, s. 77-78.

⁵⁹ A.e., I, s. 32.

yerel tarihe göre Türkmenlerle Araplar arasında bilinen tek kız alıp verme hadisesinin olduğunu ifade eder. Bu nedenle Hadidi denilen bu Arap aşireti ile Türkmenler birbirlerini akraba olarak tanırlar.⁶⁰ Burada aynı zamanda iki toplum arasındaki kültürel farklar da ortaya çıkmaktadır.

Türkmenlerin Araplar dışında yakın coğrafyada Kürtlerle de ilişki içerisinde olduğu sözlü ve yerel tarih kayıtlarına ve türkölere yansımıştır. Türkmenlerin sadece Araplarla değil bölgede bulunan Kürtlerle de münasebetleri olmuştur. Yalkın'ın aktardığına göre "*milli denilen Kürt aşiretiyle Türkmenlerin arasında bundan 200 sene önce bir harp olmuş.*" İspiroğlu'nun aktardığına göre bu harbe dair de Türkmenlerin bir türküsü bulunmaktadır. Kürtlerin bu dönemdeki reisinin adı ilginç olarak Timur Paşa Türkmenlerin ise Kasım Ağa'dır.⁶¹ Sözlü ve yerel tarih verilerinden anlaşıldığı kadarıyla Türkmenlerin yoğun mücadele ve ilişki halinde buldukları toplum Araplar olmuştur.

2.6. Sözlü ve Yerel Tarih Bağlamında Türkmenler ve Genç Osman

Türkmenler arasında Genç Osman destansı bir şahsiyet olarak temayüz etmektedir. Pek çok türküye konu olmuş ve Türkmenler arasında meşhurdur. Sözlü ve yerel tarihten elde edilen bilgilere göre Sultan IV. Murat döneminde yaşayan Genç Osman, Bağdat'ın Safevilerden alındığı sefere katılarak (1638) büyük kahramanlıklar göstermiştir. Yalkın, Kara Hasan adlı bir Türkmen'den Genç Osman hakkında bilgi ister. O da günümüzde Genç Osman adı verilen ve günümüzde mehter marşında icra edilen sözlerin bir kısmını türkü olarak aktarır.⁶² Bunun üzerine Yalkın, Genç Osman hakkında daha fazla bilgi ister. Kara Hasan, Dadaloğlu'nun Genç Osman'a dair pek çok türkü yazdığını fakat onların hatırına gelmediğini ifade etmiştir. Buna rağmen Kara Hasan, Genç Osman'ın hikayesini Yalkın'a aktarmaktadır. Onun anlatmasından sonra söze giren ev sahibi Ömer Ağa, Genç Osman'ın Bağdat'ın fethiyle alakalı türküyü okur.⁶³ Bu türküde Genç Osman'a dair sözlü kültüre ait önemli bilgiler yer

⁶⁰ A.e., I, s. 92-94; "*Ağalar yad-elin kahri çekilmez, Silayı vatanı arzular gönüm, E ağlar başı boran oldu sökülmez, Babam yurdu çözü arzular gönüm, Gurbet elde ben nideyim, şaşırırım, Yad-elin ikramı boynumdan aştı, Angıt gölünden bir bahri uçtu, Colab'ı, Şirvan'ı arzular gönüm.*"

⁶¹ A.e., I, s. 89-90; "*Aldı Timur Paşa: Sana derim sana hey Kasım Ağa, Gel girelim senle merdi meydana, Şimdi katarım da tozun dumana, Gözün yaşı sel olur dört yana. Aldı Kasım Ağa: Sana derim sana ey Timur Paşa, Askerin sığmazsa dağ ile taşta, Bir nefeste seni tıkarım Muş'a, Muş'ta duramam da dar düşen Van'a. Aldı Timur Paşa: Timur Paşayım ben seni çok bozdum, Evvel böyle değildin şimdi sen azdın, Elülbeyt (ehl-i beyt) şeyhini imdatçı gezdin, Gözün yaşı sel olur dört yana. Aldı Kasım Ağa: Kasım'ın da derim ki gel etme yeter, Ederim seni Hacı beyden beş beter, Senin Kürtlerine bir Türkmenim yeter, Şimdi katarım da tozun dumana. Aldı Timur Paşa: Gün görülmez oldu kartaldan kuştan, At işlemez oldu yatan öleşten (ölüler), Sen ibret almadın mı kesilen baştan, Aynalı boyandı hep kızıl kana. Aldı Kasım Ağa: Kasım Ağa der ki ben kılncı astım, Çok şükür hüdaya kalmadı yastım (yasım), Var met (öyme) eyle Beydilin dostun, Aç kurt gibi girişirler düşmana, Bu söyleyen de İspir kendidir, Türkmenin yardımcısı Hızır kendidir, Her birisi bir Urustem (Zaloğlu Rüstem) dengidir, Kürtler yalvarırlar gani süphane."*

⁶² A.e., I, s. 17.

⁶³ A.e., I, s. 44-46; Kara Hasan Efendi, Genç Osman ile ilgili şunları anlatır: "*Sultan Murat, Antakya civarında bir rüya görür, rüyasında: Genç Osman'ı yanına al derler. Sabahleyin Sultan Murat, Genç Osman'ı köyünden getirir. Anasına geri getireceğine dair bir de senet verir. Bağdat'a giderken padişahın ordusunu bir çiftçi üç gün besler. O zaman buralarda çok zengin ağalar bulunmuş. Padişaha bu adamı define sahibi olarak tanırlar. Padişah, çiftçiye çağurarak, Ulan, senin hazinen*

almaktadır. Genç Osman'a ait daha çok bilgi elde etmek isteyen Yalkın konu ile alakalı pek çok kişiyle görüşmüştür. Keferğani köyünden Meçik oğlu Memet Ağa'dan dinlediği ve Dadaloğlu'na isnat edilen türküyü eserinde aynen zikreder:

“İptida seferde Bağdat'ı aldı, Hopladı hendeği geçti Genç Osman, Yıkıldı bayraklar kaptı bayrağı, Getirdi hisara dikti Genç Osman, Allah Allah dedi kaydadı çoştı, Gören adamların tepdili şaştı, Kelle koltuğunda üç gün savaştı, Şehitlere serdar oldu Genç Osman, Genç Osman dersin gelsin göreyim, Nasıl bir yiğit imiş ben de göreyim, Vezirlik isterse üç tuğ vereyim, Furadın serdari oldu Genç Osman, Bir bezirgan gelir Urumdan, Şam'dan, Kılıncın gabzası görülmez kandan, Dadaloğlu der, yiğitlik atadan, Bağdad'ı kurtardı yavuz Genç Osman.”⁶⁴

2.7. Sözlü ve Yerel Tarih Bağlamında Türkmenlerde İstiklal Harbi ve Mustafa Kemal Atatürk Algısı

Toroslarda yaşayan ve şehir hayatından uzak olan konargöçer Türkmenler arasında İstiklal Harbi'ne ve Mustafa Kemal Atatürk'e ait bir literatür oluşmuştur. Bu anlatı sözlü ve yerel tarihe dayalı olarak türküler kanalıyla günümüze ulaşmaktadır. Yalkın'ın inceleme yapmış olduğu 1930'lu yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalandığı Cumhuriyet'in kurulduğu zaman dilimine çok yakındır. Bu süreçte 93 Osmanlı Rus Harbi, Trablusgarb Savaşı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi önemli hadiseler gerçekleşmiştir. Türkmenlerin bu olaylara karşı doğrudan anılarının bulunduğu görülmektedir. Bu süreci sözlü ve yerel tarihe dayalı olarak aktaran Türkmenler bulunmaktadır. Bahşiş yörüklerinin şecerelerine ait verilere de sözlü ve yerel tarihten ulaşan Yalkın, onların büyüklerinden bazılarının isimlerini aktarır. Solak Bey, Mustafa Bey, Kerim Bey, Süleyman Bey, Tekerlek Bey bunlardır. Bu kimseler hakkında sözlü ve yerel tarihe dayalı olarak bilgi veren Halil Efendi tarihsel olarak daha da detaya inerek *“Tekerlek Mustafa Bey, Mısırlı İbrahim zamanında yaşamış ve Mısırlı İbrahim Paşa ona 1840 yılında kılıncı kuşatmıştır”* demiştir. Biraz daha düşünen Halil Efendi sözlerine devam ederek *“Tekerlek Mustafa Bey, Rus savaşında aşiretten 180 süvari alarak Sivastopol'a gitmiş ve birkaç Rus kumandanını tutsak etmiştir. Tekerlek Bey bizim aşiretin son beyidir. 1912 yılında 120 yaşında iken Bulgar dağında ölmüştür. Mezarı buradadır.”* ifadelerini sözlü ve yerel tarihe dayanarak beyan etmiştir. Hüseyin Efendi ise Tekerlek Bey'in mücadelelerinden söz ederek *“Tekerlek Bey, Uruslarla Aydın'da, Doğanoğlu beyleriyle Adana'da, Menemenci oğullarıyla, zeybek eşkıyalarıyla Kayseri'de Armutbeli üstünde ustabaşının uşaklarıyla*

---

varmış. Padişah dururken çiftçiye hazine ne gerek, onu çabuk bana getir der. Çiftçi hemen çıkar ne kadar çift aleti varsa padişahın önüne getirir ve yalvararak, hünkarım, işte benim hazinem bunlardır, der. Padişah çiftçinin bu sözünden hoşlanır onu haznedar yapar. Bağdat'a gelirler. Bir gece padişah kıyafet değiştirerek Genç Osman'ın çadırına gelmiş ve Genç Osman'a Bağdat'ı alacak mıyız? Demiş. Genç Osman kır atma çifte yem, bana tütün çıkmazsa Bağdat alınmaz demiş. Ertesi gün Genç Osman'ın atına çifte yem çıkar ve kendisine de tütün gönderilir. Genç Osman, öğle namazı sırasında Bağdat'ı alır. Burcu deler, şehit olur. Kafasını koltuk altına alır, padişah geri dönerken Genç Osman'ın anasına verdiği senetten dolayı üzülür.”

⁶⁴ A.e., I, s. 100-101.

ve daha birçok yaramazlarla savaşmış ve Bulgar dağlarında devletin bekçisi olmuştur” sözlerini kullanmıştır.⁶⁵ Burada Tekerlek Bey ile alakalı bilgilerin teyide ve tenkide muhtaç olduğu aşıkardır. Yine Ömer Ağa, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi’ne dair olayları kronolojik olarak sıralayan bir türkü aktarmıştır. Türkmenlerin bakış açısı, ülkede yaşanan son gelişmeleri aktarmaktadır.⁶⁶ Ömer Ağa açısından bu yaşanan olaylar çok önemlidir. Zira bir oğlunu Cihan Harbi’nde kaybetmiştir. İkinci oğlunu ise savaş ve antlaşma günlerinde Gümüşköyü yakınlarında Rum köylüleri öldürmüşlerdir.⁶⁷

1864 doğumlu Aşık Sadık Efendi’nin aktardıkları savaş halini şu şekilde ifade etmektedir: “Efendi, ben Adana’nın kuşatılması sırasında Tarsus’ta Makam çarşısında bir dükkanda (bir elbise dükkanında) çalışıyordum. Göçte hastalandım şimdi hem kör hem de sağır oldum. Ve bugün kızıma muhtaç kaldım. Allah kimseyi benim gibi göze ve kulağa muhtaç etmesin.” Yalkın’a pek çok türkü aktaran Aşık Sadık Efendi’nin türkülerinden bir tanesinde de İstiklal Harbi ve Mustafa Kemal Paşa ile alakalı bilgiler yer almaktadır.⁶⁸ Bu bilgiler Türkmenlerin İstiklal mücadelesine katkıları, bakış açıları ve Mustafa Kemal Paşa’ya dair duygu ve düşüncelerini bizlere yansıtmaktadır. Yalkın, Aşık’ın buna benzer pek çok türkü okuduğunu ifade etse de bunlara eserinde rastlamamaktayız. Yalkın, Suriye’de kalan Türkmenlerin daima Türkiye sınırları içerisinde kalmadıkları için üzgün olduğu gözlemini aktarmıştır. Fransızların ilk kuşatmaları arasında düzenlediği türküsünü okur. Bu türkü, o dönemin sözlü ve yerel tarihi açısından önemli veriler barındırmaktadır:

“Ak kağıda kara yazı yazdılar, tabur edip askerleri dizdiler, Türklük diyenlerin başın ezdiler, Yesir kaldı vatanımız, köyümüz, Şimarik’ten çıktı askerinin ucu, Kefergani, Türktür, affolmaz suçu, Ağlaşır analar ne yapacak baci, Harap oldu vatanımız, ilimiz, Toplanıp da bir araya gelelim, Osmanlı’dan doğru haber alalım, Derdimizi Kemallara (Mustafa Kemal’den bahsediliyor) yanalım, Harap oldu vatanımız, yurdumuz, Sensin sahibimiz,

⁶⁵ A.e., I, s. 222-223.

⁶⁶ A.e., II, s. 17-18; “Türkiye bakıldığında şunlar görülmektedir; Cihan fitne fücür oldu, Bak Şarlara adu doldu, Avratlarda perde kalktı, Ne acayip hengam oldu, Vilayetler gitti elden, İyiler çıktılar yoldan, Selanik’ten haber aldım, Göğnümeye kaygular doldu, Alasonya geri dursun, İskodra virane olsun, Arap, kavlinde durmadı, İngiliz’e yesir oldu, Yemen, Bağdat tepelendi, kötüler haddini bildi, Yiğitler sıraya girdi, İyi günler geri döndü, İzmir şehri şereflendi, Bizim il serfiraz oldu, Anadolu meydan aldı, Ankara kavlinde durdu, Şerefin askeri kurttur, Düşmanın derdi büyüktür, Cihanın yağı eriktir (ermiştir, olgunlaşmıştır), Kadıroğlu hak görüktü. Son beyitte tarih de atmaktadır. Zira türküyü aktaran Ömer Ağa’nın dediğine göre Kadıroğlu bir önceki yıl yaylada vefat etmiştir.”

⁶⁷ A.e., II, s. 14.

⁶⁸ A.e., II, s. 8-11; Aşık Sadık Efendi’nin aktarmış olduğu türkünün tamamı şu şekildedir: “Milletin meclisi, meydanı kaldı, Erenler, melekler savaşa geldi, Düşmanın gözüne yedi, bin oldu, Alındı vatanda canı Yunan’ın, Peşrevler güreledi, sazlar ötüyor, Görünmez yerleri gülle tutuyor, Düşman belasını buldu ötüyor, Leşkeri dağlarda kaldı düşmanın, “Gaziler” bayrağın çekti, dolandı, Alkanlara eğri kılıç boyatır, Tüfekler yivlendi, süngü bilendi, Kalbine giriyor işte düşmanın, Yeşil başlı kuşlar semada döner, Açılır camiler kandiller yanar, Düşmanın başına yıldırım iner, Çivrilü dolanıp kaçıyor düşman, Razzakıdan yaptın şaraplar içtin, Cihanı girim derken hendeğe düştün, Hiç ökçen yokmuş, tezce apıştın, Yiğit ordumuza eğildi düşman, “Kemal Paşa” şanlı hudut kuşatır, Umarım milleti serbest yaşatır, Yunan’ın (...) değdi nişadır, Erirmeğe koştu denize düşman, Sadık’ın sözleri çıktı ya haçan, Düşmanın sırtına çekildi palan, Açılmış cidavu binilmez kalan, Gaybetmiş yuların, kaçıyor düşman.”

biz neyleyek, Toplanak da bir araya yörüyek, Hükümet yoktur ki haber eyleyerek, Yesir oldu vatanımız, köyümüz, Vuruldu göğüsten akıyor kanı, Aldılar vatani yoktur günahı, Yetiş Mustafa Kemal'im imdadın hanı?, Yesir oldu vatanımız, elimiz."

Bu türkü 1918-1919 yılında işgal yıllarında söylenmiştir.⁶⁹ Yalkın, Evdilek obasında Koçaç oymağında karşılaştığı ihtiyar Koca Mehmet ile yapmış olduğu sohbette farklı milletten kimselerin Türkmenlere yapmış olduğu fenalıkları ihtiyarın kişisel hikayesi üzerinden okuyuculara aktarmaktadır. Burada Yalkın'ın şahsi heyecanı da hissedilmektedir. Zira yeni kurulan Cumhuriyet'in ulus temelli bir yapıda olması ve Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Arapların Osmanlı devletinden ayrılması gibi süreçlerin Türk toplumu üzerinde derin izler bıraktığı muhakkaktır.⁷⁰

2.8. Sözlü ve Yerel Tarih Bağlamında Türkmenlerde Din Algısı

Türkmenlerdeki din algısı yaşam tarzlarından ve kültürel bağlarından derin olarak etkilenmiştir. Türkmenlerin konargöçer oluşları neticesince sözlü kültür hakim olmuş ve bilgi edinmenin ana kaynağı haline gelmiştir. Bu durum Türkmenlerin dini öğrenirken yazılı kaynaklardan dolayısıyla medrese ve fakihlerin etkisinden uzak kalmasıyla neticelenmiştir. Dini daha çok şifahi ve menkıbevi tarzda öğrenen Türkmenler bunu doğal bir süreç içerisinde eski kültür ve inançlarıyla da harmanlayıp İslamleştirmişlerdir. Bu bağlamda Türkmenlerin sahip olduğu din algısı yerleşiklerden farklı evrilmiştir. Yalkın'ın aktardığı şu anekdot bu bağlamda ilginçtir. Yalkın'ın aktardığına göre oymaklar arasında ağıtlar Kuran'dan daha büyük bir saygı ile dinlenmektedir. Bu ağıtları yakan kadına ağıtçı karı adı verilir. Bazen kızlar da söyler.⁷¹ Bulgar dağında ağıt söylenirken ağıtçı kadın her solukta ehe, ehe, ehe der. Onu dinleyen kadınlar da ehe sözünü ardından tekrar ederek ağlarlar.⁷² Dini ilgi

⁶⁹ A.e., I, s. 75-76.

⁷⁰ A.e., I, s. 199-202; Yalman bu konuda şunlar aktarmaktadır: "Vaktiyle bucağımuza fellah Araplarından bir bucağ müdürü gelmişti. O adam bize siz hayvan gibi adamlarsınız dayak yemeden insan olamazsınız dedi. Ben dayanamadım cevap verdim. Allah kurtarsın dedim. Herif daha çok öfkeleni. Sizde bu Türk kafası varken hiç de kurtulamazsınız deyince bu söz ayrımanı taşırdı. Dayanamadım çadırın önünde oynayan çocukları gösterdim ve dedim ki: Bizi sizin elinizden bu çocuklar kurtaracak. Haykıramandan herif korktu. Fakat bucağtan gidinceye kadar benimle konuşmadı ve epey zarar verdi. Ama ne olursa olsun ben lafımı gediğine yerleştirdim. Koca Mehmet burada biraz gülümsedi ve bana dönerek sert sert: Sanki dediğim çıkmadı mı? Senin gibi bir Türk çocuğu benim dertlerimi dağ başında dinlemiyor mu? O dediğim fellah da şimdi Mersin'de patlıcan satıyormuş. Nasıl bizi sevmeyenler er geç belasını bulur. [...] Ah efendim ah biz yabancıların elinden neler çekti. Kör Andonlar, katil Abdurrahmanlar, Arnavutlar, Boşnaklar, Araplar bizim filizlerimizi kırdı [...] Gazi Kemal... Şapka değil başıma isterse tas giydürsün. Ona canım kurban. Ben 312 (924-25) Yunan Savaşında çok paşa gördüm ama Gazi gibi paşayı dünya görmedi. Allah ona ve millete zeval vermesin. Bize eski sahlar gün göstermedi, çorap giydirmede. Fukaranın ahi kahreder şahı. İşte şimdi hak, hükümet yerini ve babasını buldu. Eski padişahlar memleketi sattılar. Gelsinler de şimdi memleketi Kemal'den alsınlar. O adamın alınını karşılar. [...] Koca Mehmet eski idarenin pek çok fenalıklarını gözleriyle görmüş, ruhuyla tatmış olduğu için bugünkü genç cumhuriyetimize ruhuyla tapan ihtiyarlar arasına girmiştir. Onun bugünkü idareye idareye karşı gösterdiği sevgi ve bağlılığı görmek insana ayrı bir ferahlık veriyor."

⁷¹ A.e., I, s. 241.

⁷² A.e., I, s. 237.

ile alakalı olarak Yalkın, Çepne Türklerinden Ali Dede'den aldığı bir fıkrayı aktarmaktadır. Burada Kızılbaş bir Tahtacı aşıktan ve yoksulluktan bıkmış bir halde bir köşeye işemiş ve meydana gelen çamuru kararak bir takım şekiller oluşturmaya çalışmıştır. Bunu gören bir hoca Kızılbaşa zındık diye hitap ederek ne yaptığını sormuş. Bu hitap karşısında kızan adam “*çamurdan adam yaratıyorum ne yapayım*” şekline cevap vermiştir. Hoca ise ona ahirette can verileceğini ifade etmiştir. Kızılbaş bu cevaba kahkaha atarak “*Ulan avanak bunlar da dünyada benim gibi aç kaldıktan kelli can versem ne olacak?*” demiştir.⁷³ Burada sözlü kültürün etkisiyle dini anlamlandıran konargöçer bir Türkmen ile yazılı kültürün etkisiyle dini anlamlandıran yerleşik bir hocanın merkezle çevre ve din ile dünya arasındaki anlam çekişmesi açıkça müşahede edilmektedir.

Türkmenlerde menkıbevi kültür çerçevesinde yatır kültürü gelişmiştir. Özellikle Hoca Ahmet Yesevi ve Hacı Bektaş Veli gibi isimlerin yanı sıra menkıbevi şahsiyetlere de manevi değerler yüklenmiş ve Türkmenler tarafından saygı gösterilmiştir. Yalkın'ın aktardığına göre Kara Hasan Efendi, Boz Geyikli ziyaretinden söz eder. Onun soyunu Hoca Ahmed Yesevi'ye dek dayandırır ve oradan Hacı Bektaş Veli'yle olan ilişkisine dek değinir. Türkmenler arasında kabul görüp önemli bir yer tutan Hoca Ahmed Yesevi ve Hacı Bektaş Veli ile olan münasebetleri üzerinden meşrulaştırılan Boz Geyikli'nin ziyaretgahından da söz edilir. Onun bazı problemlere şifa verdiği inancının Türkmenler arasında yaygın olduğu aktarılır. Burada yatır kültürü açık biçimde aktarılır.⁷⁴ Genç Osman'a dair Ömer Ağa'nın aktardığı türküde pek çok dini anlayış göze çarpmaktadır. Örneğin “*Sultan Murat yeryüzünün velisi, İşte geldi hakkın arslan alisi*” ve “*Hünkar Hacı Bektaş Veli gelir*” ifadeleri Türkmenlerin dini yaşamları hakkında bizlere bilgiler sunmaktadır.⁷⁵

Türlere ait Yel Baba adı verilen bir ziyaretgah da mevcuttur. Ülger zamanında Boz Geyikli'de olduğu gibi kuyruk zamanında Yel Baba'da önemli panayırlar kurulmaktadır. Yel Baba, panayırları her hafta Salı günleri 2 ay boyunca sürmektedir. Yalkın bu ziyaretgahın Suriye'de kaldığını ifade ederek peşine düşmüş ve ziyaretgahın olduğu yere de uğramıştır. Burayı 18 Ağustos 1931'de ziyaret eden Yalkın ziyaretgahta 1000-2000 kadar kişinin davullar çalıp cirit oynayarak kutlamalar yaptıklarını aktarmaktadır. Akşamında ise kurbanlar kesilmiştir. Yel Baba ziyaretini tamamen taşlara tapmaktan ibaret bir ritüel olarak gören Yalkın, bunun tarihsel arka planını taşın eski Türklerdeki önemi ile ilişkilendirerek açıklamıştır. Yalkın, bunun taş ve fallara dair inançlar olduğunu gözlemleri ile 7 madde halinde ifade etmiştir.⁷⁶ Yalkın, bu

⁷³ A.e., II, s. 83-84.

⁷⁴ A.e., I, s. 33-34.

⁷⁵ A.e., I, s. 45-46.

⁷⁶ A.e., I, s. 80-82; Bu maddelere baktığımızda 1. Yel Baba ziyaretinde ufak taşların okunarak birinin üzerine konması sonucu istenilenin olacağı 2. Yel Baba'daki ufak taşlarla hüyükü taşmayarak kötülüklerden korunacağı 3. Yel Baba türbesinin içindeki delikli taşa vücudumuzu veya romatizmalı yerimizi sürerse şifa bulacağı inancı 4. Türbe ve hüyük arasında bulunan iki delikli ve el sığacak kadar taştan ellerini geçirmenin ellerin dert görmeyeceğine olan inanç 5. Hüyükün

türbeyi taş mabutu ve mabedi olarak değerlendirmektedir. Yel Baba hakkındaki bilgileri de sözlü ve yerel tarihe dayanarak aktaran Yalkın, onun 1100 tarihinde Sivas'tan gelerek höyüğün içindeki bir taş kovuğu içinde inzivaya çekilen birisi olduğunu ifade eder. Böylelikle Türkmenlerin babası olan Yel Baba'nın taşı toprağı Türkmenlere şifadır. Ancak Yel Baba'nın aynı zamanda Araplardan da ziyaretçileri olduğu aktarılmaktadır. Yel Baba'nın etrafındaki köylerin Araplara ve Ermenilere ait olduğu Yalkın tarafından aktarılmaktadır. Yel Baba ile alakalı bir türkü de Meçik Mehmet tarafından aktarılmaktadır.⁷⁷ Şihlar köyünde bulunan Şiyh Çoban Dede türbesi ile alakalı olarak anlatılan efsaneyi Yalkın okuyuculara katarmıştır. Hoca Yahya oğlu Hakkı'dan alıntıladığı efsaneye göre 7 kardeşten ak sarıklısı olan Çoban Dede şihlar köyünü diğer kardeşleri ise başka köyleri gayrimüslimlerden almışlardır. Sözlü kaynak olan Hakkı babasının sık sık bu şahsın kerametlerinden söz ettiğini ifade etmiştir. Yalkın ise artık aslı var mıdır yok mudur diyerek aktarılanlara olan şüphesini dile getirmiştir.⁷⁸ Yine Baş Yayla adlı yerde bulunan Başpınar yakınlarında Karaoğlan isimli bir taş yığını bulunmaktadır. İnanca göre burası bir dede mezarıdır. Yalkın'ın sözlü ve yerel tarihe dayandırarak anlattıklarına göre bu dede yaylanın sahibi olup türlü marifetleri ve dertlere deva olan pek çok hünerleri varmış. Örneğin çocuğu olmayanlar, kısmetsiz kalanlar Hora-san'dan geldiğine inanılan Karaoğlan adlı bu Türk dedesine gelirmiş.⁷⁹

3. Sonuç

Yalkın'ın Cenupta Türkmen Oymakları adlı eseri Türkiye'deki sözlü ve yerel tarih çalışmalarının kökenine dair bilgi vermekle beraber eser içerik olarak da çok zengindir. Yalkın'ın büyük emekler vererek yapmış olduğu anlaşılan çalışmalarında Türkmenlere dair çok önemli bilgiler aktarılmaktadır. Bu bilgilerin maddi olmayan kültür unsurlarına ait ve kaybolmaya müsait oluşu bunların derlenmesini bir o kadar önemli kılmıştır. Aslında ana olarak bir halk bilimi çalışması olmasına rağmen ona destek olan sözlü ve yerel tarih verileri de derlenmiştir. Bu veriler Türkmenlerin kendi tarihleri, bölge tarihi, kültürleri, yaşamları, giyimleri, türküleri, eğlenceleri, duygu ve düşünceleri hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Türkmenlerin konargöçer olmaları ve şehir hayatından uzak olup kültürel etkileşim anlamında yerleşiklere göre daha izole olmalarından dolayı kültürleri olabildiğince halis kalmıştır. Bu nedenle Türkmenlerin yaşam tarzları ve sözlü kültürle beraber taşınmış oldukları

Batu eteğinde bulunan küp şeklindeki taşın üzerine yüz üstü veya sırt üstü yatılarak birisi yardımcıyla taşın üzerinde ters çevrilir. Bu şekilde o adamın asla hasta olmayacağına inanılır 6. Kireçli taşlardan birkaç tane türbeye dönülerek yenilirse iç hastalıklara iyi geleceği düşünülür 7. Yel Baba'nın türbesinin etrafında ufak ve delikli bir taş bulunursa bu göğse takılır ve o adamın sırtının yere gelmeyeceğine inanılır.

⁷⁷ A.e., I, s. 82-83; "Evvel bahar yaz ayları doğunca, Oğlan kıza nergis verir gül alır, Çıkarma perçemi festen dışarı, Arpa kesmez Yel Baba'nın sırası, Sağılmıyor şu sinemin yarası, Aha da iğdenin kaşı karası, Kirezdir dudakların arası, Keferğaniye'de şiren dürrülür, Yel Baba'da derde deva verilir, Ese dede yeşil bayrak bürünür, Dedeler şenliği fallı görünür, Oradan seyrettim Titip evine."

⁷⁸ A.e., II, s. 32.

⁷⁹ A.e., II, s. 36.

benzerlik açısından Türklerin eski yaşamları hakkında da bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle Yalkın'ın incelemeleri sonucunda belki pek çoğu bugün kaybolup gidecek olan sözlü kültür verileri kayda geçirilmiş böylelikle farklı alanlarda çalışan tarihçiler için önemli bir kaynak oluşmuştur.

Sözlü ve yerel tarihe dair elde edilen bu zengin verilerin dışında Yalkın'ın araştırması Türkiye'de sözlü ve yerel tarih çalışmalarının kökenine dair de bazı yorumlar yapılabilmesine imkan sunmaktadır. Onun Osmanlı son döneminden başlayarak Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yaptığı etnografik saha çalışmaları ve bunlar neticesinde elde ettiği sözlü ve yerel tarih unsurları benzerleri ile çağdaş nitelikler taşımaktadır. Ancak Batı'da sözlü ve yerel tarih özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde yaygınlaşmıştır. Yalkın'ın çalışması bu bağlamda öncü olarak kabul edilebilir. Bilimsel anlamda yapılmayan pek çok sözlü ve yerel tarih verisi eserler yoluyla günümüze ulaşmaktadır. Yalkın'ı bunlardan ayıran şey ise bilimsel anlamda sözlü ve yerel tarih çalışmalarını yürütmesidir. Bu bağlamda Yalkın'ın eseri boyunca takip ettiği bir metodoloji bulunmaktadır. Zira sözlü ve yerel tarihe dair verilerin ispat edilmesi yazılı tarihe göre ayrı bir zorluk barındırdığından burada izlenecek metodoloji çok önemlidir. Yalkın da elde ettiği verileri sözlü ve yerel tarihe dair başka unsurlarla kıyaslamış, bunları aktaranları kaydetmiş ve zaman zaman da yazılı verilerle kıyaslayarak aktarmıştır. Sözlü ve yerel tarihe dair verileri kaydettiği kişilerin seçimine de ehemmiyet göstermiş aşiretin yaşlıları, önde gelenleri, türkü ve tarih bilenleri ile konuşmuştur. Yalkın'ın sözlü ve yerel tarihe dair bulguları tenkit ederken ve eserine alırken izlediği metot onun çalışmasını bilimsel anlamda sözlü ve yerel tarihe uygun bir safhaya getirmektedir. Bu bağlamda Yalkın'ın çalışması hem sözlü ve yerel tarih çalışmalarının başlangıcı açısından Türkiye ve dünyada önemli hem de içerdiği çarpıcı bilgiler açısından tarihçilerin faydalanması noktasında ehemmiyete haizdir.

Kaynaklar

AKSOY, Mustafa: *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2013.

ASSMAN, Jan: *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlatma ve Politik Kimlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

ONG, Walter: *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözü'nün Teknolojikleşmesi*, Metis Yayınları, İstanbul 1995.

TOUATİ, Houari: *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

YALKIN, Ali Rıza: *Cenupta Türkmen Oymakları, I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

_____ : *Cenupta Türkmen Oymakları, II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 20.08.2019

Kabul Tarihi: 02.09.2019

MEMLÛK EMİRİ SUNGUR EL-AŞKAR

Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK* - Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞEKER**

Öz

Devlet hayatında askeri hiyerarşinin çok etkin olduğu Memlûk Devleti'nde, hiç kuşkusuz emirlerin çok özel bir yeri bulunur. Memlûk devletinin ilk dönemi olan Bahri Memlûkler zamanında çok önemli emirler yetişmiş olup bunlardan birisi de Sungur el-Aşkar'dır. Sungur el-Aşkar, Eyyübî sultanı el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyüb'un memlûklerinden birisidir. Sungur el-Aşkar, Eyyübîlerin yıkılışına, Bahri Memlûklerin kuruluşuna ve aynı zamanda Bahri Memlûkler Dönemi'nin yaklaşık elli yılına tanıklık etmiş tecrübeli bir emirdir. Dolayısıyla Bahri Memlûklerin hüküm sürdüğü süreçte meydana gelen bazı olaylarda yer alması sebebiyle macerayla dolu bir hayat hikâyesi bulunur. Memlûk-Ermeni ve Memlûk-İlhanlı münasebetleri içerisinde cereyan eden olaylarda adından söz ettiren önemli simalardan birisi de Sungur el-Aşkar'dır. Sungur el-Aşkar, Bahri Memlûk sultanından bağımsız olarak Şam'a hâkim olduğunu belirtir ve orada sultanlığını ilan eder. Bahri Memlûklere karşı başlattığı hâkimiyet mücadelesini kaybeder. Neticede başkaldırısından dolayı önce affedilir sonrasında idam edilir.

Anahtar kelimeler: Sungur el-Aşkar, Memlûkler, İlhanlılar, Ermeniler, Şam.

Sungur Al-Ashkar The Amir Of Mamluk

Abstract

Amirs have a very special place in the Mamluk State where the military hierarchy is highly influential in state affairs. In the first period of the Mamluks, during the reign of the Bahri Mamluk Period, very important amirs were raised, one of whom was Sungur al-Ashkar. Sungur al-Ashkar is one of the Mamluks of Eyyübî sultan el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyub. After the death of this sultan, Sungur al-Ashkar becomes the amir. Sungur al-Ashkar is an experienced commander who witnessed the collapse of the Eyyubis, the establishment of the Bahri Mamluks, as well as about fifty years of the Bahri Mamluk Period. Therefore, he has a life story full of adventures because of taking part in some events that occurred during the reign of Bahri Mamluks. Many historical developments attract attention considering the relations between Mamluk

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

and Armenian, and between Mamlūk and İlhanlı. Sungur al-Ashkar is one of the important figures who made a name for himself in these historical developments. He declares that he is the judge of Damascus independent of the Mameluke sultanate, and declares his own sultanate there. He loses his struggle against the Bahri Mamluks. As a result of his uprising, he is first forgiven, but then executed.

Keywords: Sungur al-Ashkar, Mamluks, Ilhanis, Armenians, Damascus.

1. Giriş

Memlûk sultanlarında hâkimiyetin kaynağı meselesi diğer Türk devletlerinden farklı biçimde yorumlanmıştır. Her ne kadar sultanlık makamı ilahi bir lütuf olarak kabul edilmekle birlikte, Memlûklerin köle asıllı olmaları sebebiyle devletin kuruluşu esnasında kısa bir bocalama devresi geçirilmiş ve bir nedan anlayışı geliştirilememiştir. Bahriye Memlûkleri, icraatından memnun olmadıkları son Eyyübî hükümdarı Turanşah'ı bir ihtilal sonucu katledince, ortaya çıkan saltanat boşluğunu dolduracak yeni hükümdar kim olacak tartışması ortaya çıkmıştır. Bu durum karşısında nüfuzlu Memlûk emirleri kendilerinden birisini hükümdar ilan etme cesareti gösterememişler veya bu hakkı kendilerinde göremeyerek, hatırasına hürmeten efendileri el-Melik es-Salih Necmeddin'in (1240-1249) dul hanımı Şecerü'd-Dürr'ü (1250) hükümdar ilan etmişlerdir.¹ Ancak, bir kadının hükümdar ilan edilmesi İslam âleminde alay konusu olunca, Şecerü'd-Dürr Memlûk emirlerinden Aybek ile evlenerek yeni kocası lehine tahttan feragat etmiştir.² Bu hadise Memlûklerin köle asıllı olduklarını göz önünde bulundurarak, başlangıçta kendilerini tahta geçme hakkına sahip görmediklerini ortaya koymaktadır. Ancak kısa bir süre sonra özellikle Moğollara karşı elde edilen başarılar sebebiyle özgüvenleri artan Memlûkler, daha ilk yıllarda Bahri zamanında irsiyet prensibine dayalı bir idare tarzı oluşturmayı denemişlerdir. Nitekim özellikle Bahri Memlûklerin ilk devresinde tahta geçen her Memlûk sultanı kendi hanedanını oluşturmak amacıyla kendisinden sonrası için oğlunu veliaht tayin etmiş veya tayin etme teşebbüsünde bulunmuşsa da, bu sistem fazla kabul görmemiş ve küçük çaplı bazı istisnalar haricinde Memlûk devrinin sonuna kadar bir veraset ve saltanat usulü yerleşmemiştir.

Memlûklerde veraset sisteminin yerleştirilme çalışmaları ilk defa Memlûk sultanı el-Melik el-Muiz Aybek'in (1250-1257) ölümünden sonra olmuştur.³

¹ İbn Abdzâhir - el-Kâdi Muhyiddin, *el-Ravz ez-Zâhir fi Siret el-Melik ez-Zâhir*, Nşr. S.F. Sadeque, Dacca 1956, s. 245; el-Makrizî - Takiyy ed-Din Ahmed b. 'Ali, *Kitâb es-Sulûk li Ma'rifet Duvel el-Mulûk*, Tah. Muhammed 'Abd el-Kâdir Atâ, C. I, Beyrut 1997, s. 361. Daha sonraki devirlerde Timur devletinin kurucusu Emir Timur da Moğol Hanları ailesine mensup olmadığı için hükümdarlığı süresince Han unvanını kullanamamıştır. Timur, ancak bu sülaleye mensup bir hanımla evlenmek suretiyle küregen yani han damadı unvanını alabilmiştir. Bkz. İsmail Aka, "Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı", *Prof. Dr. İsmail Aka Makaleler 2*, (Haz. S. Yalçın, Ş. Gedikli), Ankara 2005, s. 71-78.

² el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I, s. 368; İbn Tağribirdi - Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *el-Menhelü's-Sâfi ve el-Müstevfî ba'de el-Vâfi*, Tah. Muhammed Muhammed Emin, C. VI, Kahire 1990, s. 373-379; Said A. Aşur, *el-Asr el-Memlûki fi Mısır ve eş-Şam*, Kahire 1976, s. 14-15; Kasım Abduh Kasım, *Asr Selâtin el-Memâlik, et-Tarih es-Siyasi ve el-İctima'i*, Kahire 1998, s. 21-24.

³ Bazı Memlûk kaynakları Memlûk devletinin ilk hükümdarı olarak Şecerü'd-Dürr'ü kabul ederler.

Aybek'in küçük yaştaki oğlu Ali Memlûk ümerası tarafından el-Melik el-Man-sur lakabıyla sultan ilan edilmiştir. Ancak bu teşebbüs zamanın nüfuzlu emirlerden Kutuz'un müdahalesiyle kısa zamanda son bulmuştur. el-Melikü'z-Zâhir Rukneddin Baybars (1260-1277)'da kendisinden sonrası için bir hanedan oluşturmak ve bir veraset sistemi yerleştirmek amacıyla daha saltanatının ilk yıllarında 1264'te düzenlediği büyük bir merasimle, oğlu el-Melik es-Said Berke'yi veliahd ilan ederek ümerâ ve devlet erkanından biat almıştır.⁴ Memlûk emirleri Baybars'ın ölümünden sonra, hatırasına hürmeten oğulları Said Berke (1277-1279) ve Sülemiş'i (1279) çok kısa süreli de olsa sıra ile tahta çıkarmışlardır. Ancak bu sadakat çok uzun sürmemiş ve kısa süre sonra Atabekü'l-asakir unvanı ile devletin idaresinde söz sahibi olan emir Kalavun el-Elfi (1279-1290) tıpkı Kutuz'un ileri sürdüğü gerekçeye dayanarak; "*Küçük yaşta bir çocuğun devletin ağır yükünü kaldıramayacağı, bunun için tecrübeli ve dirayetli bir kişinin tahta geçmesi icab eder.*" iddiasıyla tahtı ele geçirmiştir. Bu konuda en ciddi ve uzun süreli veraset uygulaması Kalavun ve çocukları tarafından 1279-1382 yılları arasında yaklaşık bir asır uygulama alanına konulmuştur.⁵ Ancak bu uygulama esas olarak, bir hanedan oluşturmaktan ziyade Memlûk emirlerinin kendi aralarındaki nüfuz mücadelesini önlemeye yönelik bir teşebbüs ve çıkar yol olarak göze çarpmaktadır.⁶ Nitekim Bahri Memlûklerin son 40 yılında Kalavun'un torunlarından toplam 12 kişinin kısa sürelerle tahta çıkmış olması, devlette ortaya çıkan kaos ve istikrarsızlık ortamını ve buna bağlı olarak nüfuzlu Memlûk emirleri arasındaki mücadeleyi de açıkça ortaya koymaktadır. Burci Memlûkleri Dönemi'nde ise veraset sistemini yerleştirme teşebbüsleri tamamen akim kalacak ve iktidar güçlü emirler arasında devamlı el değiştiren bir makam haline gelecektir.⁷

Tahta çıkışta bir veraset prensibi oluşturamayan Memlûkler, iktidarı ele geçirmede aslında kendilerine has bir prensibi uygulama alanına koymuşlardır. Devletin kuruluş aşamasında, Kutuz ve Kalavun'un iktidarı ele geçirirken ileri sürdükleri ve ümerâ tarafından da hiç itiraz edilmeden kabul gören "*devleti idare için güçlü, kudretli ve tecrübeli sultan gereklidir*" gerekçesi, Memlûk devleti tarihi boyunca sürecek kanlı taht mücadelelerinin de bir işareti olmuştur. Bu uygulamanın ilk ve en açık örneğini Rükneddin Baybars el-Bundukdârî'nin tahta çıkışı esnasında da görmek mümkündür. Arkadaşlarıyla bera-

⁴ el-Makrizî, *a.g.e.*, C. II, s. 10-11.

⁵ Abd el-Basit, *Nüzhe el-Esatin fi men Veliye Mısır min es-Selâtin*, Tah. M. Kemaleddin İzzeddin Ali, Kahire 1987, s. 79-112; Kâzım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlûkleri", *D.G.B.İ.T.*, C. VI, İstanbul 1992, s. 472-499; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, C. VII, İstanbul 1991, s. 57-94.

⁶ Melik Nasır Muhammed'in ölümü üzerine tahtı ele geçirmek için nüfuzlu Memlûk emirleri arasında mücadeleler baş göstermişti. Bunun üzerine iç çekişmelere son vermek isteyen emirler "*sultanlık makamını en-Nasır'ın soyundan dışarı çıkarmayalım. Onun reşit olmayan oğullarından birisini seçelim ki ondan da bize kötülük gelmesin*" dediler. Bkz. Samira Kortantamer, *Bahri Memlûklarda Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1990, s. 35.

⁷ Veliyaht tayiniyle iktidara gelen sultan çocuklarından sadece el-Ferec b. Berkuk 12 yıl tahta kalabilmiş, babalarının vasiyeti gereği tahta çıkarılan diğer sultan çocuklarının saltanat müddetleri birkaç ayla sınırlı kalmıştır. Koprıman, *a.g.e.*, s. 472-499; Ali Aktan, "Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, Erzurum 1990, s. 275.

ber mevcut sultan el-Melik el-Muzaffer Kutuz'u öldüren Baybars, karargaha gelerek durumu Atabekü'l-Asakir Fariseddin Aktay el-Musta'reb'e bildirmiştir. Atabekü'l-Asakir'in "sultanı öldüren sultan olur" sözleriyle Baybars'a taht yolunu gösteren hareketi, bu prensibin oluşmasında önemli rol oynamıştır.⁸ Nitekim bundan sonra iktidarı ele geçirmek isteyen nüfuzlu Memlûk emirleri bu gerekçeden hareketle tahtı ele geçirmek için daima rakipleriyle amansız mücadelelere girişeceklerdir. Veraset sisteminin uygulanabilirliğine inanmalarına rağmen Memlûk sultanlarının kendilerinden sonrası için oğullarını veliahd tayin etmelerine günün değişen şartları gereği Memlûk umerâsı genel olarak bağlılık göstermişlerdir.

Askerî hiyerarşinin hâkim olduğu Memlûklerde devlet hayatında en etkili şahıslar, ordu içerisinde üst rütbeli umeradır. Bu sebeple nüfuzlu emirler, devlet hayatında çok etkin bir rol oynamışlardır.⁹ Bahrî Memlûkleri Dönemi'nde devlet teşkilatında güç ve nüfuz sahibi olarak etkin konumda olan emirlerden birisi de Sungur el-Aşkar'dır.¹⁰

Bahrî Memlûklerin reisi konumunda olan Aktay'ın, Sultan Aybek tarafından öldürülmesinden sonra, kalabalık bir bahriye grubu başlarında emir Baybars el-Bundukdari olduğu halde Kahire'yi terk ederek Suriye'de bulunan Eyyubî emirlerine sığınır. Suriye'ye kaçan bu mülteci Bahri memlûkleri arasında ileri gelen emirlerden Sungur el-Aşkar da bulunmaktadır. Emir Sungur el-Aşkar, daha sonra tıpkı diğer memlûk emirleri gibi, Suriye bölgesinde birtakım siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunmuş ve bu faaliyetlerinde başarı elde edemeyince Memlûk devletinin Sultan Kutuz idaresinde Moğollarla mücadeleye başlamak üzere olduğu sıralarda tekrar Mısır'a dönerek Memlûk ordusuna katılmıştır.¹¹

Sungur el-Aşkar hakkında Memlûk kaynaklarında yer yer tafsilatlı bilgiler verilmektedir. Sungur el-Aşkar, gerek Memlûk Devleti'nin dâhili olaylarında gerekse Memlûk-Ermeni ve Memlûk-Moğol münasebetlerinde önemli rol oynayan devlet ricali arasında dikkat çeken simalardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹² Diğer taraftan emir Sungur el-Aşkar, Sultan el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın ölümünden sonra hâkimiyet mücadelelerine de katılmıştır. O, Baybars'ın iki oğlunun ardından bir ihtilalle idareyi ele alan Kalavun'un hükümlerine karşı çıkarak, Şam'da kendi saltanatını ilan etmiş ve Memlûk

⁸ Süleyman Özbek, "Memlûklerde Meşruiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar, "Sultanı Öldüren Sultan Olur", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII / 53, Ankara, Mart 2013, s. 155-172; Ahmet Sağlam, "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık 2015, s. 107-126.

⁹ Hatice Güler, *Memlûk Sultanlarının Alayları (1250-1517)*, İstanbul 2018, s. 63-64.

¹⁰ Cüneyt Kanat, "Memlûklerin Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu)*, *Bildiriler*, Adana 1999, s. 425.

¹¹ Kanat, "a.g.m.", s. 425-426.

¹² en-Nuveyrî, Şehâbüddin Ahmed bin 'Abd el-Vahhâb, *Nihâyet el-Ereb fi Funûn el-Edeb*, (Tah. Necib Mustafa Fevvâz ve Hikmet Keşli Fevvâz), C. XXX, Beyrut 2004, s. 99; el-Makrizî, *a.g.e.*, C. II, s. 51; İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VI, s. 88-89.

Devleti'nin kuruluş felsefesine uygun olarak pazu gücüyle tahtı ele geçirmeye çalışmıştır.¹³

2. Sungur el-Aşkar'ın Gençlik Yılları

Sungur el-Aşkar; Eyyübilerin yıkılış evresini görmüş yıkılıştaki bizzat rol oynamış sonrasında kurulan Memlûk Devleti'nin yaklaşık elli yılına tanıklık etmiş tecrübeli bir emirdir. Memlûk kaynakları, özellikle el-Melik ez-Zâhir Baybars ve Kalavun'un ilk yıllarına ait dönemin olaylarından bahsederken Sungur el-Aşkar hakkında bol malumat verirler. Ancak, aynı kaynaklar onun çocukluk ve gençlik evresine dair yeterli bilgi vermezler.

Kaynakların verdiği bilgiye göre; asıl adı Sungur b. Abdillâh es-Sâlihî en-Necmî, Emir Şemsüddîn'dir.¹⁴ Sungur el-Aşkar, es-Sâlihî nisbesinden de anlaşılacağı üzere Eyyübî sultanı el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyüb'un memlûklerindenidir. Sâlih Necmeddin Eyyüb'un vefatından sonra diğer memlûkler gibi Sungur el-Aşkar da Bahriyye emirleri arasına dâhil olmuştur.¹⁵

3. Sungur el-Aşkar'ın Moğollarla Münasebeti

Cengiz Han'ın torunu Hülâgu tarafından kurulan İlhanlılar, Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcisi konumundaydı. İlhanlılar, kuruluşlarından itibaren ilk elli yıl boyunca yani 13. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Orta Doğu'da etkinliklerini ciddi biçimde göstermişlerdi.¹⁶ İlhanlıların kurulup gelişmekte olduğu dönem, aynı zamanda Memlûk Devleti'nin kurulup (1250) geliştiği bir dönem olmuştur. Özellikle Sultan Baybars zamanı, Memlûk Devleti'nin sistemleştiği ve Orta Doğu'da gücünü etkin olarak gösterdiği bir devre olmuştur.

Memlûkler, 1260 yılında Ayn-ı Calut mevkiinde Moğolları bozguna uğratarak büyük bir zafer kazanmışlardı. Daha sonra Moğolların, Sultan Baybars zamanında Suriye'ye düzenlemiş oldukları ilk askeri hareket ise 1260 yılının Kasım ayında meydana gelmişti. Fakat bu harekât esnasında Moğollar bir başarı elde edememişlerdi. Ardından 1261 yılının Nisan ve Mayıs aylarında yeniden harekâta başlayan Moğollar, bu sefer Musul'u ele geçirmeyi başarmışlardı. Sultan Baybars'ın Moğollara karşı almış olduğu en önemli icraatlardan birisi de Altın-Orda Devleti hükümdarı Berke ile iyi ilişkiler tesis etmesiydi. Sultan Baybars, Berke'yi İlhanlı hükümdarı Hülâgu üzerine mücadeleye teşvik etmek suretiyle bu iki devleti sıcak savaşın eşiğine getirmişti. Neticede Sultan Baybars, Hülâgu'yu Mısır ve Suriye'den uzak tutmayı başarmış ve Moğolların büyük bir kuvvetle Memlûk topraklarına saldırmalarını önlemişti.¹⁷

¹³ A.e., C. VI, s. 91.

¹⁴ Çalışmamızda kısaca "Sungur el-Aşkar" adını kullanacağız.

¹⁵ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 87-88.

¹⁶ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkler*, C. VIII, Ankara 2002, s. 611. Ayrıca İlhanlılar, Çağataylıların güçlenip etkin hale gelmeleri sebebiyle kuruluşlarından beri destek gördükleri Moğolistan'daki büyük kağanlardan artık yardım alamaz olmuşlardı. Bu durum İlhanlıları oldukça olumsuz etkilemişti. Neticedeyse İlhanlılar, yabancıları oldukları Orta Doğu coğrafyasında güçlü Müslüman kültürün içerisinde eriyip gitmişlerdir. Bkz. İlhan Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Denizli 1997, s. 111.

¹⁷ Süleyman Özbek, *Moğolları Durduran Türk-Sultan Baybars*, Ankara 2018, s. 93-95.

Moğollarla mücadele eden Sultan Baybars, 1277 yılında İlhanlıların himayesinde bulunan Türkiye Selçuklularına karşı yapmış olduğu Anadolu seferiyle Moğollara büyük bir darbe vurmuş, Türkiye Selçuklularını zora sokmuş buna karşın Moğollara karşı mücadele eden Türkmenleri de cesaretlendirmişti.¹⁸

Kaynaklarda Sunkuru'l-Aşkar'ın adı yoğun olarak Hülagu'nun Suriye'yi istila ettiği dönemde öne çıkmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi Sultan İzzeddin Aybek'in, Bahrilerin lideri Fariseddin Aktay'ı bertaraf ettiğinde bir grup Memlûk emiri Kahire'yi terk ederek Suriye'ye Eyyubi meliklerinin yanına kaçmışlardı. İşte bu kaçan Bahri Memlûkler arasında Sunkur el-Aşkar'da bulunuyordu.

Sungur el-Aşkar, Suriye'de siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunurken Halep Emiri el-Melik en-Nâsır Yusuf tarafından tutuklanarak hapse atılmıştı. Sungur el-Aşkar hapiste iken İlhanlı hükümdarı Hülagu, büyük bir orduyla Suriye'ye gelmiş ve Halep'i ele geçirmişti. Hülagu, Sungur el-Aşkar gibi önemli bir memlûk emirini hapisten çıkartarak iyi muamelelerde bulundu ve sonrasında İlhanlı başkentine dönerken onu da beraberinde götürdü. Sungur el-Aşkar, İlhanlı başkentinde Hülagu ve diğer Moğol idarecilerinden saygı ve çeşitli in'amlar göyerek üst düzey bir Moğol komutanı gibi yaşamaya başladı. Hatta kaynaklar Sungur el-Aşkar'ın burada bir Moğol kadınla evlendiğini ve bu evlilikten çocukları da olduğunu zikrederler.¹⁹

4. Sungur el-Aşkar'ın el-Melik ez-Zâhir Baybars İle Münasebeti

ez-Zâhir Baybars, Memlûk sultanı olduğunda arkadaşı olan Sungur el-Aşkar'ı unutmamış ve gizlice gönderdiği mektuplarla onu İlhanlı ülkesinden ayrılarak Mısır'a gelmesi hususunda davet ve teşvikte bulunmuştur. Fakat muhtemelen İlhanlı sarayındaki hayatından ve sahip olduğu makam ve mevkidenden hoşnut olan Sungur el-Aşkar, Memlûk sultanı Baybars'ın bu teklifini kabul etmemiştir.²⁰

el-Melik ez-Zâhir Baybars neden Sungur el-Aşkar'ı Mısır'a davet etti? el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın, hayat hikayesi ve karakter yapısına bakıldığında arkadaşlarına vefa ve sadakat duygusu öne çıkan bir devlet adamıdır. Öncelikle çocukluk arkadaşı ve memlûk terbiyesi içerisinde Hoşdaşı olan bir dostunun, Moğol illerinde esir olarak kalmasını istemediğinden onu kurtarmak için bir teşebbüste bulunma ihtiyacı hissetmiş olabilir. Bundan daha da önemlisi, iyi bir asker ve devlet adamı olan Sungur el-Aşkar'ın, rakibi olan İlhanlıların hizmetinde bulunmasını istemeyerek, Memlûk devleti hizmetinde olmasını arzu ettiği için onu Mısır'a davet ettiği de göz ardı edilmemelidir. Buna karşın Sungur el-Aşkar'ın ilk başlarda Baybars'ın davetini kabul etmemesini ise Memlûk yönetimine olan küskünlüğü ile açıklamak gerekmektedir.

1259-1260 yılında Kral Hetum, Moğolların Anadolu'yu işgalleri sürecinde onlarla işbirliği yapmış ve Moğolları Suriye'ye yönlendirerek işgal için teşvik etmişti. Moğolların Suriye'yi işgal ederek arkasından da Mısır'a yönelecek olması Memlûkler için bir tehlike arz etmekteydi. Sultan Baybars, gerek Çu-

¹⁸ Koprman, *a.g.e.*, s. 460; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İtişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s. 236.

¹⁹ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 88.

²⁰ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 88.

kurova Ermeni prensliğinin bölgedeki tüccar kafilelerini vurarak ticareti sekteye uğratmasını gerekse Kral Hetum'un Moğolları Suriye ve Mısır üzerine sefere teşvik etmesini affetmeyerek bir ordu hazırlatarak Ermeni prensliğinin üzerine gönderdi. Memluk ordusu, 24 Ağustos 1266 tarihinde Kral Hetum'u ve onu destekleyenleri büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu savaş esnasında Kral Hetum'un oğullarından birisi tutuklanmış, birisi de savaş alanında öldürülmüştü. Savaşın ardından Sis²¹ (Kozan) merkezli Ermeni prensliği bir daha eski gücünü toparlayamadı. Diğer taraftan Ermeni kralı Hetum, Memlüklere karşı yakın ilişkiler kurduğu İlhanlılardan yardım almak için Tebriz'e gitmek zorunda kaldı.²²

el-Melik ez-Zâhir Baybars, 1266 Ermeni seferinde Sis sahibi Kral Hetum'un oğlu Prens Leon'u esir etmişti. Kral Hetum, oğlunu kurtarmak için harekete geçti. Kral Hetum, el-Melik ez-Zâhir Baybars'tan oğlunun serbest kalmasını talep etti. Bu arada el-Melik ez-Zâhir Baybars, Antakya'yı ele geçirmişti. Bu sırada Sis sahibi Kral Hetum, el-Melik ez-Zâhir Baybars'a bir elçi ile birlikte bir mektup göndermişti. Çok mal vermeye hazır olan Ermeni kralı mektubunda Moğollardan aldığı üç kaleyi²³ el-Melik ez-Zâhir Baybars'a vermediği teklif etmişti ve bunların karşılığındaysa oğlunun serbest bırakılmasını talep etmekteydi.²⁴

el-Melik ez-Zâhir Baybars Ermeni kralının bu teklifini kabul etmemiş ancak karşı bir teklifte bulunmuştur. Bu teklifinde el-Melik ez-Zâhir Baybars, Ermeni kralından oğluna karşılık hem onun vermeyi taahhüt ettiği üç kaleyi almak istediğini hem de Moğolların yanında olan Sungur el-Aşkar'ı ne yapıp edip getirmesini ondan talep etti.²⁵ Sis sahibinin oğlunu kurtarmak için hem para hem de ülkesinin bazı önemli kalelerini vermeyi teklif etmiş olduğu görülmektedir. Diğer yandan el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın da ne pahasına olursa olsun Sungur el-Aşkar'ı Moğolların yanından Mısır'a getirtip devlet kademesinde ondan istifade etme noktasında oldukça ısrarlı olduğu anlaşılmaktadır.

Memlük ordusunun Akka'yı yağmalamasından sonra Kral Hetum'un elçisi ile Beyrut elçisi el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın huzuruna gelmişlerdi. Elçilerin beraberinde Müslüman esirlerden bir grup ve tüccarların malları bulunmaktaydı.²⁶

Devamlı surette Kral Hetum, oğlunun serbest bırakılması için girişimlerde bulunmaktan bir türlü vazgeçmemekteydi.²⁷ Oğlunun serbest kalması karşılığında birçok mal ve kaleyi vermek için hazırdı. Ancak el-Melik ez-Zâhir

²¹ "Sis" diye adlandırılan yer "Kozan"dır. Bkz. M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlük Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 74, 88, 137.

²² Kopruman, *a.g.e.*, C. VI, s. 464-465.

²³ Bu kalelerin sayısı hakkında en-Nuveyrî, el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın Kral Hetum'dan oğluna bedel olarak Behisni, Derbsâk, Merzibân, Ra'bân, er-Rûb ve Şeyh el-Hadid kalelerini almak istediğini belirtir. el-Makrizî ise Kral Hetum'un oğlu için Behesni ve Derbsâk kaleleriyle İslâm ülkelerinden aldığı yerlerin tamamını yapılan sulh karşılığı vereceğini ifade etmektedir. Bunlara ilaveten İbn Tağribirdî'de Kral Hetum'un Behisni, Derbsâk ve Ra'bân kalelerini vereceğini zikretmektedir. Bkz. en-Nuveyrî, *a.g.e.*, C. XXX, s. 99; el-Makrizî, *a.g.e.*, C. II, s. 51; İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VI, s. 88.

²⁴ *A.e.*, C. VI, s. 88.

²⁵ *A.e.*, C. VI, s. 88-89.

²⁶ en-Nuveyrî, *a.g.e.*, C. XXX, s. 89-90.

²⁷ el-Makrizî, *a.g.e.*, C. II, s. 51.

Baybars ise Ermeni kralının bu fidesini yeterli görmemiş ve kraldan Sungur el-Aşkar'ı getirmesini istemişti.²⁸

666 (1267/1268) yılında Kral Hetum ile şartlı bir anlaşma imzalandı. Her ne pahasına olursa olsun Kral Hetum, Sungur el-Aşkar'ı Moğollardan kurtarıp el-Melik ez-Zâhir Baybars'a gönderecekti. Kral Hetum'un bu yaptığına karşılık el-Melik ez-Zâhir Baybars ise kralın oğlunu serbest bırakacaktı.²⁹ Çünkü Ermeni Kralı Hetum, İlhanlı hükümdarı Hülagu'ya itaatini arz ettiği için bu iki hükümdarın arası oldukça iyiydi.³⁰ Bu durumu çok iyi bilen el-Melik ez-Zâhir Baybars, Kral Hetum'un Moğol hükümdarıyla olan dostluğundan istifade etmek istemiş ve ondan Sungur el-Aşkar'ı ne yapıp edip İlhanlı ülkesinden getirmesini istemiştir. Bunun karşılığında da Ermeni kralına oğlunu serbest bırakacağını beyan etmişti.

el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın teklifini kabul eden Kral Hetum, Sungur el-Aşkar'ın getirilmesi için bir hile planladı. Daha sonra Kral Hetum, Bahri Memlûklerden olan Emîr Alemüddîn Sultan ile birlikte İlhanlı ülkesine Sungur el-Aşkar'ın yanına gittiler. Fakat bu planı ise kimse bilmemekteydi. Kral Hetum ve Emîr Alemüddîn Sultan yolculukları esnasında Ermeni elbisesi giyerek yollarına devam etmişlerdi. Nihayet bu iki şahıs Sungur el-Aşkar ile yüz yüze görüşmeye muvaffak oldular. Kral Hetum ve Emîr Alemüddîn Sultan görüşme esnasında Memlûk sultanı Baybars'ın kendisini sevdiğini ve kendisine değer verdiğini belirterek Sungur el-Aşkar'a Mısır'a gitmesi için teşvikte bulundular. İlk başlarda Sungur el-Aşkar bu durumdan korksa da nihayetinde Kral Hetum ve Emîr Alemüddîn Sultan'ın söylediklerini dikkate aldı. Ardından Sungur el-Aşkar bu iki şahısla birlikte Ermeni elbisesi giyerek İlhanlı ülkesinden kaçtı.³¹

Daha sonra Kral Hetum vermeyi taahhüt etmiş olduğu kalelerin teslimi hususunda tereddüt gösterdi. Bunun üzerine el-Melik ez-Zâhir Baybars, Kral Hetum'a tehdit dolu bir mektup gönderdi. Bunun üzerine telaşa kapılan Kral Hetum, taahhüt ettiği kaleleri vereceğini bildirdi.³² Kral Hetum, hazırladığı mükemmel plan sayesinde bütün riskleri göze alarak Sungur el-Aşkar'ı İlhanlı ülkesinden ikna ederek getirmeyi başarmıştı. Planın başarılı bir şekilde neticelenmesinin ardından Kral Hetum kendince Sungur el-Aşkar'ı getirme girişiminin oğlunun verilmesine denk geleceğini ve bu sebeple kaleleri vermesine lüzum olmayacağını düşündü. Fakat bu durumu el-Melik ez-Zâhir Baybars kabul etmeyince Kral Hetum mecburen oğluna karşılık daha önce söz verdiği üzere kaleleri de verdi.

Kral Hetum, Emîr Alemüddîn ve Sungur el-Aşkar Antakya'ya geldiler. Antakya'da buldukları sırada Emîr Alemüddîn Sultan, el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın huzuruna giderek Sungur el-Aşkar'ı Moğol ülkesinden getirdiklerini haber verdi. Bu arada el-Melik ez-Zâhir Baybars, Antakya'dan Şam'a -17 Ramazan 666 yılında Cumartesi günü (31 Mayıs 1268)- gitmişti.³³

²⁸ Baybars el-Mansûri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, Çev. Hüseyin Polat, Ankara 2016, s. 56.

²⁹ *A.e.*, s. 55-56.

³⁰ Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 625.

³¹ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 89.

³² en-Nuveyrî, *a.g.e.*, C. XXX, s. 99; el-Makrizî, *a.g.e.*, C. II, s. 51.

³³ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 89.

Daha sonra Sungur el-Aşkar ile Kral Hetum'un oğlu Leon'un karşılıklı olarak değişimi için taraflar Sis dolaylarında bulunan nehrin kıyısında buluştular. Sungur el-Aşkar, Ermeni elbiseleri giymiş vaziyette nehrin kıyısına gelmişti. Bu arada el-Melik ez-Zâhir Baybars, Sis sahibi Kral Hetum'un vermeyi taahhüt ettiği kaleleri de aldı. Fakat Sis sahibi Kral Hetum, Behesni³⁴ kalesini vermemişti. Çünkü Sis sahibi Kral Hetum bu kale hususunda Sungur el-Aşkar'dan el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın nezdinde kendisi için şefaatte bulunmasını talep etmişti. Sungur el-Aşkar da bu hususta Kral Hetum'a bir söz vererek el-Melik ez-Zâhir Baybars'tan bu kaleyi talep edeceğini söyledi. Daha sonra Sungur el-Aşkar, el-Melik ez-Zâhir Baybars'tan bu kaleyi Kral Hetum'a vermesini rica etti. el-Melik ez-Zâhir Baybars, Sungur el-Aşkar'ın bu ricasını kabul ederek Behesni kalesini Sis sahibi Hetum'a verdi.³⁵ Netice itibariyle Sungur el-Aşkar'ın Ermeni kralının oğluyla takas yoluyla değiştirilerek el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın yanına geldiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Memlûk sultanının sevdiği ve getirilmesinde ısrarcı olduğu emîrin ricasını kırmayıp onun için bir kaleden de vazgeçtiği görülmektedir.

19 Şevval 666'da (2 Temmuz 1268) el-Melik ez-Zâhir Baybars, Şam'dan yola çıktı ve el-Kuteyf'e de konakladı. Bu sırada Sungur el-Aşkar'ın Hân el-Menâh'a ulaştığı haberi sultana geldi. Sultan, Hân el-Menâh'a yalnız bir şekilde gizlice gitmişti. Sultan ile Sungur el-Aşkar, Hân el-Menâh'da bulunan ed-Dihliz'de gece boyunca oturup sohbet ettiler. Sabahleyin sultan ile Sungur el-Aşkar, ed-Dihliz'den çıktılar. Bu arada askerler sultanın yalnız başına gizlice ed-Dihliz'e nasıl geldiğine şaşırıldılar. Sultan, gece boyunca sohbet ettiği Sungur el-Aşkar'a Behesni Kalesi'nin kendilerinde kalmasının lüzumunu ifade etmişti. Fakat Sungur el-Aşkar kendisinin Kral Hetum'a bir söz verdiğini belirtmişti.³⁶

15 Nisan 1277 tarihinde Elbistan Ovası'nda Memlûkler ile Moğollar arasında bir savaş meydana geldi. Bu savaşı Memlûkler kazandı. el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın öncü kuvvetlerinin başında komutan olarak bulunan Sungur el-Aşkar, savaşın kazanılmasında büyük bir rol oynamıştır. Sungur el-Aşkar, Moğol öncü kuvvetleri olan Giray komutasındaki üç bin kişiyi yenmiş ve birçok Moğol askerini de esir etmişti.³⁷

5. Sungur el-Aşkar'ın Şam'da Sultanlığını İlan Etmesi

el-Melik ez-Zâhir Baybars³⁸tan sonra tahta oğlu el-Melik es-Said Berke³⁹ geçti (1277). Baybars hayattayken oğlu el-Melik es-Said Berke'yi veliaht olarak

³⁴ "Behesni" diye ifade edilen yer "Besni"dir. Tekindağ, *Berkuk*, s. 137.

³⁵ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 89-90.

³⁶ *A.e.*, C. VI, s. 90.

³⁷ Bahattin Keleş, "Sultan Baybars ve Abaka Han'ın Kayseri'ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, No: 67, Bahar 2018, s. 332.

³⁸ Ebu'l-Fidâ, Sultan Baybars'ın 27 Muharrem 676 yılında Perşembe günü Şam'da zeval vakti vefat ettiğini belirtir. İbn Hallikân'da 27 Muharrem 676 yılında Perşembe günü Baybars'ın vefat ettiğini belirtir. Bkz. Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâr el-Beşer*, C. II, Kahire 1286, s. 342; İbn Hallikân - Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyât el-A'yan ve Enbâü Ebnâ' ez-Zamân*, C. IV, Tah. İhsân Abbâs, Beyrut t.y., s. 156.

³⁹ İbn Hallikân el-Melik es-Said'in 11 Zilkade 678 (14 Mart 1280) tarihinde Cuma günü Kerek'te vefat ettiğini belirtir. Bkz. *A.e.*, C. IV, s. 156.

atamıştı. Emîrler ve askerler, el-Melik es-Saîd Berke'yi 678 (1279) yılında azledip yerine el-Melik el-Âdil Bedreddin Süleymîş'i sultan yaptılar. Emîrler, el-Melik el-Âdil Bedreddin Süleymîş'i de 678 (1279) senesinde azledip onun yerine el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun'u sultan olarak tahta çıkardılar. el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun on iki yıl sultanlık yapmış ve altmış yaşına yakın vefat etmiştir. el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun 689 (1290) yılında vefat etti ve yerine oğlu el-Melik el-Eşref Selahaddin Halil sultan oldu (1290-1293).⁴⁰

el-Melik ez-Zâhir Baybars'a oldukça yakın olan Sungur el-Aşkar, Memlûklerin önemli emirlerinden birisiydi. Sungur el-Aşkar, el-Melik ez-Zâhir Baybars ölünceye kadar hem onun çok yakını hem de âdeta onun müsteşarı gibi olmuştu.⁴¹ el-Melik ez-Zâhir Baybars öldükten sonra Sungur el-Aşkar, Baybars'ın oğlu el-Melik es-Saîd Berke'ye bağlı büyük emirlerden birisi olmuştu.⁴² el-Melik es-Saîd Berke'den sonra el-Melik el-Âdil Bedreddin Süleymîş ve el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun zamanlarında da büyük bir emîr olarak vazife yaptı.⁴³ Bu dönemlerde Sungur el-Aşkar, Şam Nâibliği görevinde kalmaya devam etti.⁴⁴

Sungur el-Aşkar, Şam'a Cemâziye'l-Âhir 678'de (Ekim/Kasım 1279) gelmiş ve oranın nâibliğini⁴⁵ üstlenmişti.⁴⁶ Sungur el-Aşkar, Şam'a geldi ve Şam halkıyla bir görüşme yaptı. Onun gelmesi hasebiyle Şam süslenmişti. el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun, sultan oluncaya kadar Sungur el-Aşkar, Şam nâibliği görevini yapmaya devam etti. Sungur el-Aşkar, el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun'un sultanlığına razı olmadı ve bunun üzerine Şam'da sultanlığını ilan etti. Sungur el-Aşkar lakap olarak da "*el-Melik el-Kâmîl*"i kullandı. Daha sonra Gazze dolaylarında asker topladı.⁴⁷ Diğer taraftan kuzeybatı Suriye'de tarihi öneme sahip Şeyzer şehri, Sultan Kalavun döneminde bir yıl civarında isyan etmiş olan Sungur el-Aşkar'ın idaresinde kalmıştı (679-1280/1281).⁴⁸ Sungur el-Aşkar'ın Şam'da bağımsızlığını ilan etmesi üzerine el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun büyük bir orduyu Şam'a Sungur

⁴⁰ İbn el-Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, C. XIII, s. 467, 470, 485-487, 525-526, 528.

⁴¹ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VI, s. 90.

⁴² İbn İyâs, *a.g.e.*, s. 93.

⁴³ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VI, s. 90-91.

⁴⁴ *A.e.*, C. VI, s. 91; İbn İyâs, *a.g.e.*, s. 95.

⁴⁵ "*Nâib*" (Nâibü'l-Kâfil), vekil, muâvin (yardımcı) gibi anlamlara gelmektedir. Nâib, sultanın şahsi hizmetinde ve yakınında bulunan yirmi beş rütbe içerisindeki görevlilerden birincisidir. Nâib, ikinci sultan olarak ta tarif edilmektedir. Memlûklerde vezirliğin yerine "*nâib*" geçmiş olup askeri işleri idare etmekteydi. Bkz. el-Ömerî - İbn Fazlullah Şihâbüddin Ebi el-Abbâs Ahmed b. Yahya, *Mesâlik el-Ebsâr fî Memâlik el-Emsâr*, Tah. Dorothea Krawulsky, Beyrut 1986, s. 116; a.m.f., *et-Ta'rif bi el-Mustalah eş-Şerîf*, Mısır 1312, s. 65-66; el-Kalkaşandî - Ebü el-Abbâs Ahmed b. 'Ali, *Subh el-'Aşâ fî Sinâ'at el-İnşâ*, C. IV, Kahire 1914, s. 16-17; İbn Haldun - Abd er-Rahmân, *Mukaddime*, Tah. Hâmid Ahmed et-Tâhir, Kahire 2004, s. 300; Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte-Mısır Memâlik Sultanlarının Tarihi*, (Ter. Ali Şevket), TTK Kütüphanesi Tercüme Daktilo Metin, Ankara t.y., s. 97.

⁴⁶ Muhammed İlyâs Ebü Mustafâ, *Devr el-Hatar el-Muğûlî fî Tevhîd el-Cebhe ed-Dâhiliyye li'l-Memâlik*, Filistin 2016, s. 80-81.

⁴⁷ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VI, s. 91.

⁴⁸ Gülây Ögün Bezer, "*Şeyzer*", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 106-107.

el-Aşkar'ın üzerine gönderdi. Bu sefer esnasında Memlûk ordusunun başında Emir Sancar el-Halebi bulunmaktaydı.⁴⁹

680 (1281-1282) senesinde Emir Seyfuddin Ayıtmış es-Sâdi Emiri Silâh, Emir Seyfuddin Kara et-Tatarî, Emir Seyfuddin Balaban el-Harunî gibi emirler Sungur el-Aşkar'ın safına geçtiler. Bu arada Şeyzer, Barzay, Akkâr, Blatans, Şuğr ve Bakas gibi kaleler Sungur el-Aşkar'ın kontrolünde bulunmaktaydı.⁵⁰ Bir kısım emirlerin Sungur el-Aşkar'ın tarafına geçmesi ve bazı kalelerin onun kontrolünde olması Sungur el-Aşkar'ı askeri yönden oldukça kuvvetlendirmiştir.

Emir Sancar el-Halebî komutasındaki Memlûk ordusunun Şam'a doğru hareket ettiğini haber alan Sungur el-Aşkar derhal asker toplamaya başladı. Daha sonra iki taraf arasında büyük bir savaş meydana geldi. Şam askerlerinin ekseriyeti Sungur el-Aşkar'dan ayrılmadı. Fakat neticede Şam, Memlûk ordusuna teslim oldu.⁵¹

el-Mansur el-Emir Kalavun ve Emir Hüsâmüddin Toruntây asker topladılar ve Şam'a hareket ettiler. Emir Kalavun ve Emir Hüsâmüddin Toruntây Sihyûn Kalesi'ni kuşattılar. Bu kaleyi Sungur el-Aşkar'ın elinden almak istediler.⁵²

Emir Hüsâmüddin Toruntây Şam'a girdi. Sonra Şam askerleri ile Şam Nâibi Hüsâmüddin Lâcîn Şam'dan çıktı. Hepsî Sihyûn Kalesi'ne doğru yöneldiler ve Muharrem ayında oraya vardılar. Bu arada Sungur el-Aşkar savaş için hazırlık yaptı. Daha sonra iki taraf arasında savaş başladı. Durum çok vahimdi çünkü iki taraftan da çok asker ölmüştü. Mısır ordusunda bulunan askerlerin sayısı çok olduğu için Sungur el-Aşkar müşkül duruma düştü. Sonunda Sungur el-Aşkar kaleyi Emir Hüsâmüddin Toruntây'a teslim etmek istedi. Fakat Sungur el-Aşkar'ın bazı şartları vardı. Emir Hüsâmüddin Toruntây, Sungur el-Aşkar'ın şartlarını kabul etti ve ayrıca yemin de etti. Ardından Emir Hüsâmüddin Toruntây ve askerlerine kalenin kapısı açıldı. Mısır askerleri tarafından Sihyûn Kalesi bir ay kuşatılmıştı.⁵³

6. Sungur el-Aşkar'ın Teslim Olduktan Sonraki Durumu

el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun 684 (1285/1286) yılında Nâibü's-Sultan Emir Toruntay'ı Şam Nâibi Sungur el-Aşkar'ın bulunduğu kaleye gönderdi. Çünkü Sungur el-Aşkar isyan edip ardından sultanlığını ilan etmişti. Emir Toruntay, Sungur el-Aşkar'ın bulunduğu Sihyûn taraflarındaki kaleyi çok şiddetli bir şekilde muhasara etti. Yenileceğini anlayan Sungur el-Aşkar, Emir Toruntay'a bir elçi gönderdi ve aman diledi. Ardından Sungur el-Aşkar'ın bu isteğine cevap verildi. Aman verildi ve ona itimat edildi. O da Sihyûn Kalesi'nden çıkıp Emir Toruntay'ın yanına geldi. Ardından Emir Toruntay, Sungur el-Aşkar ile anlaşma yaptı. Daha sonra Sungur el-Aşkar aile efradını da yanına alıp Mısır diyarı civarında Emir Toruntay ile sohbet etti. Bu sırada Sungur el-Aşkar'ın geldiğinin haberi Memlûk sultanı el-Melik el-Man-

⁴⁹ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 91.

⁵⁰ Baybars el-Mansûrî, *a.g.e.*, s. 88.

⁵¹ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 91.

⁵² *A.e.*, C. VI, s. 94-95.

⁵³ *A.e.*, C. VI, s. 95.

sur Seyfeddin Kalavun'a ulaştı. Sultan da Sungur el-Aşkar'ı karşılamak için çıktı. el-Matariyye yakınındaki Tin Mescidi'ne ulaşıldığında sultan ve Sungur el-Aşkar karşılaştılar. Sungur el-Aşkar sultan ile karşılaştığında atından indi. Aynı şekilde sultan da atından indi. Ardından Sultan ile Sungur el-Aşkar birbirlerinin boynuna sarıldılar. Bu esnada Sungur el-Aşkar ağladı ve sultandan aman talep etti. Akabinde Sultan da Sungur el-Aşkar'a aman mendilini verdi ve bu mendili Sungur el-Aşkar'ın başına koydu. Sonra ikisi de atlarına binip askerî birliğin bulunduğu kaleye yöneldiler. Bu esnada Sungur el-Aşkar sultanın yanında gitmekteydi. Kaleye vardıklarında sultan, Sungur el-Aşkar'a hil'at verdi. Sultan ve beraberindeki emirler kalenin bir mekânında atlarından indiler ve dağıldılar. Bu olayların gerçekleştiği tarih 13 Rebiü'l-evvel 684 (19 Mayıs 1285) yılının Cumartesi günüydü.⁵⁴

Sihyûn Kalesi'nin tesliminden sonra Sungur el-Aşkar, Emîr Hüsâmüddin Toruntây ile Mısır'a gelmişti. Çünkü Sungur el-Aşkar ile Emîr Hüsâmüddin Toruntây arasında bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmanın gereği olarak Emîr Hüsâmüddin Toruntây vefatına kadar verdiği sözü tutmuş ve her daim Sungur el-Aşkar'ı müdafaa edip onu korumuştur.⁵⁵

Sungur el-Aşkar, Mısır'da büyük bir emîr olarak kalmaya devam etmiştir. el-Melik el-Mansur Kalavun ölünceye kadar da Sungur el-Aşkar büyük bir emîr gibi değer verilen birisi olarak muamele görmüştür. Bunun yanı sıra el-Melik el-Eşref Halil döneminde de Sungur el-Aşkar'a aynı şekilde muamele edilmiştir. Gerek el-Melik el-Mansur Kalavun gerekse el-Melik el-Eşref Halil, Sungur el-Aşkar'a çok iyi davranmışlardır. Çünkü büyük emirlerden Emîr Hüsâmüddin Toruntây her daim Sungur el-Aşkar'ı korumaktaydı.⁵⁶

7. Sungur el-Aşkar'ın Ölümü

Sungur el-Aşkar, el-Melik el-Mansur Seyfeddin Kalavun ve ardından el-Melik el-Eşref Selahaddin Halil (1290-1293) zamanında devlet hizmetinde bulunmaya devam etti. Hatta el-Melik el-Eşref Selahaddin Halil ile Sungur el-Aşkar birlikte Rûm Kalesi'ni fethetmişlerdi. Bu kalenin fethinden sonra el-Melik el-Eşref Selahaddin Halil 691 (1291/1292) yılında Şam'a gelmişti. Bu arada el-Melik el-Eşref Halil, Sungur el-Aşkar'ı tutuklattı ve onu askerlerle birlikte Mısır'a gönderdi. Daha sonra el-Melik el-Eşref Halil'de Kahire'ye gitti.⁵⁷ Bu arada el-Melik el-Eşref Halil hem Sungur el-Aşkar'ı hem de diğer bazı emirleri tutuklatmıştı.⁵⁸ Sultanın devlet kademesinde ileri gelen bazı emirleri tutuklattığı görülmektedir.

el-Melik el-Eşref Halil, Sungur el-Aşkar'la Rum Kalesi'ni fethettikten sonra ne oldu da Sungur el-Aşkar'ın tutuklanmasına karar verdi? Bu sorunun cevabı Sungur el-Aşkar'ın neden idam edildiğine dair yeterli bilgiye kaynaklarda rastlamamaktayız.

⁵⁴ İbn İyâs, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁵ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 95.

⁵⁶ *A.e.*, C. VI, s. 95.

⁵⁷ *A.e.*, C. VI, s. 95.

⁵⁸ İbn İyâs, *a.g.e.*, s. 104.

692 (1292/1293) yılında el-Melik el-Eşref Halil, Sungur el-Aşkar'ı öldürttü.⁵⁹ el-Melik el-Eşref Halil'in bazı ithamlardan dolayı Sungur el-Aşkar'ı suçlu bulup öldürttüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca Sungur el-Aşkar'ın tutuklanıp Kahire'ye gönderildiği aynı ayın içerisinde sultan tarafından idam edildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Sungur el-Aşkar, Mısır'da Eyyübilerin yıkılışına ve Bahri Memlûklerin kuruluşuna ve aynı zamanda Bahri Memlûkler Dönemi'nin yaklaşık elli yılına tanıklık etmiş tecrübeli bir emir olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple Sungur el-Aşkar, Bahri Memlûklerin hüküm sürdüğü süreçte meydana gelen bazı olaylarda yer alması sebebiyle adından sıkça bahsettiren bir devlet adamı olmuştur.

Sungur el-Aşkar'a el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın çok değer ve önem verdiği görülmektedir. Bu sebeple el-Melik ez-Zâhir Baybars, ne pahasına olursa olsun Sungur el-Aşkar'ı Moğolların yanından kendi huzuruna getirip devlet kademesinde ondan istifade etme noktasında ısrarlı olmuştur. el-Melik ez-Zâhir Baybars bu ısrarında başarılı olmuş ve Ermeni kralı vasıtasıyla Sungur el-Aşkar'ın Mısır'a gelmesini temin ederek onun yeniden Memlûk Devleti'ne hizmet etmesini temin etmiştir.

Memlûk-Ermeni ve Memlûk-İlhanlı münasebetleri incelendiğinde birçok tarihi gelişme dikkat çeker. Bu tarihi gelişmeler içerisinde adından söz ettiren önemli devlet adamlarından birisi de hiç kuşkusuz Sungur el-Aşkar'dır. Diğer taraftan Sungur el-Aşkar, Bahri Memlûk sultanından bağımsız olarak Şam'a hâkim olduğunu söylemiş ve orada sultanlığını ilan etmiştir. Fakat bu mücadelesinde Bahri Memlûklere karşı başarılı olamamıştır. Başlattığı hâkimiyet mücadelesini kaybeden Sungur el-Aşkar, önce affedilmiş daha sonraki süreçteyse idam edilmiştir.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında gerek Memlûk, gerekse Memlûklerin Moğollar ve Ermenilerle münasebeti içerisinde bazı önemli olaylarda bulunmuş bir devlet adamı ve yetenekli bir emir olarak görülmektedir.

Kaynaklar

İBN ABDİZZÂHİR, el-Kâdi Muhyiddin: *el-Ravz ez-Zâhir fî Siret el-Melik ez-Zâhir*, Nşr. S.F. Sadeque, Dacca 1956.

ABD EL-BASİT: *Nüzhe el-Esatin fî men Veliye Mısır min es-Selâtin*, Tah. M. Kemaleddin İzzeddin Ali, Kahire 1987.

AKA, İsmail: "Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı", *Prof. Dr. İsmail Aka Makaleler 2*, (Hz. S. Yalçın, Ş. Gedikli), Ankara 2005.

AKTAN, Ali: "Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, Erzurum 1990.

ÂŞÛR, Said Abd el-Fettâh: *el-'Asr el-Memâlikî fî Mısır ve eş-Şâm*, Kahire 1976.

BEZER, Gülay Ögün: "Şeyzer", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, Cilt: XXXIX, İstanbul 2010.

BOSWORTH, C.E.: *İslâm Devletleri Tarihi - Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı*, Çev. E. Merçil - M. İpşirli, İstanbul 1980.

EBU'L-FİDÂ, İmâd ed-Din İsmail b. Ali: *el-Muhtasar fî Ahbâr el-Beşer*, Kahire 1286.

⁵⁹ İbn Tağribirdi, *a.g.e.*, C. VI, s. 95.

ERDEM, İlhan: *Türkiye Selçukluları - İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

_____ : "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Denizli 1997.

GÜLER, Hatice: *Memlük Sultanlarının Alayları (1250-1517)*, İstanbul 2018.

İBN HALDÜN, Abd er-Rahman: *Mukaddime İbn Haldün*, Tahkik: Hâmid Ahmed el-Tâhir, Kahire 2004.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr: *Vefeyât el-A'yân ve Enbâü Ebnâ' ez-Zamân*, Tah. İhsân Abbâs, C. IV, Beyrut t.y.

İBN İYÂS, Muhammed b. Ahmed: *Bedâ'i' ez-Zuhûr fî Vekâi ed-Duhûr*, Kahire 1960.

EL-KALKAŞANDÎ, Ebû el-'Abbâs Ahmed b. 'Ali: *Subh el-'Aşâ fî Snâ'at el-İnşâ*, C. IV, Kâhire 1914.

KASIM, Abduh Kasım: *Asr Selâtin el-Memâlik, et-Tarih es-Siyasî ve el-İctima'î*, Kahire 1998.

KANAT, Cüneyt: "Memlüklerin Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildiriler*, Adana 1999.

KELEŞ, Bahattin: "Sultan Baybars ve Abaka Han'ın Kayseri'ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, No: 67, 2018.

İBN EL-KESİR: *el-Bidâye ve'n-Nihâye-Büyük İslâm Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, C. XIII, İstanbul 1995.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar: "Mısır Memlükleri", *D.G.B.İ.T.*, C. VI, İstanbul 1992.

KORTANTAMER, Samira: *Bahri Memlüklarda Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1990.

KUŞÇU, Ayşe D. Erdem: "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlüklerle İlk Teması", *Türkler*, C. VIII, Ankara 2002.

QUATREMÈRE: *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte-Mısır Memâlike Sultanlarının Tarihi*, (Ter. Ali Şevket), TTK Kütüphanesi Tercüme Daktilo Metin, Ankara t.y.

EL-MAKRİZÎ, Takiyy ed-Din Ahmed b. 'Ali: *Kitâb es-Sulûk li Ma'rifet Duvel el-Mulûk*, Tah. Muhammed 'Abd el-Kâdir Atâ, C. I-II, Beyrut 1997.

EBÜ MUSTAFÂ, Muhammed İlyâs: *Devr el-Hatar el-Muğûli fî Tevhîd el-Cebhe ed-Dâhiliyye li'l-Memâlik*, Filistin 2016.

EN-NUVEYRÎ, Şehâbüddin Ahmed bin 'Abd el-Vahhâb: *Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edeb*, (Tah. Necib Mustafa Fevâz ve Hikmet Keşli Fevâz), C. XXX, Beyrut 2004.

EL-ÖMERÎ, İbn Fazlullah Şihâbüddin Ebi el-Abbâs Ahmed b. Yahya: *Mesâlik el-Ebsâr fî Memâlik el-Emsâr Devle el-Memâlik el-Ülâ*, Tah. Dorothea Krawulsky, Beyrut 1986.

_____ : *et-Ta'rîf bi el'Mustalah eş-Şerîf*, Mısır 1312.

ÖZBEK, Süleyman: *Moğolları Durduran Türk-Sultan Baybars*, Ankara 2018.

_____ : "Memluklerde Meşruiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar "Sultanı Öldüren Sultan Olur", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII / 53, Ankara (Mart 2013).

SAĞLAM, Ahmet: "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık 2015.

İBN TAĞRİBİRDÎ, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf: *el-Menhelü's-Sâfi ve el-Müstevfi ba'de el-Vâfi*, Tah. Muhammed Muhammed Emin, C. 6, Kahire 1990.

TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin: *Berkuk Devrinde Memlük Sultanlığı*, İstanbul 1961.

YİĞİT, İsmail: *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, C. VII, İstanbul 1991.

YUVALI, Abdülkadir: "İlhanlılar", *Türkler*, C. VIII, Ankara 2002.

AYRAN SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ, ANLAMI VE TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

Dr. Öğr. Üyesi Zhazira OTYZBAY*

Öz

İnsanlığın ve dilin tarihi olduğu gibi her bir sözcüğün de oluşum ve gelişim tarihi vardır. Eskiden etkin bir şekilde kullanılan sözcükler, zamanla aynı anlama gelen başka dilden alınmış ödünç sözcüğün veya benzer anlama gelen sözcüğün daha etkin kullanılması sonucunda kullanımdan çıkıp kaybolabilmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanıla gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır. Bu sözcüklerden biri Türk kültüründe önemli bir yeri olan “ayran” sözcüğüdür. Yabancı Türkologlar ayran sözcüğünün kökenini tarihsel ve anlam bakımından paralel kullanımları gözardı ederek ayır- fülinden ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Ancak ayır- kelimesinden türetilmiş olabileceğini hem biçim hem anlam bakımından uygun bulmamaktayız. Türklerin milli içeceği olan ayrana hangi maddi ve manevi anlamlar yüklenmekte, kökeni nereden gelmekte, etimoloji araştırmalarında ayran sözcüğünün kaynağı ve tarihi nasıl ifade edilmekte ve söz varlığımızda nasıl kullanılmakta olduğu araştırmamızın cevap aradığı sorulardır. Ayran, bilindiği gibi bir yiyecek ve içecek anlamında kullanıldığı Türklerin kültürünü, dünya görüşünü yansıtan yan anlamlara da sahiptir. Bu araştırmada ayran sözcüğünün kökenini oluşturduğu ileri sürülen ürün sözcüğünün anlam alanı Proto-Türkçe döneminden Göktürk, Budist-Maniheizm Türk Çevresi, İslami Türk Çevresi ve çağdaş Türk lehçelerinin önemli eserler ve sözlüklerinden elde edilen materyaller esasında incelenmiş, ayran sözcüğüyle ilgisi açıklanmaya çalışılmıştır. Günümüzde eski Türkçe ürün sözcüğü yerine birçok Türk lehçelerinde kullanılmakta olan aq sözcüğünün ayran ve süt ürünleri anlamında kullanıldığı tespit edilmiş, kullanım örnekleri verilmiştir. Araştırma sonucunda ayran sözcüğünün biçimsel ve anlamsal oluşum süreci bilişsel anlam bilimi açısından kaynak ve hedef alanı tespit edilerek yeni bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ayran, Türk Kültürü, Süt Ürünleri, Etimoloji, Anlam, Türkçe, Tarihi Dilbilim.

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

Etymology And Meaning Of The Word “Ayrın” And Its Place In Turkish Culture

Abstract

As with the history of humanity and language, each word has a history of formation and development. In the past, the words used effectively can be lost as a result of the more effective use of the similar word or the borrowed word from another language. Every word that has been used since the oldest periods of Turkish is a part of our history and is a carrier of our culture and history. One of these words is “ayran”, which has a very important place in Turkish culture. Foreign Turkologist suggested that “ayran” originates from the verb ayır-, by ignoring the historical and meaningful uses of the word. However, we do not find it appropriate in terms of both form and meaning that it may be derived from the word of ayır-. In the study, the meaning of the word “ürün” which is claimed to be the origin of the word “ayran” has been studied from the Proto-Turkish period to the present day on the basis of the materials obtained from the important works and dictionaries of Göktürk, Buddhist-Manihest Turkish Circle, Islamic Turkish Circle and contemporary Turkish dialects and tried to explain their relation with word “ayran”. Nowadays, the word “ak”, which is used in many Turkish dialects instead of the old Turkish word “ürün”, has been used for “ayran” and dairy products and examples of usage are given. As a result of the research, the formal and semantic process of word “ayran” was determined with a new perspective by determining the source and target area in terms of cognitive semantics.

Keywords: *Ayran (Buttermilk), Turkish Culture, Dairy Products, Etymology, Meaning, Turkish, Historical Linguistics.*

Giriş

Hayvancılıkla uğraşan Türkler yüzyıllar boyunca bahar gelince bol bereketli bitkilerin olduğu yazlık obalara, havalar soğuyunca kışı rahat geçirebilecekleri kışlalara göç ederek hayvanlarından sağdıkları süttten ayran, yoğurt, katık, çalap, kurut, çökelek peynir çeşitli yiyecek ve içecek hazırlayıp tüketmişlerdi. Bunların içinde Türklerin yaşadığı çok geniş coğrafyada hemen hemen bütün Türk boyları tarafından günümüze kadar en çok ve yaygın kullanılanı ayrandır. *Ayran*, diğer milli içecekler olan süt, yalkı sütü *kımız*, deve sütü *şubata* nazaran günlük hayatta içilmesi ve sindirilmesi daha kolay ve en çok tercih edilen içecek olarak karşımıza çıkmaktadır. Her Türk ailesinin tarih boyunca evine gelen misafirlere ilk ikram ettikleri içecek ayrandır. Zamanla ayran içmek, ayran ikram etmek gibi toplumsal alışkanlığın yerini her ne kadar çay kültürü almış olsa da, ayran tadıyla, besin değeri ve tok tutma özellikleriyle değerini kaybetmemiştir. Türklerin milli içeceği olan ayran, Türk boyları tarafından nasıl telafuz edilmekte, hangi maddi ve manevi anlamlar yüklenmekte, bu sözcüğün kökeni nerden gelmekte, etimoloji araştırmalarında *ayran* sözcüğünün kaynağı ve tarihi nasıl ifade edilmekte ve söz varlığımızda nasıl kullanılmakta olduğu araştırmamızın cevap aradığı başlıca sorulardır. Araştırmada *ayran* sözcüğü yanı sıra bu sözcüğün kökeni olduğunu bilimsel kanıtlarla, kullanım örnekleriyle ileri sürdüğümüz *ürün* sözcüğü, ayran ve diğer süt ürünleri için kullanılan *ak* ‘beyaz’ sözcüğü incelenmektedir.

1. Ayrar Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Görüşler

Ayrar sözcüğünün etimolojisi açıklanırken genellikle *ayır-* fiilinden geliştiği ileri sürülmektedir.¹ E.V. Sevortyan *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov, (Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye)* (1974) adlı çalışmasında, *ayrar* sözcüğünün etimolojisini verirken, *ayrar / ayrar* şeklinde Türkiye, Azerbaycan, Kırım, Karayim, Kumuk, Karaçay-Malkar, Kırgız, Kazak, Nogay, Karakalpak, Başkurt, Yeni Uygur, Altay ve Hakas Türkçelerinde ve tarihsel lehçelerde kullanım biçimini vermiş ve Özbek Türkçesinde *ayrân / ajrân*, Çuvaş Türkçesinde *uyrar / ujrar*, Brockelmann'da *ajrarč* şeklinde geçtiğini belirtmiştir. *Ayrar* sözcüğünün 'yağı ayrılmış ekşi süt, ayrarlaştırma' anlamı açısından Türkiye, Azerbaycan, Karaim, Kumuk, Nogay, Tatar Türkçelerine ve İbni-Mühenna'daki şekillerine gönderme yapmıştır. *Ayrar* 'ekşi süt' (Kazak, Çuvaş), Brockelmann - *ajrarč*, AF; 'mayalanmış süt' - Houtsma, Bulgat. I; 'kefire benzeyen içecek' - Az., 'sworotka' serum, mısıl -kar' şeklinde vermiştir.² E.V. Sevortyan, *ayrar* sözcüğünün [-a/n] sıfat-fiil ekiyle yapılan bir sıfat fiilden gelişen ad olarak ifade etmekte ve sözcüğü *ayır-* fiilinden geldiğini belirterek süttten ayrılan şey (dövdükten, yağı ayrıldıktan sonra), ayrarlaştırma' olarak anlamlandırmakta ve Özbek Türkçesinden *Qatıqla aldım-da, qaymaqla yedim, eyrar qalğanda sizniki dādım* (Abdullayev: 41) örneğini vermektedir.³ Sevortyan, /-ı-/ yerine geniş /-a-/ ünlüsüyle *ayrarč* sözünün 'ekşitilmiş, mayalanmış süt' anlamında *ayır-* fiiline işaret ettiğini ifade ederek, bu görüşün önce M. Räsänen (ÇİÇ 168; VEWT 12b) ve daha sonra da A. Zajaczkowski (Sufiksy 76) tarafından önerildiğini belirtmektedir.⁴

Sevortyan, Etimolojik Sözlük'ünde *ayrar* sözcüğünün etimolojisini aşağıdaki gibi tartışmıştır: "Doerfer, DLT'de geçen *ayrar* sözünün *adır-* biçiminden geldiğini ve buna göre *ajrar* **ad(t)rar* biçimini alması gerektiği görüşünü ifade etmiştir (Doerfer II 179). Sanjeyev *ayrar* sözü ile ilgili olarak Moğolcadaki *ayara* < *ayıray* şeklinden oluştuğunu belirtmiştir (Sanjeyev 618). Vladimirtsov ise *ayıray* sözcüğünün 'kıımız', 'ayrar' anlamlarını vermiştir (Vladimirtsov 89). Lessing ise *ayray* sözcüğünün 'ekşitilmiş kıısarak veya inek sütü' şeklinde ifade etmiştir (Lessing 21). Şçerbak, Moğolcadaki *ajıray* sözcüğünden Türkçe *ajıray'ın geliştiğini belirtmiştir.⁵ P. Dulzon, Türkçedeki *ayrar* ve Moğolcadaki *ayıray* sözcüklerinin her ikisinin de Hun kökenli olduğunu belirtmiştir.⁶ Poppe, Mançucadaki *ajara* (*ari*) sözcüklerinin 'kıımız', 'ekşi süt' anlamlarını vermiştir (Poppe 29). Rusçada 'ayrar' anlamında kullanılan alıntılar *ayrar* (Vasmer I, 8), *aryar* (Vasmer I 29), *uren*' (Vasmer III 188)" şeklinde verilmekte-

¹ Eduard Vladimiroviç Sevortyan, *Etimologičeski Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye I Mejtyurkskiye Osnovi Na Glasniye*, Moskva İzdatelstvo Nauka, 1974, s. 111-112.

² A.e., s. 111.

³ A.e., s. 111.

⁴ A.e., s. 111-112.

⁵ Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, *Oçerki Po Sravnitelnoy Morfoloğii Tyurkskih Yazıkov (İmya)*, Leningrad, İzdatelstvo Nauka 1977, s. 29.

⁶ Andreas Petroviç Dul'zon, *Ketskiy Yazık*, Tomsk 1968, s. 140.

dir.⁷ Rusçadaki bu farklı biçimlerdeki kullanımların farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda bulunan Türk lehçelerinden alıntılandığını düşünmekteyiz.

Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi* (1997) adlı çalışmasında Çuvaş Türkçesindeki *uyran* ‘*ayran*’ sözcüğünün Clark tarafından *adır*- ‘*ayr-mak*’ fiilinden türeyen varsayımsal bir *adran sözünden getirildiğini belirtmektedir. Clark’ın Ramstedt’ten de yararlanarak belirlediği **d-r > y-r* örneklerinin sekiz tane olduğunu ve bu sözcüklerden *ayran* sözcüğünün en eski metinlerde ve bugünkü Türk lehçelerinde -y-’li olduğundan *adır*- eyleminden türemiş olamayacağını ifade etmektedir. Yılmaz, örnek olarak DLT’de *ayran* (*adran* değil!), Tatar, Kırgız ve Hakas Türkçelerinde *ayran* (*azran* değil!) şeklinde *ayran* sözcüğünün *adır*- fiilinden gelişen *ayr-* fiilinden gelebileceğini belirtmektedir.⁸

Günümüz Türk lehçelerinde ve tarihsel Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarında “*süt ve eksitilmiş süt*” anlamlarında *ürün* / *yürün* / *uyran* / *âyran* / *ayran* şeklinde kullanımlar mevcuttur. Bizim kanaatimizce *ayran* sözcüğünün *adır*- > *ayr-* fiilinden türemiş olması, biçimsel olarak uygun olmadığı gibi, anlamsal olarak da uygun olmamaktadır. Çünkü *ayr-* fiilinde “*bir bütünden bölünme*” söz konusudur. Hâlbuki *ayran* kavramında ‘*sütün mayalanmasıyla bir birleşme, koyulaşma, bütünleşme*’ söz konusudur. Bundan dolayı *ayran* sözcüğünün kökeni ve gelişimi şu şekilde önerilebilir:

ürün > *yürün* > (*yü* > *uy* bir metatezin meydana gelmesi ile) *uyran* > *ayran*

Bu önermeye kanıt olarak *ayran* sözcüğünün tarihi yazılı kaynaklardan ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamları ve kullanım alanlarını inceleyelim. *Ayran* sözcüğünün “*beyaz*” anlamına gelen eski Türkçe *ürün* sözcüğünden geldiğini ileri sürmekteyiz. Bunun için öncelikle Proto-Türkçe döneminden günümüze kadar *ürün* sözcüğünün beyazlık ve süt ürünlerini bildiren anlamlarına göz atalım.

2. Tarihten Günümüze Ürün Sözcüğünün Kullanımı

Proto-Türkçede *ürün ‘*beyaz*’,⁹ *hürün ‘*beyaz*’¹⁰, VII. - VIII. yüzyılda Gök-türkçe Orhon Yazıtları’nda *ürün* ‘*beyaz*’ (BK K 11)¹¹; IX. yüzyılda yazılan Budist-Maniheizt Türk çevresinde yazılan eserlerden Irk Bitig’de *ürüng* ‘*beyaz*’¹²; *ürüng ingen*¹³, *ürüng köpük*¹⁴; IX. - X. yüzyılda Türkçe Turfan Metinleri’nde *yürüng* ‘*beyaz*’¹⁵; *yörüng*¹⁶; *yürün* / *yrün*¹⁷; *yürün* - ‘*hellfarbig, weiß*’ *yrün* TT

⁷ Sevortyan, *a.g.e.*, s. 112.

⁸ Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 72.

⁹ Ethem Rahimoviç Tenişev, *Sravnitel’no-Istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov Leksika*, Moskva, Nauka, 1997, s. 601.

¹⁰ Talat Tekin, “Altayistik”, *Makaleler I*, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 261.

¹¹ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2010, s. 48.

¹² Talat Tekin, “Irk Bitig”, *Eski Uyurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara 2004, s. 4.

¹³ Tekin, *a.e.*, s. 5.

¹⁴ Tekin, *a.e.*, s. 20.

¹⁵ Willi Bang-Kaup - Annamari von Gabain, *Türkische Turfan-Texte II. Berlin*, Akademie Verlag, 1929, s. 7.

¹⁶ Reşit Rahmeti Arat - Wolfram Eberhard, *Türkische Turfan-Texte VII. Berlin*, Akademie Verlag, 1937, s. 22, 43, 64, 68.

¹⁷ Annamari von Gabain, *Türkisch Turfan Texte VIII*, Berlin, Akademie Verlag, 1954, A20 G71.

VIII¹⁸; X. yüzyılda Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikâyesi'nde ve *yürüng*-*'beyaz'*;¹⁹ *yürüng kümüş yip*,²⁰ Altun Yaruk'ta *yürüng*²¹; Maitrisimit'te *yurwunk* (*'wrwunk*) *'weiß*²²; *yürüng*²³; İslâmî Türk çevresinde XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesi Kutadgu Bilig'de *örünğ* *'ak, beyaz'*²⁴, Divan-ü Lügat-it Türk'te *ürünğ* *'ak'* olan nesne. Oğuzlar *'ak'* derler; *örünğ*: *'Gençlerin turnakları üzerinde bulunan aklık'*. *turnğaq örünği* *'turnak beyazlığı'*²⁵; *ürünğ qararaq* *'gözün beyazı'*²⁶; *ürünğ* *'beyaz'*²⁷; Ryland's Kur'an Tercümesi'nde *ürünğ*: *'beyaz, bembeyaz, parlak'* *ürünğlük* *'aklık, beyazlık'*²⁸; Harezm Türkçesinde XII. yüzyılda Mukaddimetü'l-Edeb'de *ürünğ*: *ürünğ saçlu kıldı*²⁹; XIII. yüzyılda Atebetü'l-Hakayık'ta *örünğ* *'ak, beyaz'*³⁰; Mu'inü'l-Mürîd'de *ürünğ*³¹; eski Kıpçak Türkçesinde *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* eserinde *ürün* *'süt'*³²; XIV. yüzyılda Kısası Enbiya'da *ürün* *'ürün, üremiş olan'*³³; *üründi, üründü* *'seçilmiş, seçkin'*³⁴; XIX. yüzyılda 4. (Uyg.) *örүк [örпү+k]* (*örük [örü+k]*) = 2. *örүз (örüg)*, 2. *örүң (örün)* *'свѣтлый, привѣтливый - hell'freundlich'* (*'açık renkli, aydın, güler yüzlü'*); *örүклүк (örüklük)* *'свѣтлость, привѣтливость - die Helligkeit, Freundlichkeit'* (*'aydınlık, açık renklilik, güler yüzlülük'*, 2. *örүг (Şor.) örүк* *'тихий скромный благопристойный - ruhig, bescheiden, gesittet'* (*'sakin, ciddi, edepli'*); 2. *örүң (örün)* *'свѣтлый - hell'* (*'açık renkli'*); *örүңма (Şor.) = örmä (örünmä, örmä)* *'сливки - die Sahne, der Schmant'* (*'kaymak'*); *örүң (Şor.) = 1. örүң (örün = 1. örün)*³⁵; *үрүгмә (Sag.) (ürügmä)* *'сметана'* - die saure Sahne' (*'kaymak'*); *чак үрүгмәсi (çak ürügmäci)* *'сливки'* (*'kaymak'*);

¹⁸ A.e., A.20, G.71. Glossar.

¹⁹ Hüseyin Namık Orkun, *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikâyesinin Uygurcası*, TDK Yayınları, Ankara 1940, s. 42-2.

²⁰ A.e., s. 42, 45.

²¹ Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 28, 33.

²² Şinasi Tekin, *Maitrisimit Nom Bitig*, 1.Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und Ückläufiger Index, Berliner Turfantexte IX. Berlin: Akademie Verlag, 1980, s. 144.

²³ Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, TDK Yayınları, Ankara 1965, s. 78, 282.

²⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I-Metin*, TDK Yayınları, Ankara 1979, s. 84, 881, 1101, 1319, 2054 vd., *İndeks*, s. 365.

²⁵ Besim Atalay, *Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara 1992, s. 134.

²⁶ A.e., s. 382.

²⁷ Robert Dankoff - James Kelly, *Mahmūd Al-Kāşgari's Divān Luğati't-Turk, I-II-III*, Harvard University Press, Boston 1984, s. 79, 166, 192, 269, 511, 520.

²⁸ Aysu Ata, *Ryland's Kur'an Tercümesi, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüşhası), Karahanlı Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 725.

²⁹ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, TDK Yayınları, Ankara 1993, s. 101.

³⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 25.

³¹ Recep Toparlı - Mustafa Argunşah, *Mu'inü'l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara 2008, s. 140, 187.

³² Recep Toparlı - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 298.

³³ Emine Yılmaz - Nurettin Demir - Murat Küçük, *Kısası-I Enbiya (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 621.

³⁴ A.e., s. 442.

³⁵ Wilhelm Radloff, *Opt Slovarya Tyurkskih Nareçii*, Tom Perviy, Glasniye, Sanktpeterburg, Tsarskoye İzdatelstvo 1893, s. 1224-1225.

ӧрӱмә [Şor.] = ӧрӱмә (ürünmә = ürügмә)³⁶; Altay-Aladağ şivesinde ӧрӱмә, ӧрӱмә (örünme, örügme) ‘сметана’ (‘kaymak’)³⁷; XX. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *uyran*: ‘ayran’, ‘ekşi süt’; *urah uyrane* ‘ayran’, *uslana uyran* ‘ayran’, *uyran söpsi* ‘ayran karıştırıcı’; *uyran usla* ‘yağı dövmek’; *uyran-turh* ‘sıvı süt ürünleri’³⁸; Türkiye Türkçesi Köken Bilgisi Sözlüğü’nde ören ‘ayran’³⁹; Halaç Türkçesinde *hürün* ‘beyaz’, *hürin* ‘beyaz’⁴⁰; *hürin* ‘beyaz’ *hürün* ‘beyaz’⁴¹; *hirin* ‘beyaz’⁴²; Saha Türkçesinde ҕрҕ [ürün] 1. 1). ‘beyaz’, *ürün kumaağı* ‘beyaz kağıt’, *ürün bulut* ‘beyaz bulut’, *ürün tüün* ‘beyaz gece’, 2) şiir. ‘açık, aydın, temiz’, *ürün күн* ‘aydınlık güneş’, *ürün күн сүрдүгә бағалааһ* (ata-söz) ‘aydınlık güneş altındaki hayat değerlidir (hayat değerlidir)’; 2. 1) mec. ‘sütlü, sütlü ürünler’, *ürün ‘sütlü’, ürün ilge* şiir. ‘sütlü ürün (harfen “Tanrısal / kutsal beyaz nimet), *ürünü aһaa* ‘sütlü yemek’, 2) tarihsel ‘beyazlar’ ‘çarlık Rusya askerleri’, *ürünер үнтүрүүлөрө* ‘beyazların devrilmesi’⁴³; *ürün kömüs* ‘gümüş’⁴⁴; Türkiye Türkçesinde *ürün*: is. 1. ‘Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey, mahsul. 2. mec. ‘eser’, 3. mec. ‘Bir tutum ve davranışın ortaya çıkardığı şey’, 4. kim. ‘Türlü endüstri alanlarında ham maddelerin işlenmesiyle elde edilen şey’⁴⁵; Türkçe Derleme Sözlüğü’nün XI. cildinde *ürün* ‘4. süt ve süt ürünlerine verilen genel ad; 5. sağmal hayvan’⁴⁶ şeklinde geçmektedir.

Yukarıda *ürün* sözcüğünün parça yerine bütünün kullanıldığı beyazlık anlamından gelişen metonimik ‘süt ürünleri ve ayran’ anlamının kullanıldığı örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Bir sözcüğün temel anlamından yan anlamların gelişmesi temel anlamın günlük kullanımda etkin ve uzun süre kullanılıyor olması gerekmektedir. Bundan dolayı *ürün* ‘beyaz’ sözcüğünün ‘süt ürünleri veya ayran’ anlamının kullanımına daha geç döneme ait tarihi eserlerde görmekteyiz. Örneğin: XIV. yüzyılda *ürün* sözcüğü *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî* eserinde ‘süt’ anlamında kullanılmıştır.⁴⁷ Ana Türkçeden erken dönemlerde ayrılan Saha Türkçesinde Proto-Türkçe döneminden beri “beyaz” anlamında kullanılan *ürün* sözcüğün zamanla metonimik anlamıyla metafora dönüşen “süt ve süt ürünleri” anlamı da korunmuştur. Saha

³⁶ A.e., s. 1834.

³⁷ Vasilij İvanoviç Verbitskiy, *Altay Aladağ Şivesi, (Slovar’ Altayskogo I Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka)*, Ortodoks Misyoner Cemiyeti Neşriyatı, Kazan 1884, s. 231.

³⁸ Mihail Yakovleviç Sirotkin, *Çuvaşsko-Ruskiy Slovar’*, Gosudarstvennoye İzdatel’stvo İnostran-nih I Natsional’nih Slovarey, Moskva 1961, s. 509.

³⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 95-96.

⁴⁰ Gerhard Doerfer, *Doerfer G. Khalaj Materials*, Indiana University, Bloomington 1971, s. 51.

⁴¹ A.e., s. 54.

⁴² Tekin, “Altayistik”, *Makaleler I*, s. 261.

⁴³ Pyotr Alekseyeviç Sleptsov, “Yakutsko-Ruskiy Slovar”, *İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1972, s. 457.

⁴⁴ Pyotr Savviç Afanasyev - Luka Nikiforoviç Haritonov, “Russko-Yakutskiy Slovar”, *İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1968, s. 573.

⁴⁵ Şükrü Haluk Akalın (Ed.), *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 2061.

⁴⁶ *Türkçe Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1993, s. 4071.

⁴⁷ Recep Toparlı - Sadi Çögenli - Nevzat Yanık, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî*, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 298.

Türkçesinde *ürün* ‘beyaz’ maddesinin ikinci anlamında mecazî olarak *ürün* ‘sütlü, sütlü ürünler’, *ürün* ‘sütlü’; şiir dilinde *ürün ilge* ‘sütlü ürün (harfen “Tanrısal / kutsal beyaz nimet); *ürünü ahaa* ‘sütlü yemek’ şeklindeki anlamları yer alır.⁴⁸ Moğolca *örüm-e / öröm/ is.* ‘kaynamış sütün üstündeki köpük; uzun süre kaynatılarak koyulaştırılmış süt, süt tozu’⁴⁹ şeklinde kullanılmaktadır.

3. Tarihten Günümüze Ayrar Sözcüğünün Kullanımı

Ayrar sözcüğüne ise en erken XI. yüzyılda rastlamaktayız. Örneğin: XI. yüzyılda Divan-ü Lügat-it Türk’te *ayrar*⁵⁰; *ayrân* 73 “churned milk” [mâxid]⁵¹ şeklinde geçmektedir.

XIV. yüzyılın sonunda Abdullah Battal İbni Mühenna Sözlüğü’nde *ayrar* sözcüğünü “Sütün yağı ayrıldıktan sonra kalan mayı ve ekşi kısmı, 166, (MK) Kaşgarlı Mahmut I, 109,9. Brockelman bilmem neden, aslında açık surette *ایران* şeklinde yazılmış olan bu kelimenin sonuna bir de “ç” ilave ederek yazmıştır (s. 5). (RAB) Rabğuzi’nin Kısas-ul Enbiya’sında. Bana kalırsa, hep yogurt manasına kullanmıştır (62 ve 333), nitekim Kazaklar da o manada kullanırlar. XIV. yüzyıla ait (ABH) Abuheyyan’in eserine göre *ayrar* Kıpçakçada “ekşi süte denir” s. 27” şeklinde açıklamaktadır.⁵²

Eski Kıpçak Türkçesi eserlerinden XIV. yüzyıla ait Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi’t-Türkî) kitabında, XV. yüzyıla ait Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye ve Kitâbu Bulgatü’l-Müştak Fi Lügati’t-Türk Ve’l-Kıfçak eserinde, ayrıca tarihi bilinmeyen Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye *ayrar* sözcüğü ‘ayrar’ anlamında kullanılmaktadır.⁵³

XIX. yüzyılda Kazan’da yayımlanan *Slovar’ Altayskogo i Aladagskogo nareçii tyurkskogo yazıka* sözlüğünde *örünme* (v-k.), *örünme* (ab.) ‘kaymak’,⁵⁴ *ayrar* ‘ekşi, mayalanmış / ekşimiş inek sütü’, *ayrar aragazı* (mat.) ‘sütten yapılmış rakı (vodka)’⁵⁵ şeklinde biçim ve anlamlar karşımıza çıkmaktadır. Yine XIX. yüzyılın sonunda W. Radloff, *Opit slovaryä tyurkskih nareçii* adlı çalışmasında Sagay Türkçesinde *ürünmä* ‘kaymak’ (smetana); *çak ürünmäci* ‘kaymak (slivki)’, Şor Türkçesinde *ürünmä* = *ürünmä* ‘kaymak’ şeklinde biçimlerini ve anlamlarını kaydetmiştir.⁵⁶

XX. - XXI. yüzyılda çağdaş Türk lehçelerinde *ayrar* sözcüğü aşağıdaki gibi biçim ve anlamlarda kullanılmaktadır:

Saha Türkçesinde eski Türkçe *ürün* sözcüğünün aynı şekilde kullanıldığını görmekle birlikte, Çuvaş Türkçesinde ise *ayrar* sözcüğünün kelme başı

⁴⁸ Sleptsov, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, s. 457.

⁴⁹ Günay Karaağaç’tan Çeviri, F.D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 1004.

⁵⁰ Atalay, *Divanü Lügat-It-Türk Tercümesi*, s. 120, 26.

⁵¹ Dankoff - Kelly, *Mahmūd Al-Kāşgari’s Divān Luğati’t-Turk*, s. 18.

⁵² Abdullah Battal Taymas, *İbni-Mühenna Lügati*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 14.

⁵³ Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 18.

⁵⁴ Verbitskiy, *Altay Aladağ Şivesi*, s. 231.

⁵⁵ Verbitskiy, *Altay Aladağ Şivesi*, s. 8.

⁵⁶ Radloff, *Opit Slovaryä Tyurkskih Nareçii*, Tom Perviy, Glasniye, s. 1834.

u'lu halinin korunduğunu görmekteyiz. Örneğin: *уйран* uyran: *пахтанье, Buttermilch* 'sütü dövme, çalkalama', *услана уйран* uslana uyran: *пахтанье, получающееся от сбивания* 'dövme işleminden elde edilen ekşi süt, ayran'; *турах уйране* turah uyране: *кислое молоко, разбавленное водой* 'su katılmış ekşi süt', *уйран усла* uyran usla: *пахтать масло* 'yağı dövme, çalkalamak'; *уйран кус* uyran kus: *белоглазый* 'beyaz gözlü', *уйранлан* uyranlan 'ayranlan': *стать на подобие пахтанья (Мартынова)* 'ayrana benzemek' *Хайма уйранланса кайна*. 'Kaymak ayrana benzedi'; *уйранла* uyranla 'ayranla' *назв. реки в Микушк*. *Бугурусл. у. Молочная река; пить невкусно; вода в неясные дни похожа на молоко* 'Mikuşk'ta nehir adı. Sütlü nehir; tatsız içmek; *уйран сунси* uyran süpsi *посуда для пахтанья масла* 'sütün yağını dövme kabı'; *уйран-турах* uyran turah *пахтанье и т п продукты из кислого молока* 'ekşi süttten yapılan ürünler ve ayran' *Стюх Сред Юм Уйран турах или сет-турах, все молочные кушанья* 'uyran turah veya set turah tüm sütlü yiyecekler' şeklinde kullanılmaktadır.⁵⁷ *Уйран хурси* uyran hursi (хурзи hurzi) *мutowка для пахтанья* "süt yağını dövme için karıştırma"⁵⁸ anlamına gelmektedir.

Altay Türkçesinde *ayran* "ayran" anlamında geçmektedir.⁵⁹ Hakas Türkçesinde *ayran* 'ekşitilmiş inek sütünden içecek; *ayran-humus* 'sütlü ekşi içecekler'; *ağar ayran* 'sert ayran'; *ayran-suhsun* 'susamayı giderecek her türlü içecek'; *ayran-irütpęgi* 'ayranın peynirimsi yumakları'; *ayran-sığı* 'sütlü ürünler'; *ah tigirge sığara ayran-sığın naanın turadır* 'gökyüzü sütlü ürünleri serper'; *ayran hordii* 'ayranın mayalanması'; *hahırım açır parđan ayran* 'çok ekşimiş ayran'; *sın ayranı* 'geçen yılın ayranı (onu mayalamak için kullanıldı); *çayđıda tun ayran tunarçalar* 'yazın "İlk Ayran" bayramını kutluyorlar'; *küsküde ayran üzil turđan tusta, ayran soolındızı toy içeler* 'güzün ayran bittiğinde "Son Ayran" bayramını kutluyorlardı'; *ayran tözi* 'sütlü ürünleri korumak için ayran fetişi'; *ayran oğı* 'kuzukulağı' (bitki)⁶⁰ şeklindeki anlamları görülmektedir. Örneklerden görüldüğü gibi Hakas Türklerinde *ayran* kutsal, bereket getiren yiyecek sayıldığı için yazın "İlk Ayran Bayramı", güzün "Son Ayran Bayramı" olmak üzere yöresel bayramların kutlanıldığı anlaşılmaktadır.

Tuva Türkçesinde *ayran* anlamında kullanılan *ayran* sözcüğüne Palmbah ve E. Tenişev'in sözlüklerinde rastlanmamıştır. Ancak *ayırağ* "parlak, ala" anlamında kelime tanımlanmıştır.⁶¹ Bunun yanı sıra Tuva Türkçesinde *ak* sözcüğünün "mecazi anlamında *ak çem* 'ak, beyaz yiyecek' ifadesi "süt ürünleri" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.⁶²

Kazak Türkçesinde *ayran* 'yoğurt' anlamına kullanılmakta *ve* bir yemek adı olarak ifade edilmekte ve şu şekilde tanımlanmaktadır: *Siyırdığ, қойдыđ,*

⁵⁷ Nikolay İvanoviç Aşmarin, *Slovar' Çuvaşskogo Yazıka III*, Çeboksarı, Russika, 1929, s. 192.

⁵⁸ A.e., s. 193.

⁵⁹ Emine Gürsoy-Naskali - Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1999, s. 32.

⁶⁰ Viktor Yakovleviç Butanayev, *Hooaray-Ons Tarhın-Etnografiya Söstitiği*, Ağban-Tura, HGU Niç'tin Etnografiya Laboratoriyazı, 1999, s. 21.

⁶¹ Ethem Rahimoviç Tenişev, "Tıva-Orus Slovar", *Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1968, s. 48.

⁶² Tenişev, "Tıva-Orus Slovar", s. 49.

yeşkinin pisken sütüne mâyek, aşıtıkı hoşılıp uyutatin süttten jasalğan kışkıl däm-dî ulttık tağam⁶³ 'İneğin, koyunun, keçinin pişirilmiş sütüne maya, ekşitme katılıp mayalanan süttten yapılan ekşi tadındaki milli yemek'. Kırgız Türkçesinde *ayran* 'yoğurt' anlamına kullanılmakta ve şu şekilde tanımlanmaktadır: *Süttön uyutulğan akçıl tamak* 'süttten mayalanmış beyazımsı yemek'.⁶⁴ Tatar Türkçesinde *âyran* 1. *Katiknu suga bolgatıp yasalğan "Katiğı suya bulandırıp yapılmış"* 2. *May yazgaç ayerilğan ak su "Yağından ayrılan beyaz su"* şeklinde açıklanmaktadır.⁶⁵ Karaçay-Malkar Türkçesinde *ayran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Qaynağan sütge ırdauın hoşulup, uyutulup etilgen içgi* 'kaynamış süte maya eklenip, koyulaştırılıp yapılan içecek'.⁶⁶ Karayım Türkçesinde *айран* ayran: *напиток, приготовленный из кислого молока* 'ekşi süttten hazırlanmış içecek'.⁶⁷ Kumuk Türkçesinde *айран* ayran: *напиток из кислого молока и воды* 'ekşi süttten ve sudan yapılmış içecek'.⁶⁸

Özbek Türkçesinde *âyran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Қатіққа сув қошіб шопіріб тайорланадіған іçімлік* 'katığa su eklenip yukarıdan aşağıya doğru defalarca dökülerek hazırlanan içecek'.⁶⁹ Yeni Uygur Türkçesi *ayran* 'ekşi süttten yapılmış içecek'⁷⁰ şeklinde geçmektedir.

Türkmen Türkçesinde "ayran: çal, katık yayıldığında yağ alındıktan sonra kalan sıvı", *ayran* 'gatık yayılıp yağ alnandan son galyan suvuk çal'⁷¹ şeklinde açıklanmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde *ayran* 'yağı alınıb su garişdirilmiş gatıg'⁷²

Türkiye Türkçesinde *ayran* 'süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağ alındıktan sonra kalan sulu bölüm', 2. 'Yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek'⁷³; Türkçe Derleme Sözlüğü'nde *ürün* 'süt ve süt ürünlerine verilen genel ad'.⁷⁴ Anadolu'da ayran kavramı ile ilgili "Allah yazın ayransız, kışın yorgansız etmesin" şeklinde ayranın bereketini anlatan atasözleri kullanılmaktadır:

Yukarıda çağdaş Türk lehçelerinde *ayran* sözcüğünün kullanımlarından sadece "içecek" anlamında değil, "yoğurt", "kaymak" gibi yiyecek anlamında, hatta süttten yapılmış içki (arak, rakı) anlamında genel olarak süt ürünleri için de kullanıldığını görmekteyiz.

⁶³ Ahmedi İshakov (Ed.), *Kazak Adebî Tilinin Sözdigi*, Arıs Baspası, Almatı 2006, s. 169.

⁶⁴ E. Abduldayev - D. İsayev, *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü*, Mektep Basması, Frunze 1969, s. 30.

⁶⁵ K.S. Sabirov (Ed.), *Tatar Telenej Anlatmalı Süzlege*, Tatarstan Kitap Nāşriyatı, Kazan 1981, s. 677.

⁶⁶ M.J. Guzelanı - A.A. Jappulanı, *Karaçay-Malkar Tilni Anglatma Sözlüğü*, "El-Fa" Kitap Basma, Nal'çik 1996, s. 70.

⁶⁷ N.A. Baskakov - A. Zayonçkovki - S.M. Şapşal, *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar*, İzdatel'stvo "Russkiy Yazık", Moskva 1974, s. 54.

⁶⁸ B.G. Bammatov - N.E. Gajıagmatov, *Russko-Kumıkskiy Slovar*, İnstitut Yazık, Literatür I İskusstva İmeni G. Tsadası, Magaçkala 2011, s. 22.

⁶⁹ E.M. Marufov, *Özbek Tilining İzahlı Lügati*, "Rus Tili" Nāşriyatı, Moskova 1981, s. 34.

⁷⁰ E.N. Nacip, "Uygursko-Russkiy Slovar", *İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'*, Moskva 1968, s. 59.

⁷¹ M.Y. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, İzdatel'stvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR, Aşgabat 1962, s. 31.

⁷² A.A. Oruçov, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı 1966, s. 78.

⁷³ Ş.H. Akalın (Ed.), *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 162.

⁷⁴ *Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1993, s. 4071.

4. *Ak* ve *Ağarğan / Ağaran* Sözcüklerinin Süt, Ayran, Yoğurt ve Sütten Yapılan İçecek ve Yiyecek Anlamında Kullanılması

Türkçede beyaz nesnelere için “süt gibi beyaz” benzetmesi sık rastlanmaktadır. XIV. yüzyılda Nehcü'l-Ferâdis'te kevser suyundan bahsedilirken onun süt kadar beyaz olduğu belirtilmiştir.

tağı içindeki suw sütdin aq turur [58] (6)..⁷⁵

Kevser havzına aqar, oqdın qatıgraq aqar tağı suw sütdin aqraq turur tağı aseldin sücüg turur [57] (7).⁷⁶

Sütün beyazlığı, doğallığı, besleyiciliği onu kutlu besin haline getirmiştir. Örneğin: Başkurt Türkçesinde *ak* ‘beyaz, mitleştirilmiş bir renktir, temizlik, kutsallık, şans, iyilik, merhamet, aydınlık sembolüdür, üst dünya ile, aydınlık dünya ile bağlantılıdır. Türk mitolojisinde süt ve süt ürünlerinde ortaya çıkan güç üreten güney ile bağlantılıdır, genel olarak olumlu anlama sahiptir. Örneğin: *ak donya* ‘cennet’, *ak yer* ‘güneşli yer’, *ak uy* ‘iyi düşünce’. Aynı şekilde *ak*, boşluğun, bedensizliğin sembolüdür, bu yüzden mitolojik bedensiz karakterler tipleri olarak, örneğin, *ak küğärsendär* ‘beyaz güvercinler’ benzetmesiyle kullanılır. Başkurt Mitoloji Sözlüğü’nde *ak* sözcüğünün ikinci anlamında “süt ürünlerinin tabulaştırılmış adı. Onlar kutsal sayılır ve onlarla birçok inanış bağlantılıdır” şeklinde açıklanmış ve şu örnek verilmektedir: *Aktı tügergä, säsergä, taparğa yaramay* (F. Kildebayeva) “Beyaz (süt ürünleri) dökülmez, saçılmaz, basılmaz”; *ağı barzıy tuğı bar* “kimin beyazı (süt ürünleri) varsa, o tok” (atasözü). Bu kelimenin *ak* “beyaz”, “temiz”, “kutsal” anlamlarıyla ilişkili olduğu belirtilmektedir.⁷⁷ Başkurt Türkçesinde *ak rizık qapturu* ‘ak rızık ikram etme’ şeklinde adlandırılan hayvanın sağlığı ve verimliliği için hayvandan elde edilen yeni süt ürününü ikram etme âdeti var. *Yözyäşär Safıy äbey ak rizık-çorotto kaymağka halıp qalaqlap hämmäbezgä hoğondorop teläk teläne* ‘Yüz yaşındaki Safıy nine ak rızık-kurutuluş peyniri kaymağa koyup hepimize hayırlı dualarıyla dilek diledi’.⁷⁸

Türk kültüründe süt ve süt ürünleri geleneksel temel besin kaynakları olarak kullanılmaktadır. Süt ve sütten yapılan mamuller *aklık* ‘beyazlık’ renk özelliğini alarak metonimik bir anlatımla *ak* ‘süt ve süt ürünleri’ anlamında kullanılmaktadır. Sütün beyazlık özelliğinden süt yerine ‘beyaz’ kavramı kullanılarak metonimik yapıdan metaforların geliştiğini görmekteyiz. Örneğin:

Tatar Türkçesinde *ak* ‘süt ve süt ürünleri’⁷⁹ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *balalar akka tuyarlar* ‘çocuklar aka (sütten yapılmış yiyecek ve içeceklerle) doyarlar’:

⁷⁵ Aysu Ata, *Nehcü'l-Ferâdis, Uşmağların G Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 46.

⁷⁶ A.e., s. 42.

⁷⁷ F.G. Hisamitdinova, *Mifologičeskiy Slovar' Başkirskogo Yazıka*, Moskva, Nauka, 2010, s. 14.

⁷⁸ A.e., s. 16.

⁷⁹ R.A. Zilyayev - G.G. Abdrahmanov (Ed.), *Tatar Teleneñ Anglatmalı Süzlege*, Tatarstan Kitap Nâşriyatı, Kazan 1977, s. 31-32.

[Äni:] Ös başı tağın ber häl, keçkenäräk bulsa da sıyer alıp kala alsak yahşı bulır, balalar **akqa** tuyarlar, üzebez irkenläp kalır idek. M. Gafuri.⁸⁰

Kazak Türklerinde *ak* sözcüğünün ‘süt, ayran’ anlamında sık kullanıldığını görmekteyiz:

Däl janında ülken biyik şelegeke ağıtıp qoyğan tüyenin qımızı bar edı. Uljanın küz uaqıtında Zere men balalarğa azırlep otratın ağı osı bolatın (M. Äuezov, Şığ.)⁸¹ Tam yanında büyük kovaya koyduğu devenin kımızı vardı. Uljan’ın güz vaktinde Zere ile çocuklara hazırladığı **akı** buydu’.

Kırgız Türkçesinde *aq* ‘Ayran ve sütün genel adı’.⁸² Kırgız Türkçesinde *ak* kavramı sık olarak ‘süt ve sütlü mamuller’ anlamında kullanılmaktadır:

Ak bar üydö bereke bar⁸³ ‘Ak olan eve bereket olur’.

*Jaz çıqıp, ak köböydü*⁸⁴ ‘Bahar geldi, ak çoğaldı’.

Karaçay Malkar Türkçesinde *aq* ‘süt ürünleri, sütlü’, ‘Küçük baş hayvanın sütü ve ondan yapılan *ayran*, *bıslak* gibi yenilen ürünler’⁸⁵ anlamında kullanılmaktadır. Karaçay-Malkar Türklerinde de *aq* kavramının ‘süt’ anlamında temel gıda olarak kullanılmaktadır:

Azıq bla da qıynalmaydıla: aq bar, un, tuz kerekligiz da joqdu. (Gurtulanı B., Jangı talisman 331)⁸⁶ ‘Gıda zorluğu çekmezler: ak var, un, tuza ihtiyacınız yoktur’.

Kumuk Türkçesinde *акъ ақ Къатыкъ: молочные продукты* ‘katık, sütlü ürünler’⁸⁷ anlamında kullanılmaktadır.

Altay Türkçesi Sözlüğünde *ak*’ın dördüncü anlamında *ak bıyan* ‘bolluk, iyilik’ örneği verilmiştir.⁸⁸ Bu örnekte ‘süt ve süt ürünlerinin bolluğu’ kastedildiği düşünülmektedir.

Hakas Türkçesinde *ah sığ, ah sıh* ‘sütlü gıda’⁸⁹ şeklinde belirtilmiştir.

Tuva Türkçesinde *ak çem* ‘sütlü besin’.⁹⁰ Tuva Türklerinde süt kutsal bir içecektir. Süt ak renklidir ve Tuvalar onun kendisine en faydalı şeylerden biri olduğuna inanmıştır. “Süt gibi temiz insan” sözü kalbinde kötülüğü olmayan, insanlara faydası dokunan kimseler için kullanılır. “Sütlü dolu kova devrilmez, mutluluk kaybolur” sözüyle sütün hem kutsallığı vurgulanmakta, hem de sütün zenginliğin işareti olduğu belirtilmektedir. Yeryüzünde ak ile kara var olduğundan beri insanın hayatında iyilikler ve kötülükler ortaya çıkmıştır.

⁸⁰ A.e., s. 31-32.

⁸¹ İshakov, *Kazak Adebî Tîlinin Sözdîgi*, 2006, s. 211.

⁸² E. Abduldıyev - D. İsayev, *Kırgız Tîlinin Tüşündürmô Sözdüğü*, Mektep Basması, Frunze 1969, s. 33.

⁸³ A.e., s. 3.

⁸⁴ A.e., s. 3.

⁸⁵ Guzelanı - Jappulanı, *Karaçay-Malkar Tîlni Anqılatma Sözlüğü*, s. 97.

⁸⁶ A.e., s. 97.

⁸⁷ Bammatov - Gajıagmatov, *Russko-Kumukskiy Slovar*, s. 24.

⁸⁸ Gürsoy Naskalı - Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, s. 22.

⁸⁹ E. Gürsoy Naskalı - V. Butanayev - A. İsina - E. Şahin - L. Şahin - A. Koç, *Hakasça - Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 31.

⁹⁰ Tenişev, *Tıva-Orus Slovar*, s. 49.

Gökyüzünün öfkesini süt geçirir. Bu sebepten Tuva Türklerinin geleneğine göre süt yere dökülmez.⁹¹

Bu gelenek Kazak ve Kırgız Türklerinde de görülmektedir. Kazak ve Kırgız Türklerinde süt yere dökülmez, dökülürse bereketin gideceğine inanılır. Kazak Türklerinde yılan ve zehirli böcekler evin etrafında görüldüğünde onları uzaklaştırmak için üzerlerine süt veya ayran dökülür.

Türkmen Türkçesinde *a:k* ‘süt, katık’⁹² anlamları bulunmaktadır.

Türkçede süt ve süttten yapılmış içecek ve yiyeceklere *a:k* sözcüğü kullanıldığı gibi bu sözcüğe isimden fiil ve isimden sıfat yapan ekler eklenerek de aynı anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

Kazak Türklerinde *a:k+ar* (isimden fiil yapma ekiyle) meydana gelen *ağar*-‘beyazlaşmak’ fiilinin ‘süt ürünleri içip yemek, yemi çoğalmak, doymak’ anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra *auzın ağarttı* ‘ağzını ağarttı’ deyimini ‘süte, aka doydum’⁹³ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Ayran, süt işip, işegimnün bir süyem ağarıp kalğanday boladı (B. Soqpaq-bayev, Bastan)⁹⁴ ‘Ayran, süt içip bağırsağım bir parça ağarmış gibi oldu’.

Kazak Türkçesinde *ağarğan* ‘süt ve sütlü içecek ve yiyecekler’ anlamında sık kullanılmaktadır. *Ağarğan* kelimesi *a:k+ar* isimden fiil yapan ek + *-ğan* fiilden sıfat yapan ekten oluşan sütlü olan her türlü gıda için söylenen addır. *Ağarğan* ‘ağaran’=> ‘beyaz’ Kazak Türkçesi sözlüğünde ‘sağılan (büyük, küçük baş) hayvanın sütünden yapılan ayran, şubat (deve sütü), kıymız gibi içecek ve yiyecekler’⁹⁵ şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Şayzada zerenge kuyup ağarğan äkeldi (Ä. Kekilbayev, Bir şökim)⁹⁶ ‘Şayzade geniş kaba ağaran koyup getirdi’.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak kaynak alandaki ‘beyaz’ anlamına gelen *a:k* kavramının hedef alandaki ‘süt ve süt mamulleri’ kavramı üzerine şemalandığını görmekteyiz.

A:k sözcüğünün süt ve süt ürünlerinden yapılan yiyecek ve içecekler için kullanıldığı gibi beyaz renkli mayalanmış içecekler için de kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin: Özbek Türkçesinde *ak*’ın ikinci anlamında *ära:k* ‘rakı’ anlamı verilmiştir⁹⁷, Tatar Türkçesinde ise *ak arakı* ‘beyaz rakı’ şeklinde kullanılmaktadır.⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud’un “Divan-ü Lügat-it Türk” sözlüğünde *ağartgu* ‘şerbet gibi buğdaydan yapılan şarap, içki, bir çeşit buğday birası’.⁹⁹ Eski Kıpçak Türkçesi eserlerinden Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügat-i’t-Türkiyye’de *a:kmu:k* “boza” anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁰

⁹¹ J.M. Bapayeva, *Tuva Şamanizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 63.

⁹² M.Y. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, İzdatel’stvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR, Aşgabat 1962, s. 33.

⁹³ İshakov, *Kazak Adebî Tilinin Sözdigi*, 2006, s. 65.

⁹⁴ A.e., s. 64.

⁹⁵ İshakov, *Kazak Adebî Tilinin Sözdigi*, 2006, s. 65.

⁹⁶ A.e., s. 65.

⁹⁷ Marufov, *Özbek Tilinin İzahlı Lügati*, s. 557.

⁹⁸ Zilyayev - Abdrahmanov, *Tatar Teleneñ Anglatmalı Süzlege*, s. 31-32.

⁹⁹ Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, s. 442.

¹⁰⁰ Toparli - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 6.

5. Sonuç

Sonuç olarak, *ayran* Türklerin içecek ve yiyecek anlamında günlük hayatta kullandığı bir kutsallık ve bereket anlamları yüklenen bir besin bildiren en eski sözcüklerinden biridir. *Ayran* sözcüğünün kökeni ayırmak fiiline dayandırılmış olması biçimsel ve anlamsal olarak uygun olmadığı kanısındayız. *Ayran* sözcüğü Türkçede kutsal bir renk sayılan beyaz anlamında kullanılan ürün sözcüğünden geldiği ifade edilebilir.

Günümüzde sadece Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesinde “beyaz” temel anlamı korunmuştur. Saha Türkçesinde *ürün* sözcüğü sadece beyaz temel anlamıyla değil, aynı zamanda süt ve süt ürünleri ve başka da anlamlarıyla kullanılmaktadır. *Ürün* sözcüğü ile Türkler tarafından “beyaz” anlamında paralel kullanılan *aç* sözcüğü de eski Türkçede süt ve süt ürünleri anlamlarında kullanılmış ve halen *aç*, *ağarğan*, *ağaran* şeklinde “ayran” anlamında kullanılmaktadır. Türkçede aynı anlamlarda paralel olarak kullanılan *ürün* ve *aç* sözcüklerinin beyazlık niteliği ayranın beyazlık özelliğinden dolayı metonimik kullanımdan metafora dönüşmüş olduğunu görmekteyiz.

Ürün / *aç* renk bildiren sözcüklerin ‘ayran’ anlamında metaforik kullanımını Lakoff ve Johnson’un “Metaphors We Live By” adlı bilişsel anlambilimi çalışmasında metaforların insan zihnindeki oluşumu ve gelişimini açıklama metoduna göre “ayran” sözcüğünü uyarlayacak olursak BEYAZ SÜTTÜR, BEYAZ AYRAN-DIR metaforunun ontolojik ve epistemik özelliklerini aşağıdaki gibi önebiliriz:

Kaynak: beyaz, kutsal   Hedef: ayran, kutsal

- Beyaz en açık renktir.
- Ayran en açık renktedir.
- Beyaz kutsal bir renktir.
- Ayran kutsal bir içecektir.

Sonuç itibarıyla *ayran* sözcüğü beyaz rengin Türk kültüründeki temiz, kutsal özellikleri ile temiz ve bereket getiren bir yiyecek ve içecek anlamında kullanılmıştır. *Ayran* sözcüğünün kökeni tarihsel olarak biçim ve anlam gelişimi aşağıdaki gibi geliştiğini varsaymaktayız.

ürün > *yürün* > (*yü* > *uy* bir metatezin meydana gelmesi ile) *uyran* > *ayran*.

Kaynaklar

ABDULDAYEV, E. - İSAYEV, D.: *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdüğü*, Mektep Basması, Frunze 1969.

AFANASYEV, P.S. - HARİTONOV, L.N. (Ed.): *Russko-Yakutskiy Slovar*, İzdatelstvo Sovetskaya Ensiklopediya, Moskva 1968.

AKALIN, Şükrü Haluk: *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009.

ARAT, Reşit Rahmeti: *Atebetü'l-Hakayık*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

ARAT, Reşit Rahmeti - WOLFRAM, Eberhard: *Türkische Turfan-Texte VII.*, Akademie Verlag, Berlin 1937.

_____ : *Eski Türk Şiiri*, TDK Yayınları, Ankara 1965.

_____ : *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TDK Yayınları, Ankara 1974.

_____ : *Kutadgu Bilig I-Metin*, TDK Yayınları, Ankara 1979.

_____ : *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, TDK Yayınları, Ankara 1979b.

AŞMARİN, N.İ.: *Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı III*, Çeboksarı, Russika, 1994.

ATA, Aysu: *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmaqların Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu*, TDK Yayınları, Ankara 1998.

_____ : *Ryland's Kur'an Tercümesi, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara 2004.

ATALAY, Besim: *Divanü Lûgat-It-Türk Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara 1992.

BAMMATOV, B.G. - GAJİGMATOV, N.E.: *Russko-Kumukskiy Slovar*, İnstitut Yazıkı, Litteraturı I İskusstva İmeni G. Tsadası, Magaçkala 2011.

- BANG, Willi - ANNEMARIE, Gabain Von: *Türkische Turfan-Texte II*. Berlin, Akademie Verlag, 1929.
- BAPAYEVA, J.M.: *Tuva Şamanizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2013.
- BATTAL, Abdullah: *İbni-Mühenna Lügati*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- BASKAKOV, N.A. - ZAYONÇKOVKI, A. - ŞAPŞAL, S.M.: *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, İzdatel'stvo "Russkiy Yazık", Moskva 1974.
- BUTANAYEV, V.Y.: *Hooaray-Oris Tarhun-Etnografiya Söstitiği*, Ağban-Tura, HGU Niç'tin Etnografiya Laboratoriyası, 1999.
- CLAUSON, Gerhard: *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- DANKOFF, R., KELLY, J.: *Mahmūd Al-Kāşğari's Divān Luğati't-Turk, I-II-III*, Harvard University Press, Boston 1982-1984-1985.
- Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- DOEFER, G.: *Khalaj Materials*, Indiana University, Bloomington 1971.
- GABAIN, Annemarie von: *Türkisch Turfan Texte VIII*, Akademie Verlag, Berlin 1954.
- GUZELANI, M.J. - JAPPULANI, A.A.: *Karaçay-Malkar Tilni Anlatma Sözlüğü, I, II, III*, "El-Fa" Kitap Basma, Na'çik 1996.
- GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi*, TDK, Ankara 2011.
- GÜRŞOY-NASKALI, E., DURANLI, M.: *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- GÜRŞOY-NASKALI, E. - BUTANAYEV, V. - İSİNA, A. - ŞAHİN, E. - ŞAHİN, L., KOÇ, A.: *Hakasça-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- HİSAMİTDİNOVA, F.G.: *Mifolojiceskiy Slovar' Başkirkogo Yazıka*, Moskva, Nauka, 2010.
- HAMZAYEV, M.Y.: *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, İzdatel'stvo Akademi Nauk Turkmensoy SSR, Aşgabat 1962.
- ISHAKOV, Ahmed: *Kazak Adebî Tilinin Sözdigi I-XV Tom.*, "Arıs" Basması, Almatı 2006-2011.
- KAYA, Ceval: *Uygurca Altun Yaruk*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- LAKOFF, G., MARK, J.: *Metaphors We Live By*, Chicago-London 1980.
- KARAĞAÇ, G. - LESSING, F.D. (Çev.): *Mogolca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- MARUFOV, E.M.: *Özbek Tilinin İzahlı Luğati*, "Rus Tili" Neşriyatı, Moskva 1981.
- NACIP, E.N.: *Uygursko-Russkiy Slovar'*, İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya', Moskva 1968.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikâyesinin Uygurcası*, TDK Yayınları, Ankara 1940.
- ORUÇOV, A.A.: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı 1966.
- PALMBAH, A.A.: *Russko-Tvinski Slovar'*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsiyonal'nih Slovarey, Moskva 1953.
- RADLOFF, Wilhelm: *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçii*, Tom Perviy, Glasniye, Sanktpeterburg, Tsarskoye İzdatel'stvo, 1893.
- SABİROV, K.S.: *Tatar Teleneş Anlatmalı Süzlege*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1981.
- SEVORTYAN, E.V.: *Etimolojiceski Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Obşetyurkskiye I Mejtyurkskiye Osnovi Na Glasniye, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1974.
- SİROTKİN, M.Y.: *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey, Moskva 1961.
- SLEPTSOV, P.A.: *Yakutsko-Russkiy Slovar*, İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1972.
- ŞÇERBAK, A.M.: *Oçerki Po Sravnitel'noy Morfoloğii Tyurkskih Yazıkov (İmya)*, İzdatel'stvo Nauka, Leningrad 1977.
- TEKİN, Şinasi: *Maitrisimit Nom Bitig*, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer Und Ückläufiger Index, Berliner Turfantexte IX. Berlin, Akademie Verlag, 1980.
- TEKİN, Tekin: "Irk Bitig", *Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara 2004.
- _____ : *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2010.
- _____ : *Altayistik, Makaleler I*, TDK Yayınları, Ankara 2013.
- TENİŞEV, E.R.: *Twa-Orus Slovar'*, "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva 1968.
- _____ : *Sravnitel'no-Istoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*, Leksika, Moskva, "Nauka", 1997.
- TOPARLI, R. - ÇÖGENLİ, N. - YANIK, S.: *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemi ve Mugalî*, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- TOPARLI, R. - VURAL, H. - KARAATLI, R.: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- TOPARLI, R. - ARGUNŞAH, M.: *Mu'nu'l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara 2008.
- VERBİTSKIY, V.: *Altay Aladağ Şivesi, (Slovar' Altayskogo I Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka)*, Ortodoks Misyoner Cemiyeti Neşriyatı, Kazan 1884.
- YILMAZ, Emine: *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- YILMAZ, E. - DEMİR, N. - KÜÇÜK, M.: *Kıyası-İ Enbiya (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara 2013.
- YÜCE, Nuri: *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- ZİLYAYEV, R.A. - ABDRAHMANOV, G.G.: *Tatar Teleneş Anlatmalı Süzlege*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977.

DAĞISTAN'IN DİNİ YAPISININ STRATEJİK SONUÇLARI*

Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU**

Öz

İslam ve Dağlı kültürü Dağıstanlıların önemli ortak paydalarıdır. Bölgede dini yapı büyük ölçüde tarikatlarla dayanmaktadır. Dini yapı bölgenin dış müdahaleler karşısında direnişi organize etmiştir. Çarlık Rusya'sının bölgeyi işgalinde en önemli engel Dağıstan'dan ve buranın tarikat yapısından gelmiştir. Müridizm ve cihad kavramı Hristiyan bir kuvvetle mücadele için imkan sağlamıştır. Dini yapı, SSCB döneminde toplumun kimliğini korumasında rol oynamıştır. SSCB'nin dağılma sürecinde ise Rusya Federasyonundan ayrılmak isteyenler için önemli bir motivasyon kaynağı oldu. Bölgedeki etkin olmak isteyen güçler Dağıstan'a kendi dini inanışlarını empoze etmeye çalışmışlardır. Vehabizm, İran'ın Şiiliği yayma, en azından siyasal İslam'ı benimsetme çabalarına bir de çeşitli dinlerin misyonerlik faaliyetleri eklenmiştir. Dağıstan'ın dini yapısı hem bölgede etkin olmak, hem de Rusya Federasyonu'na karşı faaliyetleri organize edebilmek için önem taşımaktadır. Rusya açısından ise radikal İslam ve ayrılıkçı hareketlerin kontrolü için bir stratejik önem sahiptir.

Anahtar kelimeler: Dağıstan, İslam, Vehabizm, Misyonerlik, Müridizm.

Strategic Results Of Dagestan's Religious Structure

Abstract

Islam and Mountainous culture are important common denominators of Dagestanians. Religious structure in the region is largely based on sects. The religious structure organized the resistance of the region against external interventions. The most important obstacle in the occupation of Tsarist Russia came from Dagestan and its sect. The concept of muridism and jihad provided the opportunity to fight with a Christian force. The religious structure played a role in protecting the identity of the society during the USSR. The forces who wanted to be active in the region tried to impose their religious beliefs on Dagestan. Wahhabism, Iran's efforts to spread Shiism and at least adopt political Islam

* Yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Gökmen Kılıçoğlu, *Kafkasya'da Dağıstan'ın Stratejik Önemi*, Prof. Dr. Salih Aynural (Danışman), Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Strateji Bilimi Anabilim Dalı, 2004.

** Düzce Üniversitesi Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

were added to the missionary activities of various religions. The religious structure of Dagestan is important both for being active in the region and for organizing activities against the Russian Federation. For Russia, however, it has a strategic importance for the control of radical Islam and separatist movements.

Keywords: Dagestan, Islam, Wahhabism, Missionary, Muridism.

Giriş

Dağıstanlıların İslam dinine olan bağlılıkları çok etnikli yapının ortaya çıkardığı gerginliği yumuşattığı ve ortak bir bilinç uyanmasına vesile olduğu görülmektedir. Özellikle Rus işgaline karşı gösterilen direnişin en önemli unsurunun dini inanç olduğu söylenebilir. Bu inancın Müridizm Hareketi çerçevesinde olgunlaştığı ve etkin bir yapı haline geldiği bilinmektedir. Soğuk Savaş süresince dinin bölgedeki etkisini fark eden Batılı güçler, bölgeyi SSCB'nin yumuşak karnı olarak görmüşler ve SSCB karşısındaki mücadelenin stratejik bir ögesi olarak algılamışlardır. SSCB'nin çöküşü sonrasında bölgedeki gelişmelerde de din başat bir rol oynamıştır. Çalışmamızda dinin özel olarak ise İslam'ın Dağıstan'ın ve bölgenin gelişmelerinde stratejik etkisi üzerinde durulacaktır.

Bölgeye İslam'ın Girişi

İslam'ın Kafkasya'ya girmesi 8. yüzyıla uzanır. Ebu Müslim önderliğindeki Araplar'ın Hazar Türklerine saldırımları ve bölgenin bir kısmını fethetmeleri ile bazı gruplar bölgeye yerleşmişlerdir. Bunların etkisi ile bölgede İslamlaşma faaliyetleri başlamıştır. Lezgilerin bir kısmı 8. yüzyılda Müslüman olmaya başlamışlar, 13. yüzyılda Akuşa halkı, 14. yüzyılda Darginler İslamlaşmışlardır.¹ Dağıstan, Kuzey Kafkasya'da İslam'ın merkezi olarak kabul edilmektedir.² Dağıstan Orta Çağın sonlarından beri bir İslami eğitim merkezi olmuştur. SSCB döneminde engellenmişse de 1992'den bu yana klasik Arapça ve Kuran öğretimi yapılmaktadır.³ Mahaçkale, Müslümanlar açısından Kuzey Kafkasya'nın manevi merkezi konumundadır. İslami Demokratik Parti ve Müslüman Toplumu gibi İslami ve birçok etnik grubu içinde barındıran siyasal hareketler Dağıstan'da ortaya çıkmıştır.⁴ Sovyetler Birliği sonrası gelen özgürlük ortamı dini bir canlanış meydana getirmiştir. Örneğin 1985 yılında hacca sadece 15 Dağıstanlı gitmiştir. 1996 yılına gelindiğinde resmi kota 6.000 kişi olarak belirlenmiş ancak yaklaşık 11.700 kişi çeşitli yollardan hacca gitmiştir.

Dağlılar arasında sosyal hayatta İslam'ın önemli bir yeri vardır. Hemen tüm yetişkin erkekler bir tarikatın üyesidirler.⁵ Cemaatlerin rolü İslami gelenekte

¹ Ufuk Tavkul, "İslamiyet'in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 25, 1998, s. 43-46.

² Suat İlhan, *Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 162, seri VIII, sayı A.3, Ankara 1999, s. 32.

³ A. Başoğlu, *Dagestan in Transition Period to the Free Market Economy*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi, İstanbul 1999, s. 20.

⁴ Y.G. Yıldız, "Kafkas Toplumlarının Siyasi ve Ekonomik Yapıları ve Gelişmeleri İle Bunlar Üzerinde Güç ve Rekabet Mücadeleleri ve Türkiye'nin İzlemesi Öngörülen Politikalar ve Etkinlikler", *Kafkaslar, Orta Doğu ve Avrasya Perspektifinde Türkiye'nin Önemi Sempozyumu*, 28-29 Nisan 1998, Harb Akademileri Basımevi, İstanbul, s. 171.

⁵ Başoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

güçlüdür.⁶ Bölgede sufilik tarih boyunca yaygındır. Özellikle Nakşibendilik ve Kadirilik oldukça yaygındır. Nakşibendi tarikatı 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında Şirvan yoluyla Dağıstan'a geldi. Nakşibendi tarikatının doktrinini Çeçen-Dağıstan bölgesinde yayan İmam Mansur Uşurma'nın vaazları hızlı bir başarı elde etmiş ve Dağıstan halkları onun birlik çağrısına koşmuşlardır.⁷

Kadiri tarikatı, Kafkasya'da Nakşibendi tarikatından çok daha sonra, ancak 19. yüzyıl ortalarına doğru, Nakşibendilerce yönetilen direniş hareketinin gerilemeye başladığı sırada ortaya çıktı. Bu tarikatı Kafkasya'ya getiren Kumuklu Kunta Hacı'dır. Bu tarikat bilhassa Çeçenistan'da ve Dağıstan'da Rus baskısının daha şiddetli olduğu bölgelerde başarı elde etti.⁸

Müridizm Dağıstan'a Şirvanlı İsmail Efendi'nin talebelerinden Buharalı Mehmet tarafından getirilmiştir.⁹ Kuzey Kafkasya Dağlılarının Rus istilalarına karşı koyuşları 18. yüzyılın sonlarına doğru Çeçen asıllı Şeyh Mansur Uşurma tarafından başlatılmıştır. Gazi Muhammed, Hamzat Bek ve Şamil'in liderliğinde 1859 yılına kadar sürmüştür. 1877-1878 arası Dağıstan ve Çeçenistan'da direniş hareketleri artmış, 1920-1921 yılları arasında ise Said Şamil ve Gotsinski Necmettin önderliğinde Sovyetlere karşı son ve önemli başkaldırı hareketine girişmişlerdir.¹⁰ İmam Mansur'un başlattığı bu hareket Rusların bölge politikasına ilk sistemli darbe niteliği göstermektedir.¹¹

Müridizm, İslami esaslar çerçevesinde dini ıslahat gayesi güden bir tasavvuf hareketi olarak başlamıştır. İmamların Rus sömürgecilğine karşı vatanlarını ve inançlarını savunmaya karar verdikleri andan itibaren hareket, bu ruhi yönünün yanı sıra askeri ve siyasi bir yön de kazanmıştır. Rus yazar ve düşünürler bu hareketi bozguncu olarak nitelemişlerdir. Özellikle 1950'lerde Sovyet hükümeti, Kafkasya dağlılarının Rus yayılmasına karşı yaptığı sürdürdüğü hareketi halk düşmanı, irticai, hareketin lideri Şamil'i ise İngiliz ve Türk ajanlığıyla suçlamış, bu dönemi olumlu olarak yansıtan eserleri ise burjuva, milliyetçi yazılmış ilim dışı eserler olarak lanse etmiştir.¹² Rus istila hareketleri ile birlikte Kafkasya'da Müridizm hareketi başlamıştır. Rus tehlikesi karşısında bu cereyan bir *milli mistizm* olarak Kuzey Kafkasyalıları birleştirmeye sevk etmiştir.¹³ Müridizm, Kuzey Kafkasya için tek birlik sağlama şansıydı. Müridizmin ana hedefi, tüm boyları bir araya getirerek Birleşik Kuzey Kafkasya Devleti'nin kurulmasıdır. İşgale karşı halkların ortak bir cephede ulusal bir direniş göstermeleri olanaksızdı. Her biri değişik dillerden, kültürlerden olan bu halkları ortak bir

⁶ Nadir Devlet, "Kafkasya'daki Gelişmeler ve Türkiye'ye Etkileri", *21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye'nin Genel Vizyonu Politikası Stratejisi*, 07-08 Aralık 1999, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, s. 121.

⁷ Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier-Quellejey, *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, çev. Osman Tüner, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s. 95.

⁸ Bennigsen ve Quellejey, *a.g.e.*, s. 98.

⁹ Yaşar Bağ, *Kafkasya Böyle Olmamalıydı*, Erkaya Matbaacılık, İstanbul 2002, s. 54.

¹⁰ Marie Broxup, "Caucasian Muridism in Soviet Historiography", içinde *Nakshandiskiy Traktat*, Society for Central Asian Studies, Reprint Series, No. 10, Oxford 1986.

¹¹ F.S. Turan, "Büyük Çekişmelerin Gölgesinde Kafkasların Yalnızlaşan Tarihi", *Anlayış*, Eylül 2003, s. 38.

¹² R. Karca, "Kuzey Kafkasya'da Halk Tahsilinin Durumu", *Dergi*, Sayı: 15, 1959, s. 67.

¹³ Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi*, Berikan Yayınları, Ankara 2001, s. 212.

cephede toplamanın başlıca yolu dinsel bir cemaat şuurunun sağlanması idi.¹⁴ Tüm müritlerin İslam bayrağı altında bir araya gelmeleri, Hristiyan yayılcılığına karşı bu bölgede yeni ve bağımsız bir devletin oluşmasını sağlayacaktı.¹⁵ Tarikatların gücünü fark eden Ruslar, 1860'ların sonunda zikri yasaklamaya çalışmışlardır. Ancak her iki tarikat da tüm bu baskılara rağmen varlıklarını sürdürmüşler; hatta yayılmaya devam etmişlerdir.¹⁶

SSCB Döneminde Dağıstan'da İslam

İslamiyet'e yönelik baskılar komünist dönemde artarak devam etmiştir. İlkesel olarak dine karşı olan yeni sistem din karşıtlığını arttırmak için özel kurumlar oluşturmuş, ibadethaneleri kapatmış veya amacı dışında kullanmıştır. 1913'te Dağıstan'da 360'ı ulu cami olmak üzere 2.060 cami vardı.¹⁷ Komünist dönemde bunların çoğu yıkılmıştır. Din karşıtı tutumu ve izlenen stratejiyi Stalin'in sözlerinde görmek mümkündür:

“Azerbaycan'da dine karşı olan mücadele ile tazyik edilen halk kütleleri, dini müesseselerden uzaklaşmışlarsa da mukaddesatlarına saygısızlık gösterildiği kanaatine de varmışlardır. Onun için bu direkt metot, dolambaçlı metotlarla yer değiştirmelidir. Faraza, Dağıstan halk kütlelerine, esassız ve muzır fikirler sirayet ettirilip, Komünizm ile Müslüman şeraiti arasında benzerlik olduğu kanaatini uyandırmaya çalışmalıdır. Muhakkak olan bir şey varsa, bu memlekette din ile doğrudan doğruya mücadeleyi bırakmalı ve direkt olmayan daha ihtiyatlı metotlarla yer değiştirilmelidir.”¹⁸

Sovyetler Birliği'nin 2. Dünya Savaşı'na girmesi ile İslam'a yönelik şiddet politikası kısmen yumuşamıştır.¹⁹ Bu dönemde Orta Asya ve Kafkasya'da dört dini meclis kurulmuştur. İlki Orta Asya'ya yönelik olarak Taşkent'te, ikincisi Rusya Avrupa'sı ve Sibiryaya için Ufa'da, üçüncüsü Bakü'de Güney Kafkasya için, dördüncüsü ise Dağıstan'ın başkenti Mahaçkale'de Kuzey Kafkasya için kurulmuştur. Bu meclislerin başında müftüler vardı. Bu kurumların görevi dini yaymak değil, kontrol altında tutmaktı.²⁰ Sovyet Merkezi yönetimi İslamiyet'e karşı farklı politikalar uygulasa da genelde İslamiyet'i kontrol altında tutulması gereken bir tehdit olarak görmüştür.²¹ İslam karşıtı politikalar istenilen oranda başarılı olamamıştır. Orta Asya ve Kafkaslar, sahip oldukları

¹⁴ O. Sapan, “Ulus Milliyetlerin Rusya'sında Etnik Mesele: Kafkasya”, *Humanite*, Yıl: 1, Sayı: 3, Ağustos 2003, s. 110.

¹⁵ Anıl Çeçen, *Atatürk ve Avrasya*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999, s. 221.

¹⁶ Sebastian Smith, *Allah'ın Dağları: Çeçenistan'da Savaş*, Çev. Hadiye Nugay, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, s. 82.

¹⁷ Çetin Pekaçar, “Kumuk Türkleri”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı-II*, Yıl: 3, Sayı: 16, 1997.

¹⁸ *Stalin Külliyyatı*, Cilt: 4, s. 361-362'den aktaran Samiha Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2004, s. 76.

¹⁹ Ekrem Memiş - Nuri Köstüklü, *Türk Dünyası: Yeni ve Yakın Çağda*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2002, s. 158.

²⁰ Hafeez Malik, “Muslim Resurgence in Soviet Central Asia”, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 11, Iss. 2, Article 1, 1991, <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol11/iss2/1>

²¹ Arda Aygül - Çağla Biçel - Banu Özdemir, “Güvenlik”, içinde Gamze Güngörmüş Kona (Edt.), *Orta Doğu, Orta Asya ve Kesişen Yollar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 91.

yüksek orandaki Müslüman nüfus dolayısı ile İslam dinamiğinden soyutla-
namazlar.²²

SSCB sonrası Kafkaslarda güç boşluğu olmuştur. Komünizmin çökmesi ile güç boşluğuna bir de ideolojik boşluk eklenmiştir. Bu boşluk İslami unsurlar tarafından doldurulmaya çalışılmıştır.²³ Genel olarak Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarının etkin olduğu Dağıstan'da SSCB sonrası, Suudi Arabistan destekli Vehhabilik de ön plana çıkmaya başlamıştır.²⁴ SSCB'nin dağılması ile yeniden başlayan "oyun" çerçevesinde birtakım radikal hareketlere roller verilmeye başlanmıştır. Bu hareketler terör, gerilla savaşı yöntemleri ile harekete geçmiştir. Bu gelişmeleri iyice ateşleyecek olan ilk adımlar Dağıstan'da atılmıştır. Şamil Basayev ile Ömer Hattab'a bağlı silahlı Çeçen grupları Dağıstan sınırını geçerken, Rus sınır postasının komutanının durumu Moskova'ya bildirdiği ancak Moskova'dan herhangi bir müdahalede bulunulmaması yönünde emir aldığı iddia edilmektedir.²⁵

SSCB Sonrası Dönem

1900'larda etnik rekabetlerin su yüzüne vurması ile toplumun görece küçük ama motivasyonu ve kararlılığı yüksek bir grubu geleneksel İslam'ı reddederek daha katı ve hoşgörüsüz bir İslam anlayışına geçti. Bu anlayış Dağıstan'da İslami Uyanış Partisi'nin kurulması ile taraftar kazanmaya başladı. Bunu takip eden 10 yıl boyunca militan İslam etkisini arttırmıştır. 1998'de Karamakhi, Çobanmakhi ve Kadar adlı üç köyde İslami yönetim kurduklarını açıklamışlar ve şeriat hükümlerini uygulamaya başlayarak açıkça yönetimle çatışma içine girmişlerdir.²⁶

1999'da bölgede iki gizli İslam şurası kurulmuştur. İlki Kafkasya'da Ürdün kökenli Ömer Hattap'ın diğeri ise Özbek İslami Hareketi lideri Tahir Yoldaşev'in komutasındaydı.²⁷ Olaylardan başından beri haberdar oldukları ve aktif şekilde izledikleri iddia edilen Rus gizli servisleri, bölge ülkelerinin gelişmeleri öğrenmelerini sağladılar. Ruslar, toplanan bu şuraların, Usame Bin Ladin ile bağlantılı olduğu ileri sürülerek Rusya'nın bölgeye yönelik faaliyetlerinde ABD'nin tepkisini azaltmaya çalışmışlardır.

Dağıstan'da 1991'de Irak'a ABD saldırısını ve bu savaşa Rusya desteğini ve Haziran 1991'de de hac için Mekke'ye uçak bilet fiyatlarının artırılmasını protesto amaçlı dinsel karakterli gösteriler yapılmıştır.²⁸

Vehhabilerin politik etkileri sayılarının çok üstündedir. Özellikle dağlık kesimlerde iyi silahlanmışlardır.²⁹ Vehhabilik günümüzde Suudi Arabistan

²² A. Aytmatov, "The Shade of Extremism Over Central Asia", *Perceptions*, December 2000 - February 2001, vol 5, number 4, <http://www.mfa.gov.tr/grupa/percept/V-4/aytinatov.9.htm>

²³ Aygül vd., *a.g.e.*, s. 91.

²⁴ Utku Yapıcı, *Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları Orta Asya ve Kafkasya: Küresel Süreçte*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2004, s. 68.

²⁵ İrfan Ülkü, *Orta Asya: Moskova İle İslam Arasında*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2002, s. 95-96.

²⁶ J. Thomas, "President Putin's North Caucasus Challenge", *Center for Strategic and International Studies Russian and Euroasian Program, Islam Program*, Brief and Articles, 08.03.2001, Washington, <http://csis.org/ruseura/pubs/rbriefs/010308.pdf>

²⁷ Ülkü, *a.g.e.*, s. 97.

²⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 171.

²⁹ R.B. Ware - E. Kisriev, "The Islamic Factor in Dagestan", *Central Asian Survey*, Vol. 19, Issue 2, 2000, s. 239.

sınırları içerisinde bulunan Necid bölgesinin Uyeyne kasabasında doğan Muhammed b. Abdulvehhab'ın adından kaynaklanmaktadır. Abdulvehhab'ın dini görüşleri ve daha sonra siyasi boyut kazanan hareketine Vehhabizm denmektedir.³⁰ Vehhabilik, Dağıstan'da 1990'dan sonra bir dönem tırmanışa geçmiş, daha sonra Dağıstan yönetiminin tedbirleri ile gelişim hızları azalmıştır. Aslında Vehhabilerin radikal politikaları ve köktenci İslam toplumu vizyonu, İslamiyet'in tasavvuf felsefesine bağlı Çeçen ve Dağıstanlılara yabancıdır.³¹ Üstelik SSCB dönemi boyunca dinden sistematik olarak uzak tutulmuş insanların birden bire koyu bir İslami düzeni kabul etmesi mümkün gözükmemektedir. Vehhabiliğin Dağıstan'da kısmen de olsa etki sağlamasının en önemli sebebi bölgenin ekonomik şartlarının kötü olmasıdır.³² Bölgedeki fakirlik ve düzensizlik dışarıdan maddi olarak destek alan Vehabi grupların cazibe merkezi olmasını sağlamaktadır. Vehhabilerin para karşılığı adamları olabilir ama tabanları yoktur.³³ Bazı analistler yerel nüfusun Çeçenlerden ve bunlardan kaynaklanan Vehabi hareketinden aşırı rahatsızlık duyduğunu ve Çeçenistan'ın Dağıstan'ı Kuzey Kafkasya'daki kurmak istedikleri İslami bir din devletinin ikinci derecede bir parçası yapacakları şüphesi duyduklarını belirtmektedirler.³⁴

Vehhabilerin öğretileri yerel tarikatları kızdırmaktadır. Tarikat yöneticileri bunlar: hem onurlarına hem de dinsel ve töresel yasayışlarına tehdit olarak algılamaktadırlar. Bu grupların aralarında çatışmalar meydana gelmiştir. Dağlık Karamakhi köyünde tarafların yüzlerce üyesi silahlı çatışmalara girmişlerdir.³⁵

Başka devletlerde kendi İslami görüşlerini yaymaya çalışmaktadır. İran'ın Derbent'te bir camisi bulunmaktadır. Mahaçkale'de cemaatleri vardır ancak camileri yoktur. Suudi Arabistan da Mahaçkale'de bir cami açmayı denemiş, ancak Dağıstan yönetimi izin vermemiştir.³⁶

Dağıstan'da tehlikeli bir gelişme de çeşitli misyonerlik faaliyetleridir. Bölgedeki misyonerlik çalışmaları aslında hiç de yeni değildir. 19. yüzyılın ortalarında Ruslara karşı direnen Kafkas Müslümanlarını ziyaret eden Hollandalı bir gezgin, dönüşünde bu insanları yumuşatıp, direnme güçlerini kırabilmek için Kafkasya'ya misyonerlerin gönderilmesi gerektiği önerisini getirmiştir.³⁷ Derbent ve Bakü çevresinin Rus hâkimiyetine geçmesinden sonra Rus yönetiminin bazı imtiyazlar vererek bölgeyi protestan misyonerlik kuruluşlarına açması, misyonerler için burayı cazip kılmıştır.³⁸ Kafkasya'da önemli misyonerlik çalışmaları yapılmaktadır. Merkezi İsveç'te bulunan IBT (Institute of Bible Translation-İncil'i Çevirme Enstitüsü), İncil'i Adige, Kabartay, Osetin, Karaçay, Çeçen, Nogay, Avar, Lezgi, Kumuk, Lak, Dargin, Tabasaran, Sakhur, Rutul, Agul,

³⁰ Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, ASAM Yayınları, Ankara 2001, s. 1.

³¹ Smith, *a.g.e.*, s. 20.

³² S. Tugul, "Çeçenya, Dağıstan ve Vehhabilik", *Kafkasya Yazıları*, Sayı: 8, İlkbahar-Yaz 2000, s. 65.

³³ Mustafa Necati Özfatura, "Dağıstan'da Bağımsızlık Savaşı", *Türkiye Gazetesi*, 27.08.1999.

³⁴ Leonid Osokin, "Islamic Roots in Dagestan", 25 August 1999, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/416586.stm>

³⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 134.

³⁶ Yaşar Kalafat, *Kırım-Kuzey Kafkasya Araştırmaları*, ASAM Yayınları, Ankara 1999.

³⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 2.

³⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 72.

Andi ve Bezthi dillerine tercüme ettirmiş, diğerlerine de etmektedir. Buralarda kiliseler kurmak hedefindedirler.³⁹ Ayrıca misyonlarının dünyadaki içinde en az Hristiyan bulunan insan guruplarını belirlemek ve her etnik grubun içinde öncü kilise kurma hareketlerini teşvik etmek olduğunu söyleyen⁴⁰ Hristiyanlığın Evangelist kolunu yaymaya çalışan hareketlerin Jashua Project adlı plan çerçevesinde bölge üzerinde çalışmaları bulunmaktadır. Bölgedeki etnik gruplar hakkında detaylı bilgilerine sahip olan bu grup, etnik dillere çevrilmiş İncil dağıtarak, Hz. İsa ve Hristiyanlıkla ilgili filmler göstererek ve maddi yardımlarda bulunarak bölge insanlarını Hristiyanlaştırmak istemektedirler.

Sonuç

Dağıstan, çok renkli bir etnik yapıya sahiptir. Farklı diller ve lehçelerin konuşulduğu “*Diller Dağı*” denen bir coğrafyanın parçasıdır. İslam Dağıstan’da geniş bir yayılma alanı bulmuş ve toplumsal yapıyı ciddi oranda şekillendirmiştir. İslam, Dağlı kültürü ile birlikte Dağıstanlıların önemli bir ortak paydasıdır. Bölgede dini yapı büyük ölçüde tarikatlara dayanmaktadır.

Dini yapı bölgenin dışarıdan gelen saldırılar ve işgal girişimleri karşısına da direnişi organize etmiştir. Çarlık Rusya’sının bölgeyi işgalinde en önemli engel Dağıstan’dan ve buranın tarikat yapısından gelmiştir. Disiplinli ve görece organize oluşları bu yapıların seferber edilmesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca cihat düşüncesi de Hristiyan bir gücün karşısında savaşmayı dini bir gereklilik haline getirmiştir. Dini yapı, SSCB döneminde toplumun kimliğini korumasında rol oynamıştır. Sovyet sisteminin “*Sovyet İnsanı*” yaratma projesi adı altında Ruslaştırma siyasetine karşı bir panzehir işlevi görmüştür.

SSCB’nin dağılma sürecinde ise Rusya Federasyonu’ndan ayrılmak isteyenler için önemli bir motivasyon kaynağı oldu. Özellikle Çeçenistan savaşlarının bölgeye etkisi büyüktür. 1990’lı yıllarda geleneksel İslami yapıdan sapmalar olmuş ve daha radikal, sefeli yapılar etkin olmaya başlamıştır. Bölgedeki güç boşluğunu kullanmak isteyen çeşitli güçler Dağıstan’a kendi dini inanışlarını empoze etmeye çalışmışlardır. Vehabizm, İran’ın Şiiliği yayma, en azından siyasal İslam’ı benimsetme çabalarına bir de çeşitli dinlerin misyonerlik faaliyetleri eklenmiştir.

Dağıstan’ın dini yapısı hem bölgede etkin olmak, hem de Rusya Federasyonu’na karşı faaliyetleri organize edebilmek için önem taşımaktadır. Rusya açısından ise radikal İslam ve ayrılıkçı hareketlerin kontrolü için bir stratejik önem sahiptir.

Kaynaklar

AYGÜL, Arda - BİÇEL, Çağla - ÖZDEMİR, Banu: “Güvenlik”, içinde Gamze Güngörmüş KONA (Edt.), *Ortadoğu, Orta Asya ve Kesişen Yollar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.

AYTMATOV, A.: “The Shade of Extremism Over Central Asia”, *Perceptions*, December 2000 - February 2001, vol: 5, number: 4, <http://www.mfa.gov.tr/grupa/percept/V-4/aytinatov.9.htm>

AYVERDİ, Samiha: *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2004.

³⁹ Ömer Turan, *Avrasya’da Misyonerlik*, ASAM Yayınları, Ankara 2002, s. 22.

⁴⁰ <http://www.joshuaproject.net/index.php>

- BAĞ, Yaşar: *Kafkasya Böyle Olmamalıydı*, Erkaya Matbaacılık, İstanbul 2002.
- BAŞOĞLU, A.: *Dagestan in Transition Period to the Free Market Economy*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi, İstanbul 1999.
- BENNIGSEN, Alexandre - Chantal Lemerrier-Quelquejay: *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, çev. Osman Türer, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- BROXUP, Marie: "Caucasian Muridism in Soviet Historiography", içinde *Nakshandiskiy Traktat*, Society for Central Asian Studies, Reprint Series, No. 10, Oxford 1986.
- ÇEÇEN, Anıl: *Atatürk ve Avrasya*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999.
- DEVLET, Nadir: "Kafkasya'daki Gelişmeler ve Türkiye'ye Etkileri", *21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye'nin Genel Vizyonu Politikası Stratejisi*, 07-08 Aralık 1999, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1999.
- ECER, Ahmet Vehbi: *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, ASAM Yayınları, Ankara 2001. <http://www.joshuaproject.net/index.php>
- İLHAN, Suat: *Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1999.
- KALAFAT, Yaşar: *Kırım-Kuzey Kafkasya Araştırmaları*, ASAM Yayınları, Ankara 1999.
- KARCA, R.: "Kuzey Kafkasya'da Halk Tahsilinin Durumu", *Dergi*, Sayı: 15, 1959.
- MALIK, Hafeez (1990): "Muslim Resurgence in Soviet Central Asia", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 11, Iss. 2, 1991, <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol11/iss2/1>
- MEMİŞ, Ekrem - KÖSTÜKLÜ, Nuri: *Türk Dünyası: Yeni ve Yakın Çağda*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2002.
- OKCU, Yahya: *Türk-Rus Mücadelesi*, Berikan Yayınları, Ankara 2001.
- OSOKIN, Leonid: "Islamic Roots in Dagestan", 25 August 1999, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/wotld/europe/416586.stm>
- ÖZFATURA, Mustafa Necati: "Dağıstan'da Bağımsızlık Savaşı", *Türkiye Gazetesi*, 27.08.1999.
- PEKAÇAR, Çetin: "Kumuk Türkleri", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı-II*, Yıl: 3, Sayı: 16, 1997.
- SAPAN, O.: "Ulus Milliyetlerin Rusya'sında Etnik Mesele: Kafkasya", *Humanite*, Yıl: 1, Sayı: 3, Ağustos 2003.
- SMITH, Sebastian: *Allah'ın Dağları: Çeçenistan'da Savaş*, çev. Hadiye Nugay, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.
- TAVKUL, Ufuk: "İslamiyet'in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 25, 1998.
- THOMAS, J.: "President Putin's North Caucasus Challenge", *Center for Strategic and International Studies Russian and Euroasian Program, Islam Program*, Brief and Articles, 08.03.2001, Washington, <http://csis.org/ruseura/pubs/rbriefs/010308.pdf>
- TUGUL, S.: "Çeçenya, Dağıstan ve Vahhabilik", *Kafkasya Yazıları*, Sayı: 8, İlkbahar-Yaz 2000.
- TURAN, F.S.: "Büyük Çekişmelerin Gölgesinde Kafkasların Yalnızlaşan Tarihi", *Anlayış*, Eylül 2003.
- TURAN, Ömer: *Avrasya'da Misyonerlik*, ASAM Yayınları, Ankara 2002.
- ÜLKÜ, İrfan: *Orta Asya: Moskova ile İslam Arasında*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2002.
- WARE, R.B. - KISRİEV, E.: "The Islamic Factor in Dagestan", *Central Asian Survey*, Vol. 19, Issue 2, 2000.
- YAPICI, Utku: *Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları Orta Asya ve Kafkasya: Küresel Süreçte*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2004.
- YILDIZ, Y.G.: "Kafkas Toplularının Siyasi ve Ekonomik Yapıları ve Gelişmeleri İle Bunlar Üzerinde Güç ve Rekabet Mücadeleleri ve Türkiye'nin İzlemesi Öngörülen Politikalar ve Etkinlikler", *Kafkaslar, Orta Doğu ve Avrasya Perspektifinde Türkiye'nin Önemi Sempozyumu*, 28-29 Nisan 1998, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1998.